

(वृत्तः)

सानव-धर्म-सारः

ॐ

उद्दुष्यध्वं, समनसः, सरंजायः,

सं अग्निं इन्ध्वं, बहवः, सनीडाः,
दधिकां अग्निं उपसं च देवीं

इन्द्रावतो ज्वसे निह्वये चः ।

ॐ

उदार-धीर-गम्भीर-वाचां भगवतो मनोः
कैश्चिद् भगवतो दासैः अथं सारः प्रसार्यते ।

प्रकाशकः—

(काशीविद्यापीठात्)

डाक्टर भगवान् दास,

(भगवदासः)

बनारस ।

(लघु-) मानव-धर्म-सारः इति नामकं,

प्रथमं संस्करणं—२००० प्रतयः (सं० १९९७)

(बृहन्-) मानव-धर्म-सारः इति नामकं

द्वितीयं संस्करणं—१००० प्रतयः (सं० २००१)

अत्र न कौटुम्बिकारः ('कापी-राइट') रक्षितः ।

मूल्यं—सार्धं रुप्यं, १॥); स-पोस्ट-व्ययं, १॥।); 'रजिस्ट्री'-युतं,
वी० पी० द्वारा वा, २) । विंशति—(२०)—पुस्तकानां, ततोधिज्ञानां
वा, एकैव क्रैतुभ्यः—१।) (विंशति-आणकाः)

सूचीपत्रम्

पट्टपृष्ठ	पृष्ठ
सूचीपत्र	१-२
वर्चनीयश्लोका	३-१०
शोधनपत्र	११-१६
प्रस्तावना	१७-१८
सकेता	
पाठकेभ्यो नियेदन	
परमात्मप्रार्थना	
अष्टादश अध्याया	१-२६६
१—अध्याय	१—२१

मनु प्रति महर्षीणां प्रश्न, १ हिन्दूनां क्षयरोग, १ कलौ भारतदुर्दशा, २ ;
 हासकारणाभेदणम्, ५ भेदबुद्धिबुद्धि, स्वकीयानां त्याग, ६, अश्लामु घोरा
 अत्याचार, ७ अहंकारदग्भी, ८, गुप्त वाममार्ग प्रचार, ९ पत्र 'म कार
 उपासन, १० द्विजत्रयस्य स्ववर्तमान् च्युति, ११ बुद्धदेयकृतसोपस्य पुनर्प्रेशन,
 १२ ; वर्णनिधये गुण कर्म अवहेत्र, १३, रोग निदानम्, १४ जन्मवर्णदुरामह,
 सत्तपोविद्या-उभाव, १५, 'उग भूतस्य द्विजत्रयस्य उत्तरदायिव, १६ सधे शक्ति,
 तदभावे क्षय, तदभावनारण, १७ कथ चिकित्सा, किमत्र शास्त्र १७,
 वर्तमाना शास्त्रदुर्दशा, १९, जीवन व्यवहारेषु अनुपकारिता प्रचलित शास्त्राणा, २०,
 किं सच्छास्त्र, २१ ;

२—अध्याय २१-४५

अमज्जम अनुजमान ; चतुर्वर्णाना अर्थागिच, २१, ब्रह्मण धर्मस्य च द्वे रूपे,
 २३ देश काठ भाषा भेदान् परमा मनो बहनि नामानि, २४, यम नियमा, २५,
 सारधर्म एक समान, विरोधर्मा बहव २६ समाजव्यवस्थारूप दर्शन
 सिद्धान्ता वण-आधम धर्म पुरुषार्था, २७, उप नियद् रहस्यं २८, कर्मणा वर्ण,
 पुराणोदाहरणानि, २८, कृतयुगे अनैकुना सृष्टि, न वर्णा, न आधमा, २९ विविधा

सिद्धयः, ३०, त्रेतायुगे वर्णाश्रमसारम्भ, ३१, वर्ण परिवर्तन उदाहरणानि पुराणेषु,
 ३२, ऐतिहासिकानि उदाहरणानि, ३३, अन्यानि पुराण प्रमाण वाक्यानि, ३३, वृत्त
 युगे वर्णाश्रमाभाव, त्रेताया तेषा स्थापन मह्यणा, न चात्या किन्तु कर्मणा, ३५,
 जिन बुद्ध-भक्तं च, ३६, 'ब्रह्मा' शब्दस्य त्रयोऽर्था, ३७, वर्ण परिवर्तनं कर्मणा च,
 कालेन च, त्रिमवर्णाग्रहस्य दारुण परिणाम, ३८; "वक्र प्रतिन मार्जार लिंगिन"
 दण्डनीया ३९, अपराधिन त्रयोऽपि द्विजा दण्ड्या, ४०; "चन्मना वर्ण"
 इयस्य सत्य अर्थ क ? ४१, गुण-कर्म वर्ण सिद्धान्त साकड, गुणभेदकारण, ४१;
 ज्योतिषोक्त स्वभावभेदकारण, ४२, ग्रहाणा व्याख्यात्मिकोऽर्थ ४३, ग्रहराज सूर्य
 श्रष्टारानव-बुद्धि-रूप, ४४, आयुर्वेद-मनु आदि उक्त प्रकृति भेद हेतु, ४५,

३—अध्याय

४६-६६

कामशास्त्रस्य भ्रश, ४६, ब्रह्मण, धर्मस्य च, द्वे रूपे, ४७, का चिक्विन्ता ;
 कि शास्त्र, ४८, धनलोभाद् भिन्नधर्माणा वैर, ४९, कामस्य द्वे रूपे, सामाय च,
 विशेष च, ५०, धर्मशास्त्रदुर्दशा, ५० दंडभोगादेव पापक्षय, ५०, मूर्त्तयोऽपि
 रूपकाणि, ५३, अर्थशास्त्रदुर्दशा, ५३, मोक्षशास्त्रभ्रश, ५४, वेदान्तिश्रुवाणा
 अनाचारा, ५५, चतुर्विध वैराग्य, ५६, कथ सच्छास्त्रोद्धार ?

शास्त्राऽशास्त्र निर्णेता क ? ५६, 'ब्रह्मा' शब्दस्याप्यर्था 'बुद्धि' एव, ५७,
 सर्वत्रात्मप्रभा साक्षाद् बुद्धिरेवास्ति सिद्धिदा, ५८, आत्मविद्याबलेन शास्त्राणा प्र णवी
 करण, ५९, वेद पुराणाना सत्यार्थस्य लोपस्य हेतु, ६०, वेदपुराणेतिहासार्थभ्रश,
 कथ तद्दुद्धार ? ६०, आश्रमदुर्दशा, तत्र कारण, ६१, आश्रमाणा सफर, ६२,
 मठादीना बृहद् आय दुर्व्ययस्य दारुण दुष्फल, ६३,

रूपकाणि, तदर्थलापन आवरण, ६४,

४—अध्याय

६६-७८

बुद्धिचिमेदे 'महाजन' बुद्धिनिर्णेत्री, ६६, 'महाजन'-शब्दार्थ ; तत्र उदाहर
 णानि ६७, एकराज्य प्रजाराज्य-सघराज्य-गणराज्यानां सम्भवय, एकमेव समहृथ,
 ६८, सर्वमानव-सप्रह, सप्रहाज् जय, विप्रहाद् भय, ६८, बौद्ध-नैदिकयोर् उभ
 थोर अथ पात, ६९, वर्णानां लभणानि, जीविकाथ, ७०, वर्णाना जीविक्या
 लभणं ७०, वृत्तिर्भकर एव वर्णराकर, तस्य घोर परिणाम, ७१, दारुणा अति
 प्रजत्व दोषा, ७१, मानवजगद्दुःखापी शोहः, ७३, त्रिविधं नरकद्वारं, ७३ ;

आत्मज्ञानप्रवृत्तता, ७४, धृष्टा बुद्धिः, ७४, नूतन वर्णांग सज्जन, ७६, सप्त
रोग भेषज रामाज गुण्यवस्था, ७९, वर्णानां परस्परप्रायश्चित्त, ७५, जीविका वृत्ति
अतिमा निर्णयिका, ७६; प्राचनानि उदाहरणानि, ७६, साम्प्रतानि उदाहरणानि,
७७, 'वर्ण' 'सर्वण' आदि शब्द निरुक्ति, ७७,

५—अध्याय

७८-९५

चतुर्वर्धर्ममग्रह, ७८, एषणा क्षीम नीविका विवाहादि चतुष्काणि, ८१,
बापराध दंड प्रकृति-नीत्यादि चतुष्टयानि, ८२, प्रणवस्य चतुष्क, महिमा च, ८२,
प्रणवे सर्वज्ञानसमग्रह, ८४, प्राचीनानि चतुष्काणि, ८५, 'सर्वम् एतत् त्रिभुव
त्रिभुव', ८६, अवस्था शरीर लोक विद्य दि-चतुष्काणि, ८७, वाग् ऋण-कर्मादि चतु
ष्टयानि, ८८, ऋण निर्घातनोपाय-चतुष्काणि, ८९, तर्पणश्लोका, ९० उपासना
भेद चतुष्टयानि, ९०, शास्त्र-नाचशक्ति धर्ममूल्यादि चतुष्काणि, ९१, सर्व पदार्थानां
चतुर्वर्ण्यं, ९२, युग सिद्धि फल गति गुणलभ्यादि चतुष्टयानि, ९४, मानव उपयोज्य
वस्तुराशि चतुष्टय ९४,

६—अध्याय

९५-१०२

समाजव्यवस्था चतुर्व्यूहा ९५, को ब्राह्मण ? क थोत्रिय ? ९६, आश्रम
नाम्ना निरुक्ति, यज्ञ किं ? ९७, अति कर्मकाण्डस्य कृष्णेन निरुद्ध, ९८, गृह
स्याश्रमस्य अयाश्रमेभ्यः श्रेष्ठत, ९९, मस्करिणां विविधा दम्भा १०१, अध्या
त्मज्ञानिन एव धर्मप्रवचने अधिकार, १०१ समाजस्य चतुर्वर्गं मुख्यवस्थया एव
सर्वं वृत्तिश्रम १०२; आशास्तय, १०२,

७—अध्याय

१०२-११४

शक-समाधान, १०२, हिन्दु धर्म नाम तासो का हानि ? शब्दा चिराभ्यस्ता
जामवाचरुता कथं त्यक्तवन्ति ? १०२, चिराम्यस्तान् अर्थान् क्व हास्यति ?
१०४, वर्णनाम्नां पर्याया, देश कान् माया भेदेन १०५, जाति-वर्ण शब्दयो अर्थ
भेद, १०६, कर्म वर्ण सिद्धौ, भारतस्य अयदेशेभ्यः को विशेष स्यात् ? १०७;
किं युद्धेन वृत्तसकरो न जायते ? १०८, कृष्ण-गीत उपदेश-सम्बन्धि शक समाधान
१०९ महाभारत युद्धात् प्राग् एव वर्णसकरोऽभूत्, तेन युद्धेन तु पुन सत्या वर्ण
व्यवस्था सम्प्राप्तिता, ११० यज्ञ परम्परा अर्थो किं ? १११, कर्मणा वर्णं विवाहादि

कथं भवेत् ? , ११२ , विवाहे कयाया गोश्रवद् वर्णपरिवर्तन , ११३ , दत्तकपुत्रस्य वर्णपरिवर्तन , ११४ ,

८—अध्याय

११४-१२३

वर्णनिर्णय कथं ? , ११४ , उत्तम 'स्व'स्य अधम 'स्वे'न युद्ध , ११६ , गुणोत्कर्षाय प्रोसाहन कथं , ११६ , चतुर्विध प्रोत्साहकानां उचितं वन , ११८ , यदि एव उत्तमा कर्मवर्णव्यवस्था , तर्हि कथं भ्रष्टा ? , ११९ , वर्णमुण्यवस्था स्व रक्षितु असमर्था कथं अभूत् ? , ११९ , सद्विप्रे दुःक्षत्रियाणां नियंत्रण अपेक्षित , १२० , ब्रह्म क्षत्रयो स्व स्व धर्मयाग , अध पातथ , १२१ , शास्त्र शास्त्र धन धर्म चतुर्व्यगना विभाजन , जातिब्राह्मण एव कस्मान् न नमस्य , १२२ ,

९—अध्याय

१२३-१३५

विप्र वृष प्रशसा , स्त्री निन्दा च , मनु-कृता , कस्मान् न मान्या ? , १२३ , "वामात्मा विप्रमो राजा दडेनैव निहन्यते" , १२४ ; अयुत-सौनिक-तुल्यो दुष्टो राजा , १२५ , तथैव ईदृश्याह ममर्षक प्रतिप्राही विप्र , १२६ , जमना ब्राह्मणो रावण , कर्मणा दुःक्षत्रिय एव , १२७ , रामस्य निदर्शन-रूपेण महा वचन कर्माणि , १२८ , नर नार्यो तु यता , १२९ ; नारीनिन्दकानां पूर्वराते भर्त्सन , १३० , मुमुक्षो नर-नार्यो परस्पर-नय , १३१ , शाक्त-शैवं इद सर्वं , १३२ स्त्रीपुम जातिक तगत् , १३३ , समाचोद्धाराय सशक्तका प्रचारका अपेक्षिता , १३५ ,

१०—अध्याय

१३५-१५२

कथं हि दूतं योग्येण साधनीय ? , १३५ , गुरुत्रये च को वरिष्ठ ? , १३६ ; ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्व , १३७ आदर्श ब्राह्मण क ? , १३८ , क्षत्रस्य श्रेष्ठत्व , 'धर्मो नान्य क्षात्रधर्माद् वरिष्ठ ' , १३६ , वैश्य धर्मस्य सर्वपोषकस्य सर्वश्रेष्ठत्व , १४० , 'बाल ' इति सर्व समाह्व , १४० , भोजन विवाहेषु जाति विवेक सर्वथा व्यर्थ एव किं ? , १४१ , तस्य वा सार्थकता ? , १४१ ; न कस्यापि भाले जाति लिखिता , १४२ , समान शीलयोरेव सह-आहार विवाही उच्यते , १४३ , पुद्गाहार विवाहयो सफलम् १४४ , सार्विक विवाहाद् उत्तमा सतति , अधमाद् अधमा , १४५ , योग्याष्टाङ्ग मैथुनाष्टाङ्गयो वैपरीत्य , पशु-चीर दिव्या मनुष्या १४६ , मित्र शत्रु-महात्म दुरात्म लभणानि , १४७ , इच्छा-संतति-उपाया , तप , चरुणि , इत्यादि १४८ , मनुष्य सरुयाया अति शृङ्खला युद्धानि , १४९ , उपपातकानां निशितानि दुष्कलानि , १५०) इत्या एव सूदा

पुराणकाले : शाङ्खरमुनी मत्स्यमुनिः : न तु मृदु जातिन्मानवे, १५१ ।

११—अध्याय १५२-१६१

यत्र किं, १-२ ; यस्मिन्ने देवतां च ऋषीन् च विवाह, १५३ ; परार्थाय मर्यादाया इति यस्याय तत्र, १५४ ; देवा इन्द्रियाणि, तन्मध्ये भूर्त्तं प्रवर्तिताः मय-भोग-यज्ञाः ; भर्तृमर्त्येरे प्राप्ते सति, यत्र भ्रमभ्रमोत्पत्तिं प्रतिपादनं कस्मात् १, १५५ ; भर्तृमर्त्येस्वे मूर्धितेऽपि माभ्यासदशक्या, १५६, वेदस्य च इतिहासस्य च कीदृशा गम्यन्त्याः कस्मात् १, १-७ ; वेदा किं न प्रदीयता १, १५७, वेद सत्यस्य ही अर्थाः ; गीतोक्त एते 'उद्वान' शब्दार्थे विचार, १५८ ; असीदय च पीदयेवयो गभीशा, १५९ ; परमार्थे दृष्ट्या सर्वमेवपीदयं च पीदयं च, १६० ; सर्वमपि जगत् न मनुष्यहृत्, अतोऽपीदयेव ; परम पुद्वहृत् अत पीदयेव, १६१ ;

१२—अध्याय १६१-१७२

भर्मप्रथेयु लभ्याति जन्मवर्णयेपद्वानि धारयति किं न मान्यानि १, १६१ ; जन्मार्ण-वोपक-यादकारि कर्म स्याप्यानि १, १६२ ; अत्राद उगर्णये व्यावर्तक १६३ ; सप्र्य अत्राद- एव वनी मृदु उगर्णय प्राप्त, १६४ ; मुचि अनुचि सवदी निरर्प्यही किं १, १६४ ; तयो कथं कार्यकता १, १६५ ; अन्तर प्रमवाणां कथं व्यवस्था १, १६५, मृदुयुगात् अतस्यत्रप्रतय नटा, अत्रा मृदुय उत्रता, १६६ ; धर्माधर्मलक्षणानि ; आर्यशान्दार्थ, धार्यधर्मस्य पुन प्रतिष्ठापनाय गम्यतका अपेक्षिता, १६७, धर्मस्व पुन पुन परिवर्तनं कृषिभि हृत्, १६८ ; अष्टद्वयता, निमित्तेन ; न जाया, १६९, 'जायन्तर परिणाम', एकस्मिन्ने जन्मनि, १७० ; सहस्रशो भिक्षानां जातीनां चतुर्वेव वानु यथ रासीररण मत्स्यं १, १७१, तदुपाय सरल, १७१ ; तर्क एव कृषीणां धारि ऋषिनम, १७२,

१३—अध्याय १७२-१९०

स्वधर्मोणा मानवे धर्मे गम्येकन कथ १, १७३ ; यत्र औद-द्वारमीर-गोआ ऽदि प्रान्तानां वृत्तान्तानि, १७४, मातृवार भान्ने 'मोपत्र'-उपद्रव कथा, १७५ ; धर्मा-धिकारिणां महामोह, १७६, हिन्दुत्वपि गोभक्षणं, गुरावानं ; ऐतिहासि, १७७ ; परधर्म गताना हिन्दु धर्म पुनराचरणं, १७८ ; हिन्दुता वेदा, मयाऽन्येषां, १७९ ; वेदेषु याम-मत्र पंच म द्वार पीत्र, यथा देदे मलं, १८० ; आ-म-संनारितैर्माध्वं न पैथि-दपि हिन्दुभि, १८१ ; हिन्दु मुदिम संपर्षस्य इतिहास, १८२, मनुना मांस-

मक्षण गर्हण, १८३, अशुचीकृतस्य शुचीकरण, सधीकरणोपाय, १८४, औप-
यिक, संधि अस्थिर, स्वाभाविक, सुस्थिर, १८५, सर्वजातिषु चतुर्वर्णा,
हिन्दुना असरया 'ईश्वरा', १८६, अन्यधर्मिण्य 'ईश्वरा', अर्चा प्रकाराश्च, १८७,
प्रति सम्प्रदाय, पूज्यपुस्तक, पूज्यगुरु, पूज्यद्वर, १८८, भेदान् चय, चयोऽ
भेदान्, १८९ महर्षीणा पिता स्वायम्भुवो मनु, १८९, सुरथ समाधी, मरु देवापी
सावर्णिमनो कथा, १८९,

१४—अध्याय

१९०-२०४

उच्छास्त्रवृत्तिनां राज्ञा नियन्त्रण कथं, १९०, शास्त्रणैव शस्त्र नियन्त्रण, १९०,
हिन्दु हिन्दू शब्दोपपत्ति, १९१; 'हिन्द' देशस्य सीमान, १९२, श्री तिलक
सावर्करयोर् मतौ, १९३, तयो (मतयो) परीक्षण, १९४,

रूपकाणा व्याख्यान, १९५ शैव शक्त्या, मधुर्नभौ, १९६, समुद्रमथन, राहुणा
सूर्यचन्द्रग्लान, १९७, वृत्रासुर-वध, १९८, ब्रह्महत्याया चतुर्धा विमज्जन, १९९,
युधस्य जन्म मौमस्य घ, अश्विनीकुमारयोश्च, २००, विध्यस्य अगस्त्याय प्रणाम,
२०१, देवभूमौ मेरु-कैलासौ सहस्रशीर्षा पुरुष, २०२, ब्रह्मण हस्त्रेण शिररुद्धे;
कालियशिरं तु कृष्णस्य नर्तन, २०३;

१५—अध्याय

२०४-२१३

'स्व राज्य' निरूपण, २०४, दृष्टि-गती, नीति रीति, नति कृती, नय चारी,
विचार आचारी ब्रह्म धर्मो, ज्ञान कर्मणी, अदृष्ट दृष्टे, विश्वास क्रिये, समूर्त्त-भूत दर्शन
प्रयोगौ, २०४, बहव आध्यात्मिका प्रथा, २०५; तेषा (प्रदानां) समाधातु
गम्यदर्शन, २०६, उत्तम अधम स्त्री, २०६, 'पुरो हित' शब्दनिर्दिष्टि, २०६,
पञ्च मान स्थानानि, २०७, अभेद भेद बुद्धी, शुभा शुभ वासने, साधु, समदर्शी,
क १, २०७, देव सम्पदो राज्य एव सत् स्वराज्य, २०८, आसुर-सम्पदो राज्य
पर राज्य, २०९, मानृ भू या तु वृत्तिदा, २१०; वादो पुरोध, २११,
सु राज्य, स्व-राज्य, स्वा राज्य, २११; कीदृशी स्वतन्त्रता इष्टा, २१२, कुदृष्टव
तु स्मृतं वा ?, २१३,

१६—अध्याय

२१६-२२०

हिन्दू समाजस्य पुन संस्करण कथं, २१४, 'ब्रह्म सैनिकं' साध्य, २१४,
प्रचारणीया सिद्धान्ता, २१५; शिक्षासम्बन्धिन सिद्धान्ता, २१६, गार्हस्थ्य

सम्बन्धि सिद्धांता , २१७, मन्दिर मूर्ति आदि सम्बन्धि सिद्धांता , २१८, मन्दिरेषु
पुराण व्याख्या शाला चिकित्साशाला इत्येव . २१९ , पुराणेतिहास व्याख्या प्रकार ,
२२० ; मन्दिरेषु सर्वमानवानां तु आपमन , २२० ,

१७--अध्याय

२२०-२३१

'भ्रद्धा' विवेचन , २२० , त्रिविधा भ्रद्धा , २२० , दाम्भिका , मिथ्या
गुरुव , २२१ ; श्रुति स्मृतिश्च भीमाख्ये , २२० , गुरु शिष्ययो परस्पर
परीक्षणं , २२३ , आ मभ्रद्धाऽधीना सर्वाऽन्यभ्रद्धा , २२४ , वागादिपङ्क्तय शमादि
पङ्क्त प्रतियोगि २२५ , 'हिंसा'- 'अहिंसा'-विवेचन २२५ , द्वन्द्वरूपके जगति
अहिंसा मूलोच्छेदोऽशक्य , २२७ , मर्यादापुरुषस्य रामस्य निदर्शन , २२८ , हिंसा
दण्डयोर् विवेक वर्णाश्रमधर्मैर्गैव , २२९ , आर्य सत्सृति शक्यं रक्षया , किन्तु का
सा ? , २३० , शत्रोरपि गुणा ग्राह्या , दोषास्याज्या गुरोरपि , २३१ , आपुनिक
संस्कृतज्ञाना सनातनधर्मित्वाभिमानिना काश्चन मिथ्याप्रवृत्तय , २३१ ,

१८--अध्याय

२३२-२६८

प्रणव व्याख्या , २३० , तस्य पर्याया २३२ , 'अकमा सर्वविमति' कस्मात् ? ,
सर्वे 'प्र णवी' करोति , २३३ , न सुवित्तेव , अणुरेव धर्म , सात्त्विकवैराग्येण लभ्य ,
२३४ , प्रथम नाम , रूपं , चापि उकार परमात्मन २३५ ; 'अनाहृत' शब्द
सामान्य , २३६ , तस्यैव विशेषा सर्वेऽप्यन्ये शब्दा , २३६ , स्वाध्याय' शब्द
निश्चि , २३६ , ज्ञान इच्छा कर्म-मार्गाणां समाह्वय प्रणव मार्ग , २३७ , यज्ञोपवीत
प्रणवस्य प्रतीक , २३८ ; तस्य अर्थ , २३८ मतत 'शन दीक्षिता श्रुत्य सर्वं
कन्याणकाक्षिण , २३९ , रायसाधो दम्भसाधो विवेके निकष , २३९ , सन्यासिषु
एषणाग्रयणेषु , २३९ , सतपो विद्याभ्या एव जग कल्याण , न होम हवनै , २४० ;
अन्धभ्रद्धाया दारुण अनुबन्ध , २४१ , धर्माणां पुन पुन संस्करणस्य प्रयोजन
२४२ , युग भेदात् धर्मभेद , २४३ , एकवत् धर्मै ग्लानि संस्थापनयो पर्यय २४३ ,
मानव धर्मस्य पुन संस्थापनाय युद्धायतार , २४४ , बुद्धस्य वैश्विद् प्राज्ञाणी सह
सम्बाद् , २४५ , बुद्धेन गोहिंसादि निवारण , २४५ बुद्धोपदेशासार , २४७ ; बुद्ध
वेद पारण , वेदान्तनिष्ठ , २४८ , बौद्धयुगे भारतस्य महान् उत्कर्ष , २४९ , चन्द्र-
शुभादि (२६५ वि० पूर्व) हर्षात् (५९० वि०) उत्कर्ष , २५० , बुद्ध आदि-
यतेऽद्यापि सर्वैरेव हिन्दुभि , २५१ , बुद्धशोधोऽपि स्वाधिभि पुन अंशित , 'रत्नस्य'

तत्त्वं, २५२ ; धर्मसार. एकः, तस्य पत्रवितानि बहूनि, २५३ ; विश्वधर्मानुप्राणिता
 विश्वव्यवस्था, २५४ ; धर्महासे उपजतम्ब्राह्मण्येन मुस्लिमसंक्रमणं, २५५ ; सम्प्र-
 दायिना वाम्युद्धानि, शङ्खयुद्धानि च, शंकर रामानुजादि-शोधित-धर्मस्य पुनर्ग्रहः, २५७ ;
 विश्व-धर्म कीदृशः ; तस्य किं रूपं ? २५८ ; वाममार्गिणा च, वज्रकानिनां च,
 बीभत्ससाचाराः, २५९ ; विश्वधर्मः सर्वे धर्म सम्वादकः ; वाम तत्रिणामेव विरोधो,
 २६० ; 'कादया' पापकरणाद् ब्रह्मपिशाचत्वं, 'काशी'-शब्दार्थः, २६० ; गायत्रीनृत्यं,
 २६१ ; सर्वपुरुषार्थ-साधनी द्विविधा गायत्री, २६२ ; विजयनगर-साम्राज्य-उदय-पातयोः
 कारणानि, २६३ ; विश्व-धर्मस्य सारः मानवधर्मसारः एव, २६४ ; ब्रह्मणो द्वे रूपे,
 मूर्तं च अमूर्तं च ; विश्व धर्मस्य च, २६५ ; कर्म-वर्ण-सिद्धान्तस्य शाश्वतत्वं, २६६ ।

परमात्म-प्रार्थना	...	...	...	२६६
पाठकेभ्यो निवेदनं	...	...	...	२६८
उद्धृतपुस्तकनामानुक्रमणी, संक्षेपविवरणसहिता, सपृष्ठांका	...	...	...	२६९
विशेष-विषय-सूचकानां शब्दानां अनुक्रमणी			...	२७३

वर्धनीय-श्लोकाः

- पृष्ठे पत्नी वर्धनीय
- १२ ६ ('धविवेचनात्' इत्यस्याग्रे) हिंसाया , मूढमतप , धर्मयुद्धपराङ्मुखा , धर्मव्याजेन चडालस्य विलासित्वस्य छादका ,
- " १० ('हि य' इत्यस्याग्रे) "इक्ष्वाकूना अथ वशं सुमित्रान्तो भविष्यति" (भा० ९, १२) ; "नवनदानं द्विजं कथितं प्रपन्नान् उद्धरिष्यति , तेषां अभावे जगतीं मौर्यां भोक्ष्यति वै क्ली , रा एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिवेष्यति , तपुनो वारि (विन्दु) सारस्तु , ततश्च अशोकं वर्धनं , (चन्द्रगुप्तात्तु दशमं) भविता च बृहद्रथ , मौर्यां ह्येते दशं नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तर , इत्या बृहद्रथं मौर्यं , तस्य तेनापति , क्ली , पुण्यमित्रस्तु गुणात् स्वयं राज्यं करिष्यति" (भा० १२-१) , मौर्यास्तु सूर्यवत्सूर्यैरेका शास्त्रेति केचन । योऽथ बृहद्रथो राजा मौर्याणां दशमं स्मृत ,
- २६ ४ ('कचिन्' इत्यस्याग्रे) (भा०)
- ४३ ९ ('भूमिजो ब्रह्' इत्यस्याग्रे) अन्येषां तु मतेनाथ मंगलो तामसो ब्रह् । "सत्त्वं मुखे सञ्जयति , रजं कर्मणि चैव हि" (गी०) , तमश्चालस्य-कारीति , क्रोधोद्देशकारक , आलस्यनाशकश्चापि , रजस्तस्मात्तु मंगल । क्रोधं किंतु अवरुद्धश्चेत् , स्वगरीरस्य शोषक , क्षयादिरोगजनक , ततश्चालस्यवर्धक , मंगलं क्रोधरूपोऽतो विज्ञातस्तामसोऽपि स । इच्छया एव कामश्च क्रोधश्च विकृती स्मृते , तम पर्याय एव इच्छा , मंगलस्तामसोऽप्यत । उच्चस्थो भूमिजश्चायं ऐश्वर्यप्रापको भवेत् , नीचस्थस्तु स एवोत्तो , ज्योतिषे , नाशकारण । शक्तिभिः सयुक्तं क्रोधोऽरीणां अभिभवे क्षम , पराभवस्यैवैयोस्ति शक्तिहीनस्य कारण । उभयोर्मतयोरैव करणीयं समन्वयः ।
- ४४ १८ ('शुक्र-बृहस्पती' इत्यस्याग्रे) बृहस्पतिरुदासीनं शुक्रं , शुक्रो रिपुर्गुरो , सूर्यं शुक्रोऽन्योऽन्यशत्रुः—केपाचिन्मत ईदृशः । हिरण्यगर्भो ब्रह्माऽपि

सर्वते सूर्ये एव हि , तस्यैव सन्तौ देवा , देव्या , शुक्रे, गुरुस् तथा ; तस्माद् भवति सर्वेषां अयं तु हितचिन्तक , नैकान्ततस्तु निर्दोषा देवा , नात्नन्ततस्, तथा, सदोषा एव देव्या. हि ; गुणा दोषास् तथा उभयो , गुणो ऽधिको यदा, यस्मिन्, अनुगृह्णाति त रवि, पर्यायेण, तथा दापे-
ऽधिके, दडयति इह च ; पुराणाना कथाभिस्तद् विस्पष्ट प्रतिपादन, शनौ जीवश्च वाव्यश्च सूर्यस्य सचिवौ उभौ, शनू मित्रे ऽपि चान्योऽन्य इति पौराणिक मत ।

- २० ('कीर्त्यते' इत्यस्याग्रे) (वा० पु०) ।
- २३ (२०) (इत्यस्याग्रे) रामायणस्य चोत्पत्ति , तथा भागवतस्य च, वाल्मीकेश्च अपि व्यासस्य, हृदि, नारदसूचनाद् ; सहिता मुधुतस्यापि, चरकस्यापि वै तथा, आप्तग्रन्थास्त्रयाऽपि, शिष्याणां प्रथमत कृता ।
- १६ ('परायण ।' इत्यस्याग्रे) "न ह्यनभ्यात्मविद् वेदान् ज्ञतु शक्नोति तत्त्वत " (गौड० मा० का० ३०, शा० भा०) ।
- २७ ('तादृशी' इत्यस्याग्रे), रहस्य अन्तिम नून रक्षन्ती कारिका ऽन्तिमा ।
- २१ ('तत्, ' इत्यस्याग्रे) तस्मिन् ज्ञाने कमो नास्ति , 'निष्कम' ज्ञान अस्ति तत्, अह एतन् निषेधश्च, अपि आत्मा ज्ञात्मा (च) न-इति च, ब्रह्म माया ऽपवादश्च—तस्मिन् एकक्षणे त्रय ।
- ११ ((वे०) इत्यस्याग्रे) "स्वरेषु विप्रा , सगीते, पङ्क्त-मध्यम पचमाः , ऋषभो, र्धवतधापि, क्षत्रियौ ; द्वौ विशौ स्मृतौ, गाधारश्च, निपादश्च , शूद्रा तीनाश्च कोमला " (अहोबल कृते सगीतपरिचारे) ।
- २६ ('चतुर्थकं' इत्यस्याग्रे) (१११) मानवै उपयोज्याना वस्तूना च चतुष्टय—'आवश्यकीयानि', अन्न च, वस्त्रं च, शरणं शृङ्ग, जीविका-कर्मणश्च उपकरणानि अपि कानिचित् , न जस्तु सम्भवेद् एव, विना र्च, देहधारण , 'निकासीयानि', यैस्तु स्यात् तुष्टि पुष्टि प्रसन्नता, (न जल्प्यस्तु उद्धतो हर्षं , किन्तु) तोषो हि सार्विक ; (आवश्यकीय-वस्तूना परिष्कारेण, मात्रया पर्याप्तया यथेष्ट तु, निकासीयत्व आप्यते) , ऐश्वर्यस्य अनुपपत्तीनि 'विलासीयानि' सन्ति वै, विशिष्टोद्धतदर्पाणा आन-न्दाना च कारण ; 'नैमित्तिकानि' तुर्याणि, यानि, अवस्थाविशेषत,

समये समये हि एव उपयुज्यन्ते, न नित्यदा, चतुर्थराशौ सर्वं वै द्रव्य
अन्तर्गतं, यथा, “न अमत्रं अक्षर किंचिन्, न च द्रव्यं अनौपद्य, न
अयोग्य पुरुष कश्चित्, प्रयोक्ता एव तु दुर्लभ” । ‘आवश्यक्यानि’
प्राप्तु सर्वस्यैव श्रुत (अधिकार), ननु, ‘निकामीयानि’ तस्यैव य
स्याद् दक्ष स्वकर्मेणि, वृद्धिनिकामीयाना स्यात् समाप्ते यत् सल्ल,
‘क्लिप्तासीयानि’ उत्तमाना कर्मेणां पारितोषिक, ये विशिष्टा समाजस्य
समृद्धि स्यात्, च मोदनं । एव विभागो वस्तुना, मनुष्येषु न सम्भवेत्
उचितस्, तोषकृन्, न्याय्यो, विना वर्णव्यवस्थया ।

६५ १६ (‘उत्र सम्मन’ इत्यस्याग्रे) व्यूहैश्चतुर्भि मुखयूढ, मुख बाहु ऊरु पाद-
वन्, समाजस्य हृद संघ, स हत-ज्ञान महाबल ।

१०६ २६ (‘स ब्राह्मण इति स्मृत’ इत्यस्याग्रे), अपि वा ब्रह्मणोऽपत्य, अथवा
हि अणति ब्रह्म, अधीते, जानाति, विन्दति, ब्रह्मणि अनिति, अण्यते
वा, प्राणिति, इरसिति, इत्यपि ।

१०४ ३ (‘ध्रुव’ इत्यस्याग्रे), क्षदति, क्षदते वापि, सञ्चोति इति रक्षति ।

११२ २ (‘विस्तृता’ इत्यस्याग्रे), भूतले हादयती च साधुचेतासि कोमला ।

११३ २३ (‘कुत ?’ इत्यस्याग्रे) केचिद् ऊहति अदृष्ट हि प्राञ्चोक्तया, उधर्म उद्गतं,
विभिन्नवर्णयोर्नाम्ना भोजनीद्वाहृत सल्ल । तत्रैव तु विचार्य स्यात्-
अदृष्टाद् बलवत्तर दृष्ट अस्ति हि, असदिरध, प्रमाण तत्र वैद्यक,
द्यातुराणां चिकित्सा तु न ‘मूहूर्त्त’ अपेक्षो, गुमवाऽप्यशुभ वापि, न
‘स्पृश्य’ ऽदिविवेचन, तत्रैव सुखावस्थायां, अस्तिऽपत्यस्य वै, तथा सर्व
ऽत्ययिककार्येषु, प्रत्यक्ष बन्वतर, तत्र प्रमाणतम सिद्ध दर्शनेषु अखिलेषु
अपि, केचिद् अष्टौ प्रमाणानि, पत्र, चत्वारि, चापरे, त्रीणि, द्वे वाऽपरे,
किंतु प्रत्यक्ष न अप्रलयते केनापि, नास्ति कोऽपि एकं एव एतत् प्रत्यक्ष
सल्ल मन्यते, सर्वेषां तु प्रमाणाना निष्ठा प्रत्यक्ष एव हि, अधोऽप्य पूर्वम
प्यत्र प्रथमे तु प्रतिपादित । “ताराषड्, चंद्रबल, तदेव, विद्याबन्ध, वैबल
तदेव, तदेव लग्न, सुदिन तदेव, लक्ष्मीपते !, तेऽद्विगुण स्मरामि”-एव
जपन्, चित्तधैर्यं प्रतिष्ठाप्य, जनो, ननु न अपेक्ष्य शास्त्र अन्यत्,
साध्नोति थापतित, सल्ल । अदृष्ट धारयन् दोष, दृष्टे घोरे पतेद् यदि, मूढ

एव हित लोको निश्चयेनैव मंस्यते, मशकेभ्यो यथा भीत मरुत्स्य मुग्ध
विशेत् । किं शास्त्र, का च शास्त्रोक्ति, किंप्रमाणा च सा, कथं, मान्या
वा इय भमान्या वा, विहता वाऽन्यशास्त्रत, नाम्नैव भिन्नवर्णानां वेदलो-
द्वाहभोजने परस्पर निषिद्धे, वा ससर्गा अन्यरूपिणश्चापि, तैऽन्यनिषे-
धाधाप्याद्रियन्ते न वा ऽधुना—इत्येतत्सर्वं विचार्यं स्यात् प्रसोऽस्मिन्
सद्विस्तर । निष्कर्षस्तत्र चैतावान्, नान्य, पर्यवसीयते—“अन्यस्य
हेतोर बहु हातु इच्छन्, विचारमूढ प्रतिभासि मे त्व !” (रघु०),
निगौर्य भूरीणि कटनि, विचानि, असि उद्यतस्त्व मधु-वर्षने वै, कुर्वन्तु
दृष्ट बहुदोषात्, अदृष्टदोषाच्च पलायसे त्व, मौग्ध्य वत इद, पुहक
तु वा इद, दुरामहो बुद्धि विरुद्ध एष ।

१३१ २८ “वारुण तु जलस्नान, आपो हि श्रेति मात्रिक, वायव्य गौरज स्नान,
आग्नेय भस्मनोदित, यन् तु सऽज्ञातपर्वणेण दिव्य तद् इति पचधा—इति
मनु”, एव नैषधटीकाया वक्ति नारायणो युध ; श्लोकास्ते तु न लभ्यते
पुत्रचित् प्रथिते मनो, किं त्वन्यस्मृतिपूक हि स्नान पचविध पुन ;
सप्तविध, दश विध, तथा पौडशाधापि च ।

१६१ १९ (‘तदुच्यते ।’ इत्यस्याग्रे) ‘अपौरुषेया वेदा वै,’ इति मैमांसिकं मत ;
ईश्वर तु न मन्यते, मीमांसानिरतास्तु ये, नैय्यायिकास्तु मन्यते, जगत्-
कर्तार ईश्वर, वेद तु पौरुषेय हि मन्यते ते मुनिधित ।

१६४ २३ (‘मदधम ?’ इत्यस्याग्रे) “हीनाज्ञान्, अतिरिक्ताज्ञान्, विद्या हीनान्,
षयोऽधिकान्, रूप द्रव्य विहीनांध, जाति हीनाथ नऽज्ञिषेत्” (म०) ।

१९६ २६ (‘(दु०)’ इत्यस्याग्रे), पुराणे कालिकानाम्नि किंचिद्भेदैरिय कथा,
नामनिर्वचनैर्युक्ता, वाणता बहुविस्तरान् ।

२०३ १८ (‘(१३)’ इत्यस्याग्रे) सर्प पूजक जातेस्तु ‘नाग’ नाम्न्याथ मर्दन—
रूपवास्य चार्थोऽय ऐतिहासिकदृष्टिभि ।

२१३ २४ (‘सर्वसम्पदा’ इत्यस्याग्रे) पुनरप्युच्यतेऽन्येन प्रकारेण अय आशय,
सत्स्वराज्यस्य तत्त्व यद् भवति व्यावहारिक—न एकवर्णस्यैव राज्य
प्रजाना हितकृद् भवेत्, चातुर्वर्ण्यस्यैव राज्यं प्रजानां तु सुखावहम् ।
एक एव हि वर्णधेत् प्रभु, स तु अभिभु भवेत्, त्रीन् अन्यान् अभि-

भवेत्, तिरस्कारं च पीजयेत्, सवधर्ममहं तावत् सुखैर्विवरणञ्जन ।
यदि ब्राह्मणराज्यं स्याद्, ब्राह्मणा एव ऋधुयु, क्षत्रिणा, क्षत्रराज्ये च,
वैश्याराज्ये विशस्तया, शूद्रराज्ये ऽशुद्धिमति, सर्वमेवऽशुक्त भवेत् ।
चतुर्णामपि वर्णानां सर्वेषां हितकारकं, ततो 'मानव राज्य' हि प्रशस्त
सर्वश्रेष्ठ्यते । 'पचायत्त' हि उद्राज्य इति नाम्ना तु वेत्यते । आम्नातृणा
च शास्तृणा, तत्र वै, धर्मपर्यदि । चतुर्णामपि वर्णानां मुख्यमुखा जना
रालु, पौरा जानपदाधावि, भवेयुर्व 'पुरो धस', स्व स्व वर्गभ्याः एवैते
जनं प्रतिनिधीकृता, भूयसीय वृताथापि महाजन समागमे, विश्वस्ता,
शुद्धवर्तिता, श्रद्धिता स्व स्व वर्णिभि, तद्दर्शनं कर्म धर्मं । तुभं सम्यग्युता
थापि, विश्वाथापि विशेषज्ञा तत्तद्गंस्य कर्मणां । पचम, सर्वमान्यो य
एतं प्रतिनिधीकृतं मियेत, स प्रधान स्यात्, 'पचजायत्त' प्रपूरयन् ।
पचायत्तोपदेशेन, पुरुष क्षात्रधर्मवान्, क्षत्रवर्ग प्रणता सन्, पचायत्त
अनुवत्, प्रजाभिरपि सर्वाभिरन्वितो, बहुमानित, सर्वास्तु चतुरो वर्गान्
स्व स्व कर्माणि कारयेत्, मिष्टदन् उत्पद्य यातान्, अनुष्टुप्त् सथाऽपरात् ।
व्याप्तो भीष्ममुखेनैव, तत्कालेऽनुष्ठित विधिं 'पचायत्तस्य' नदति, धर्मराज
प्रबोधयन्—“धैरजानपरा यस्मिन् विश्वारा धर्मतो गता, सर्वकर्म विशे
पज्ञ, मश्रो भवितुमर्हति; चतुरो ब्राह्मणान् वैधान्, प्रगल्भान्, छात्र
का, सुवीन्, क्षत्रियान्, दश चाष्टी च, बलिन, शयपारणान्, वैश्यान्
वित्तन सम्पदान् एकविंशतिसहस्रया, श्रोश्च शूद्रान्, विनीतांध, शुचोन्
सर्वेषु कर्मसु, अष्टाभिश्च सुगौरुषु' एतं वीराणिकं तथा, पचायत्तर्पणं प्रणभ
मनमूपरु' , एतान् सभायां आयोज्य राजा, वृथात् सहायकान् (म० भा० शा०
७० ८५-८६) । राज्यप्रकारो यस्तु अत्र 'दीमोवसी ति कथ्यते, कार्ये समये
तस्य ईदक् पचायत्तेन सेत्स्यति, तस्य मैदान्तिकं तस्य 'पचायत्त' हि, नैत
रन् । एव पचायत्तराष्ट्रे सर्वे सम्यग् ध्ययस्थिता, स्व स्व अधिकारान् रक्षन्त
अन्वेषो वाचमान् सदा, कर्नव्य स्व च सुर्गन्ति चतुर्वर्गा यदा यदा, तदा
सर्वऽपि वर्धते, ऋधुरन्ति च सर्वथा, मितप्रजा, बहुमुखा, सुवीताध
परस्परं । अयमेव प्रजास्तु 'स्व राज्यस्य' उत्तम स्युत ।

पते , नैकं ओजः, प्रसादो वा, रस भाव त्रिद कये ” (माघ , ३-८३),
 “न खरा न च भूयसा मृटु , पवमान पृथिवीरुहान् इव, (मद् उद्धतं
 एव मोचयन्) नमयामास नृपान् अनुद्धरन्” (रघु०) ।

२४५ २७ (पृष्ठान्ते टिप्पण्यां, 'ऽनुद्धिता ।' इत्यस्याग्रे) सायण , कृष्ण यजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयारण्यक दशम प्रपाठक भाष्ये, विविधान् मन्त्रान् 'सिगान्' अभि-
 धाय, तत्सम्बन्धे लिखति—“इन ऊर्ध्वं तेषु तपु देशेषु श्रुतिपाठा
 अत्यन्त विग्रहणा ” । (प्रसादविदुषा श्रीसम्पूर्णानन्देन एव लिखित-
 मस्ति, 'ब्राह्मण भावधान ' इति शीर्षकाङ्किते लेखे, काश्या 'आन'-
 नामक हिन्दी पत्रस्य साप्ताहिकेऽङ्के, २२ थावण, २००१ विजयमीय-
 तिथे । एनेन ।सशय चोच्यते, यद् वेदेषु कृतभूरिपरिधमस्य महापठित
 सायणस्य मते, शुनीनां पाठ, काले काले, मूर्खैर् अनुद्धिपूर्वं, धूर्तैर्
 युद्धिपूर्वक च, अन्यथाकरणे, क्षेपत्रैश्च, परिवर्तित च, परिवर्धित च ।
 तत्रैव श्रीसम्पूर्णानन्देनैतच्च प्रदर्शित सप्रमाण, यद् ऋग्वेदे (२ २३-१)
 'गणपति' शब्द 'ब्रह्मणस्पति'-वाचक, सायण-मतेन, न तु कस्यचिद्
 गणाननस्य लम्बोदरस्य वक्रतुण्डस्य 'देवस्य', तथा, स' शब्द , यजुर्वेदीयाश्व-
 नेधाध्याये, अथ देवत्व मन्त्रस्य पूर्वभागे अश्वेन सम्बध्यत, द्वितीयभागे तु
 रासभेन, उव्वट-महीधरयोर्भाष्यकारयोर्मतेन । अथमेधोयमन्त्रशब्दा नितान्त
 बीभत्सप्रशील भावपूर्णा , अत वैधिद् वाममार्गैरेव समग्रमपि तत्
 प्रकरणं प्रक्षिप्त इति च प्रतिभाति । प्राचीनेन आर्यवैदिकसमानेन, पराजित-
 बर्ध-निषाद-आदि-जाती स्व समाज-व्यवस्थाया यथास्थानं निवेशयितु,
 मैत्रीयुद्धा च सान्त्वयितु, तासा काधिद् बहु पूजिता देवता , तदर्चन-
 प्रकाराणा अशास्त्र कांक्षित्, यथाशक्य परिष्कृत्य, अजुननिरे, आध्यात्मिर्नैर्
 अर्थैश्चापि, तासा जातीना क्रमश उद्बोधनाय च, उत्कर्षणाय च, ता
 देवताश्च, तान् अर्चन प्रकाराश्च युयुजिरे, किंतु कालप्रवाहेन, मानवेषु दुर्वा-
 सनानां तामसीना पुन पुन प्रबलीभवनेन, ते परिष्कारा बहुधा विचक्षिरे ।

२४६ २७ ('अवसृज्यान् ।' इत्यस्याग्रे) सन्ति एव श्रोतययौ, शता विशेष-
 ज्ञैस्तु कुत्रचित्, दक्षिणामेरिकादेशे यथा तस्यजदिवासिनां 'मेस्कल्'
 ह्यादि नाम्ना या, वैदिक्य आरंभे परीक्षिता, निषेय्यात्, स्थूलदेहे
 तंशमुत्पादयति, अपि सूक्ष्मेन्द्रियाणां उन्मेष जनयन्ति, अधिकारिणि,
 तद्य साधिते देहे, अभ्यासैर्विधिपूर्वक, दूरस्थाना अतीताना, भवताम्,
 भाविनामपि श्रुताताना, ज्ञानरुद्धौ, प्रतीकाराय चप्रपदां । समवेत्
 वैदिके काले, सद्गुरुषु तथाविषा शता श्रोतयि काचिद् आसीत्,
 सुप्त ज्ञान तु तच्चिरात् । (योगसूत्र, ४ १) ।

शोधनपत्रम्

पृष्ठे	पक्षी	एनस्य स्थाने	एतत्पठनीयं
१	१६	विना।	विना,
३	पेज हेडिङ्ग्	कल	कली
४	७	लोभस	लोभ-
१०	३	येऽभूवन्	ये संति
११	४	विशेषा	विशेषो
१५	२८	अतगता-	अंतरगताः
१६	८	बुद्धिपूर्व	बुद्धिपूर्वकं
६२	२२	कुहते	कुहते
६७	१८	निस्स्वार्थी	निस्स्वार्थः
७१	२३	अतिवृद्ध	अतिवृद्धेः
७२	८	(भू०)	(१२०)
७३	५	तथा	अपि
८४	२४	न्याय-सूत्रं	न्याय सूत्रं (२-२-३०)
८७	२	इच्छा तमोभयी सैव	सात्त्विकीच्छा, तामसी तु
८८	१५	वै	वै ;
८९	१३	अहरहर	अहरहो
९०	२४	मध्यानेन	शुभध्यानेन
९५	७	६ अध्यायः	ॐ ६ अध्यायः
१०५	वे. हे.	वर्या नाम्ना	वर्या नाम्नां
१०६	३	नो	नोब
१०९	५	आभि	आमिल्
१०९	२६	चतुर्थके	चतुर्थके ।
१२०	२	शानेन एव	शानेन
११	६	बहवो जिता.	बहवो दंडिता.

१३२ २४	श्रीः	श्रीः तथा
१३५ पे. हे.	शंशक्तकाः	शंशक्तकाः
१४४ १३	नान्यनरात् तथा	नान्यनरस्य वै
१४५ १६	वेपन्तीर् हरिणीरिव	वेपमानाः मृगीरिव
१५० २०-२१	निवाद्योस्तु शरीरयोः	देहयोस्तु विवाद्ययोः
१५० २८	चैवं,	च, एवं
१६७ ११	तथा	तथा
१७४ २२	लुद्रता	नीचता
१७५ २०	वृत्तान्तानीदृशानि च	वृत्तान्ताः ईदृशाः ननु
१८८ ११	ग्रन्थोपधायकाः	ग्रन्थोपधायकाः
१८९ १४	संयुक्तश्च	संयुक्तश्च
२२७ ४	भुव	भुवः,
२३२ ३	(३०)	(३१)
२५६ पे. हे.	अनाहृतं शब्द-सामान्यं	सम्प्रदायिनां चास्युद्धानि, शस्त्र- युद्धानि च
२६५ १२	अमूर्त्तमेव	अमूर्त्त- एव
सूचीपत्रे, ३ पृष्ठे, ३-८ पंक्तीनां स्थाने एवं पठनीयं—		
वर्धनीयश्लोकाः	११-१७	
शोधनपत्रं	१८-१३	
संकेतविवरणं	२०	
प्रस्तावना	२१	
पानकेभ्यो निवेदनं	२१	

मम व्याकरण-ज्ञानाद्, दौर्बल्याद् अपि बहूपोः
जरया, स्मृतिशैथिल्यात्, मुद्रकाणां च दोषतः,
बह्व्योऽवशिष्टाः ग्रन्थेऽत्र-शुद्धयो, न विशोधिताः ;
विद्वांसः . सज्जनाः, एतत् पठेयुः पुस्तकं तु चे,
कृपया, उभं च रक्षन्तः, शोधयिष्यन्ति ते हि ताः ।

संकेत-विवरणं

- १ = अ + अ ; यथा, बल-अतुलः = बल-तुलः (घृ. १७७) ; द्रोणाय-अवा-
सृजत् = द्रोणाय-वासृजत् (घृ. १७६) ; ब्रह्म-क्षत्र-अतिलोभात् = ब्रह्म-
क्षत्र-तिलोभात् (१२१) ।
- ५ = अ + आ ; शत-आचार्यान् = शतआचार्यान् (१२६) ; त्यक्त-स्व-धर्म-आ-
चरणाः = त्यक्तस्वधर्मआचरणाः (३७), धर्म-आभासः = धर्मआभासः (२४१) ।
- १५ = आ + अ ; भविता-अस्माकं = भविताऽस्माकं (५७) ; तदा-असौ = तदाऽसौ
(२४१) ; सेवा-अर्चनरताः = सेवाऽर्चनरताः (३७) ।
- १५ = आ + आ ; या + आसीत् = याऽसीत् । (किंतु नैते संधि संकेताः सर्वत्र
प्रयुक्ताः ; असंदिग्ध प्रसिद्धशब्देषु तु प्रायः नैव) ।
- , स्वल्प विरामचिह्नं, एकस्यैव वाक्यस्य खंडानां अपृथक्कार्याणां बोधनाय ।
; मध्य-विरामचिह्नं, एतस्य वाक्यस्य अङ्गभूतानां अवान्तर वाक्यानां दर्शनाय ।
। पूर्णविराम, एकस्य सम्पूर्ण-वाक्यस्य समाप्ति सूचनाय ।
- निवृत्त-सम्बद्धयोर्वा समन्तयोर्वा पदयोः भिन्नत्वज्ञापनाय ।
— पृथग्-उक्ति आदि-वेदनाय ।
' ' विशेषस्य अर्थस्य वा असाधारण-प्रकारेण प्रयोगस्य वा, प्राचीनवाक्यस्य-
ऽशयानुवादोऽयं इति वा रूपापनाय विशेषतः पाठक-ध्यानआकर्षणाय वा ।
" " अन्यस्माद् ग्रन्थाद् उद्धरणस्य सूचनाय ।
सन्धयश्च प्रायः छेदिताः । किंतु, यथोक्तं पूर्वं, नैते नियमाः सर्वत्र पालिताः ।

मानवधर्मसारः

प्रस्तावना

मानवानां अशेषाणां सर्वथा हितकाम्यया, महीतले प्रवृत्तानां, वास्तव्यात् प्रस-
वितृवत् ; अध्यात्मविद्यामूलानां, सर्वज्ञानभूतां अपि, वेदनिष्कर्षभूतानां, धार्मिकाणां सर्व-
सम्पदां , चतुर्थां पुरोपर्यानां साधिकानां समतत , देशकालनिमित्तानां, गुणानां,
अधिकारिणां, सम्पद् आपद् अवस्थानां, विवेकेन विशेषतः सर्वसम्वादयित्रीणां , विवा
दाऽपनुसं सदा , उदारधीरगभीरवाचा, भगवतो मनो , कैश्चिद् भगवतो दासैर्, अय
सार प्रसार्यते । प्रस्तूयतेऽत्र किल मानवधर्मसार , क्षीणधर्मवशभरणोद्धरणप्रकार ,
भोगाऽपवर्गयुगलस्य च मार्गकार , सचार्यताम् अय अशेषहितोऽस्त्युदार , सच्छास्त्र-
पूतधिपणा । जनशिक्षितार । विस्तार्यतां च बहुश , शुचिधर्मधार , दृष्टा स्थितिं तु
जगत्तोभिनवा, यथा स्याद् व्याख्या नवां रचयितुं भक्ता विन्दार । सत्व ब्रवीमि, उभय
लोकहितं ब्रवीमि, लोकौ अतीत्य परमार्थयुगं न वच्मि, प्राचीनशास्त्रहृदय प्रणवी-
करोमि , स्वार्थे मतिं सहृदया कुर्वताऽर्थवर्षा । ॐ

पाठकेभ्यो निवेदन

न अत्र व्याकरणश्रीद्विर्, न किञ्चित् काव्यकौशल, नापि पठितमानित्व, न
स्वप्रख्यापन एषया, न स्वार्थसाधनेच्छाऽन्या काचन अप्रहृदि स्थिता, "यशोऽधिगतु,
मुखलिप्तस्य वा, मनुष्यसख्यमतिवर्तितु वा, (नै०), नाप्य प्रयत्नो , ऽपि तु धर्म-
शुद्धयै, ऋष्यै नृलोकस्य च, बुद्धिद्वयै । "न ख्यातिहेतोर् न च लाभहेतोर् नापि
अर्चनार्थं विहेत प्रबन्ध" (माघ० शक० दि०), आश्रमनोस्तु प्रथमा पृथिव्या
विशुद्धरूपा इति अयं अस्ति मूल । न धनाय न कीर्त्यै वा, ऽवहारविदे पर, शिवे-
तरप्रहाण्यायापि, अयं अपार्थसमूह । सिधेविषा एव लोकस्य प्रयत्नऽस्मिन् प्रयोजिका ;
भारतस्य विशेष्य, संप्राप्तस्य अतिदीनता, सर्वऽर्गजातेमूलस्य अपि, आयातस्य अत्य
नार्थतां, यतोऽस्मिन् उदिते, सर्वम् उदिशन् मानव कुल; सपन्ने भारते शात्या, सर्वेऽन्ये
वातिं आप्नुयु । आभ्यतरद् अभिद्रोहै देशोऽयं दासतां गत , नितरा दुर्बलो जातः
पराधीनजनऽवृत्त , लोभाद् अस्य धनस्यापि, प्रथ्यभाव गतस्य च जनस्य लोभाद्,
पाथात्या विवदते परस्पर, अन्योऽन्य, भारत चापि, पीडयतो दिवानिद्र । अतो हि,

भारते धर्मं सुतरां मुष्यवस्थिते, तादृग्व्यवस्था सर्षत्र प्रसरेन् जगतीतले । पाश्चात्यैः, साम्प्रते काले, समाजव्यूहनाय याः निर्मायन्ते व्यवस्थास्, ताः विपर्यये पदे पदे ; यतो न अध्यात्मसिद्धान्तान् अनुसंधन्ति शाश्वतान् । प्रमाणं अस्मिन् अर्थे तु यद् आह भगवान् मनुः—“एतद्देशप्रसृतस्य सत्ताशाद् अग्रजन्मनः, स्वं स्वं चरित्रं शिञ्जेरन्, पृथिव्यां सर्वमानवाः । न हि अनध्यात्मविन् कश्चित् क्रियाफलं त्पाश्रनुते । या वेद-बाग्या स्मृतयः, याश्च काश्च कुट्टयः, उत्पद्यन्ते च्यवन्ते ताः निष्फलाः अनृतास्तथा । विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर् नित्यं अद्वैतपराभिः, हृदयेन अभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निवोधत” (म०) । (‘अग्रजन्मा’-इतिशब्दार्थो मन्वे निर्वक्ष्यते स्फुटं) ।

असद्भिर्जातं गर्हाऽन प्रकाशं अपि या कृता, सद्भिर्ज्ञैः पूर्वश्रुतिभिर् एव सा तु बहु उदिता । शोहात्मकेन भावेन निन्दा नात्र, मनाग् अपि, कस्यापि जातेर्, व्यक्तेर् वा, कृता, मत्सरतोऽपवा । सद्भिर्जातं प्रकाशं च प्रसंसाऽपि, तथा एव हि, न-चाटुकारखुड्या वा, शार्धमिड्यौ न वा, कृता । प्राक्तनानां महर्षीणां अनुमृत्य वचांसि वै, सतां उक्ता प्रसंसा च, निन्दा चापि असता तथा ; अतस् तु सद्भिर्ज्ञैर् एव लोकोऽयं पान्यते त्रिभिः, असद्भिस् तैः त्रिभिः चापि नित्ये विनिवारयते । चित्तं सम्यग् निधाय एतद्, अत्रस्थ-अर्थो विचार्यता, पूर्वन्तां शुद्धश्रुति, सद्भावमृष्टमानसैः, नीयतां च विगुहोऽर्थः भारतोद्धारकार्यता ।

आर्षाः येऽत्र प्रयोज्यन्ते वाचास्, तेषां तु वेचन, नव्यव्याकरणस्य अनु-यायिनां स्वर असंमताः ; तत्र कारणम् एतद् हि, पुराणपरत्पर्ययः, न पाणिन्या-दयोऽर्वाबः, प्रायः एव तु सेविताः ; महर्षीणां पुराणानां पुराणैतिह्यसारिणां यथा-कृताऽत्र शुभ्र्या, प्रायो नार्वाग्भुवां तथा ; तेषां वाणो मुकल्याणां मद्भकारेऽनुचर्यते, सतो, भगवती दारिद्र्य, भावश्चातुःप्रियते । “पदज्ञैर् न अतिनिर्घः कर्तव्यो मुनि-भाषिते ; अर्थस्मरणतारपर्यान् नऽद्वियन्ते हि लक्षणं ।”

प्रायशोऽनऽशुभोपाय, वर्णसंधिर् विवर्जितः ; मतं च पाणिनीयानां अपि, यन् संधिर् ऐच्छकः । सुराेन बोधाय एव, अर्थे अमस्य न निवृत्तयं, मनीषैः कतिभिश् चिन्हैः वाक्यखंडाः च भेदिताः ; ईदक्-संवेत-विश्रुतिः शृष्टेऽन्ये विस्तरात् कृता । यदि संस्कृतभाषायाः इष्टधेद् भारतेऽधिकः प्रचारी, ऽस्याः सुबोधत्वं तदा सार्थं मनीषिभिः, अनायानेन लेख्यत्वं वदनीयत्वं एव च ; सरस्वीकरयं तादृग् भाषाशास्त्र-न सम्मवेद् विना व्याकृति-बन्धानां श्रयनेन ; ईषद् एव हि ; न उच्छृङ्खलं ; यतो,

नूनं, संस्कृतं विकृतं भवेत् ; संस्कृता गीर् एव एव बहुप्राकृततां गता, 'नियमानां तु सर्वेषां सर्वथैव अनपेक्षणात् ; "एकैकस्य हि शब्दस्य अपभ्रंशाः बहवः स्मृताः" (पतं० महा०) । तस्माद् आबश्यकः सन्नि कियन्तो नियमाः ननु । सामान्यास्तु अनुसर्तव्याः व्याकृतोर्नियमाः, ध्रुवं ; न तथा सर्वदा पूज्याः विदोषाः कुत्रिमाध ये । पाणिन्यादिभिरेव अत्र सम्बद्धं मार्गः प्रदर्शितः—“समादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपादी असिद्धा, त्रिपाद्यां अपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रं असिद्धं” ; “बहुलं छन्दसि” ; “निपातनात् साधु” ; “पृथोदरादीनि यथोपदिष्ट” ; “उग्रादयो बहुल” ; “वेदेषु सर्वेऽपि धातवः उभयपदिनः” ; “लोकवत्तु लिगानि”—इति प्रमृतिभिर्वाक्यैः श्लयनं, सूचितं ननु । “न कोऽपि वैयाकरण-कुल गत्वा ब्रवीति वै—कुच शब्दान् प्रयोच्येऽहं” ; प्रत्युत अयं स्वयं, खलु, लोकात्, व्याकरणज्ञो हि, शब्दान् सम्प्राप्य, मार्जति ; “लोकतोऽर्थप्रयुक्ते तु, धर्माय नियमस्ततः, शब्दप्रयोगे शास्त्रेण कियते”, नात्र संशयः ; “ये चापि एतेऽप्रयुक्तास्तु भवतोऽभिमतः, खलु, प्रयोगः एतेषां चापि वेदे दृश्यत एव हि” ;—एव आह स्म, लोकज्ञः, महाभाष्ये पतंजलिः । “बहुलं छन्दसि”—इत्येतत् सूत्रं पाणिनिना पुनः पुनर् आश्रेयितं हि एकादशकृत्वः ; तथैव च, तादृगाशयसुशायि पठिगानि अपराएवपि । वैदिकेष्वपि मंत्रेषु च 'ऊहया' परिवर्तनं, प्रसंगस्यानुसारेण, अप्यसंदेहार्थमेव च, शिष्टानां संमतं चापि, कृतं च बहु दृश्यते ; “१चा-ऊहा-आगम-लघु-अर्थ असदेहाय च”—अप्यय प्रवृत्त व्याकृतेः शास्त्रं, इति सिद्धान्तः एव हि । यदा तु लघुता-स्थाने क्लिष्टा हि शुद्धता भवेत्, असन्देहस्य च स्थाने संदेहधोत्वतेद् बहु, नूनः प्रकारो, लोकेन, वाचां व्यथ्यती तदा, जायितव्यो भवेदेव, नूतनैर्नियमैर्भूतः ।

सर्वप्रांतेषु यन् नैकं प्राकृतं प्रतिबुध्यते, बुध्यते संस्कृतं त्वार्थे, अतो व्याह्रियतेऽत्र तत् । नवं नैवाऽत्र सिद्धान्तं कियिद् आचक्ष्महे वर्य ; प्राचीनं विस्मृतप्रार्य एव संस्मारयामहे । अथ यन् स्थलितं किञ्चिद्, न्यूनं वा, ऽप्यधिकं तु वा, तत् सर्वं, सद्बिचारैः स्वैः समादधतु सज्जनाः, विमर्शानन्तरं सम्पग्, इति च प्रार्थयामहे ।

(पुनर्दृष्टं, उपमृदितं च ; सौर, बुधवार, ११, आश्विन, २००१ वि०,

विजयादशमी ; २७ शितम्बर, १९४४ ई०)

परमात्मपार्थन

ॐ सर्वात्मने परमात्मन नमः ॐ

ॐ भू, भुव, स्व, तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो न प्रचा
 द्यात् । ॐ योऽयावमौ पुरुष सोऽहमस्मि, ॐ । ओमिायेकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्,
 मा अनुस्मरन् (गी०) ययद् आरभते कार्यं, तत् सत् सिद्ध भविष्यति । ओंकार-
 पूर्विकास्त्रिंशो महाज्याहृतयोऽव्यया, त्रिपदा चैव सावित्री, विज्ञेय ब्रह्मणो मुख ।
 एकाक्षर पर ब्रह्म, प्राणायाम परं तप, सावित्र्यास्तु पर नास्ति मौनान् सत्यं विगिष्यते ।
 अकार चाणुकारं च भकारं च प्रजापति, वेदज्ञानं निरदुहद्, भूर्भुवस्त्वरितीति च,
 त्रिभ्य एव तु षडेभ्य, पाद पाद अद्दुहत्, तदित्युचोऽस्यां सावित्र्या, परमेष्ठी
 प्रजापति । आय यद् व्यचरं ब्रह्म, त्रयो यस्मिन्प्रतिष्ठिता, स गुणोऽन्यस् प्रिद्वेदोः
 यस्त वेद स वेदवित् । एतम् एके षदन्ति अग्नि, मनु अग्ने प्रजापति, इन्द्रम् एके,
 परे प्राण, अपरे ब्रह्म शाश्वतं, प्रशासितारं सर्वेषां, अयोर्वास अयोर्षि, रुक्मसोम,
 स्वप्नयोग्य, स विद्यात् पुरुष परं । य वधित् कश्यपिद् धर्मा मनुना
 परिकीर्तित, स सर्वोऽभिहितो वेदे, सर्वज्ञानमयो हि स (म०) । मननात् प्रायते
 'मन्त्रो यस्य असी मगवान् 'मनु', किंकरस्य अस्य तस्यैव, तदीयसा विकीर्षत,
 असीददु, सुबुद्धि च, कार्यशक्ति च, यच्छतु, आरभमेत सम्पुष्णे सफल विदधातु च ।
 धिय पतिर्यज्ञपतिर्धरापति, प्रजापतिलोकपति मतीपति पतिर्गति समृतिर्भानि
 तामना, मसीदतां नो भगवान् सता पति । प्रयोदिता येन पुरा सरस्वती, बितन्व
 ताऽजस्व सती स्मृतिं हृदि, स्वलक्षणा प्रादुरभूद् बिलऽस्यत, स मे ऋषीणा ऋषभ
 प्रसोदताम् (भा०) । नम सावित्र, जगदेकचतुषे, जगत्प्रवृत्तिस्थितिनाशहेतवे,
 त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरिचिनासयणशक्रात्मने (आदित्य. स्तो) ।
 ॐ गणाना त्वा गतापतिं हवामहे, त्रियाणां त्वा त्रियपतिं भज्यामहे, मिथीना त्वा
 निधिपतिं यजामहे, ॐ (य० १०) । चित्तिरूपेण या ईरस्तमेतद्ग्याप्य स्थिता
 जगत्, नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नम (इ० १०) । ॐ यो देवानां
 प्रनवधोद्भवथ, विद्वाधिपो, रुद्रो, महर्षिं हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं, स नो बुद्ध्या
 शुभया सधुनक्तु । ॐ सह ना अवतु, सह न मुनक्तु, सह वीर्यं करवामहे, तेजस्वि
 न अधीतमस्तु, मा विद्विषामहे । ॐ भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा, भद्र पश्येम

-चभिर्वज्राः, स्थिरैर्गोमूत्रपुषांसस्तन्मूभिः, व्यशेम देवहितं यद् आयुः । ॐ भवेम
 शरदः शतं, रोद्रेम शरदः शतं, पुष्येम शरदः शतं, नंदेम शरदः शतं, भोदेम शरदः
 शतं, भूषेम शरदः शतं, पश्येम शरदः शतं, ग्युष्याम शरदः शतं, पुष्येम शरदः
 शतं, जीवेम शरदः शतं, प्रम्वाम शरदः शतं, (आत्मज्ञाः) शरीनाः (स्वाधीनाः
 स्वराजः) स्याम शरदः शतं ; भूयथा शरदः शतात् ॐ । (वि०) पृथिवी-आपस्-
 तैमो-वायु-आकाशाः नः शुष्यन्तां, शब्द स्पर्श रूप-रस गन्धाः नः शुष्यन्तां, मनो-
 वा-काल्य-कर्माणि नः शुष्यन्तां, आत्मा नः शुष्यता ज्योतिः, सर्वं विरजसः विद्यापानः
 भूयास्म (तैत्ति० आर०) ; देवी वाचं अजनयन्त देवाः, तां विप्रहृषां पशयो
 वदति, सा नो मन्त्रेषु ऊर्जं दुहाना धेनुर्वाग् अस्मान् उपगृह्यता एतु (वि०) । मा नो
 महान्तं उत मा नो अर्भकं, मा नो उच्यन्तं उत मानः उच्यते, मा नो वधीः पितरं मोत
 मातरं, प्रिया मा नस्तनवो रुद्र रीरिपः । मानः स्तोत्रे तनये, मा न' आयुषि, मा नो गोषु,
 मा नो अग्नेषु रीरिप, वीराग् मा नो, रुद्र, भागितो वषीः, हविर्मतो नमसा विधेम ते
 या ते, रुद्र, शिवा तनूर्, अघोरा, पापकाशिनी, तथा नस्तनुवा शंतमया, गिरिशन्त,
 अभिचाक्षशीहि । याते, रुद्र ।, शिवा तन्, शिवा विश्वाह भेषजी, शिवा रुद्रस्य भेषजी
 तथा नो मृद, जीवो (वि०) । आत्मवेदं सर्वमिति, स वा एव पश्यन्, आत्मरतिः,
 आत्मवीर्यः, आत्ममिथुनः, आत्मानन्दः, स स्वराद् भवति ; तस्य सर्वेषु लोकेषु
 कामचारो भवति ; (स्याम स्वराजः) ॐ (उप०) । ॐ येनेदं भूतं भुवनं भवि-
 ष्यत् परिगृहीतं अमृतेन सर्वम्. यस्मिंश्चित्त सर्वमोतं प्रजानां, तन्नो मनः शिवसंकरुप-
 मस्तु । ॐ अग्ने !, नय मुषया राये अस्मान्, विश्वानि, देव !, वयुनानि विद्वान् ;
 गुणोधि अस्मज् जुहुराणं एनः, भूमिष्ठां ते नम उक्ति विधेम ॐ । ॐ हिरण्यमेव पात्रेण
 सत्यस्वापिहितं मुखं, सत्व्यं, पूषन्, अयागुण, सत्यपर्माव दृष्टये ॐ (वि०) । ॐ
 अप ध्वान्तं ऊर्षुहि, पृदिं चलुः, सुमुग्धि अस्मान् निषयेव बहान् ; सा नः पाशं
 प्रतिमुचोः गुहर् भावो लघुर्भव । मा धाता आतरं द्विचत्, मा स्वसारं उत स्वसा ।
 सम्पद्यः सन्नताः भूत्वा, धाचा वदत भद्रया ॐ । ॐ देवायाः इव अमृतं रक्षमाणाः, सायं
 प्रातः सोमनसो नः अस्तु ॐ । ॐ अभयं नः करोतु अन्तरिक्षं, अभयं यावापृथिवी उभे
 इभे, अभयं पथाद्, अभयं पुरस्ताद्, उत्तराद् अधराद् अभयं नो अस्तु ; अभयं मित्राद्,
 अभयं अमित्राद्, अभयं ज्ञाताद्, अभयं परी यः, अभयं नक्तं, अभयं दिवा नः, सर्वाः
 आशाः मन मित्रं भवंतु ॐ । ॐ यद् इह घोरं, यद् इह क्रूरं, यद् इह पापं, तद्

शांतं, तत् शिष्यं, सर्वं एव शिष्यं अस्तु नः, सर्वमेव शम् अस्तु नः ॐ (वे०) ।
 ॐ अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि, अहमादित्यैर् उत विश्वदेवैः, अहं मित्रावरुणोभा
 विभर्मि, अहमिन्द्राग्नी, अहमश्विनोभा, ... अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां, चिकित्पुषी
 प्रथमा यशियाना, ... अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः, यं कामये तंतं
 उग्रं शृणोमि, तं ब्रह्माणं, तं ऋषिं, तं मुनेषां (देवीसूक्त, वे०) । नायमाल्ना
 प्रवचनेन लभ्यः, न मेधया, न बहुना श्रुतेन, यमेवैष शृणुते तेन लभ्यः, तस्यैव
 आत्मा विशृणुते तन्नू स्वां (उ०) । ॐ नमः परमात्मने, ॐ नमः परमात्मने ॐ ।

१ अध्यायः

मनुं प्रति महर्षीणां प्रश्नः ।

“मनुं पृथग्रं भासीने अभिगन्व, महर्षयः, प्रतिपूज्य यथान्वार्य, हृदं पचनं अनुवन्—भगवन् ! सर्वयर्णानां, यथावद्, अनुपूर्वशाः,” सर्वेषां आश्रमाणां च, “धर्मान् नः षक्तुं अर्हसि; त्वं एव एकोऽस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः, अचिन्त्यस्य अप्रमेयस्य अर्घ्यतरार्थवित्, प्रभो !” (म०); “धारणाद् धर्मं हृत्पाहुः, धर्मो धारयति प्रजाः” (म०भा०); पर्णजधर्मजालके धर्मे सर्वधर्मस्य संग्रहः; अनेन एव हि धर्मेण भवेत् लोकस्य धारणं; परस्परं च सर्वंधः, संग्रहो, प्रयत्नं तथा, मानवानां अधोपाणां, स्वस्वभावानुसारतः; न विग्रहो, न स्पष्टत्वं, न परस्परद्वरणं; कर्त्तव्यानां तथा एव अधिकाराणां च परस्परं, एकैकेन अधिकारेण कृत्वस्य एकस्य, यंधनं; कृत्वाधि काररूपाभिर् मयांदाणां च रज्जुभिः, सर्वेषां भाषवानां च यंधनं, धारणं ततः । “एव वस्थितजयंमयांदः, कृतघर्णजधर्मस्थितिः, प्रप्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति, न सीदति; प्रजासुप्ते सुप्तं राक्षः, प्रजानां च हिते हितं; नश्रमप्रियं हितं राक्षः, प्रजानां तु प्रियं हितं” (कौट०अर्थशा०) । (१०) । “यस्य स्फूर्तितो जनपदः, सम्पन्नः, प्रियराजन्, संतुष्टपुष्टसचिवः, दृढमूलः स पार्थिवः; पौरजानपदाः यस्य भूतेषु च दयालवः, मधनाः धान्यवन्तश्च, दृढमूलः स पार्थिवः” (म०भा०); “स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषां, अनुपूर्वशाः, वर्णानां, आश्रमाणां च, राजा सृष्टोऽभिरक्षिता” (म०) । सुव्यवस्थां समाजस्य विना । सील्यं न कर्त्स्यचित्; विनाजधर्मांश्च वर्णांश्च सा प्यवस्था न सिध्यति; कृत्वाधिकाररूपाश्च धर्माः एतद्विधयन्ताः; एतेषान् एव धर्मेस्तु संवर्धयन्ते परस्परम्, ‘समाजतां’ च प्राप्यन्ते, धार्यन्ते, चाखिलाः जनाः, चतुर्भिः पुरुषार्थैश्च योज्यन्ते, स्वकलनं विना । धर्मास्तु तद् एषां एवप्रदी पप्रचतुर्द मुनयो मनुं; समहान् प्रज्ञाशास् अपि तान् धर्मान् भगवान्मनुः । (१७ श्लो०.)

हिन्दूनां क्षयरोगः ।

‘हिन्दू’-नामकलोऽस्तु सोदति एव हि साम्प्रतं, प्रत्यक्षं एव हिन्दूनां हासः सर्वत्र दृश्यते; न स्वधर्मे निविष्टास्तु ते वर्णाः, नापि आश्रमास्तथा; न वर्णान् आश्रमान्

चापि राजा कश्चन रक्षति, दृश्यते 'हिन्दवो' नित्य परस्पर उपद्रुता, तथाऽप्युना प्रति-
 दिन पीडिता परधर्मिभिः (२०), ग्लानिर्धर्मस्य च प्लेपा, धर्मवैविध्य एव च, तथैव
 परधर्माणां अम्युत्थानं दिने दिने, पापद्विषात 'पथै'श्च 'हिन्दवो' जर्जरकृता,
 कामज क्रोधजश्च एषा दुराचारी गृहे गृहे । "नारदो बहुतीर्थेषु भ्रममाणः इतस्तत्,
 न अपश्यत् कुत्रचित् शर्म, मन सतोपकारक, कलिनाऽधर्ममित्रेण धरा इय बाधते
 ऽप्युना; सत्य नाम्नि, दया दान तप शौच न विद्यते, उद्भरिणो जीवा, धाका,
 कूटमापिण, मदा, सुमदमतय, मदभावा, हि उपद्रुता, तरणीप्रभुता गेहे,
 श्याल्लसो बुद्धिदायक, कम्पाविप्रयिणो लोभाद्, दपतीता च कल्हन, आश्रमा
 दवनैः रुदा, तीर्थानि सरितस् तथा, देवताऽयतनानि अत्र दुष्टैर्नष्टानि भूरिश,
 पापबनिरता 'सन्त', 'विरिषा' स परिग्रहा, न योगी, नैय सिद्धो वा, न ज्ञानी
 सत्त्रियो नर । कुकर्मचरणात् भार सर्वतो निर्गतोऽप्युना, कथ्यते कणलोभेन,
 कथासारस् ततो गत, अन्युग्रभूरिकर्माणो नास्तिका रौरवा जना, तेषुपि तिष्ठति
 तीर्थेषु, तीर्थसारस्ततो गत, (३०), काम क्रोध-महालोभ तृष्णा-व्याकुल चेतस, ते
 ऽपि तिष्ठति तपसि, नपस्सारमनतो गत; मनसश्च अजयाल, लोभाद्, दभात्, पाखड
 सध्याव, शाखानम्यसनाश्चैव, ध्यानयोगफल गत । अटशूला जनपदा, शिव
 शूला हिजातय, कामिन्य केशशूलिन्य, सभवति कलौ इह । (अट अक्षमिति
 श्लोक, शूलो नित्य उच्यते, शिवस्तु वेदो विज्ञेयो, वरतां केश उच्यते)", (भाग-
 माहा०), या भागवतमाहा म्येहुर्दशा इय हि वर्णिता, पचपाणां शताब्दीना पूर्व, धोर
 तराऽय सा । "प्रभवति यदा सत्ये, मनोबुद्धादियाणि च, तदा कृतयुग विद्यात्,
 ज्ञाने तपसि यद्रुधि, यदा धर्मार्थवाग्नेषु भक्तिर्भवति देहिना, तदा श्रेता रजोकृत्सिद्,
 इति ज्ञानीहि, बुद्धिमन्, यदा लोभस्तु असतोपो मानो दभोऽय मल्लर, कर्नाणि
 चापि काग्यानि, द्रापर तद्रजन्म, यदा भाया अनृत तद्रा निद्रा हिंसा विपादन शौको
 मोहो भय दैन्य, स कलिन्नामस स्मृत, यस्मात् क्षुद्रदशो मन्वा मदभाग्या-
 महाऽशना कामिनो वित्तहीनाश्च, स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसती, (४०), दस्मूकृष्टा
 जनपदा, वेदा पाखडदूपिता, राजानश्च प्रजाभक्षा, शिक्षोदरपरा द्विजा, अग्रता
 बटषोऽशौचा, भिक्षवश्च बुद्धिनि, तपस्विनो ग्रामचरता, (५) न्यासिनोऽवर्धलो
 रुपा, दस्यकाया महाऽहारा भूरि-अपत्या गतहिय सत्त्वकटुकवफारो जना माया
 उरसाहसा पति लज्जंति निर्दम्य भृत्वा अपि भखिलोत्तम, भृत्यं विपन्न पतय कौल,

गात्र अपयस्विनी ; पितृभ्रातृसुहृज्यातीन् हित्वा, सौरतसौहृदा, मनादस्वालस
 घादाः, दीना स्त्रैणा कलौ मरा, नित्यम् उद्विग्नमनस, कर दुर्भिक्ष कर्पिता, निरखे
 भूतले प्रायोहि अनावृष्टिभयशतुरा, पातो ज्ञ-वान शयन दाम्पत्यस्नेह भूषण हीना,
 विशाक्तसंदर्शा, भयत्येव कलौ प्रजा । कलौ काकिणिकेऽप्यथ विगृह्य, त्यक्त्यौ
 हृदा, त्यजन्ति च प्रियान्प्राणान्, निपासति स्वकान् अपि' (भा०) । आद्या
 महात्या अथत्या, दरिद्रा भूरिशो जना, दासभूता सक्तिमतां यदुरोमीदृपद्रुता ।
 भूयोऽपि द्वादशरूपे उक्तो भागवते कलि । "माया द्विजा भविष्यति, शूद्रप्राया
 जनाधिपा, (५०), तुल्यकाला इमे (सर्वे) म्लेच्छप्रायाश्च भूभृत, पते अधमनृत
 परा, फस्तुदा, तीव्रमन्यव, स्त्री पाल-गो द्विज ज्ञाथ, परदार धन-शक्ता, उदित
 अलमित प्राया, अल्पसायात्यकजयुष, असंभृता, प्रियाहीना, रजसा तमसा
 अचृणा, प्रजास् ते भक्षयिष्यति म्लेच्छा राजन्यरूपिण, तन्नायास् ते जनपदा,
 तच्छीलजघारयादिन, अन्योऽन्यतो, राजभिश्च, क्षय यास्यति पीडिता, ततश्च अनु
 दिन धर्म सस्य शौच क्षमा दया, कालेन बलिना (सर्वे) नश्यति आयुर् बल सृष्टि,
 वित्त एव कर्षी शृणा जन्मजघारणुणोदय, धर्मन्यायम्यवस्थाया कारण बलं एव हि, सिद्ध
 एवप्रथममत्याती अन्योऽन्योऽपत्ति(द्वेष)कारण, अ(=दुर)नृत्या न्यायदीर्घत्य, पादित्ये
 चापल एव, अनाद्यता एव असाधुत्वे, साधुत्वे दम्भ एव हि, स्वीकार एव च उद्वाहे,
 स्नान एव प्रसाधन, दूरे वारि अयन तीर्थ, लायण्य फेडाधारण, उदरम्भरता स्वार्थ,
 सत्वत्ये धार्ढ्य एव हि, दाक्ष्य कुटुम्भभरणं, यशोऽथ धर्मसेवन, ब्रह्म विद् क्षय-शूद्राणा
 यो बली मधिता नृप, (६०), प्रजा हि, लुब्धे रागन्ये निष्टगै दस्युधर्मिणि आच्छि
 मदारद्रविणा यास्यति गिरिकान्नन, शाक मूल अमिष क्षौद्र फल पुष्प-अष्टि (पीज)-
 भोजना, अनावृष्ट्या विनश्यति दुर्भिक्ष-कर पीडिता, शीत वात शतप प्राष्टद् हिमे
 अन्योऽन्यात् (च) प्रजा, ध्रुव-वृडम्या व्याधिभिश्च एव सन्तप्यते च पितया,
 क्षोयमाणेषु वेहेषु देहिनां कलिदोषत, वर्णाधमयता धम नष्ट वेदपथे नृणा, पाखड
 प्रचुरे धर्म, दस्युप्रायेषु राजसु, शौर्य अनृत-नृथाहिता नानावृत्तिषु च नृषु, शूद्रप्रायेषु
 वर्णषु, छागप्रायासु धेनुषु, गृहप्रायेषु आश्रमेषु, धौतप्रायेषु धन्वषु, अणुप्रायासु
 ओषधीषु, दानीप्रायेषु स्थासुषु, विद्युत्प्रायेषु मेघेषु, शून्यप्रायेषु तमसु, धिक्त्
 विंशति वर्षाणि परम् आयु कलौ नृणा" (भा०) । मार्कण्डेयेव कृपिणा, वनपर्वणि,
 भारते, सुधिष्ठिराय बहुश कलिरूप च वर्णित, 'म्राहणा शूद्रकर्माण, तथा शूद्रा

धन अर्जका , क्षत्रधर्मेण वा अपि अत्र वर्तयति युगक्षये, यहवो म्लेच्छराजान पृथिव्यां, मनुजाधिप !, (७०), नृपाऽनुत्तासिन , पापा , नृपाघादपरायणा , न तदा प्राह्यण कश्चित् स्वधर्मं उपजीवति, क्षत्रियाश्चाऽपि, वैश्याश्च, पिङ्गमंस्था , नराधिप !, मुखे भगा स्त्रियो, राजन् !, भविष्यति कलौ युगे; अटशूला जनपदा , शिवशूला , चतुष्पथा , केशशूला स्त्रिय , राजन् !, भविष्यति युगक्षये, अट अस्त्र, शिवो वेद , प्राह्यणाश्च चतुष्पथा , केशो भग समाख्यात, शूल तद् विभ्रय विदु , ब्रह्मवध्याऽनुलिप्तानां, तथा मिथ्याऽभिरासिनां, नृपाणा, पृथिवीपाल !, प्रतिगृह्णति वै द्विजा , लोभम मोह-परीताश्च, मिथ्याधर्मं ध्वजऽवृता , भिक्षार्थं, पृथिवीपाल ! चतुर्थं द्विजा दिशः, मिथ्या च बहुरोमाणि धारयन्ति तदा द्विजा अर्थलोभात्, नरव्याघ्र !, वृथा च ब्रह्मचारिण , मूषिष्ठ कूटमानैश्च पण्य विप्रीणते जनाः, घणिजश्च, नरव्याघ्र !, यहुनायाः भवति उत; सप्तवर्षांश्चैवपाश्च स्त्रियो मभपरा , नृप !, दशद्वादशवर्षाणां पुत्रा पुत्रं प्रजायते, भवति षोडशे वर्षे नरा पलितिनस् तथा, आयु क्षयो मनुष्याणां क्षिप्र एव प्रपद्यते, (८०), क्षीणायुषो, महाराज !, तरणा शृद्धशीलिन , तरणाणा च यत् शील तद् शृद्धेऽपु प्रजायते, विपरीता तदा नार्य, यच्चयित्वाऽर्द्धं पतीन्, ध्युचरति अपि दु शीला दासैः, पशुभिर् एव च, (नराश्च तामसा तद्वत्, पत्नी च्युचर्य रूपिणी , रतन्ते चाऽपि दासीभिः , तथा पशुभिर् एव च) , ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या द्यूताश्चापि तथैव हि, व्याजैर् धर्मं चरिष्यति धर्मवैतसिका ननु; सद्यः सक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः, विद्याहीनान् अविज्ञानात् लोभोऽभिभविष्यति, लोभ-मोह-परा मूढा कामाऽस्तताश्च मानवा , वैरबद्धा भविष्यति परस्परवधैपिण , चत्वारोऽपि तथा वर्णा सकीर्यन्ते परस्परं, गृह्णतुल्या भविष्यति, तप-सत्य विवर्जिता , पुत्रं पितृवध कर्ता, पिता पुत्रवध तया, स्त्रियोऽपि पतिपुत्राऽदीन् वधिष्यति युगक्षये, प्रायश कृपणानां हि, बन्धूना अपि वै तथा, विधवानां च, वित्तानि, हरिष्यति इह मानवा , परस्परवधोऽपुता , मायाचारपरिग्रहा , मूर्खाश्च पण्डितमन्या , क्षत्रिया लोककटका , (९०), अरक्षितार , लुब्धाश्च, मानाऽऽकारदपिता , केवल दडरचयो राजानश्च कलौ युगे, आक्रम्य प्रक्रम्य साधूना दाराश्चाऽपि धनानि च भोक्ष्यन्ते निरनुकोशा , रदता अपि पापिन , विपरीतश्च लोकोऽय भविष्यति अपरोत्तर , एहूकान् पूजयिष्यन्ति, चर्चयिष्यति देयता , मही म्लेच्छजनशक्तीनां भविष्यति, ततोऽचिरात् दिशो दश भुजिष्यति वरभारभयात् प्रजा " (ग०

भा०) । अन्येषु अपि पुराणेषु कलिरूप निरूपित, एतादृशैर् एव शब्दैः, अधिकैर् अपि अतोऽथवा । त्रिवर्णानां द्विजानां वै दोषैर् आप्यायते कलिः, कर्तव्याणि त्रयाणां द्विः, शिक्षा, रक्षा, च पोषणं तेषां अशास्त्रं त्रयं पादा भग्ना धर्मस्य वै कलौ, न सज् ज्ञान, न सद्दर्शा, न सता पोषणं तथा, लभ्यते दारुणे काले कुत्रापि कलिनामके, पादं चतुर्थं, भ्रमण, सामान्ये चेतने स्थित, योज ज्ञानत्रियेच्छानां, कथंचिद् अव शिष्यते । अथ एषप्रशय सर्वे पुराणैर् ननु वर्ण्यते, इतिहासैश्च, बहुधा, भिद्यैः शब्दैः, पुनः पुनः । अतो विचार्यता आर्यं — इष्टा इयं किं नु दुःस्थितिः ? (१००)

हासकारणान्वेषणम् ।

यदि न इयम् अभीष्टा स्यात्, प्रतीकारो विचिन्त्यतां, निधिव्य कारणं पूर्वं, चिकित्सा क्रियता ततः । “कारणं तु चिकित्स्यं स्यात्, न कार्यं”, इति देशना हि आयुर्वेदे प्रसिद्धाऽस्ति न्याय्यात्र परिपात्यतां । द्विजद्रुवा, स्वकं दोषं नूनं निहोतु इच्छन्, मुद्यति यद्यद्यत् तत्र—‘शासका परधमिणः अतः समुचिता शिक्षा हिन्दू धर्मं न दीपते, हिन्दूधर्मस्तथाऽस्माकं शासकैर्नैव रक्ष्यते परेषामेव दोषोऽस्ति, नास्माकं तु कदाचन’ । दोषशरोपेण किंतु एव परेषु नष्टि नो गतिः । हस्ते शामनशक्तिस्तु परेषां परधमिणां, हिन्दूस्ति तिसृकृत्य, गता कस्माद्, इति विस्मयता । कारणे कारणं किं नु ? “निदानं व्याधिकारणं” (अ०को०) । हिन्दूधर्मं शासकस्तु यदि इच्छेद् अपि रक्षितुं, किंरूपं ननु तद्धर्मं रक्षेद् ? इति कथ्यता । शतशो हि अस्य रूपाणि विदन्ते परस्परं, धर्मोऽपि पूतिकृत्माङ्गीकृतं स्वार्थपरं जनैः । “धर्मं एव हतो हति, धर्मां रक्षति रक्षितः” (म०) इति यन् मनुनाऽदिष्टं, तत्र एतन् तु विचार्यतां — अस्ति किं रूपं अहतं अद्य धर्मस्य हिन्दुषु ? (११०) । मुडे मुडे मतिभिन्ना, भिन्नो ‘धर्मा’ गृहे गृहे—इथेयं दृश्यते ‘हिन्दू’-लोके, न तु एकधर्मता । किं शासकं तस्य रूपं निष्कल्पति अत्र, तारिखकं, एकं, अन्यानि सवाणि यथाच अपाकरिष्यति ? सर्वद्विजानां मान्यं किं भविष्यति एष निर्णयः ? सद्यः शक्तिः सदा एव प्रसीत्, कलौ साऽस्ति विशेषतः, भवताराश्च येऽभूयन्, अतीतेषु युगेषु अपि, न असहायास्तु तेषु अपि भासन् नास्ति हिन्दुषु सद्यता । “अपि च न् सुकर्तुं कम, तदपि एकैः दुष्करम्” (म०) । सहारं (ह अ) यन् विना किं स्याद् व्यवस्थितसमा (म अ) जता ? ‘समाजना अपति अस्मिन्’, समाजोऽतः स उच्यते । ‘सामाजिकं स एवारितं, समाजं यस्तु रक्षति’ (सि० कौ०), शब्द

च्युत्पत्तिर् पृथा हि वैयाकरणसम्भता । मुख-याद् उरु-पद् वद् ये मुमुक्षुः परस्पर,
 स्वायमुयेन, तेऽद्यत्वे त्रिमहद्मानु जातिषु, अस्मृश्यासु, विभिषते, विद्विष्टानु,
 इतरेतर । एव विहतधर्माणा, ईर्ष्यांलूनां परस्पर, असहत्वानां, भिषाना, त्थानिर्न
 स्वाप् कथ भृश ? अनायासेन, तीघ्र चापि, एकैक मन्यते मृगं; तदेवाज्ज, गुणीभूत,
 महागजनिवधने । (१२०) । एतेन भिषत्वेन एव राजशक्ति प्रहापिता । भारती
 यास्तु राजान, भिषा द्विष्टा परस्पर, न मम्यग् उपदिष्टाश्च भ्रष्टैर् मग्निपुरोहितै,
 हस्वमेव प्रपद्यन्ति, न पुनर्दीर्घद्विभि, राष्ट्रीयता अजानन्ति, भृश च अ-सम
 वेदिभि, न सद्भिर्भैश्च सद्धर्मशीलतावेपु शिक्षितै, शिक्षितै प्र-पुताऽसन्नि असन्ना
 धान् विमोहकान् अन्योऽन्य अ सहा (ह भ) यन्ति (सह न भयन्ति), परस्पर असहते,
 क्षुद्रस्वार्थेषु निमग्नै, धर्णैर् अन्यैर् उपेक्षिता, मुखेन ते (राजान) व्यर्जायित बाह्यैर्
 आक्रमकारिभि । “इतिहासपुराणाम्या वेद ममुपपृहयेन्, विभ्रैति अल्पधुताद्
 वेदे मं अय प्रतिरिप्यति” (म० भा०) । इतिहासविमर्शेन, प्रभेऽस्मिन्
 समुपस्थिते, ‘हिन्दूनां एव दोषोऽस्ति, नाऽन्येषाम्’, इति सिध्यति । ये
 ‘नीच’जातयोऽस्मृश्या कथ्यन्ते ‘स्वोक्’मानिभि, तिरस्क्रियते षषसा, क्रियया च,
 अल्पदर्शिभि, ते एव प्रायशो धान्ति परधर्मास्तु मानदान् । सत्या तु एता
 एतैर् एव परधर्मेषु वर्धिता, प्रतिवर्षं च संकोचं जायता सा च हिंदुषु ।
 निर्विवाद इद सर्वं भारत ऐतिहा-वेदिनाम् (१३०) स्वयं व्यक्रियते चापि मुत्स्यमै
 क्रिस्वने तथा । सत प्रतिगत सत्या हिन्दूनाम् याऽभवत्, पुरा, केवल पचपष्टि
 सा निष्ठा इदानीं तु भारते, चचारिणश्च च पचैव वंगदेशे तु साऽधुना, तथा पच
 नदप्रांते किंचिद् एव ततोऽधिष्ठा । “पराधर्मविकरे नून अतिमानेन तेऽसुरा,
 मुखं पराधमस्य एतद् योऽस्तिमानो ज्यमुच्यते” (१३० ब्रा०) । घोराणा अपराधाना
 हेतो, कारासु घदिन, अग्निदा, गरदा हत्याकृत, मरयक्षलुडका, बलात् स्त्रीधर्म
 काश्चाऽपि, मिथ्यालेखै प्रहारिण, प्रायशस्तु ‘उच्चजातीया ’ एव सति अपराधिन ।
 तथैव च उच्चमन्येषु विद क्षत्र ब्रह्ममु त्रिषु विनाऽपराध, मिथ्याऽभियोगै क्षुद्रतरै
 रपि, उल्बोचप्रहणार्थाय, वंरनियांतनाय वा, बहिष्क्रियते जातिम्यो, ‘जातिमुत्थरै’
 जना बहु, विवशाश्चान्धधमसु विराप्येव दिने दिने, हिन्दुन्यश्च भृश क्रुद्धा
 पीडयत्येव तास्तत, सर्वप्रातेषु देशस्य कथां तु लक्षरि इमां, इतिहास कथयति,
 भ्रूयते वर्धिरर्न च । (१४०) । तथा च योपितो बहुष्प, पाल्यकाले विवाहिता, बाल्ये च

विधवा जाता, दीनाश्चाऽवयवजिता, म्बकीर्यै एव दृष्यते, निष्कास्यते ततो
 गृहात्, अपे तमसि मज्जाति, विह्वल विलपति च, निराश्रया अनाथाम् ता,
 जीवन्त्यो नरकं गता, ततोऽन्यधर्मिभि प्राय प्रलोन्यते, पतति च, वर्धयति च
 तदंशान्, स्वांश्च पूर्वान् शपत्यपि । “आश्रयते समीपस्थ राजानो धनिता एता ”
 (हि०) । “यत्र नार्यस्तु पूज्यते, रमते तत्र देवता, यत्र एतास्तु न पूज्यते, सर्वास्तत्र
 अफला क्रिया, शोचति जामयो यत्र, विनश्यथाशु तत् कुल, न शोचति तु
 यत्रैता, वर्धते तद् हि सर्वदा, जामयो यानि गेहानि शपति अप्रतिपूजिता, तानि
 कृत्वाहतानीव विनश्यति समतत ” (म०) । ईदृशा दाभिका प्रूरा नशिष्यति
 कथं नहि ? सर्वं प्रत्यक्षमेव एतद् हिन्दूना हासकारण । मति पवित्रम्मन्याना
 अस्ति चैवाऽभिमानिनी, ‘यथेष्ट भ्रश्यता भ्रष्टो,ऽस्पृष्टा शिष्टा वय सदा, अपयात
 मल जातेर्, असमृष्टा वय ननु’, (१५०), किंतु अप्र चित्त एतद् हि, ‘प्रदीप्ते प्रति-
 वेशिन गृहेऽग्निना, नत् शमने नाऽह कुर्या सहायता यदि, उपेक्षक एव स्यां, मद्
 गेह चाऽगमिष्यति त एवाऽग्नि क्रमान् नून, न च कश्चन दास्यति तदा नद्य च
 माहाय्य’ । स्वार्थान्धस्तु न पश्यति, मोहेनाऽवृतबुद्धिश्च तर्कयति आर्याति नहि ।
 “आत्मान सतत रक्षेद् दारैरपि धनैरपि”, इति कापुरपी गाथा तादृशै स्थापिता
 स्मृती । धुद्रस्वार्थाऽभिभूतेन केनचिन् मूढबुद्धिना, दिदक्षुणा स्ववध् चान्यान्,
 क्लीबेन, मूर्भोरणा, इलोकाऽर्थे एतत् प्रक्षिप्त, इति मन्यामहे वय । प्रजारक्षा
 परस्य एतन् न अनुरूप मनोर्वच, जीवन्मृत हि आह, नृप आश्रित अरक्षिण, मनु,
 वचो ह्येतन् महार्थं च, “देहत्यागो ऽनुपसृष्ट स्त्रीबालाऽभ्यवपत्तौ च, बाह्याना
 (अपि) सिद्धिकारण,” (म०), म कथं कथयेद् ईदृग् वच कापुरपोचित ? । राम
 खलु महाराज, ‘प्रतिमान महीभुजा’, अप्रणी सर्वभूपानां, “मर्मादापुरप” स्वय
 (पा० रा०), (१७०), लोकाणां धर्मशिक्षायै श्वोदात्तऽचरणेन य, देवो मनुकुलो
 तसो, भूमौ अवततार च, “आदर्शमनुज ” सोऽय सीताऽर्थं रावणं हि अहन्,
 स-महा राक्षस कुल, कर्षन् भीषणवाहिनीं ‘धानराणा’ असत्याना, पृथिवीं अवलो
 क्यन्, लका स्वर्गमर्थीं कुर्वन् समग्रा अधरोत्तराम् । प्रयाह्वयति च विस्पष्ट, क्षिप्त
 पद्य, महामुनि, यस्मानुरवधऽप्याने, पूर्वोक्त, भारते, यथा—“न तु भार्या त्यजेन्
 प्राश, पुत्रान् घाऽपि, कदाचन, विज्ञेपत स्त्रिय रक्षेत् पुरपो बुद्धिमान् इह,
 त्यक्तया तु, पुरपो, जीवन्, अहातव्यान् हमान्, सदा न वेत्ति धर्मं काम वापि

अर्थ मोक्ष च तत्त्वतः" (म० भा०)। "एतावान् भव्ययी धर्मं, नित्य गङ्गि अमुष्टित",
 यत् लोक शोक हर्षाभ्या आत्मा शोचति हृष्यति" (भा०), पदायोऽपि हि
 सौहार्दं, आभीषेयु अनुसम्पन, भवन्ते, यथंराश्राऽपि स्वकेषु ममवेदिता, परस्पर
 च साहाय्य कुर्वन्ति आपसु यत्त, हिन्दवो भारतीयास् तु स्वार्थान्धा न तथा,
 पुन । धर्माणा अर्दानं एव, शब्दार्थाना विवर्तनं, मिथ्यागर्वं, अमस्वार्थं,
 प्रीर्यं, भीरुतया तथा, (१८०), पीडनं अग्रलाना च, हिन्दवो निरय गता । क्षत्रियारु
 चापि ये गूरा अभूयन् मध्यमे युगे, सुन्दोपसुन्दन्यायेन ते सव विलय गता,
 याह्यैश्चापि स्वजायन्ता, यथोक्त पूर्वमेव हि । प्रबोधचण्डोदयनात्के च, सुधित्रित
 रूप इद विधित्र, पापदिना उद्धतदाभितानां 'मोह' प्रनाना खलु कृष्णमिश्रै ।
 "ज्वलन्निवाऽहकारोऽप्य प्रसन्निय जगत्प्रयोम्, भर्त्सयश्चिध धागजलं, प्रनया उप-
 हरशक्ति, (पितामहस्तु दग्भस्यापि अहकारो विक्रयते), 'नाश्रमाक जननी तथा उज्ज्व
 लतुला, सच्छ्रोत्रियाणा पुनर् व्यूढा काचन कन्यका खलु मया तेनाप्रस्म ताताऽधिक,
 अस्मच्छालक भागिनेय दुहिता मिथ्याऽभिदाता यत, तासपर्ववतान् मया स्व
 गृहिणी प्रेयसी अपि प्रोज्झता' । (अहो धैर्यं, अहो प्रज्ञा, अपि अहो धार्मिष्ठ्य
 एव च, अहोऽपलामु ते शौर्यं, अहकार !, जित त्वया') । सृष्टिन्दुलाहित-रुलाट भुज
 उदर उर कठ ओष्ठ पृष्ठ-नुतुन-ऊरु-कपाल-जानु, चूडाग्र रुर्ण-कटि पाणि-चिरानमान-
 दर्भाकर, स्फुरतिमूर्त्त इव एष दग्भ । (लोभस्य पुत्रो दग्भोऽहकारान् भव्यति कथत)
 'सदनम् उपगतोऽह पूर्व अम्मोजयोने, सपदि मुनिभिर् उच्चैर् आसनेषु उरिष्ठतेषु,
 सशपथम् अनुनीय, ब्रह्मणा, गोमयाऽम्भ परिमृजित निज-ऊरी आशु सवेशितो
 ऽस्मि । विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि कारणसी ब्रह्मपुरी पुराऽसीन्, मोहसतदु
 ष्टेदविधिं चिकीर्षुर् निवस्तुमत्र इच्छति नित्यमेव । (१९०) धरीकृता च भूयिष्ठा
 मया धाराणसी तत । वेद्यावेश्मसु सीधुगध-रुलना वक्रजसवऽमोदितैर् नीत्वा
 निर्भर-मन्मथोत्ताव रत्नैर् उन्निद्रचद्रा क्षया सर्वज्ञा इति, दीक्षिता इति, चिरात्
 प्रासाग्निहोत्रा' इति, ब्रह्मज्ञा इति, तापसा इति, दिवा धूर्त्तैर् जगद् वंच्यते ।
 गगातीर-तरंग शीतलशिला-विन्यस्त-भास्वद्-दृसी सविष्टा, कुशमुष्टि मद्धित-महा
 वृद्धा, करजोऽज्वला, पर्याय प्रथित-ऽक्षसुत्र वलय प्रत्येक-बीजग्रह व्यग्र अम्रा-अगुल
 यो हरति धनिना वित्तानि, अहो, दाभिका' . " (म च) । उत्तम नाटक होतद् सद्धि
 चरं बहुमानित, अन्वेपिभिर् हासहेतो हिन्दूनां, परिशील्यताम् । धर्मधान्या

यदा काश्यां पूव मोंहो विराजते, प्रभुर्भूवा, दमकामक्रोधलोभादिभिर् पूत ,
 भव्यासु अपि पुरीषु पूत, तदा धमाऽहत कथम् ? "धर्मं जय इतो इति, धर्मा

सभूर्त्तागूर्त्तवथाऽन्ये, मुक्तिना काममार्गिण्य , आटम्बरेण महता, व्याख्याति,
 अति रहस्वरत्, कौला, पच 'म-वारणि, शब्दैर् अम्यात्मछद्मभि । ' परद्रव्येषु यो हि
 अन्ध , परस्त्रीषु नपुमश्च , परापवादे यो मूक , सर्वदा त्रिचितेन्द्रिय , तस्यैव ब्राह्मणस्य
 अत्र, वाने, स्वाद् अचिन्तारिता । अकुल शिन इत्युक्त, कुल राफि प्रकीर्त्तिता ,
 कुल अकुल अजुम-धानात् निपुणा बालिका , प्रिये ।। मय, मास च, मीन च, मुद्रा,
 गंधुन एव च, म कार पचक प्राहु यो गिना मुक्तिमाधर्न । न्योम-पंकज निस्स्य-द-मुधा
 पान रतो नर , मय्याशी सम प्रोक्त , इतरे मयपायिन , कुश्या मिलनाद् इन्द्र
 सरो यत् पराऽमृतं, पिबेद् योगी, महेशानि !, महापान इदं स्मृत, एव चद्रगुरामत
 कामसावैर्न अभिभूयते जिह्वा गलसयोगार् विभेर् तद् अमृतं सदा , योगिभि
 पीयते तत् तु न मय गौडपैत्रिक । पुण्य-अपुण्य पणु हत्या, ज्ञानखड्गेन, योगवित्,
 परे सत्य नयत् चित्त, मासजारी स निगद्यते मा शब्दाद् रसना ज्ञया, तद्द्रव्यान् रसना
 प्रियान्, (१०), सदा यो भक्षयेद्, देवि !, स एव मास साधक , मां सन्नेति हि यत्
 कर्म तन् मास परिकीर्त्तित, न च मासप्रतीक तु योगिभिर् मांस उच्यते, वेदबध-
 वर नून अज्ञान बधकारण, अज्ञानभक्षण यत् तु तद् हि मासस्य भक्षण ।
 मनसा च इन्द्रियग्राम रायोर्जर्म, आमनि, योगवित् , मत्स्यजारी स भवेद् देवि !,
 शेषा धीवरहृतय , अहकारो, दम्भो, मद-पिशुनता-मत्सर द्विय, पद् एतान् मत्स्यान्
 यं विषयहरजालेन विस्तान् , पचन् मद्विशासनी, नियमितकृति , धीवरकृति ,
 सदा खादत् सर्वाणः, न च जलचराणा तु पिशितं, गंगाधमुनयोर् मध्ये, मत्स्यो ह्यी
 चरत सदा , तौ मत्स्यौ भक्षयेद् वस्तु य भवेत् मास्यसाधक । सहायरे महापत्रे,
 कण्ठिसामुद्रित चरत्, आत्मा तत्रैव, देवेशि !, केवलं पारदोपम , सूर्यकोटिप्रती
 कादा , चद्रकोटिगुरोतल , अनीन जमनीपथ मद्राजुडलिनीयुत , यस्य ज्ञानोदयस्
 तत्र, मुद्रासाधक उच्यते, आमनो जायते मोद , ता मुद्रा परिकीर्त्तिता , ता ज्ञेया
 धारणा भयान समाधि आख्यास् तु मोक्षदा । अग्रजुडा प्रभो शक्ति , प्रयुक्ता कौलिकस्य
 च, (२०) शक्तिं सा सेवयेद् यस्तु न भवत् रति सेवक , इक्ष पिंगलयो प्राणार्
 सुपुत्राया प्रवर्त्तयेत् सुपुत्रा, शक्तिर् उद्दिष्ट, जीवोऽय तु पर शिव, तयोस्तु
 समयो, देवा !, गुरुत नाम कीर्त्तित कीर्यपातस्य समये सुपुत्रासत्परादते, उत्पद्यते तु यत्

रक्षति रक्षित" (म०), अतो, इतोऽथ धर्मस्तु हिन्दूना मर्मं कृन्तति । अधुना येऽवशिष्यते भूषा 'क्षत्रिय'-मानिन, स्वप्रजापोदने शूराः प्रायस् ते, न तु रक्षणे । 'ब्राह्मणा' किल येऽभूवन्, ज्ञानसम्प्राहिणोऽपि ते दुविद्याऽन्यासिनो जाता, सत्तपोरहितान् तथा असच्छास्त्रेषु मत्स्याश्च, न प्रजाहितचित्तका । "ब्राह्मण-समदृक् शतौ, दीनाना यद्युपेक्षक, स्ववते ग्रह्य तस्याऽपि, भिन्नभाटात् पयो यथा" (भा०) । (२००) । भलदनश्रयो वैश्या । वेदमग्रकृतोऽभवन्, "भलदनश्च, वासाश्च, साकीलश्च, इति ते त्रय, एते मग्रकृतो ज्ञेया वैश्याना प्रवराः सदा" (मत्स्यपु०) । सस्कारशून्या, तद्दृश्या प्रायश सति साम्प्रत, न च ते सार्विकं दान ददते, अपि तु राजस, विवेकरहित, प्रायो हि भपात्रेभ्योऽन्यपार्यक, तथैव अनृतभूयिष्ठ वाणिज्य प्रतूवत् कृत । समाधेर ननु वैश्यस्य धरित लक्षशो द्विजै

सौख्य, शतकोटिगुण तु तत्, एतद् एव रत प्रोक्त, अन्यत् ह्यात् रासभे रत, कुल पुडलिनी शक्ति, देहिनी, देहधारिणी, तमा शिवस्य राशोग मैथुनं परिकीर्तित, गह्वरोपरि त्रिन्दौ कुडन्या मेलनं, शिवे !, मैथुन शयनं दिव्य यतीनां परिकीर्तित या नाडी मूत्रमरूपा, परमपदगता, सेवनी, या सुपुत्रा, सा कान्ताऽऽलिंगन अर्हा, न मनुज रमणी सुन्दरी वारयोपित् ; कुर्याच् चद्रार्कयोमे युग पवन गते, मैथुन, नैव योनी, योगीन्द्रो विश्ववच, सुखमयभवने, त्वां परिष्वज्य नित्य" (मेघतत्र, कुलाऽर्णवतत्र, गुप्तसाधनतत्र, स्वच्छदतत्रादियु) । इत्यादिशब्दै व्याख्याति कौलास्ते वाममार्गिणः, अध्यात्मशास्त्रविद्वान्तै योपवेदान्तसम्मतै तत्रनामकग्रन्थेषु द्वादशत पर छल, स्वकीयं व्यभिचारं च, मय-मांस नियेक्य, धोरऽचाररता मूरा, बिह्वलबकृत्तयः । 'बन्धित् शाक्यः, बन्धित् शैवा, रामामध्ये च वैष्णवा, नातारूपधरा कौला विचरति महीतले" । योग वेदान्त शास्त्रेषु द्योतमानेषु सूर्यवत्, (३०), निर्द्विगणानां विर-च्छनां शमिनां शान्ति इच्छतां, नितान्तऋजुभि शब्दै अध्यात्माऽर्थापदेशेषु, किमर्थम् हि ते एवार्था द्वायते मांस-मैथुनं मद्यैर् मत्स्यैश्च मुदाभि भीमतीर् भीषणैर् मृश, मूढान् मूढतमान् कृत्वा नरकेषु एव पातकैः 'गूढोर्च अतिगोप्योय रहस्योर्च महान्' इति सर्वमेतत्तु धूर्तानां वचनैव विडम्बना । ईदृशा हि शठ्य सवे पचतत्रे तु चित्रिता, वृद्धव्याघ्रस्य वयया स्फुटं धर्मापदेशिन, पुलीरकाया आख्यानेनापि वृद्धवकस्य च, मङ्क-गंगदत्तस्य सर्पाणां स्थविरस्य च । किमर्थं सार्विकै शब्दै सार्विकार्थो न कथ्यते ? ३५

पश्यते, नवरात्रेषु दुर्गायाः, प्रतिवत्सरं, 'दीश्वर्यै'-भूति यं देवी स्वयं हि समयोधयत्, वयं शुद्ध च यस्तस्याः ज्ञानं एव हि कैवल्यं—प्रायसात् तादृशाः पैश्याः न भयति अथ भारते । "सर्वेषामेव भागानां सामान्यं वृष्टिकारणं ; हाग्हेतुर विशेषश्च ; प्रवृत्तिर्द उभयस्य तु ; सामान्यं एकत्ररं, विशेषस्तु वृथक्त्ररुत्" (च०) । विशेषां 'अति' एव आतीनां हिन्दूनां हासकारणं, 'सामान्यं' च तथा एतेषां वृद्धिहेतुर्भविष्यति । अतो हि वेदैर आज्ञप्तं, "स्वप्नानी घो प्रपा भवेत्" । एकस्मात् पूर्वपुरुषात् 'जाताना' एव-जाति'ता ; ईदृशाः सर्वदेशेषु ज्ञातशः संति जातयः ; (२१०) ; 'सामान्येन', 'विशेषाणां' तासां, संग्रहणाय ये, "चातुर्यं मया सृष्टं गुण-कर्म विभागात्, कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभावेत् गुणैः" (गी०) । 'कर्मणां प्रविभागेन'— प्रोक्तं; न एतद् 'जन्मना' । "निष्कारणस्तु नैवास्ति धर्मः सृष्टमोऽपि, जाजले !, हेतुभिर् धर्मं अन्विच्छेत्, न लोकं विरमं चरेत्", "जीवो नित्यो हेतुरहस्त त्वनित्यः", (म० भा०) । सुप्रदुःखे सुख्यहेतु, प्रवर्तन-निवर्तनात् । "परित्यजेद् अर्थकामी यो स्वातां धर्मवर्जितौ, धर्मं चापि असुप्तोदकं लोकविद्विष्टम् एव च" (म०) । अध्यात्मशास्त्रं एव अत्र, स्वरूपं सुप्रदुःखयोः, धार्मिकं मार्मिकं चापि तात्त्विकं एतद्, वेद्येत् । जन्मपणशत्मको 'धर्मो', ('धर्मो'ऽयं चेत् पुराऽभवत्, कस्मिंश्चिद् अयि काले), ऽसौ असुप्तोदकः एव हि, साम्प्रतं, बहुधा । तस्मात् परिवर्त्योऽनुना अस्ति अर्थं । जन्मनैव हि वर्णत्वे हेतुर आतो न लभ्यते ; न प्रत्यक्षं, नाऽनुमानं, न शास्त्रं विविधजगमं । "प्रत्यक्षं च अनुमानं च, शास्त्रं च विविधजगमं, त्रयं सुविदितं वार्यं, धर्मशुद्धिं अभीप्सता" (म०) । (२२०) । कर्मणैव तु वर्णत्वे प्रमाणं लभ्यते त्रिधा । न मालिन्याद् भ्रते हेतुर अष्टशयत्वेऽस्ति किंचन; अस्ति चेत्, स तु दम्भोऽस्ति, मिथ्याऽहंकार एव च । शृश्याऽऽशृश्याविवेके तु,जातिनाम न कारणं,किंतु अवस्था मनुष्याणां, निर्मल्य समला उधवा । सत्यपूर्तं मनो येषां, वेदः स्नानादि-पावितः, संचारिरोग-अनाकान्तः, शृश्याः एव हि ते सदा । अपतारं तु दशमं मन्यन्ते ऋषयोऽपि यं, कुधाः पुराणकर्तारः, सयं उद्यापि च हिन्दवः, हुक्तोऽपि भगवान् अर्थं इमं एवऽदिशद् विमु., वर्णाश्रमव्यवस्थां तु भूषयन्, (न तु दूषयन्), शौचयन्, 'कमेणा एव इति', निराकुर्वन् 'जन्मना' । पश्चात्, सहस्रवर्षेषु गतेषु नदन्तर्, प्रायो जातेषु यौद्धेषु वामतंत्रानुसारिषु, भ्रष्टेषु संप्रदाद् भूयो, व्यवस्था तु पुनः कृता, कुमारिलाऽदिभिस् तत्र; तत्कालीनैश्च हेतुभिः, 'जन्मना एव इति'

सिद्धान्तस् तदा तै प्रयत्नीकृत । ॐ “कालचक्रे घहृत्पस्मिन् घोरे सततयायिनि”

॥ सचर्पस् तु आदितो हि एव अमवद् वैदिक बुद्धयो , यथा इदम्वक्तृणां कृष्णेन एतद्विरोधिना, पतिताना सदा यद्बद् उदारक सुधारकै । बुद्धेन ससृजतो धर्म प्राभूत् काल तु कचन, शोधिता वर्णमर्यादा प्रससारापि भारते । अस्थिरत्वात् प्रकृते , अस्या द्वद्वितया तथा, दोषाय-ते गुणाश्चापि, कालेन ‘अति-अतता’ गता , यथा दोषा गुणा य-ते, तेनैव ननु हेतुना । ‘अतिना’ एव अहिंसाया , ‘दडात्’ चापि अविधेयनात् , मदा , आक्रमकारिभ्यो रक्षाया, अमवन् नृ पा , बुद्धतोऽर्वाक् चतुर्थां तु शत्या, ईसात् एव च पूर्वद्विशत्या, “यवन साकेत रुधे” मृश, महाभाष्येऽपि लिखित तत् पतज लिना स्वय । यवनेश स तु प्रायो ‘मीनाडर्’ इति विधुत , नागसेनेन, बौद्धाना आचार्येण, समागम यस्याऽभूद् अवि, पश्चात्, प्रश्नोत्तरकया तथा, ‘मिलिन्द पद्दो’ नात्रि एषा या प्रथे दृश्यतेऽपुना, साकेते (ऽर्थाद् अयोध्यायौ) तस्मिन् कालेऽभवन् नृप बृहद्रथ , पुराणोक्त , सूर्यवशान्तिनो हि य , (१०) बौद्धग्रन्थेषु, नात्रा मोऽस्मि उचो ‘दशरथे’ त्यपि । सेनापति पुष्यमित्र तस्याऽसीद्, ब्राह्मण्यथ स , विधासपातेन अहन् स स्वामिन स्व बृहद्रथ सिद्धामन चापि आरोहत् स्वय ऐश्वर्यैर्तुल । न अस्मात् पूर्वं कोऽपि विप्र राजाऽभूद् भारते स्वयं, वदति इति इतिहासज्ञ केचित्, सशरते ऽपरे । अग्निमित्रोऽस्य पुत्रोऽभूत् , कालिदासो हि, नायक, मालविकाऽग्निमित्रस्य नाटकस्य, अकरोत् तु य । न बगो बृधे तु एषा, ‘शुंग’-इति विदितो हि य अस्य पुत्रोऽथवा पौत्र , देवभूतिरिति ईरित , कारुण्येन वासुदेवेन हतो ब्राह्मणमंत्रिणा । वामु देवोऽपि राज्यस्थ मुकुन् स्वय अग्रहीत् । तस्यापि यगो हि अचिरान् जगाम अस्त तु, दुष्टतै । आध चत्रिय राजान तं समूल अनागयन् । तेषा वश , गताब्दीना चतुष्क सार्धमेव च, त्रिगद्भी राजपशभिर् पुर राज्यस्य च अधरत् । पुष्यमित्रोऽपि संरब्धो, शोहाद्वै साम्प्रदायिकाद् अहिंसाभावविद्वपाद्, यज्ञास्तु पशुमारकान् आरेभे, लिखित चास्ति तत् पतत्रलिना पुन , “पुष्यमित्र याजयाम ” किन्तु तस्य उद्यमो हि अय (२०) नाफलत् , भारते, अस्मात्, पशुयज्ञविरोधिनी बुद्धिर बौद्धोपदेशस्तु सुप्रतिष्ठिता गता । बौद्धाना वैदिकाना च पडिताना परस्पर, संघर्षांमा विरोधस्तु भूयो भूयो व्यवर्धत काले, प्राते तथा, एकस्मिन्, वैदिका प्राभवन् , पुन , प्रातेऽन्यस्मिन् तथा काले बौद्धास्तु बलिनीऽभवन् , राजानोऽपि व्वरुष्यन्त, पचयोर अनुयायिन । समाजस्य समग्रस्य दुर्बलात् अभूत् तत , उत्कर्ष किन्तु शास्त्राणा, प्रतिस्स्करण तथा, पचयोर

(म०), दुःखस्योपादको जात सिद्धात् सत्तासाप्रत, अन्येषा कारणानां तु नयानात् तत्र मिश्रणात् । (२३०) । 'वर्ण-सकर' रोधार्थं सिद्धान्तो बोधुमोदित , एकैक्यस्ये एकैककर्मरौशाल्य वृद्ध्यै, एकैकवृत्त्या संतुष्ट्यै, मयस्यस्याऽपनुत्तये तथा क्षणिककामेश्च मृदाना, भविवेकितां, प्रहृया उत्तमशीलाना रय-धस्व निवृत्तये सदर्थहानाज् जातोऽसौ स्वय संकरकारक । "सर्वे सर्वासु अपयानि वर्णां सजनयति हि, धृत कृया सर्ववर्णां यदि वृत्तं न पश्यति" (म०भा०), "व्यभिचारेण वर्णाना, भवेदा वेदनेन च, स्वकर्मणा च त्यागेन, जायते वषःसत्रा" (म०), व्यभिचारा बहु विधा, तथा वै वृत्तिसकरा । सर्वे चाप्यनुजीवन्ति इदानीं सर्वास्तु जीविका । जात्यु पो पो प तातीना, अष्टदशाना परस्परं, वर्णां पो पो-प वर्णाता, मियोऽमोजि अधिमा हिना, भव्ये मनुष्यगणने दक्षाब्दे, दासकै कृते, प्रायदास् त्रिसहस्राणि सत्यया गणितानि तै, हिन्दूनांमरुजीवाना, सिद्धाना सर्वथा मिथ । परस्पर अग्निद्रोहे, तिरस्कारेश्च, मत्परीर, पत शीणा, परैर नित्य धर्पिता हिन्दवस् तत । अत पुन 'वर्मसर्वं सिद्धान्तोद्भवस्य वै (२४०) आयस्यैव सम्प्राप्त, समाजस्य विमुद्ध्ये; ' स्वकर्मणा तु त्यागेन', "यदि वृत्तं न पश्यति"—कृत्याना कर्मणा त्यागात् र्णाना सकरो, धुय, सकरे सर्ववर्णानां प्रधान कारणं हि तत् । व्यभिचार, स्वदा रेपु कृयस्य परिवजन, अकृयस्याऽपि करणं परस्त्रीगमनस्य वै, अवेद्याया अग म्याया द्विय वेदन एव च, कर्माणि, जीविकार्थं तु निर्दिष्टानि, स्वभाषत, तेषा ष्यागो भवयेव वर्णसंस्कारक इति पूर्वोक्तशब्दार्थान् अपार्णं सम्यग् विचार्ये च, इहाऽमुप्रसुखस्याऽपि, पराऽन्दस्य च अस्तये, 'वृत्त', 'वृत्तिर', 'जीविका' च, 'स्व धर्म' 'कर्म' चैव हि, पर्यायवत्तु, शब्दानां अर्थं प्रायो ऽत्र शिष्यते । (२४६) ।

उभयोऽभ्युत्थ, गुणा दोषाश्च जज्ञिरे । आकुमारिलभट्टस्य काल आसीद् इय दशा । एतस्मिन्क्ष तरे विप्रपंडितैर्दर्शनानि अवि, पुराणानि इतिहासाश्च, सर्व एव नवीकृता, उरतमा अधनाथापि वृषा कर्मटयोपका । बौद्धैश्च लिखिता म या उत्तमा श्यधमा अवि । दर्शने, व्यवहारे च, सामीप्य वट्टये तयो, आभ्यन्तरेऽभिप्राये च, पार्थे सामाजिकेऽपि च, बहिर्येऽपि अलुप्यत्त शन्द्राटोपैर् निरर्थकै । यत्रै इगारिला दीनां, राजा तदनुयायिना धर्मसेध, प्रजा सर्वा 'बौद्ध' नाम बहु प्रभाज्, ज-मवर्ष व्यनस्य चापि अज्ञीचधुर ददीकृतां । (२०) ।

रोगस्य मूलकारणम् ।

मूल हि कारणं रोगे 'जन्मवर्ण'दुराग्रह, जनितो हि उच्चजातीनां स्वार्थैर् दूरे कुतुब्धिभिः । दुराग्रहेणाग्नेन एव प्रजायन्ते नवा नवा 'अन्तरालास', तथा पृथेया सख्या नियमविवर्धते, (यथा प्रचलिते पाठे दृश्यते हि मनुस्मृते, नाश्र्य पाठो मौलिकः स्याद् इत्यग्रे दर्शयिष्यते।) यद् (= यत्) रीतिर् उच्चमन्यानां अम्यैश्चाऽनुविधीयते, परस्परविवाहादि भोजनादि विवर्जने, हिन्दूनां जातयो जाता त्रिमहस्य ततोऽधुना, अन्योऽन्य प्रति चास्पृश्या, विद्विष्य परस्पर । (२५१) ।

हेतुविषये भ्रान्तयः ।

एतच्च चिन्त्य—किं सर्वं शासका सति अहिन्दवः ? भारतेऽद्यापि सति एव बहवो 'हिन्दु'नामका राजान, तत्प्रजाश्चापि म्लाना, सत्योऽपि 'हिन्दवः' । नास्येव तादृश पाप, अपि घोरतमं किल, यद् एभिः क्रियते नैव बहुमी 'राज' नामकै, तस्मिंश्चापि समर्थ्यते स्वकीयैस् ते पुरोहितै, अनुक्रियतेऽपि तथा, "यथा राजा तथा प्रजा" । यद्यपि स्पष्ट आदिष्ट मनुना, मार्गवेण च—“क्षत्रस्य अतिप्रवृद्धस्य, ग्राहणान् प्रति, सर्वज्ञ, ब्रह्मैव संनिपतु स्यात्, क्षत्रं हि ब्रह्मसम्बन्धम्” (म०) । “जितेन्द्रियो, जितक्रोधो, लोभमोहविवर्जित, षडगवित्, साङ्गधनुर् वेदवित्, च अर्थं धर्मं वित्, यत्कोपभीत्या राजापि धर्मनीतिरतो भवेत्, नीतिं ब्रह्म अस्त्रं ब्यूहं जदि-कुशलं स्यात् पुरोहित, स एव गच्छायं पुरोधाय जायाऽनुग्रहयोः क्षमः । ग्राहणं तु स्वधर्मस्थं दृष्ट्वा, विभ्यति चेतरे, नान्यथा, क्षत्रियाद्यात्, तस्माद् विप्रस्तपश्चरेत् । षड्भागभृत्या दास्यत्वे प्रजाभिस्तु नृप कृतः” (शु०नी०) । (२६०) । अद्यासौ भारतकारश्च धर्षति एव महामुनि—“प्रजानां तु नृप स्वामी, राज्ञः स्वामी पुरोहितः” (म०भा०शांति०) । विरला, 'ग्राहणा' किं नु बहवो 'ग्राहणमुवा' । “तपो विद्या च विप्रस्य नि श्रेयसकरं परं, तपसा किल्बिषं हन्ति, विद्यायाऽमृतं अश्नुते” (म०) । तपोविद्याधिहीनो यो, नासौ विप्रः कदाचन; तपश्च, गार्त्तिकं यस्यात्, विद्या, सात्त्विककुटुम्बिजा, कृष्णेन लक्षणं प्रोक्तं गौताम्या चैतयोरुदयो । “देव द्विज-गुरुं प्राणं पूजनं, शौचं, आर्जवं, ब्रह्मचर्यं, अहिंसा च, शारीरं तप उच्यते, अनुदेगकरं वाक्यं, सयं प्रियं हितं च यत्, स्वाध्यायाम्यसनं चैव, वाङ्मयं तप उच्यते, मनःप्रसादं, सौम्यत्वं, मौनं, आमविनिग्रहं, भावसंशुद्धिः, इति एतत् तपो मानसं उच्यते । श्रद्धया परया तप्तं तपस् तद् त्रिविधं,

नरेर् अफलऽकाक्षिभिर् युक्तै सार्विकं तप उच्यते, सत्कार-मान पूजार्थं तपो, दम्भेन चैव यत्, क्रियते, तद् इह प्रोक्त, राजस, चलं, अधुव, मूढग्राहेण आमनो यत् पीडया क्रियते तप, परस्व उसादनार्थं वा तत् तामस उदाहृत । (२७०) । प्रवृत्ति च निवृत्ति च, कार्याऽकार्ये, भयामये, बन्ध मोक्ष च या वेत्ति, बुद्धि सा, पार्थ !, सार्विकी, यया धर्मं अधर्मं च, कार्यं च अकार्यं एव च, भयथापत् प्रजानाति, बुद्धि सा, पार्थ !, राजसी, अधर्मं धर्मं इति या मन्यते, तमसा ऽवृता, सर्वायान् विपरीताश्च, बुद्धि सा, पार्थ !, तामसी" (गी०) । यर्धनैर् नखकेशाना, भस्मयुडादिधारणै, मालाभिविधाभिश्च, वेशैश्चाऽपि विलक्षणै, नगनखैर्, ऊर्ध्वबाहुवैर्, अध शीपैश्च लम्बनै, विशिष्यन्त्याऽचरणै, सत्तपो नहि सिध्यति । नैवाऽपि केवलन्याय व्याकृति आदौ परिश्रमै, तल्लिष्टान्दोषाचारैश्च, सद्विद्या वापि सिध्यति । सद्विद्याया अभावाच्च, तथा सत्तपसोऽपि च, निरोधे दुष्टराजाना, स्वय भ्रष्टा, कथं क्षमा ? केचिद् एव अवशिष्यते ये हि 'राजपि' वन् नृपा, माह्वणा 'ऋषिकल्पा'श्चाप्यति स्वत्पतरास तथा । न अनुपी राज यन्ता स्यात् । कवयो, राजपदिता, राज्ञा प्रशस्तिकारा हि, प्रायशो दुःकृता अपि, स्वेषा राज्ञा लग्नश्व हिंसकच प्रशंसका, लुटन परराष्ट्राणा, पुरीणा प्वसन् तथा, (२८०), रोदन परनारीणा, सुरते च पराक्रम, पशूनामिव हिंसाणा, स्तुति खलु ते मुद्रा, केवल चाटुकारास्ते, न यन्तार प्रजाहिता । 'स्व हिताय पुरो ऽग्ने यो जनै प्रतिनिधीयते, अग्न्य मद् धर्मकार्यतु', स एव हि 'पुरो हित' । "वृत्त, त्रेतायुग चैव, द्वापर, कलिरेव च, रामो वृत्तानि सर्वाणि, राजा हि युग उच्यते । कलि प्रमुगो भवति, स जामद् द्वापरं युग, कर्मसु भम्नुघतस् घेता, विचरंस्तु कृत युग । अष्टापाद्य तु द्वादस्य स्तेये भवति किलियप, योऽदशैव तु वैश्यस्य, द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च, माह्वणस्य चतु षष्टि, पूर्णं वा अपि ज्ञत भवेत्, द्विगुणा वा चतु षष्टि, तद्दोषगुणविद् हि स, कार्यापण भवेद् ददयो ययान्य प्राकृतो जन, तत्र राजा भवेद् दृश्य सहस्र, इति धारणा" (म०) । राजानश्च, 'नपाया'श्च, 'पुलि'सादि' अधिकारिण, ददशक्तिधरा, सब पापिन प्रायशोऽधुना, केचन ण्यावदिष्यते ये प्रजाहितचितका । "रामो हि रक्षाऽधिकृता, परस्य ऽदायिन, नाठा, (२९०) । भूया भवति प्रायेण, तेभ्यो रक्षेद् इमा प्रजा" (म०), तेषां सहायकाश्चापि पापकार्येषु, सर्वदा, धर्मैश्वजाश्च इश्यते, प्रजासु अताता

अपि । ईसाऽष्टादशशतकात् तु, ‘टग’ नामकदस्यच, ‘फाँसीगरा’ च ये ख्याता, वृष्टुर् भारते पुरा, अमीर खली इति नाम्ना एक, ‘टग’ एकदलनायक, आग्ल-सैन्यैर् गृहीतश्च, काराश्रयासे निवेशित, मेडोङ्ग टेलर नामान, सेनापडस्य नायकं, स्वयं ‘फाँसी’तले प्राप्त, ग्लान, पापंश्च तापित, नरकस्य मुरा पदयन्, टुरित चरित स्वक प्रजापद, विस्तरश, सर्वं घोर पापमय भृशं, विश्वास्तघातान् हृष्याश्च पान्थाना, लुडन तथा, एतच् चाकथयद् घृत्त राज्ञा पैशाचिक तथा—
 “इंमे इमे प्रजा ‘पाला’ नृ ‘पालाप्’ टग पालका, स्वे स्वे राज्ये निधासिम्यप् टगम्य, बुद्धिपूर्वं, मुपिताना घनाना तु, तैर् एव उपायनी-कृत, चतुर्थभाग गृह्णति विधिघत् धरघन् मुदा, मोत्साहयति च टगान्, सर्वथा दस्युकर्मणे” । ईदृङ्गुपाणा दडाय नरक को हि अत्र भवेत् ? यथा ‘ब्रह्म’, यथा ‘क्षत्र’, तथैव विकृत ‘विश’ । विकृता हि विशा ‘वात्ता’, वृष्यापारभूयसी, (३००), विक्रीयते हि अन्यनाम्ना इव्य यत्, तु अन्यद् ग्य तत् । विशानत्या द्वितीयाधे विक्रमस्य, अभवत् खलु कलिः साता नगयां हि, जने कोलाहलो महान्, यन् स्वप एक, केपाचित् छलिना ज्यवहारिणा, छत्र धर्मिष्ठरूपाणा, विक्रीणाति घसा, बहु, शयाना ह्यवमानाना, पशूना च नृणां अपि, हुग्ली-नद्या विनिष्कृत्य अधिधिताना जले तथा, घृत नाश्रा, घृतस्याऽपि मिश्रिता बल्यमात्रया, तसघाऽश्रितविप्राद् च वेचित् तन्मर्मवेदिन आपणे भृत्यरूपेण विक्रीणति घसा एत । कोलाहलफलं तु एतद् अभूद् यद् वृष्यारिण व्यापारिण ते यहुना घनदडेा दडिता, सभूय ब्राह्मणैर् अन्यै, इड-लब्ध धन च तत्, जन्म ब्राह्मण सज्ञाना स्वार्थेषु एव विभाजित । नवानैश्च एव पाश्चायै प्रकारै, जन्म ब्राह्मणा, जन्म क्षत्रिय वैश्याश्च, सघीभूयापि ‘कम्पनी’ स्थापयित्वा तु, ‘सभूय-समुत्थानस्य’ दम्बरं, लोके प्रदश्यं, कपटै सहस्रान् घचयति हि, स्वयं भवति कोटि भागा, तान् सहस्रान् यहुस् तथा दरिद्रयति नितरा, घार्त्ता धूर्त्ता कृता तथा । (३१०) । शिक्षके रक्षके चापि दुर्भावाना वश गते, ध्याता प्रजाश्च दुर्भावेर्, “यथा राजा तथा प्रजा” । “यद् पद् आचरति श्रेष्ठ तद् तद् एव हतरो जन, स यत्प्रमाण पुरतो लोकम्नद् अनुघर्षते” (गौ०) । अन्योऽन्य ‘अनुग्रह’न्यायात् सर्वेऽपि निरय गता, शिक्षका घड्डका जाता, रक्षका भक्षका तथा, पोपका भोपका भूता, मेवका अपि घर्षका । अतो न केवल दास्युतापि अभावो हि कारणं, धर्मस्यापि समाजस्यापि अथ पाते तु भारते । मिथ्याधर्मैर् यत्र धर्मस्यैवाधिकारिभिः सद्धर्मो हन्यते, तत्र धर्मशिक्षा

कथं भवेत् ? शक्तिलोपेऽपि हनन धर्मस्य एवऽदिकारण । उत्तमागे तु विभ्रष्टे, उत्तरागे तत क्रमात्, बाहूदर च, पादश्च, भ्रश आमोति असशय । ज्ञाने तु अशुद्धे सञ्जाते, दृष्ट्या दुष्टा भवेद् भ्रुव, तत सर्वा त्रिया दुष्टा च, इत्यनर्पपररा । “काम मयोऽयं पुरुष, स यथाकामो भवति तत्कृतश्चापि, यत्कृतुरभय च भवति तत्कर्म करोति, तदभिसपद्यते चैव” (वृ० उ०) । (३१९ छोऽ))

सपे शक्ति, तदभावे चय, तदभावकारण ।

“समानी प्रपा, सह वो अन्नभाग, समाने योक्ते मह वो पुनश्मि, समानो मत्र, समिति समानी, समानेन वो हविषा जुहोमि, (३२०), सगच्छध्व, संवदध्व, स वो मनासि जानताम्, समाना व आकृति, समाना हृदयानि व, समान अस्तु यो मन” — इत्याशापयति धृति (वे०) । समानी वै प्रपा येषा, अन्नभाग सह एव च, मत्र समान, आकृति समानी, समितिमथा, हृदयानि समानानि, समान च तथा हवि, काय समाने ये युक्ता, तेषामेव हित भवेत्, तेषामेव हि वृद्धि स्यात्, तेषामेव जय सदा । न तु शीर्षबिक्रीर्णाना त्रिसहस्रासु जातिषु, अन्योऽन्य भिद्यमानाना, तिरश्चापि चिकीर्षता, इतस्ततोऽम्लव्यन्ताना, छिन्नाना बहु-भिर्मते । “न वै भिक्षा जातु चरति धर्मं, न वै सुखं प्राप्नुवंतीह भिक्षा, न वै भिक्षा गौरव प्राप्नुवति, न वै भिक्षा प्रशमं रोचयति, न वै तेषा स्वदते पथ्य उक्त, योगक्षेम कल्पते नैव तेषा, भिक्षाना वै, मनुजेन्द्र !, परायणं, न विद्यते किञ्चिदल्पन् प्रणशत” (म० भा० विदुरनीति) । किंतु नैव अद्य जायते ‘हिन्दूना’ म मनासि वै, स वदति न या ते तु, न स गच्छन्ति या मिथ, मनाग् अप्येकता-बुद्धिर लक्ष्यते न प्यु साप्रत, पापदिना इन्द्रजालं, नर्यरिव, विमोहिता, प्रलक्ष छलिभिर् बाला, अद्धाधा तादस्तेष्वपि, मूढम्राहैर्भुंश मन्ना, भ्रष्टा वेदस्य संप्रयात्, नष्टमार्गा महारण्ये यथा, तद्दद् भ्रमति ते । (३३०)

हिन्दू समाज सर्वोऽय नितरा घातयता गत,
आपादतलम् आचूड पुन संस्कारम् अर्हति ।
‘कर्मणा धर्ण’ इत्येतन्मन्त्रेणैव तु समय
पुनर् उज्जीवनस्य अस्य पुन संस्करणस्य च । (३३२)

कथं चिकित्सा, किमत्र शास्त्र ।

“धर्म एव हतो हति, धर्मो रक्षति रक्षित, तस्माद् धर्मो न हतव्य, ” शास्त्रि

एव भगवान्मनु (म०)। 'धर्माद् अर्थश्च कामश्च, स किमर्थं न सेव्यते' (म० भा०), ऊर्ध्वबाहुर्विरीति एव महाभारतकृष्णमुनि । 'धर्माद् अर्थं, तत काम, कामाद् धर्म्यमुन्मोदय, इत्येव निर्णय शास्त्रे प्रवदति मनीषिणः" (पद्मपु०)। मज्जानात्तु मदिच्छा स्यात्, तत स्यात्क्रिया हि, अत, सद्धर्मरूपम् एवशास्त्रो निश्चेतव्यं प्रपद्यत । न तादृद् निर्णय कर्तुं शक्ता बुद्धिस्तु तामसी, "अधर्मं धर्म इति या मन्यते तमसाऽवृता, सर्वांधान् विपरताश्च, बुद्धि सा ननु तामसी" (गी०)। न वापि रात्रसी बुद्धिर्धर्मरूपं विनिर्णयेत्, "यथा धर्मं अधर्मं च कार्यं चार्थमेव च, अयथावत् प्रजानाति, बुद्धि सा खलु राजसी" (गी०)। ज्ञातुं वक्तुं च सद्धर्मं बुद्धि शक्ता तु सात्त्विकी (३४०), "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्यं, भयाभये, बन्ध मोक्ष च या वेत्ति, बुद्धि सा हि अस्ति सात्त्विकी" (गी०), वेदिनी अध्यात्म शास्त्रस्य, इत्येवार्थाद् अवगम्यते। "अध्यात्मविद्या विद्याना' यद्य मोक्ष च वेद्येत्, भयस्थानानि पापानि, निभय चामृत पद, इत्याहृद्यऽपि हेतू येऽभयस्य हि भयस्य च। 'शास्त्रमेव प्रमाणं स्यात् धर्माधर्मविनिर्णये', 'किं तच् छास्त्र', इदं चित्तं तत्त्वाधिगमकाक्षिभिः, "तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ" (गी०), यद् एतद् उक्तं कृष्णेन, तद् व्याख्याति स्वयं प्रभुः, "इति गुह्यतमं शास्त्रं अध्यात्म शास्त्रं उच्यते, "राजविद्या राजगुह्यं", "गुह्याद् गुह्यतरं" तथा, "सर्वं भूतेषु येनैकं भावम् अव्ययम् ईक्षते, अविभक्तं विभक्तेषु, तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं" (गी०), नास्ति यत् साधनोपायं चतुर्वर्गस्य निश्चितं, तथा तद्वाधनं अपायं, एषा शास्त्रस्य शास्त्रता, सच्छास्त्रं तु सदेव, अन्यद् "याचो विग्लापनं" पर । ईदृक्शास्त्रेण यो धर्मं, आत्मज्ञानाधिकेन हि, आदिश्यते, स एवामि जगत्कलदाणका कः । "ध्यात्मिकं सर्वं एव एतद्, यद् 'एतद्' (इति) अभिसन्दिष्टं, न हि अनध्यात्म यत् कश्चित् क्रियाफल उपाधुते। (३५०) अधियज्ञं ब्रह्म जपेद्, आधिदैविकं एव च, आध्यात्मिकं च सततं, वेदान्ताभिहितं तु यत्; इदं कारणं भ्रष्टानां, इदं एव विज्ञानतां, इदं अन्यच्छान्तं स्वर्गं, इदं भानं य इच्छता, अनेन क्रमयोगेन परिश्रमं प्रति यो द्विजः, स, विध्य इह पाप्मानं, परब्रह्म अधिगच्छति । सैनापत्यं च, राज्यं च, दृढनेतृत्वं एव च, सर्वलोकाधिपत्यं वा, वेदशास्त्रविद् अर्हति" (म०)। सर्वं समाहृतं मोक्ष्य, चतुर्वर्गाधमशासनं, रात्रविद्याऽनुसारेण कृष्णेनैवार्थितं शसितं— "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः, कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवेन

गुणे ” (गी०) । उच्यते 'कर्म श' स्पष्ट, न पुन'जन्मना'इति हि । शब्दा सति अत्र विस्पष्टा, “गुण कर्म विभागश्च”, “गुणै स्वभाव प्रभवै”, न तु एव अत्र उपदिश्यते—'गुणस्तु जन्मप्रभवै', 'जन्म गति विभागश्च', “सर्वोपनिषदो गावो, दोग्धा गोपालनन्दन, पार्थो वस, सुधी भोक्तः”, इति गाथा प्रधीयसी, वेदान्त स्याख्य योगाना, गीताया सार उद्धृत, तथा मनूक्तधर्माणा कर्म निष्कर्म शक्तिना(३६०)। प्रवर्धते श्रुतिर्द्विधा, “कुरुकर्म, स्वज इति च”(म०भा०), “प्रवृत्त च, निवृत्त च, द्विविधं कर्म वैदिक”(म०), काम्य सङ्गम, निष्काम, नैष्कर्म्यं चेति यत् स्मृत, समन्विते ते गीताया, मन्त्रादेशानुसारम् । सांख्येषु विस्तरश्चोक्त इव भाव-गुण-कर्मणां । 'परामन स्वभावात्' तु, प्रकृतिं च धरति हि, त्रयो गुणा प्रचरति, त्रीणि कर्माणि चैव हि, एकैकगुणवैदोप्यात्, 'द्विज कर्ण-त्रय' तत । 'आन्वीक्षित्री' आमशास्त्रस्य एव अपर नाम उच्यते, राजाऽध्येयासु विद्यासु मूर्धन्या ख्यायते हि सा, “आन्वीक्षिकी आमविद्या” अन्यस्येद् व्यचतो नृप, अप्याये राज धर्माणा आदेशोऽय स्वय मनो ।(म०) “आन्वीक्षिकी आमविद्या स्याद्, ईक्षणात् सुखदुःखयो, ईक्षमाण तथा तस्य हर्षतोऽसौ ग्युदस्यति” (मु०नी०), “प्रज्ञीप सर्वविद्याना, उपाय सर्वकर्मणा, आशय सर्वधर्माणा, शब्द आन्वीक्षिकी मता” (वा स्या०न्या०भा०, कौटि०अर्थशा०) । “य य लोक मनसा रूपिभाति, विशुद्धमस्य कामयते चांश्च कामान्, त तं लोक जयते, तांश्च कामान्, तस्माद् आमन् हि अच्येद् भूतिकाम” (मुड०उ०)। आन्वीक्षिक्या दर्शितेन, गीताया ख्या- पिनेन च, 'धर्मानो कर्मणासिद्धि', सिद्धान्तेन, प्रसिद्धमिति (३७०)। कृष्णेन गीयते यत्, तन् मनसा किं न पीयते ? बुद्धि आम शब्दो गीताया यावद्धार प्रयोजितौ, तावद् अन्य अर्थगर्भो हि शब्दो नैव प्रयोजित । माल्यशास्त्रेऽपि सिद्धान्त “बुद्धिर अध्वव्यापिनी”, स्वरूप एव सा इय स्याद् भाद्रिम परमा मन । (३७३ श्लो०)

वर्तमाना शास्त्रदुर्दशा ।

न शास्त्र वाग्विवास्तार्थ, मल्लयुद्धार्थमेव वा । सस्त्राया मनुष्याणा, व्यवहारस्य शुद्धये, कस्याणार्थं समानस्य, सीमनस्यार्थं एव च, तापै, तुष्ट्यै च, पुष्ट्यै च 'शास्त्रं' पूर्वं प्रवर्धित, आद्री, मध्ये, तथाऽन्ते तै 'शान्ति' शान्ति' च पठ्यते, आरभ्यते च उपनिषद् 'सीम्य-ताता' प्रवर्धनी, एतया च उपनिषदाऽऽप्यामविद्या उपदिश्यते । “विद्याया औपनिषदा यद् यद् वै, श्रद्धया तथा, क्रियते, तत्तदेव

स्वात् कर्म वै धीर्यवत्तर" (दा०३०), "नहि अनध्याग्यवित् कश्चिन् त्रियाप्य
 उपाश्रुते" (म०), "अध्याग्यविद्या विद्यानां" प्रदीपो हि समन्तत, आध्वय-
 सर्वधर्माणां, उपाय सर्वकर्मणा, घतुर्णामपि धर्मानां, इति मत्मा मुनिधित कृप्ये योज-
 यितु पार्थ, विमुप धर्मरुर्मन, (३८०), स्वप्रभुवधर्मात् च, गीता गीता रणाजिरे सम्पूर्णा
 वासुदेवेन, अध्यात्मविद्योपदेशिका । न सौमनस्य, नो शाति, पुष्टिस्तुष्टिर्न चैव हि,
 न ज्ञानविद्याप्रयोगो वा व्यवहारस्य शोधने, हिन्दुषु इदानीं कुत्रापि लभ्यो भारत
 भूतले । आचारध्वजानां च बहु 'वेदान्त'-जपन, 'नैष्कर्म्य'-वादा बहुश, दमन
 मोहन तथा मुग्धानां अल्पबुद्धिना, शूर यत्न एव च, मूढप्राहश्च विविध प्राप्य
 प्रत्युत भारते । 'मीमांसा दिग्गजानां' च, 'मल्लाना व्यावृत्ती' तथा, तथा 'वेदात्
 सिद्धान्त', 'तर्क-केसरिणा' अपि, इत्यते विदुषा मध्ये नियुद्धानि एव सर्वत, 'विद्या-
 ज्ञानानां' कल्लोला, तथा 'दिग्गजया' अपि विद्यासु 'सार्वभौमानां', विदुषा
 'चक्रवर्तिना' पराक्रमाश्च 'शास्त्रार्थ', बाह्य-भट्टी-नर्तनानि च, बहूना क्वपि 'मन्त्राजा',
 इत्यतेषु स्थले स्थले, घाम्नेय्या 'रम्यनामेषु विविध विग्रनर्तन', समस्यापूतयो
 बह्वथ, चमकू-सकूर्त्तरतथा, शृंगारबहुलान्येष कविसम्मेलनानि च, वि-बोवा
 विभ्रमाश्चापि भूरि साहित्यसेविना, न जानु सहतो यत् समाजोद्धारकारक । (३९०) ।
 सम्पत्कालस्य सर्वं तच्छ्रेभास्य उचित भवेत्, तथा मनाविबोदार्थं, न जपत्कालाय
 सम्मत । वागादम्बरमात्रेण शास्त्रेण पृतादशेन किं ? साहित्येनापि किं तेन
 प्रजा-सह्य अकुर्वता ? द्विजात्वेनापि किं तेन सत्तपोरहित तु यत् ? "ब्राह्मणस्य
 तपो ज्ञान, तप क्षत्रस्य रक्षण, वैश्यस्य तु तपो धार्ता, तप शूद्रस्य सेवन, आ
 ह एव स नवाग्रेभ्य परम तप्यते तप, य सग्वी अपि द्विजोऽधीते स्वाध्याय
 शक्तितोऽम्बह" (म०), "अध्यात्मज्ञाननि यत्त्व, तत्त्वज्ञानार्थदर्शन, एतज्ज्ञान
 इति प्रोक्त, अज्ञान यद् अतोऽन्यथा, स्वाध्यायाम्यमन चैव बाह्यार्थं तप उच्यते,
 स्वाध्याय ज्ञान यज्ञश्च यतय" सशितमता" (गी०), स्व आमा, तस्य च अध्याय,
 धर्षणं, मनन तथा, निदिध्यासनम् एवापि, प्रयत्नीकरण स्थिर, चेद् उपवेद
 वेदान्त वाक्यार्थानां विशेषत, तथा अनुपगि शास्त्राणा आमज्ञानोपवीगिना,
 जीवजन्मनो जागृ-व्याप्रा-साधकाना मथैव च, चिन्तन-अभ्यसन ध्यान एतत् स्वाध्याय-
 उच्यते । (४००) । रटन शुष्कशब्दानां, नटने बहु जल्पनै, तथा वितण्डापाण्डियं,
 न स्वाध्यायोऽस्ति सम्मत । "अध्यायो भोक्षशास्त्राणा, प्रणयत्य जपन्तथा अर्थ भावन

रूपश्च-योगे स्वाध्याय हृष्यते (यो० सू० भा० १, २८, २, ३२) । “यदा चर्मवद् आकाश
 घेष्यिष्यति मानवा, तदा देवम् अबिज्ञाय तु स्वस्य अतो भविष्यति” (उ०), ज्ञा वा
 देव इह आ मान, तस्य प्रकृति एव च, समाजस्य व्यवस्था च कृत्वा तदनुसारत,
 आश्रमेश्चापि वर्षेभ्यः, गुण कर्म विभागश्च, अंतं तु अखिलदुःखाना कथञ्चिन्
 सभविष्यति । “सर्वपामपि चैतेषा आमजान पर स्मृत, योऽनधोत्य द्विजो वेद,
 अत्रत्र कुरते श्रमं, स जीवश्रेय शूद्रत्वं जायु गच्छति साम्बय ” (म०) । मद्
 मस्थानुसारेण चतुर्वर्गप्रदानि वै, सच्छास्त्राणि तु सर्वाणि ‘वेद एव हि सर्वंश’
 (म० भा०) “एषोऽपि वेदविद् धर्मं य व्यवस्येद् द्विजोत्तम, स विज्ञेय परो
 धर्मो, न अज्ञाना उदितोऽयुते” (म०), ‘अधीति य स धर्मं स्याद् एको वाऽप्या
 यमवित्तम ” (या० स्मृ०) । “आर्षं धर्मोपदेश तु, वेदशास्त्राविरोधिना, यस्त्वेकं
 अनुमधत्ते स धर्मं वेद, नेतर ” (म०) (४१०) वेदस्य शास्त्र वेदान्त, आमशास्त्र
 हि केवल । निरुपग ईदरोन अद्य कथ्यते चेत्, ‘द्विजा’ कति सिध्येयुर्भारते यय ?
 कोटिशो ब्राह्मणशुभा, तथा वैश्यशुभाश्चापि, तथैव क्षत्रियशुभा । “बहव पुरषा,
 राजन्, सनत प्रियवादिन, अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ”
 (वा० श०), ‘कट्टु तु वक्तु ष्ववसापयति न निरस्तासपसमया दुरापय’ “हित
 मनोहारि च दुर्लभ वचो यथोपय स्वादु च रोगहारि च”, “स किमखा साधु न
 शास्ति योऽधिष, हितान् न य सशृणुते न विप्रसु ” (किरा० अर्जु०), ‘मुखा
 यलोकि प्रियमेव येवत्, न यापि राय, न हित च, किञ्च’ । इदृश्या दुरवरथायां,
 साधु कार्यं विचार्यता, उद्धार्यता च मोहान्ध्री निमग्न भारत कुल, एतदेव पर
 कृष्य द्विजाना अनुनातन । “नारिणो योऽपि खलु तादगुपाय, सर्वलोकपरितोपकरो
 य सर्वथापि उचित आचरणीय, भोस्यते हि मुजन सुविवेकी । (आदित
 ४१६ श्लोका) ।

२ अध्याय

अमजमाऽनुजन्मान, चतुर्वर्णाणा अगमित्य ।

“एतदेशप्रसूतस्य सराशाद् अमजन्मन, स्वं स्व चरित्त निक्षेरेन् पृथिव्यां
 सर्वमानवा ” (म), इति वन् मनुनाशदिष्टं, तस्यार्थं मुक्त्विद्यता । ‘अप
 जन्मा’ विप्रनाम, तर्हि अन्ये किनु न अनुजा ? चचारो ब्रातर सर्वे ‘प्रहं’

जाता सहोदरा , एको ब्रह्मा पिता तेषा सर्वेषा तु प्रजापति । अथवा—
 भ्रातरश्चापि देहै स्तै स्तै पृथक् कृतां , वेद्रेण इमे तु चत्वारोऽपि अगानिवेन
 सस्कृता , नहि जन्म भवेत् तेषा अस्पृश्यत्वे तु कारणं । (४२०) । शिरां ब्राह्म ४
 पद्-वद् वे ससृष्टा नित्यमेव हि, अन्योऽन्य अस्पृश्यता तेषा सभवेज् जन्मना कथं ?
 सम्यक् वर्जने हेतु पापप्रचारो हि कैवल्य, शील व्यसन वैपश्य तीव्र चापि अत्र
 कारण, तथैव मलदिग्धन्व, रोगै संचारिभिश्च वा आत्रान्तत्व शरीरस्य, स्पर्शवर्जन
 कारण । 'अप्रनन्मा' इति शब्दस्याप्यर्थं सम्यक् निरच्यता, काँदशो हि 'अप्र
 जन्मा' स ? पृथिव्या सर्वमानवान् यः, सर्वलोकमान्य सन्, भवेत् शिक्षयितु
 क्षम । मानवो जायमानो हि शिरसाऽग्रे प्रजायते, ज्ञानेन्द्रियधरत्वाच् चापि
 उत्तमाम शिर स्मृत, "नहि ज्ञानेन सदृश पवित्र इह विद्यते" (गी०), सर्वेषा
 पुराणार्थाना ज्ञानं साधन उत्तम, निधीनां उत्तमश्चापि योऽय ज्ञानसयो निधि,
 "वृषाणा अक्षयो ह्येव निधिर्ग्राह्योऽभिधीयते, शनकैस्तु क्रियालोपाद् (बह्वथ)
 क्षत्रियजातय वृषलत्व गता लोके, ब्राह्मण-अदर्शनेन च" (म०), 'वृषो हि भय
 वान् धर्म' , लाति, कर्त्त पति, इह त, (४३०), विनाशयति दुर्बुद्ध्या, य स वै वृषल
 स्मृत । सज्ज्ञानदानै, शिष्टानां आचारस्योपदेशनै, सस्कर्तृणा शिक्षकाणा
 'अनुपासनै', आशय 'अदर्शन'स्य, न पुन कैवल्य मुखदर्शन येषां केषा चिद्,
 आत्मान 'ब्राह्मण मुखता, इति, ईदृशो ज्ञानमहिमा यो द्विज वस्य कारक ।
 'ब्रह्म' वेदश्च, शुक्र च, परमात्मा तथैव च, "बृहत्वाद् बृहणत्वाच् चऽत्मेव ब्रह्मेति
 गीयते" । "वेदा अनन्ता" (तै०मा०); शुक्रे च अनन्तसत्तानशक्तता, परमात्मा
 अनाद्यनन्त; 'ब्रह्म' तस्मात् तु तत् शय । अक्षयोऽत्र 'निधि ब्राह्म' सर्वज्ञानस्य
 संचय, वेद ब्रह्म ईदृश वस्मिन् न 'ब्राह्मण' इति स्मृत । अतो यस्तु आत्मविज्ञ,
 ज्ञानी, विश्वमैत्र, नपोयुत, 'अप्रजन्मा' स वाच्य स्यान् न अन्य त शब्द अर्हति ।
 प्रथम पृथिवीलोके, आग्नीलोके तत पुन, द्विवार जायते यस्मात्, तस्माद् 'द्वि ज'
 इति स्मृत, "मातु अग्रेऽधिजनन, द्वितीय मौल्लिषधने" (म०), अतर्हंष्टिविकासेन
 येनऽन्मा सुसमीक्षित, स्वचित्तगुणदोषाणा परीक्षारूपे क्षम जात, स्वदुष्ट-
 वृत्तीना विनिग्रहणतपर यथ जातो, 'द्विज' मोऽग्नि, न अन्य त शब्द अर्हति ।
 (४४०) । वेद्रेषु अपि अयमेवार्थो रूपकेषानि धणित । "यत् पुरथ एपदधु, कतिधा
 व्यकल्पयन्, मुख किम् अदयऽसीत्, किं ब्राह्म, किं ऊरु, पादा उच्येते ?

ब्राह्मणोऽस्य मुखं आसीत्, बाहू राजन्यः कृतः, ऊरू तद् अस्य यद् वैश्यः,
 पदभ्यां शूद्रो भजायत । सहस्रशीर्षा पुरुषः, सहस्राक्षः, सहस्रपात्, स भूमि
 सर्वतः स्पृत्वा, अचतिष्ठत् दन्तागुल" (ये०) । "ब्रह्म यत्र, भुजो क्षत्रं, कृत्स्नं
 ऊरु-उ) वरं विदा, पादौ यस्यजश्रिताः शूद्राः, तस्मै वर्णजामने नमः" (म०भा) ।
 रूपकस्यास्य विस्पष्टः प्रायश्चोऽर्षा, न संशयः; समाजो मानवानां वै सहस्र-
 अक्षः, सहस्रपात्, सहस्रबाहुर्जघोरुः, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः; समाजस्य शरीरे-
 ऽस्मिन्, 'ज्ञानी' स्थानी मुखस्य वै; भुजस्थानी तथा 'वीरो' धीरो रक्षण-
 कर्मसु; ऊरुद्वरं तु प्रत्यक्षं अजदः प्राणयो वषिक्तुः; पादौ सर्वधरौ
 च आ'शु-द्र'धितारौ सह-अयने । ईदृशः 'पुरुषो' असंख्यपाणिपादाशिरोमयः,
 इन्द्रियैः 'अंग'-शब्दोक्तैः 'दश'भिः चापि संयुतः, (४५०), 'दशाङ्गुलीभिः' च युतः तर्पय
 फायोर् इयोः, सर्वप्रहणशक्तभिः, दक्षाभिः सर्वकर्मणि, 'स्पृत्वा', व्याप्य, महीं
 सर्वा, सर्वदेशेषु अत्रिष्ठितः । सर्वेषां 'अग्रजन्मा' च, जनकश्च आविमो नृणां,
 शास्ता च, शासिता चापि, स्वस्थैवानन्ततन्ततेः, स्वयं मनुः शिक्षयति "पृथि-
 व्यां सर्वमानवान्"; आद्याः नन्मंत्रिणः सप्त, पुत्राश्चापि, महर्षयः, येष्व'शिक्षाः'
 पूर्वकल्यात्, 'शिक्षा'श्च बहुशिक्षिताः, कल्पेऽस्मिन्, मानवान् शास्तुं धर्म-
 जाग्रति अहर्निशं, युगअवर्तानुसारेण ते चैव अनुवदन्ति तं । (४५४ श्लोकाः)

धर्मस्य द्वै रूपे ।

'द्वै वाव ब्रह्मणो रूपे,मूर्त्तं चाऽमूर्त्तं ण्व च" (उप०), तथैव धर्मस्य अपि द्वै,
 (१) गौणो, (२) मुख्यो हि अकृत्रिमः; कर्मापि (१) काम्यं (२) नित्यं च, धर्मस्य
 पदानुसारतः; (३) नैमित्तिकं कर्म तपोर्मध्ये तिष्ठति, उभे स्पृशत् । एक-रूपी परो
 ज्ञेयो, बहुरूपी अपरो भवेत् । 'सामान्यं' एकं, सततं अविकारि, सनातनं; अनेकाः
 तु 'विशेषाः' ये भिद्यन्ते देश-काल तः । रुद्राक्ष-तुलसी-मण्ड-हिलाल'-ग्रास'-धारणं,
 'जंतर'-'मंतर'-'वेम्बुलेट'-'तावीजानां' च वाहनं, एका शिखा वा, द्वे, तिस्रः, चतस्रः,
 पंच वा शिखाः, कपालस्य अग्रभागे या, मूर्ध्नि, पृष्ठे, ऽथ दक्षिणे, सहिता श्मश्रुपूचाभ्यां
 रहिता वा, हनुस् तथा, (४६०), यज्ञोपवीत-'तृणार'-'रोत्तरी'-'तसबीह'- वा; कापाय-
 पीत-श्वेत-नील-हरितं वसनं तथा; चर्व-मंदिर-पागोटा-मस्जिद्-जिनगृहेऽर्चनं; देवी-
 विष्णु-शिव-ब्रह्माणाद्-जेहोवाऽदि अधिधामु वा; अद्राभ्यासो क्रियेतां वै, यथास्थि,
 यथामति; परमात्मा इति यद् तत्त्वं निहितं सर्वनामसु, सर्व-रूप-त्रिया-द्रव्य-यस्तु पु-

व्यापक विभु, अवग्रह, क्रिन्तु, नद्वेष्यान् कर्तव्य सर्वमानवै । पृथक् पृथक् 'विशेषा' स्यु, 'सामान्य' तु एक एव तत्र । घटनशक्यतयो भिन्ना, घटन्त्र तु एकं एव वै, चासासि बहु भिद्यते, शरीरं तु एकमेव हि, अणव परिवर्तते शरीरे तु प्रतिक्षण, तेषु न्यावर्तमानेषु, जीवो ननु अनुवर्तते, "योऽहं अन्वभवम् बाल्ये पितरौ, न्योऽह एव हि, नस्तून् अनुभवामि वद्य स्याविरे, देहयो तयो, प्रथमिजानगधो न मनाम् अपि", अन्यदेहवत्, (भामती), उत्सृज्यते, निर्लीयते, चित्तभाषा, क्षणे क्षणे, सर्वथ वायिनी चिन् तु स्मृतिरूपाऽनपायिनी, मालाया गुदिक सर्वा, मूत्राज्मा एकोऽनुसीप्यति, धर्मसार तथा सर्वांन् धर्मांन् अपि अनुसीप्यति । (४७९) मत मार्ग सम्प्रदाय रिलिजन् मज़हब् पथा सर्वेषा एकलस्य, स 'परमात्मा' इति सूचित । "मम वत्मानुवर्तते मनुष्या ननु सर्वदा (गी०), "एचीना वैचिष्याद् फलु कुटि स नाना पथ जुपा नृणा एको गम्य स रलु, पयसा अणव इव" (महिमस्तुनि), "इदानी, अस्मार्क, पटुतर विवेक-अभ्रन जुपा, समीभूता दृष्टि त्रिभुवन अपि ब्रह्म मनुते" (भर्तृहरि), 'एत एके वदन्ति अग्नि, मनु अन्ये प्रजापति, इन्द्र एके, परे प्राण, अपरे ब्रह्म शाश्वत' (मनु), "इन्द्र, मित्र, वरुण, अग्नि, आहुद, अथो दिव्य य सुपर्णो गरुमान्, एक सद् विप्राः बहुधा वदति, अग्नि, यम, मातरि श्वाह, आहुः" (वेद), 'देविन् कर्म वदत्येन, स्वभावे अपरे जना, एके, काल, वरे देव, पुस काम उतापरे' (भाग०). 'कालः, स्वभावो, नियतिर, यदृच्छा, भूतादि, योनि, पुरुष, इति चिंत्य' (श्वेत०उ०), 'तप तम, जड, ज्ञान, प्रधान, प्रकृति तथा, माया, शक्तिर, विमर्शो, ऽजो, ऽविद्या, विद्या, महात्म, महाज्यो तिश, चित्तिश्र, ऽमा, स्वरसा च पराऽवरा, सत्, सत्ता, परमा मा च, स्फुरता, तत्र एव च, स्वातर्ग्यं, उद्रिता, औन्मुल्य, पृथ्व्यं, मातृका तथा, (४८०), मालिनी, हृदया, मूर्ति, स्व सविन् स्पद एव च—उद्गुप्यते परं ताव ईदकृशब्दै मदा गर्भं विविधानः चिन्तकाना भिन्न-रुचि अनुमारत, (दुर्गा०, गुप्तवती टीका), 'कृत, सामा, पर ताव, सत्य, ब्रह्म, सनातन, विज्ञानमात्र, नैराभ्य, मध्यं, शून्य, तथाऽलव, वक्ता, माता, पिता, भोक्ता, वर्ता, द्रष्टा च, भासक, ईश्वर, पुरुष, सर्वं, शिवश्चपरमस्थता' (यो० वा० ३ १ १२, ३ ५ ६-७, ५ ८ १ ९, ८७० १८०२०) बौद्धानामस्ति बुद्धोऽय, कर्ता नैपायिकरय च, कर्म मीमांस षस्यापि, जैनस्य अर्हत् तथैव च, गार्ह, भक्षा च, जिहोवा च, अपि अहुरा मज्ञ

हा तथा, तियेच, फट्, इवोल्युरान् च, कोसं, चान्स, सुदा तथा—विविधैर्नाम-
भिर् भिन्न-देश-काल-गिरासु च, तदेव एकं परं तत्रं गीर्यते स्तूयते जनैः; यद्
विशेषेषु अत्रेषु मन्थितेषु अवशिष्यते । इति एकत्वं अनेकानां यो 'धारयति'
सर्वंश हृदये, सर्व-संवादि, न असी विप्रवते क्वचित्; प्रजाश्र 'धारयति' एव
'धर्मण', प्रेमवन्धनैः; "किंतु, शांतोऽपि, समदक्, दीनानां यदि उपेक्षकः,
यवते ब्रह्म तस्यापि, भिन्नभांडात् पयो यथा" (भा०) । 'सामान्यस्य' हि धर्मो
अर्थ, 'विशेषाणां' तु 'धारणं'; 'अष्टताः', कलहं कृत्वा, विशीर्यन्ति, परस्परं (४९०) ।
'विशेष'-धर्माश्च अभीष्टाः संति, किंतु ततोऽधिकं 'सामान्य'-धर्मोऽभीष्टो हि, नामयथा
जगतो 'धृतिः' । अतः 'साधारणं धर्मं', बलेन च, पुनः पुनः, अग्रे दधाति
भगवान् मनुः स्वार्यभुवः स्वयं; "चतुर्भिरपि चैव एतैर् नित्यं आधमिभिर द्विजैः,
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः, धृतिः, क्षमा, दमो, उलेयं, शौचं, इन्द्रिय-
निग्रहः, धीः, विद्या, सत्यं, अक्रोधो, दशकं धर्मलक्षणं; दशलक्षणानि धर्मस्य, ये
विप्राः समधीयते, अधीत्य चानुवर्तन्ते, ते यांति परमां गतिं । अहिंसा, सत्यं, अस्तीर्य
शौचं, इन्द्रियनिग्रहः, एतं सामासिकं धर्मं चतुर्वर्ण्येष्वर्वाण् मनुः । यमान्
सेवेत सततं, न नित्यं नियमान् बुधः; यमान् पतति अकुर्वाणः, नियमान् केवञ्च
भजन् । जप्येनैव तु संसिष्येद् ब्राह्मणो, जात्र संशयः, कुर्याद् अन्यन् न वा कुर्यात्,
मंत्रो ब्राह्मणः उच्यते, मावित्रीमात्रस्तारोऽपि धरं विप्रः सुयुचितः, न अयुचितः त्रिवेदो
ऽपि सर्वशशी सर्वविशयी । आ ह एत मः नखाप्रेम्यः परमं तप्यते तपः, यः सन्धी अपि
द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहं" (म०) । (५००) । यमानां, नियमानां च, संख्यां
विविधं कृतं, विष्णुभागवते, चान्यपुराणेषु, महर्षिभिः; मनोः पुल्ल्लङ्कारायां
गणनं तु समुद्धृतं, याज्ञवल्क्यादिभिः पूर्वैः, अर्वाचीनैश्च, यत् कृतं, गोविन्दराजेन
यथा, यन् मेधातिथिनापि च । प्रसंख्यानं प्रसिद्धं तु, योगसूत्रेषु यन् कृतं—“अहिंसा
सत्यं अस्तेयं ब्रह्मचर्यं अहिंसा”, यसाः, च नियमाः “शौचं, संतोषः, तपः एव च,
स्वाध्यायश्चापि, ईश्वरे तु प्रणिधानं” धर्मणां (यो०सू०) । यसाः, परास्परं रक्षाऽर्थं, तस्माद्
आवश्यकः हि ते, अस्तमोः कर्पाय नियमाः, न तथा आवश्यकः ततः । “यमस्वरूपा
सर्वव्या नियुक्तिः, तथा प्रवृत्तिः नियमस्वरूपा” (संक्षे० शारी०) । धीमव्भाग-
वते संख्या तयोर् एतादृशी कृता—(१) “अहिंसा, सत्यं, अस्तेयं, असंतोषः, द्वीः,
अमंचयः, आत्मिक्यं, ब्रह्मचर्यं” च, मौन, स्थैर्यं, क्षमा, उभयं, (२) शौचं, जपः,

तपो, होम, श्रद्धा, उत्तिष्ठ, मद् अर्चन, तीर्थोत्थन, पराधेहा, मुष्टिर, आचार्य
 सेवन—एते यमा सत्रियमा, उभयोर् द्वादश स्मृता”, “क शम, को दम, वा
 ही, यमाश्च नियमा कति”, इत्यादि उदयप्रभास्तु कृष्णोऽकादीन् ममुत्तरन् (५१०) ।
 “यमान् अभीक्ष्ण सेवेत, नियमान् मन्तर क्वचित्”, इयपि आह, मन्तोवांक्ष्य
 वासुदेवोऽपि अनुश्रुवन् यत परार्थो हि यमा, स्वार्थां हि नियमा यत ।
 ये हि द्वादशतरयौ द्वे, कृष्णोक्ते, उभयोर् अपि, योगसूत्रोक्तयो पञ्चतप्योर् अन्तर्गते
 हि ते । परिमित्या विना दिष्ट, योगे, काष्ठा परा धनज्, (“जाति देश-बाल-समय
 अनवच्छिन्ना महाव्रत ’(यो०सू०) विरक्ताना, मुमुक्षुणा युयुक्षुणां हिताय, यत् तदेव
 हि गृहस्थार्थं, वसलो भगवान्मनु, कोमलोक्य दिशति, “धर्मं मामासिक” वदन्,
 “अहिंसा, सत्य, अस्तेय, शौच, इन्द्रियनिग्रह”, न एकातिकं ब्रह्मचर्यं, नायत
 चापरिग्रह, “शौचान् स्वाङ्ग-शुभ्रा ध, अपि अससर्गं परै सह”, इति यद् योग
 सूत्रोक्त शौच तत्र अर्थ भावयो साधनाय गृहस्थैस्तु, न अससर्गं परैर्भृश, “सर्वेषां
 मपि शौचाना अर्धशौचं विशिष्यते, योऽधे शुचि सहि शुचि, न भृद्धारिशुचि शुचि,
 अद्रोहोऽपि भूनाना, अल्पद्रोहेण धा पुन, अजिह्वा अशठा शुद्धा” जीविका उपनीवति
 यो वै, अर्थर्जनं तस्य शुचि, सोऽर्धशुचि शुचि (म०) । तथापि, भाव शुद्धिर् या,
 शुचिता सा परा मता, “तपो न कर्कश, उप्ययन न कल्क, स्वाभाविको वेद
 विधिर् न कल्क, प्रसह्य वित्तसङ्ग्रहण न कल्क, तानि एव भाषोपहतानि
 कल्क” (म० भा), न स्वार्थिनो द्रोहिणश्च भाव शुध्यति कश्चन, न स्वार्थ
 द्रोहयोर् हान, न वाऽस्मैक्यरशि विना, अतो हि अध्यात्मनास्त्रस्य मूर्धन्यन्व
 प्रतिष्ठित (५२०) । “नहि अनध्यात्मविन् कश्चिन् नियाफल उपाश्रुते”, “स एव
 धर्मं, य वक्ति हि एकोऽपि अध्यात्मवित्तम ” (म० याज्ञ०) । सामान्यो धर्मसारश्च,
 सर्वधर्मेषु योऽन्वित, अध्यामविद्याया एव निष्ठितः स सनातन । व्यावर्तते
 विशेषास्तु, सामान्य अनुवर्तते, प्रकृते परिणामिचं, कौटिल्य प्रायगात्मन, धर्म
 सारो हि एक एव, एकयोऽस्य तु अनेकधा, न एकस्या एव कस्याचिद् हटो यक्ती
 प्रशस्यत, तथा, कस्याश्चिद् एकस्या तिरस्कारोऽपि नीचित, धर्मसार न सा व्यक्ति
 विरुधे चेद्, दिनान्ति धा । न एकजात्या एव पुण्यस्य शोभा उद्यानस्य भाविनी,
 बहु धर्मं रूपनाथ पुष्पं सम्पाद्यते हि सा । किन्तु शोभाविद्ध्यै च मिथ तेषा, अपे
 क्षितं एकोद्याने समृद्धं, तथा सम्पद् निवेशनं, एक पुद्गला, उद्यानविद्याशानुर् एकस्य

चैव वै । एव, एकस्य परिधे धर्मसारस्य च अन्तरे विशेषा सच्चिदेया स्यु
धर्माणां, वैरव्यजित, न केवल वैरशून्य, अपि तु प्रीतिपूरित । धर्मसारोऽध्याम-
धर्म, यो गीताया अनूदित, मन्वाशयशानुकूल्येन, वामुदेवेन, तत्रत, सोऽध्ये-
तव्य, तथाऽभ्यस्य, मनुष्येर् अखिलैर् अपि, तिर्यक्पुद्गोर्ध्वंपुङ्गादि भिद्यता तु यथा-
खचि, चावद् अस्पृश्यताऽक्षेपं तद्द्वारा नहि कुरुते, परस्पर, यतस् तेन धर्मसारो
विहृष्यते । एतादृग्धर्मसारस्य अध्यामशास्त्रानुवर्तिनं सुगराद्भूतो ऋषिभिर्
वर्णधर्मो निरूप्यते । (५३० श्लोका) ।

समाज, तद्व्यवस्थाया रूप, दर्शन,

सिद्धान्ता, वर्णा आधमा, धर्म, पुरुषार्था ।

‘सम जना अजंति अस्मिन्’ समाजो ज्ञात स उच्यते, सम जनाना अजन,
सुख चेवापि कस्यचित्, जीवनेऽपि च व्यक्तीना, समूहस्यापि वै तथा, सुव्यवस्था
विना, नेव सिध्यतीह कदाचन । चतुर्भिरेव वर्णैश्च, चतुर्भिश्चधर्मैस्तथा, सुव्य-
वस्था इष्टार्था साध्या, इयाशा सर्वविदो मनो । मनो सकारात् स्वपितु, अत
एव, महर्षय वर्णांता आध्रमाणां च धर्मान् आदौ शिशिक्षिरे । सा सुव्यवस्था,
आपारेण सिद्धान्ताना, सुसिध्यति, अध्यामशास्त्रमूलाना ते धार्या हृदये सदा ।
परात्मनो यतो निय प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका, चतस्रोऽन्तः प्रकृतय नृणां, गुणवि-
भेदत —सत्त्वाऽधिका, रज प्राया, तथैव च तमोऽधिका, (न त्वेव एकान्तत
कापि), गुणसाम्याच् चतुर्धिका । गुणाना मिथुनत्वाच्चापि, अट्टयत्तवाच संस्था,
सर्वासा प्रकृताना हि बीज मर्वत्र संस्था, हेतुना च विशिष्टेन रिशसस्यास्ति सभव,
यस्यापि एकस्य, कुत्रापि, क्वभिश्चिद्वा, गुणस्य वै, एषो ह्यध्यामशास्त्रस्य साध्य
योगस्य निर्णय । “जात्यन्तरपरीणाम आपूरात् प्रकृतेर् भवेत्” (या०सू०), (५४०),
“अन्योन्य अभिभव-आधय-मिथुन जनन-वृत्तयश्च गुणा” (मा०वा०) । “न तस्ति
पृथिव्या ना दिवि देवेषु वा पुन, सत्य प्रकृतिर्नैर मुक्तं यत् स्याद् एभिस् त्रिभि-
शुणैः”, “चतुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-धर्म विभागतः, कमाणि प्रविभक्तानि स्वभाव-
प्रभवेऽगुणैः” (गी०), “इत्या जचार दम अहिंसा यज्ञ-स्वाध्याय-कर्मणा, अय तु
परमो धर्मो, यद् योतेन ज्ञानदर्शन” (या०सू०), “सर्वेषामपि चैतेषा आमज्ञान
पर स्मृतं, तदि अग्र्य सर्वविद्याना प्राप्यते ह्यमृतं तत, सम्यग्दर्शनसपक्ष वर्म
भिर् न निवर्ष्यते, दर्शनेन विहानस्तु ससार प्रतिपद्यते” (म०) । ‘सत्यदर्शन’-

शास्त्रेण प्रोक्तम् अग्रजामदरान, आमन प्रवृत्तेष्वपि दर्शनं यत्तु ‘दर्शनं’ ।
 “मुखाऽभ्युदयिकं चापि न श्रेयस्मिद्धमेव च, प्रवृत्तं च निवृत्तं च, द्विविधं कर्म वैदिकं”
 (म०), यद् आभ्युदयिकं चैव, नै श्रेयस्मिद्धमेव च, सुख साधयितुं मार्गं दर्शयेत् तदि
 ‘दर्शनं’, “यतस्तु अभ्युदयस्यापि, तथा नि श्रेयसस्य च, मिद्धिर्मवेत्, स धर्मं स्यात्”,
 मूत्र वैशेषिकविद् (वै०सू०) (५५०) । आमदरानजो ह्येव धर्मस्तु उभयसाधकः ।
 त्रिगो‘ऽभ्युदय’ प्रोक्त, मोक्षो ‘नि श्रेयस’ स्मृत, “धर्मश्चाऽर्शश्च वामश्च त्रिवर्गं
 इति तु स्थितिः” (म०), चतुर्थं पुरापापानां धर्मो मोक्षस्तु कथ्यते । “सर्वविद्या
 प्रतिष्ठा हि ब्रह्मविद्येव” चोपिष्ठा (उ०), “अध्यात्मविद्या विद्याना, वाद् प्रथमता
 जह’ (गी०), ब्रह्मविद्याऽमविद्या स्याद्, अध्यात्म शास्त्रमेव च, तस्या अंतर्गतं
 सर्वं जीवामविषयं यत्, जीवस्याऽनुभवानां हि, तथा चित्तशरीरयो अंतर्गहि
 करणयो वर्णनं तत्र विद्यते । कर्मकांडीयवेदाना अते यत् सा उप दिश्यते, ज्ञान-
 काण्डाभिका सर्वा, तस्माद् वेदान्ते उच्यते, ‘गति’, ‘विशरण’, ‘साद’, पद्-
 दृष्ट्या सति वेत्तिता, समीप ‘उप’ (लघाय’, निष्पण्णाय हि दिश्यते, ‘न्यनताय’
 आमनश्च उप’, दु खाना ‘सादनाय’ च, भवेद् ‘विशरणं’ चापि बन्धानां चेतस
 यया, जीव सतरणस्य अपि भवेद् ‘विशरणं’ यत्, रहस्य परमं, ब्रह्म विद्या,
 सा ‘उप नि पद्’ स्मृता, (सायण), तत् रहस्य, यत् किंचित्, तेन शास्त्रेण
 गद्यते, यद् एतान्ते ‘रहसि’ एव कथ्यते तु परस्पर । (५६०) । त प्रणी
 तेन धर्मग, तन्निद्वातानुसरिणा, सप्रथ्यते समाजश्चेज् जोर्णोदारो भवेत्
 तदा ‘वर्णस्तु कर्मणा एव’ इति सिद्धान्तं प्रथमं स्मृत, प्रयोगोऽभिन्नं, विना एतेन,
 दुर्दर्शैव विवर्धिनी । “कृतयज्ञं तु राजन्य, वैश्य वा, ब्राह्मण वदेत्”—इत्याशा
 पयति स्पष्टं सत्यां शातपथी क्षुति (वा० भा०), “एता पाप्मा अवष्टभ्य सर्वो
 ब्राह्मण उच्यते”—‘ब्रह्मविद्’ विषये श्रेयं यत्किं ‘वार्त्तिक’ कारक (वृ० उ० वा०) ।
 गन्धर्ववपुःशायान, वेदेषु प्रतिपादित, विस्पष्ट एव एवाऽर्थं शरीरि सुविनिश्चित,
 शत्रुस्य पुत्र कवच, तपसा वचंसा युत, अग्निभिर् ब्राह्मण्येन स्वीकृत, सिद्ध,
 आननै (पे०) (५६६ श्लोका) ।

धर्मणा वर्षं, पुराखोदाहरणानि ।

आदौ युगे मनुष्याणां सर्वथा एव वणता, चतुर्षु वर्णेषु अस्ता युगे चापि विभा
 जन, वृत्त्यर्थं कलहे जाते, एतैर् च ‘ब्रह्म’नामभि, इतिहासपुराणेषु वर्णित हि पुन

पुन , स्थाने स्थाने तथा चैव घर्णाणां परियर्त्तन, स्वस्य क्रमानुसारेण, जीविनाऽऽवृत्तिभि-
 स्तथा, उपात्थानैस्तु विविधैः शतशश्चास्ति उदाहृत, न एकेन विश्वामित्रस्य वृत्तत्वेन
 एव केचल (५००) : "इतिहासपुराणाम्यां वेद समुपवृद्धयेद्, विभेति अपधुताद् वेदो
 मा भय प्रतरिष्यति" (म० भा०), "धर्मणाधिगतो यस्तु वेद सपरिवृहण, ते शिष्टा
 ब्राह्मणा ज्ञेया, श्रुतिप्रवक्षहेतव" (म०), कर्णैरेव श्रुत यत्, तन् नेयेभ्यो दर्शयति
 ये, श्रुतीनां तादृशेषु चाऽर्धं मार्मिकं ग्यापयति ये, यद्दुधुतास्ते विज्ञेया 'श्रुतिं प्रप्य
 क्ष हंतव' । विना उदाहरणं स्पष्टं सम्प्रगू अर्धो न धुष्यते, शास्त्रेषु अतर्हताना
 हि सिद्धातानां कथचन, "अग्राप्युदाहरति इमं इतिहास पुरातन"—इत्युक्तया,
 यद्दुधाऽऽख्यानेर् अर्धो घ्यातं स्फुटीकृत । महाभारतगाथा इय सुमसिद्धा एव
 घर्त्तते— "न विशेषोऽस्ति घर्णाणां, सर्वं माह्व इद जगत्, महणा पूर्वंसृष्ट हि,
 कर्मभिवर्णता गत" (म० भा०) । सत्येव्यपि पुराणेषु तथा रामायणेषु च, यद्दुशां
 भारते चापि, कीर्त्तिता कर्मपर्णता । यथा, "कृतयुगे पूर्वं एतन्नं अभूत् बिल,
 धर्माऽधर्मौ न तामु आस्तां, निर्विदोषा प्रजासु ता, तुल्य आयु, सुख, रूप, तासा,
 तस्मिन् कृते युगे, कृते तु अमिथुनोपत्ति, वृत्ति साक्षाद्, अलोत्तुपा प्रजा गृह्णा
 गदा सर्वा, सर्वानन्द्राश्च, योगिन, (५८०), अधम उत्तमता नऽमा, निर्विदोषा,
 पुरजय !, तुल्य आयु, सुखं, रूपं, तासा तस्मिन् कृते युगे" (धर्म पु०), "अप्र
 वृत्ति कृतयुगे कर्मणो पुण्यपापयो, घर्णाधमव्यवस्थाश्च न तदा आसन् न
 सकर, अनिच्छाद्वेषयुक्तारते पतयति परस्पर, तुल्यरूपऽायुष सर्वा अधमोत्तम
 पर्जिता, सुखप्राया हि अशोकश्च, उपपत्ते कृते युगे, नित्य प्रहृष्ट मनसो, महा-
 साधा महाबला, निर्विदोषा कृता सर्वा, रूप आयु शील चेदितै । अत्रुदिपूर्वकं वृत्त
 (चेष्टा, वृत्तिश्च) प्रजानां जायते स्वय, अमरकार्यै शरिरैश्च प्रजास्मा स्थिरयौवना ।
 तासा विशुद्धास्तरुत्पात् जायते अमिथुना प्रजा, सम जन्म च रूप च, म्रियते चैत्र
 ता सम, तदा सत्य अलोमश्च, क्षमा, सुष्टि, सुख, दम, धर्माधर्मौ न तामु आस्ता,
 कल्पादौ तु कृते युगे, शाभालाभी न तामु आस्तां, मित्रानिप्रे, प्रियाप्रिये ।
 मनसा विषय (आहारादि) तासा निरीहाणा प्रवर्त्तते, न लिप्सति हि ता अन्यो-
 ऽन्य, नाऽनुगृह्णति चैव हि (५९०) । त्रेतायुगे तु अविकल कर्मधरम प्रसिष्यति,
 घर्णाणां प्रविभागाश्च त्रेतायां तु प्रकीर्त्तिता, तत प्रभृति, कल्पेऽस्मिन्, मिथुनाना
 च सम्भव" (वायुपुराण, अध्याया ८, १३, ३९, ५७ आदि) । चत्वारोऽपि प्रजा-

यन्ते वर्णा एककुलाद् इति—बहु उदाहरणानि अस्य पुराणेषु भवन्ति वै । “पुत्रे तु भगिरस पुत्रा जाता वशेऽप्य भार्गवे, माह्वणा क्षत्रिया वैश्या द्रुदाश्च, भरतर्षभ’, सम्बन्धो ह्यस्ति वनोऽस्मिन् प्रह्लादशत्रस्य विश्रुत , X दिवोदामश्च राजपि अहल्या च यदास्त्रिनी , X दिवोदासस्य दायदो महर्षिामत्रयुर्नृप , X नाभागादिष्टपुत्री च वैश्या द्राह्मणता गती” (हरिवंश० अ० ३२ , अ० ११) । “मनुनाम्नी तु पत्नी या कश्यपस्य पुराऽभवत्, मां मनुष्यान् जनयद्, राम ’, पुत्रान् यदास्त्रिन , द्राह्मणान् , क्षत्रियान् , वैश्यान् , द्रुद्राश्च, मनुजर्षभ ’ (चात्मी० रामा०), “धर्माऽमा स मनुर्धामिन्, यत्र वश प्रतिष्ठित , मनोर्यशो मानवाना ततोऽप्य प्रथितोऽभवत् , प्रह्लादशत्रादय तस्मान् मनोजातास्तु मानवा ” (म० भा०), “कृता नाम युग, तात ’, यत्र धर्म सनातन , इत्य एव, न कर्त्तव्य, तस्मिन् काले युगो त्तमे ’ (वत्पर्व), (६००) । न प्रजाना तु कर्त्तव्य वृत्त्यर्थे अभवत् तदा, कृष्यादि, मृगया चापि, वृत्ति सिद्धा स्वतो हि अभूत्, आदौ तु मानवी सिद्धि , कल्पनाद् एव मानसाद् विषया उपतिष्ठते, येऽपि स्युर् अभिवाहिता , ततो, रसोऽलसा सिद्धि’, वायुतो जलतस्तथा, धनीभूतेषु देहेषु, ‘वार्धी’ सिद्धि ततोऽभवत्, “अकृष्टपच्य मनुष्या, मृष्ट पुष्ट जनऽकुला”, जीवनऽवश्यकं सर्वे वृक्षेभ्यो हि एव लभ्यते, ‘कल्पवृक्षा ततो जात , सिद्धिर् वार्धी’ इति च स्मृता फलवन्त सदा वृक्षा, फलैस्तृप्ताश्च मानवा , परस्पर प्रेमवन्त , नहि एवमभिपश्यन्वव , न च सचयकर्त्तार , सचयस्य अप्रयो जनान् । “तत कालवशात्, तासा रागद्वेषादिभ्योऽभवत् ’ । परमा मा, महाकाल , “काल कलयता अह ’, तस्यैव वासना, माया, “संसारविधित्तारिणी”, एव पवांस्यपि अविद्या सा, प्रवृत्त्यै, च तत परं, त्रिवृत्यै सा महाविद्या, चित्तवृत्तिनिरो धिना, येताऽप्रदी तु, जगन्नाथ्ये, ‘अविद्यातो हि ‘अस्मिता’, तत , ‘रागद्वेषौ’, ‘अभि निवेदं, ‘धर्मयती प्रवर्त्तत (६१०) । यदा कालवशात् तासा रागद्वेषादिकं तु अभूत्, “तत सा महजा सिद्धि तासां नातीव जायते”, परिग्रहार्थं कलई , वृक्षाणा च विलुंघनं , घलात्कारेण, ते वृक्षा ‘कल्पवृक्षा ’ व्यनीनशन् , “तासु (सिद्धिषु) क्षीणानु भक्षेयानु, कालयोगेन, ता प्रजा, यातोपायं पुनश्चक्रे, ह्यन्सिद्धि-च कर्मजा ’, ह्यन्त्या कृषिकर्मादि, “ह्यन्सिद्धिर्” अत स्मृता, “रागलोभी समासाद्य प्रजा चक्रमित्री, पुन , तत ता एवंगृह्यत नदीशेप्राणि, पर्वतान् , वृक्षगुल्मौपवीश्वैत्र, मा सयान् च, यथाचल , तेन दोषेण ता नेषु ओषधयो मिपतां, द्विज ’, तत

न्नासु प्रणष्टानु, विभ्रान्ता, ता, पुन, प्रजा, ब्रह्मण शरणं जग्मु, शुधाश्रितां,
 परमेष्ठिन, वृष्यर्ष, अनिलिप्सन्त्य, आद्री त्रैतायुगरय वै, तत स तासा वृष्यर्ष
 वाचोपाय चक्रर ह, यज्ञा स्वयम्भूर्भगवान्, इष्टा मिद्धि तु वर्मैः, मयोदा स्थापया
 माम्, यथाशरण्या परस्पर, मुण कर्म अनुसारेण वर्णानु व्यवहजन् प्रजा, तासा पृथक्
 पृथक् वृषी स्वस्वधामि अरुव्ययन्, चतुरश्रश्रमान् ब्रह्मा स्थापयामान् नामत ”
 (माकं०, वायु०, विष्णु०, लिग०, पद्म० आदिपुराणेषु) : (६२०) । त्रैताया एव उत्पत्ता
 चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थिति, स्त्रभापजै गुणै, तत्रकर्मभि, न तु जानित, यादृशी
 प्रकृतिर्यस्य, वर्णं तारणे एव हि, त 'ब्रह्मा' स्थापयामास, कर्मणा वर्णं आदिशन्,
 “प्रियव्रतो नाम सुतो, मनां स्वराधुवस्व य, तस्याऽश्रीधम, ततो नाभि,
 ऋषभस्त-सुत स्मृत, त आहु चासुदेवांश, मोक्षधर्मविषयक्षया अश्रीर्ण, सुतरात
 तस्याऽश्रीद् ब्रह्मपारगम्, तेषा वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायण, विख्यात वपंम्
 पुनद् यथाज्ञा भारतम् अद्भुतम् । तेषां नव नवश्रीवपतयो ऽय समन्तत, नव
 अभवन् महाभागा, परमार्थस्य शक्तिन, श्रमणा, पातरशाना, आमविद्याविशा-
 रदा, कर्मतत्त्वप्रणेताः पुत्रासीतिर्दिशतय । यवीयास एकाशीति महाश्रोत्रिया
 कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा पशुवु ” (भा०स्क० ११, व० २, स्कं० ५, अ० ४) । “ष्टष्टाद्
 धाष्टम् अगून् क्षय ब्रह्मभूय गत क्षिती, ततो ब्रह्मकुल जात आश्रिवेश्यायन, नृप,
 नाभसो विष्टपुत्रोऽन्यो कर्मणा वीश्यतो गत ” । “शयोतिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठ
 स बभूव ह, यो वा अगिरसा सप्रे द्वितीयमह (मत्र) जविवान्” । (६२०) । “गर्तद्
 शिनि, ततो गान्धर्व, शशद् ब्रह्म श्वर्तत, दुरितक्षयो महावीर्यात्, नम्य ग्रय्यारणि,
 कवि, पुष्कराणिरित्यत्र, ये ब्राह्मणगति गता, × भग्म्यांश्चस्, तनया तस्य
 पवशास्तन् मुद्गलादय, मुद्गलाद् ब्रह्म निवृंभं, गोत्र मीढूस्वसञ्चितन्, मिथुन
 मुद्गलाद् भाग्याद्, दिवोदास पुमान् अगूद्, अहल्या कन्यका, यस्यां शता
 नन्दस्तु गौतमात्” (भा०स्क० ९, अ० २, २, २१) । ययाति शशिय सत्राद्,
 मुक्तापायंरय पुत्रिका उपवेमे देवयानी, यद्गु कृष्णी यद्वन्वये, इतिहासपुराणेषु
 कथा इव बहु वर्णिता । ब्रह्मणं कर्तृमस्याऽपि वन्या वान्या उदायहत् प्रियव्रतस्तु
 राजर्षि, स्वाधुवमनो सुत, “काम्या प्रियव्रतालेभे स्वाधुपसमान् सुताम्
 दश, कन्याद्वयं वैव, ये क्षय सम्प्रवर्षित । × रगतो (ब्रह्मर्षे) चाप्यजनयत् माकं
 डेयी यशस्विनी, प्रतीर्यां दिशि राजन्ध कंतुमत प्रजापतिम्” (वा०पु० अ० २८) ।

“वैश्ययोऽन्या समुत्पन्ना, शूद्रयोऽन्या तथैव च, ब्रह्मर्षय इति प्राजा पुराणाः
द्विजसप्तमा, (६४०), लोकोऽनुमन्यते चैतान्, प्रमार्गं ह्यत्र वै तप । X कपिजलाद्रो
ब्रह्मर्षिं चाडाल्यामुदपद्यत । X अदृश्यन्त्या पिता वैश्यो, नाद्या चित्रमुग्र, पुरा,
ब्राह्मणत्व अनुप्राप्तो, ब्रह्मर्षिं च, कौरव !, वन्यां चित्रमुग्र, शतत्रे वसिष्ठ-तन-
यस्य वै, शुभा प्रादाद्, यतो जातो ब्रह्मर्षिस्तु पराशर, तथैव दाशरण्याया सत्य-
यया, महानृपि, पराशरात् प्रसूतश्च, घ्यासो योगमयो मुनि, धीतइव्यश्च नृपति-
श्रुतो मे विप्रता गत, भृगोर्जचनमात्रेण म च ब्रह्मर्षिता गत, धीतहृष्यो महा-
राजो, ब्रह्मवादि वमेव च” (म० भा०, अनु०, अ० १३-८) । घेदेषु अन्यानि अपि
इदंशि गृह्णानि उक्तानि मति वै । “शूद्रयोनी हि जातस्य मद्गुणान् उपतिष्ठन्.
वैश्यत्व भवति, ब्रह्मन् !, क्षत्रियं च, तथैव च, आजंवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभि-
जायते । X X ब्राह्मण, पतनीयेषु वर्तमानो रिक्तमसु, दाम्भिको, दुष्कृतप्राय,
शूद्रेण सदसो भवेत् । यस्तु शूद्रो, दमे सत्ये धर्म च सततोद्यित, त ब्राह्मण
अह मन्ये, वृत्तेन हि भवेद् द्विज ” (म० भा० घन०, अ० २१६-२१९, धर्मध्याय
कथा)। (६५०)। “शृणु, यक्ष !, कुल नैव, न स्वाध्यायो, न च श्रुत, स्मरण हि द्विजत्वे तु,
वृत्त एव तु कारणं ” (म० भा० घन० अ० २१६) । “जन्मना जायते शूद्रः, सस्काराद्
द्विज उच्यते, वेदपाठी भवेद् विप्र, ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणो भवेत्” (अत्रिस्मृ०) ।
“शूद्रेण हि समस्तावद् यावद् घेदे न जायते । अश्रेयान् श्रयसीं जातिं गच्छति आ-
सप्तमाद् युगात्, (अथाऽथो युग शब्दस्य पाञ्चवत्तरिको युग, वा पु पृ अ ३१),
शूद्रो ब्राह्मणताम् एति ब्राह्मणश्चेति शूद्रनाम्, क्षत्रियाज्जातमेव तु विद्याद्, वैश्यान्
तथैव च । यादृग्गुणेन भर्त्री स्त्रीऽस्युज्येत, यथाविधि, तादृग्गुणा सा भवति, समुद्रेणैव
निष्पत्ता । अक्षमाला घमिष्टेन सद्युक्ताऽधमयोनिजा, शारंगी मन्दपादेन, जगाम
अम्बर्हणीयतां” (म०) । “ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जात स सूत इति कथ्यते, प्रति-
लोमजघर्णाना स हि एव ष्को द्विज स्मृत, सूतश्च सह सम्बन्ध पूर्व नृ-
पतिभि कृत ” (म० भा०, विराट०, कीचवाण्यान०) । “अरिष्टेण, कौरव्य !,
ब्राह्मण्य, सशितवत्, तपसा महता, राजन् !, प्राप्तवान् ऋषिसत्तम, सिधुद्वीपश्च राजर्षि,
देवापिश्च महातपा, ब्राह्मण्य लब्धवान् अत्र, विश्वामित्रो यथा मुनि ” (म. भा. शल्य)।
(६६०) । “पुत्रो गृहसमदस्याथ मुनको, यस्य सौतक, ब्राह्मणा, क्षत्रिया
चैव, वैश्या, शूद्रा तथैव च, एतस्य वशे संभूता, विचित्रा कर्मभि कृता.”

(पा०पु०) । “शुद्धक्षत्रस्य सुहोत्र , सुहोत्राद् हन्ती, य इद् हस्तिनापुर आरोपयामास, अजमील द्विमील पुरमीला त्रयो हन्तिना तनया , अजमीलात् कण्ठ , कण्ठान् मेघातिथि , यत्त काण्ठायना द्विजा ’ । “एते क्षत्रप्रवृत्ता वै पुनश्चां गिरत्त स्मृता , रथीतराणा प्रथरा , क्षत्रोपेता द्विजातय ” (वि०पु०) । “दीट् फाश्र, भीड् द्विडा , फाम्योगा , यवना , शशा , पारदा , पल्लवा , धीना , किराता , दरदा , ग्वदा , शनकैस सु, क्रियालोपाद्, इमा धमियजातय , वृष छर्च राता लोके, प्राहण अदर्शनेन च” (मनु), सस्पर्शना, शिक्षकाना, अभावत्, वृत्ति चक्षय , न केवल जन्म विप्र मुखस्यानवलोचनात् । पुराणकाल अवस्थायाः सम्यग्रोधाय चाधुना, उदाहियतेऽस्यास्तु काश्चन ऐतिह्यकारिका । ईस त पूर्व-कालेषु, रोमराष्ट्र यदाऽभवत् सपराज्य, तदा, येभ्य कुलेभ्यो वै ‘पुरोहिता ’ ‘पाटि क्रेक्स’-‘हाररपेक्स’ ‘प्रलामेना’ धर्म-कर्मणे, (६७०), अग्नौ आहुतिदानाय, पशुयज्ञाय चापि वै, शकुनानां विचाराय अन्यस्मै च ईदृशकर्मणे, धर्माध्यक्षा वृता ‘विद्या’ कुलेभ्यस्तेभ्य एव हि वृता शासनवर्तार , ‘कान्तला’ , ‘सेन्सारा’ तथा, ‘डिक् टेटरा , ‘धीस्टरा’श्च ‘प्राइटर’ आक्षाश्च ‘क्षत्रिया’ । यूरोपस्य युगे मध्येऽपि अवस्था एतारक्षी हि अभूत् । शक्तयाऽप्येते धनाऽप्येतेषु तेषु तेषु कुलेषु वै, क्वचित्तु आतरोऽभूवन् ‘भूया’ प्रिस् आक्र दि लेंड्’ इति, अन्ये ‘प्रिस् आक्र दि चर्च’ इति, तेषा एवाप्रजानुजा , विज्ञया , ‘देपटा’ , ‘प्रोरटा’ , सदाधिपताश्च , तथा, ‘पोफा’ , ‘कार्डिनला’ चापि, विविधा ‘धर्म-या’ इति । एवं यौद्धयुगे, ऽत्रापि भारते, समदृश्यत, एक मिहात्मनऽरूढो भ्राता, ऽन्यो भिक्षुनायक । एतारक्षस्यऽवधारस्य कारणं द्विविधं ननु, (१) अर्थसौम्य गुणव्यक्तौ, यथाऽनुकमत्, कुले, उसाहसके बुद्धेश्च प्रानुयात् त कुले खलु, कार्ययोर् उभयोश्चापि क्षमताया विभावन, जन्म ना वर्ण ’ इत्यस्य नियमस्यापि अभावत् , स्व स्व-रच्यनुसारेण कर्मणा वर्णं तथा, (६८०), (२) एक, इच्छा च, धर्मिणा कुलानां, द्वितयं तु तद्य, शासनस्याधिकारश्च, धर्मोत्कर्षं एव च, अस्माकमेव हस्ते स्यात् तदा, न च, कदाचन, हस्तक्षेपो भवेत् केषांचिद् अन्येषा, तथा, पुतयो । ऐतिह्यकृत्तैर् ईदृग्भिर् पौराणी बुध्यते एता, यथाऽन्यत्र तथैवाऽत्र मानवी प्रवृत्तिर्ननु । (६८३) ।

अन्यानि पुराण प्रमाणं वाचयामि ।

“एक एव पुरा वेद प्रथम सर्ववाक्यम् , देवो नारायणो, नान्य , एकोऽग्निर्,

यर्ण एव च । यस्य यत्प्रण प्रोक्तं पुनो घणाभिध्यजक, यदि बन्धप्रापि दृश्येत,
 सत् तेनैव विनिर्दिशेत् ' (भा०स्क०९,७) । "एकवर्णं इत् पूर्वं विश्व आसीद्,
 युधिष्ठिर !, क्रिया कर्म विभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठित ' (म०भा०वन०अ०१८०)
 ' जाति अत्र मनुष्यवे महामर्षं', महामते, स्वरान् सर्ववर्णानां दुष्पराध्या इति
 मे मति, इदं अपि प्रमाणं च 'ये यजामह इत्यपि, तस्मात् शील प्रधानेष्टं विदु,
 ये तावदक्षिन, तस्मिन् एवं मतिद्वैधे, मनु स्वायम्बुवोऽब्रवीत्, वृत्तकृत्या सर्व
 वर्णां, यदि वृत्तं न पश्यति ' (,,१८२), (६९०) (न लभ्यते स्वयं श्लोको, लभ्याया
 तु मनुस्मृतौ, 'कृतकृत्यं' जन्मनैव, वृत्तहीनं, विलोपितं । अर्थोऽस्यास्ति तु विस्पष्ट,
 वृत्तं नो चेत् परीक्ष्यते जन्मना एव द्विजाः सर्वे मस्यते पुनर आत्मनः कृतकृत्यान्,
 स्वर्कं कृत्यं न करिष्यति वस्तुतः) । "न योनिर, नापि सस्कारो, न श्रुत, न च सतति,
 कारणानि द्विजत्वस्य, वृत्त एव तु कारणं ' (,,२१३) । "जात्या न क्षत्रियः प्रोक्तः,
 क्षतात् प्राण करोति य, चातुर्वर्ण्यबहिष्टोऽपि, स एव क्षत्रियः स्मृत " (,,शांति०
 ७३) । "शूद्रे चैतद् भयेलक्ष्म, द्विजे तच्च न विद्यते, न वै शूद्रो भवेच्च शूद्रो,
 ब्राह्मणो न च ब्राह्मण " (,,१८७) । "न कुलेन, न जाया वा, द्वाभ्या वा ब्राह्मणो
 नहि, चाडालोऽपि व्रतस्थश्चेत्, ब्राह्मणः स, युधिष्ठिर !, एकवर्णमिदं सर्वं पूर्वं
 आसीद्, युधिष्ठिर ! क्रिया कर्म विभागेन चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थित, सर्वे वै
 योनिजा मर्त्या, समासा, मपुरीपका, शूद्रोऽपि शीलमपन्नो गुणवान् ब्राह्मणो भवेत्,
 ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीनो शूद्रान् प्रचतर भवेत् (७००), न जातिर्दृश्यते तावद्, गुणा
 कल्याणकारका, नीवित यस्य नऽमार्थं, धर्मार्थं यस्य जीवित अहोरात्रिं घरेत्
 क्षांतिं, त नर ब्राह्मणं विदु " (,,अनु०) । " × नष्टेषु मधुना नार्थं कल्पवृक्षेषु वै,
 प्रजा, स्वयम्बुव प्रभु जन्मु क्षुधाजविष्टा प्रजापति, ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् × ×
 दुदोह पृथिवीं इमा, (ओषध्यो जज्ञिरे तस्या) ब्राम्यारण्यास्तु ता पुन, ×
 श्रीहयश्च यथाश्वं गोधूमाश्च तिलादय × × उपत्ता प्रथमा ह्येता आदौ प्रेता
 श्रुगस्य तु, × तत स तासा वृत्त्यर्थं वात्तोपायान् चकार ह, ब्रह्मा स्वयम्भू भगवान्
 दृष्ट्वा सिद्धिं तु कर्मणाम्, सतिद्वायां तु वात्तांवा, ततस्तासा स्वयम्बुव, मर्यादा
 स्थापयामास यथाऽऽरब्धा परस्पर, ये वै परिग्रहीतार तासा आसन् विधायका,
 इतरेषां कृतप्राणा, स्थापयामास 'क्षत्रियान्', उपतिष्ठति ये तान् वै, बोधयन्तश्च,
 निर्भया, स य ब्रह्म यथाभूतं श्रुवतो, 'ब्राह्मणाश्च' ते ये चाऽन्येऽपि अथवा तेषां,

वेश्यकर्मसु संस्थिताः, 'कीटादीन् नारायति' स्य पृथिव्यां, प्राग्, अतर्दिताः 'वेश्यान्' पृथु तु तान् आहुः 'कीनाशान्' वृत्तिसाधकान् ; 'शोचन्तश्च द्वन्तश्च', परिवर्षासु ये रताः, निस्तेजसोऽह्यवीर्याश्च 'शूद्रां' म्यान् अग्रवीतु सः (७१०) । शान्ताश्च, शुष्मिणश्चैव, कर्मिणो, दुःखिनस्तथा ; तेषां कर्माणि धर्माश्च प्रह्ला तु व्यदधात् प्रभुः, संस्थितौ प्राकृतायां तु चातुर्वर्ण्यस्यः सर्वशः । पुनः प्रजास्तु ताः मोहात् तान् धर्मान् नान्व-पालयन् ; धर्षणधर्मैश्च अजीर्वत्यो व्यरुष्यन्त परस्परं । प्रह्ला तमर्थं बुद्ध्वा तु याया-तभ्येन वै प्रभुः, क्षत्रियाणां बलं दंडं युद्धं 'आजीवं' आदिशत् ; याजनाध्यापने चैव तृतीयं च प्रतिग्रहं, क्षिप्राणां ; कृषि-गोरक्ष-यागिज्यं च विशां वृद्धी ; शिल्पाजीवं भृतिं चैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः ; सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मक्षत्रविशां पुनः, यजनाध्यापनं दानं, समानानि तु तेषु च" (वायुपुराणे, पूर्वभागे, अ० ८) । पुराणे तु भविष्येऽपि, ब्राह्मणवर्णि, विस्तरात्, अध्यायैः बहुभिश्चायं विषयः सुवि-चारितः, निर्णीता चाऽपि, विस्पष्टं, 'कर्मणैव हि वर्णता' ; कण्वजाल्यानेन चैवापि पुराणोऽस्मिन् प्रवक्षितं, चातुर्वर्ण्यव्यवस्था हि नूतना विहिता यथा 'मिस्त्र' देवे च ऋषिणा, यद्य नऽऽसीत् पुरा तु सा । "पुरा कृतयुगे, राजन् !, ब्राह्मणाः वै तपस्विनः; न अत्राह्वणस्तदा, राजन् !, न अतपस्वी कर्षचनः (७२०) ; तस्मिन् युगे प्रवृत्तिः, प्रह्लाभूते त्वनाभूते, अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे, दीर्घदर्शिनः; तनश्रेतायुगं नाम, मानवानां वपुष्मतां, क्षत्रियास्तत्र जायन्ते पूर्वेण तपसाऽन्विताः, धीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि मानवाः ये महामानस्त्वत्र प्रेतायुगे युगे, ब्रह्मक्षत्रं च तत्सर्वं यत्पूर्वमपर च यत्, युगयोऽभयोरासीत् समवर्ग्यसमन्वितं, अपश्यन्तु न ते सर्वे विशेषमधिकः; ततः स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य संमतं" (वा० रामा०, उत्तर० अ० ७५) ।

"कृतं नाम युगं श्रेष्ठं, यत्र धर्मः सनातनः, कृतमेव, न कर्त्तव्यं, तस्मिन् काले युगोत्तमैः देव दानव-गर्धव-यक्ष-नाक्षस-पद्मगाः नऽऽसन् कृतयुगे, तात !, तदा न ऋषयिज्यः, न सामऋष्यजुर्वेदाः, क्रिया नाऽऽसीद्य मानवी; अभिध्याय फलं तत्र, धर्मः सन्यास एव च न विग्रहः, कुतस्तंद्दी, न द्वेगो, न च पैशुनं, न अर्थं, नापि संतपो, न चेष्यां, न च मात्सरः; तपः परमकं ब्रह्म, मा गतिर्योगिनां परा; आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो भारायणः तदा, (७३०); ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्च अकृतलक्षणाः कृते युगे समभयन्; स्वकर्मनिरताः प्रजाः; यमाश्रयं समाचारं सत्तद्दानं च वेधकं, तदा हि सप्रवर्षाणोऽर्षणाः; यथांनयात्सुवन्,

एक देव-मदा-युक्ताः, एरु-मंत्र-विधि-क्रिया स्पृश्यमांस्त्वे हवेदाः, धर्मं एकं अनुवृताः, अकामफलसंयोगान् प्राप्नुवन्ति परां गतिं; एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिषर्जितं" (म० भा०, वन० अ० १५१)। "पुरुरवस एवामीत् त्रयी प्रेतामुपे, नृप !, अग्निना प्रजया राजा लोकं गांधर्वमेविवान्" (भा०)। (पाठकानां लेखकानां बोधहास्तात्, कालत, पाठस्तु विकृताः नूनं; आशयः किन्तु सर्वथा स्पष्टः एवेतिहासानां पुराणानां च संमतः, यद् — आदिकाले नैव जसन् घर्णाः वेदाः तथैव च, मानस-आप्य-आदिसिद्धिन्यो हि अग्निनापेक्षितोऽपि च; प्रेतायामेव घर्णाश्च, वेदाश्रौपथयस्तथा, अग्न्युद्गीसेरुपायाश्च, प्रजात्वासन् व्यवस्थिताः; पाश्चात्यानां च विदुषां प्रायो ह्येतादृशं मतं, मानवाणां जीवनस्य विकासस्य युगैरपि; ७४०), युगानि गणयन्ति एते, परन्तु, अन्यादृशानि च, अन्येषु अपि विशेषेषु मतभेदोऽस्ति भूरिशः)। बुद्धोऽपि भगवान्, योऽवतारो हि दशमः स्मृतः, धर्मसंस्थापनार्थाय, विष्णोर् जातस्तु भारते, सोऽपि ननु इमं एवाऽर्थं भूयोभूयः उपजादिशत्, "न जज्ञा । जात्या) वसलो (घृपलो) होति, न जज्ञा होति ब्राह्मणः, कम्मुना वसलो होति, कम्मुना होति ब्राह्मणः" (वसलमुत्त, २१)। बुद्धस्य समकालीनः, यन्बुद्ध, भगवान् जिनः महावीरो, 'हिन्दु'-वरः तं एवार्थं शशास च, "कम्मुगा बम्भणो होइ, कम्मुणा होइ खत्तिओ, कम्मुणा वइसो होइ, सुहो हवइ कम्मुणा; सख्खं खु दीमइ तवोवित्सेसो न दीसई जाइ वित्सेस कोई"; (साक्षात् खलु दृश्यते तपो-विशेषो, न दृश्यते जाति-विशेषः कोऽपि); (उत्तर-अभयन-सूत्र) "अनद्यदेसजाया, अनद्याहारवदियसरीरा, जिनसामने पवप्पा सड्वे ते बंधवा भणिया", (अन्याऽन्यदेशजाताः, अन्याऽन्यप्रहारवर्धितशरीराः, जिन-शासने प्रपन्नाः, सर्वे ते बंधवा. भणिताः); "मनुष्यजातिर् एका एव, जातिनामो-दयोद्भवा, वृत्तिभेदाद् हि तद्भेदः चातुर्विध्यं इह अश्नुते; ब्राह्मणाः व्रत-संस्कारान्, क्षत्रिया. शस्त्रधारणान्, वणिजोऽर्थार्जनात् न्यायात्, शूद्राः न्यगृत्ति-संश्रयात्", (जिनागम)। (७५०)। भार्गवोऽपि इमं एवार्थं स्व-नीतीं वक्ति असदायं - "न जान्या ब्राह्मणश्चात्र, क्षत्रियो, वैश्यः पृथ वा, न शूद्रो, न च वै म्लेच्छो; भेदताः गुणकर्मभिः, ब्राह्मणस्तु समुत्पन्नाः सर्वे ते किं न ब्राह्मणाः? न घर्णतो, न जनराद्, ब्राह्मं तेज प्ररचने; ज्ञान-वर्मा-पामनाभिः देवताप्रराधने रतः, दांतो दांतो द्या-स्तुश्च ब्राह्मणस्तु गुणैः कृतः; एवमरक्षणे दक्षः शूरो दान्तः पराक्रमी दुष्टनिग्रह-शीलो य स र्थ क्षत्रियः उच्यते; वयविक्रयकुशलाः ये नित्यं पण्यजीविनः, पशु-

रक्षा, कृषिकरा, ते वैश्या कीर्तिता भुवि, द्विजसेवाऽर्चनरत्ना शूरा दाता जिते
न्द्रिया, सीरहाष्टनृणवहा ते नन्ना शूद्रसञ्जका, स्यक्तस्वधर्मऽन्वचना निर्घृणा
परपीडका, षडाश्व हिंसका निय, म्लेच्छास्ते हि भविषेकिन" (शु० नी० अ० १)

उक्त, ब्रह्मा चकार एव वर्णं वृत्ति विभाजन, त्रेतायुगमुखे पूर्व, अवधार्य
तु तत्र यद् 'ब्रह्म (१)' शब्दस्तु बहुर्थं स्मर्त्तव्योऽप्य, यथा 'मनु', (७६०), (१)
'महत्त्व, बुद्धितच', यज्ञ जगद्व्यापक सदा, धाता विधाता सर्वेषा नियमाना
जगद्गते, तस्यैव यो रमोऽशोऽस्ति, स 'ब्रह्मा' अस्ति विशेषत, महत्त्वस्य
मरवातो विष्णुरित्यभिधीयते, तमोऽशश्च महेशोऽस्ति, पुराणपरिभाषया,
तत्तद्गुणाभिमानेन, देवजीवास्तथैव, च, (२) गुर, वृद्धतमो, मान्यो,
'मनो' रपि च य 'पिता', 'पितानह'श्च सर्वेषा, आपत्सु उपदेशक परः,
(३) सर्वेषु 'यज्ञ-कृत्येषु 'ऋषिद् गुरयो,' निरीक्षक, 'यज्ञ'श्च सर्व कार्यं
सद् यत् लोकस्थोपकारक, एते त्रय प्रधानार्था, 'ब्रह्म(१)' शब्दस्य
हि स्मृता । 'मनो, महान्, मति, ब्रह्मा, पुर, बुद्धि, त्याति, ईश्वर, प्रज्ञा,
चित्ति, स्मृति, सविद्, विपुर (ल), घोष्यते बुधे । × तत्त्वाना अमगो यस्मान्,
महाश्च परिमाणत शेषेभ्योऽपि गुणेभ्योऽसी, महान् इति तत स्मृत, ×
वृहत्वाद्, वृहण्वाच् भावाना सलिलश्रयात्, यस्माद् वृंहयते भावान्, 'ब्रह्मा'
तेन निरुच्यते, × बुध्यते पुरुषश्चात्र सर्वभावान्, दित्ताहितान्, यस्माद् बोधयते
चैव, तेन बुद्धिर्निरुच्यते (७७०), × वचमानानि अर्त्तातानि तथाऽनागतानि च, स्मरते
सर्वकार्याणि तेनासौ स्मृतिरुच्यते, × यस्मात् पुरि अनुशेते च तस्मात् पुरप
उच्यते, × पर्यायवाचकै शब्दै तस्य आद्य सु गायने" (वायु० पु० पू० अ० ४) ।
"कूटस्थो योऽक्षरोऽव्यफो हि, अतरात्मा, सनातन, स सिसृक्षु सहस्राणाद्
अमृतद् पुरुष प्रभुं, 'मानसो' नाम य पूर्वो विश्रुतो वे महर्षिभि, ×
मानसस्य इह या मूर्ति 'ब्रह्म(१)'त्य मनुपागता, तस्वऽसनविधानाऽर्थं गृयिषी
पत्र उच्यते, × तस्मात् पश्चात् सनभवद् 'ब्रह्मा' वेदमयो निधि, 'अहकार' इति
त्यात् सर्वभूतजनभूतकृन्" (म० भा० शां० १८०) । "महान् आत्मा, मति,
विष्णु, जिष्णु शंभुश्च धीर्यवान्, बुद्धि, प्रज्ञा, उपलब्धिश्च, तथा त्याति, धृति,
स्मृति, पर्यायवाचकै शब्दै महान् आत्मा विभाष्यते" (अनुगी०) ।

"आयोनायेयो कर्मेण ध्यातिर्क्षेपे साम्य, धर्मांतरगमन मुक्तयोपकरोम्या सप्तम

पचमे वा” (गौतमस्मृ० २-२ ६९, १-४-१८)। “अधर्मवर्षया पूर्वं वर्णो जघन्य जघन्य
 वर्ण आपद्यते जातिपरिवृत्तौ, धर्मवर्षया जघन्दो वर्णं पूर्वं पूर्वं” (आपस्तम्बस्मृ०)।
 “जात्युत्तरुर्षो युगे ज्ञेय पचमे तप्तमेऽथवा, स्वययै धर्मणा साम्प्र पूर्वंवशाऽचरो
 सर” (शास्त्र० अ० १)। (७८०)। “कुलानि अकुलतां यान्ति, कुलता अकुलानि च,
 अधेयान् अधेयान् जातिं गच्छति आसप्तमाद्युगाव, शूद्रो ब्राह्मणतां पृति, ब्राह्मण
 श्रेति शूद्रता” (म०)। “तपो वीजं प्रभावंस्तु ते गच्छति, युगे युगे, उत्कर्षं
 च अपकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मत । तप- श्रुत च योनिश्च दिव्ये चारण मृत ।
 सकरे जातयस्वेता, पितृमातृप्रदक्षिता, प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा, वेदिता
 ध्या स्वकर्मभि, शुचिर् उकृष्टशुश्रूषु, शूद्रुवाग, अनहकृत, ब्राह्मणाद्या
 धनो नित्य उकृष्टां जाति अधुने” (म०)। ‘वर्णार्थो ‘जाति’शब्दोऽत्र
 पाववसरिको युग, धसराणा च पचाना नामानि कथितानि भवि, सन्मरो,
 वत्सरश्च, परिवत्सर एव च, अनुवत्सरतथैव उदात्तसरश्चेति पच ते । (शब्द
 कल्पद्रुमे विष्णुधर्मोत्तरपुराणीद्वरण), “मवत्सरोऽसि, परिवत्सरोऽसि, इदावत्स
 रोऽसि, इद्वत्सरोऽसि, धमरोऽसि । उपत्सस् ते कल्पताम्, अहोरात्रास्ते कल्पताम्,
 मासास्ते कल्पन्ताम्, प्रतवस्ते कल्पताम्, सवत्सरस्ते कल्पता” (यजु, २७ ४५
 ३०-१५)। सवत्सरोऽसि, परिवत्सरोऽसि, इदादिक शीतमयूखमाली, प्रजापति
 ध्याप्यनुवत्सर शब्द, इद्वत्सर शीष्टसुतापतिश्च” (बृ०स० ८, १४)। (७९०)। पर अर्थे,
 परप् अर्थे, अवि, ‘युग’शब्द प्रयुज्यते, प्रपितामह इत्येक, द्वितीयस्तु पितामह,
 तृतीयश्च पिता ज्ञेय, पर पुत्रशत्रुर्थाक, पौत्रस्तु पचमस्तत्र, पच स्तु परप तथा,
 द्विन्वा ‘पुत्रां’ च ‘पोसां’ चाप्यस्य रूपांतराणि हि । ‘स्वकर्मनिर्वेदित्तव्या’,
 कर्म शब्दोऽत्र साध्यक, कर्मैव ‘वर्ण’ निर्णोता इयात्तयोऽभिमतस्तत्त ।

जन्मवर्णाग्रन्त्य गृहण परिणाम ।

यत् त्रयोऽपि द्विजा भ्रष्टा स्वधर्मात् प्रायशोऽधुना, वैशिन छलिनो जाता,
 तारकाश्रयि भारका, पोषका शोषकाश्चैव, धारकाशापहारका, ‘जन्मनैव हि
 वर्णस्य’ सर्वे विलसित विधे । ‘जन्मनैव हि वर्णस्य’ चेद्, अल कृत्यैव अपार्थक्यं
 “कृतकृत्वा सर्ववर्णां, यदि कृतं न पश्यति” (म०भा०)। जन्मनैव हि सिद्ध सन्
 ‘क्षत्रियो’, ‘ब्राह्मणो’ ऽथवा, रक्षा शौर्षे स्वक कृत्य, तपोविद्याऽयमक तु वा
 ‘स्वधर्म’ऽप्य अकृत्याऽपि ‘स्वोच्चवर्णात्’ न हास्यते, वृत्तं कृत्वाऽपि चापि कृत्य

अभावेऽपि लप्स्यते, ष्ट्र विगतभाद् दत्त- कर्त्तव्य स्व प्रहास्यति, जिष्पक्षिप्यति सर्वेषा अधिकाराश्च मत्तर्था । सर्वो दृढमिया लोक स्व स्वं कृष्य कर्षोति हि, “सर्वो दृढजितो लोको, दुर्लभो हि शुचिर्नर, दृढस्य हि भयात् सर्वं जगत्” वृत्त्ये ऽधितिष्ठते(म०), (८००), “नयाद् ष्ट्रवाग्निहासति, भयात् तपति सूर्यं , भयाद् इन्द्रश्च घायुश्च मृत्युर्भवंति पचम ”(उ०)। “प्राह्मणो न अवमतव्य सद् असद् वा समाचरन्”, “न जातु प्राह्मण हन्यात् सर्वपापेषु अवस्थित”, “अविरो वा सविद्यां वा प्राह्मणो मामकी तनु ”, “बालोऽपि न अवमतव्यो मनुष्य इति नृमिप, महती देवता ह्येवा नररूपेण तिष्ठति”, “सर्वेषा देवमुत्पाना अदौशौर विनिर्मित सद् असद् वा नृप कुर्यात्, सर्वं सद्य जनैस्तु तत्”—उद्धरतीदृशान् श्लोकात् यत् केचन जना' ननु तत् स्थापराधदत्तस्य पञ्चनार्यस्य केवल, प्रक्षिप्ताश्च ईदृशा श्लोका स्थापराधनतरपरै, असद् स्वमाजरद्विध नून, इ यनुसर्गयते । नहि सद्-प्राह्मण कश्चित्, सर्वलोकहिते रत, पुण्यकारी, सदाचारी, ब्रह्म धर्म चर सदा, सत्य प्राह्मणशब्दाहं, वन्तु एव इहाहंति । न प्रजावसलो वापि राजा, प्रकृ तिरक्षक, धर्मदृढधरो, न्यायकरो, निष्पक्षमानस, एव प्रूर अधर्मं च वस्तुमहंति कर्हि-चित्, येन वृद्धिस्तु पापाना भवेद् भूयोऽपि पापिना ।(८१०)। मिथ्याश्लोमान्तर्धैत्रहमे विरप्यते मनुक्तिभि । नैवासी 'प्राह्मणो' य स्यात् “सर्वपापेष्वपि स्थित”, अतद् समाचरद् यस्तु स कथ 'प्राह्मणो' भवेत् ? “योऽनर्थाय द्विषो घेद अन्यत्र कुर्यात् धर्म, स जीवसेव दृढ य आशु गच्छति सान्धय, न तिष्ठति तु य पूर्वा (सध्यां), नोपास्ते यश्च पश्चिमा, स दृढवद् यत्पिप्रायं सर्वरमाद् द्विजवर्मण ’ (म०), नैतद् धोरतम पाप, घेदानध्ययन तु यत्, सर्वपापसमं नापि गृह्योपासनवचन, दृढत्वशक्तिस्तु तत्रापि ऽहो हि मनुना धृत, प्राह्मण्य अरशिष्येत सर्वपापस्थितौ कथ? ‘ ये वक्रवृत्तिनो विप्रा, ये च माजोरलिगिन, न वारि अपि प्रघच्छेत् नान्, वाद्मा ग्रेणापि नाधयेत् । गुर वा चालपुद्गौ वा, प्राह्मण वा बहुधु, आततायिन आपान्त हन्याद् ष्ट्रवापिचारयन्”। म०), “(असिद्धो, गरदभापि, शस्त्रोन्मत्तो, घनापह, क्षेपदासहरथापि, पट्टभक्ति आततायिन ” (शु०नी०), (परमान् आतत आपाति, 'अति' च अस्य अयन तथा, 'आतताया' इति वाद्वा इह ततोऽग्नौ अभिजायते)।(८२०) “ददो हि मुमहसेजो, दुर्धरश्च अहृतामभि, धर्माद् विचलित इति नृपमेव सर्वोधर्म, दुष्येयु सर्वयणाश्च, भिषेरन् सर्वमतप, सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्,

दंडस्य विभ्रमात्, त राजा प्रगपन् सम्पक्, त्रिपंगेग अभिवर्षते कामाग्मा
 विषम ध्रुजो, दष्टेनैव निहन्यते, अदंड्यान् दंडयन् राजा, दंडयाश्चैवाप्यदंडयन्,
 अयसो महद् आगोति, नरकं चाधिगच्छति" (म०) । आशपाश, तथाऽज्ञाश्व,
 पुण्या ऽवविधा मनो, क्षिमश्लोकशशयान् नाथ भगवान् धक्तुमर्हति । म्वय
 भीष्ममुखाद् व्यास प्रशास्त्रैव युधिष्ठिर—“पुत्रश्च प्रजाभ्याश्च मृत्याश्च परिपालय;
 योग श्रेयश्च ते निप द्राक्षणेषु अस्तु भारत, अनर्थो द्राक्षणस्य एव यद् वित्त-
 निषयो महान् धिया हि अभीक्ष्ण सदासो, दर्षयेन्, सप्रमोहयेन्, द्राक्षणेपु
 प्रमूढेषु, धर्मो विप्रणशेद् ध्रुव, धर्मप्रग शे, भूताना अभाव म्यान्, न सदाय" ।
 धिक् तस्य जीवित राज्ञो, राष्ट्रे यस्य अवसीदति द्विजो वा, अन्यो मनुष्यो वा,
 शिष्टिर् आह वचो यथा, (८३०), यस्य स्म विषये राज्ञ् स्वातः सौदति ध्रुवा अर्चुर्दि
 एति तद्राष्ट्र, विदते 'सदराजक', (समूहीभूय राजान तद् अन्येऽभिद्रवति वै,
 प्रजाकोपाद् विह्वल च विन्दते 'तदहि अराजक) । क्रोशन्त्यो यस्य चै राष्ट्रद
 हियते तरसा स्त्रिय, क्रोशता पतिपुत्राणा, मृतोऽमी, न भ जीवति, अरक्षितार
 हन्त र विल सार अनायक, त वै राजकलिं हन्यु प्रजा, सत्रह्य, निर्णग, अहं घो
 रक्षिता इत्युक्तजा, यो न रक्षति भूमिष, स सहत्य निहतप्य श्वा इव सोन्माद्
 आतुर, पाप कुर्वति यन् किञ्चिन् प्रजा राज्ञा हि अरक्षिता, चतुर्थं तस्य
 प्रापस्य राजा विन्दति भारत" (म० भा० अनु० अ० १६) । षड्वश्यापि राजान
 उरुहा दक्षिता भृश, प्रजापीडावरा ये हि, पूर्वकाले महपिभि । 'विनो
 पित्तो ऽविनयान्, नहुषश्च नराधिप" (म०) । अर्वाचीनेतिहासऽपि दुष्टा
 शिष्टैर्द्वैता नृपा बहवो, बहुदेशेषु, न अधर्मो निष्फलो भवेत् । तृतीयस्य द्विज
 स्यापि वैश्यस्य विषये स्मृत, धनातिगृह्णु, कृपण, पात्रेभ्यो न ददाति य, जनता
 हितकार्यार्थं, धन तस्य हरेन् नृप, (८४०), "यो वैश्य स्याद् बहुपञ्चुर, हीनः पुर,
 असोमप, कटुभ्यात् तस्य तद्द्रव्य आहरेद् यज्ञसिद्धये; आदानमित्याच् च
 अदातुर् (विप्रस्यापि) अप्रयच्छत, योऽनाहिताग्नि. दातगु, अयग्ना च सहस्रगु ;
 तयोरपि कुटुम्बाम्पां आहरेद् अविचारयन्" (म०) । अधया, यदि न क्षिप्ता श्लोका
 स्ते, तहि तेऽन्यथा व्याख्येया स्यु, प्रसगाना अवस्थाना विवेकत, ("न जातु
 द्राक्षण हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थित, महती देवता हि एषा राजा"—इत्यादयस्तु ये)
 'देवाकालनिमित्ताना भेदैर्धर्मो विभिद्यते, अन्यो धर्मं समस्थस्य, विषमस्थस्य

चापर, न हि सर्वहितं कश्चिद् आचार मग्र्यसंते, तस्माद् अन्य प्रभवति, सोऽपरं धाधते पुन आचाराणां अनैकाग्र्य तस्मात् सर्वत्र दृश्यते, X नहि एव ऐततिको धर्मो, धर्मस्तु भावस्थिर स्मृत " (म०भा०शा०) । कस्मिंश्चिद् अपि पूर्वस्मिन् काले, अन्यान्यपरिस्थितौ, भवेयुर् उचितात्माकक्षेत्रा, नैव अद्य ते तथा—यद् दग्गहोऽपि नो दृश्यते 'द्राक्ष्यते', 'क्षत्रियो'ऽपि वा । समये समयेऽतो हि, स्मृतयोऽपि नया नया कृता, आदिस्मृतेर् एव मनो, संकोच विन्तरे भगानां, न तु मूलोऽय सिद्धान्त परिवर्तित, चर्गाध्रमात्मको यस्तु, "गुण कर्म विभागतः", स्वभावान्त तु गुण, तस्मान् कर्म, वर्णः तत स्मृत । (१५२) ।

'जन्मना वर्णः' इत्यस्य सत्य अर्थ क ?

'जन्मना एव हि वर्णोऽस्ति'—इति भाषीष्ट यदि कस्यचिद्, ग्याएया तत्रापि फायां इयं, सर्वसंघादसाधिका—'जन्मना एव हि शूरोऽय, धलवान् जन्मनाऽपर, जन्मना एव हि रण्योऽय, देहेऽय जन्मना दृष्ट, सह जा कवितासति सह जाता अस्य जन्मना, जन्मना सह ज ह्यस्य चक्रयसिम्बलक्षण जन्मनैव हि जातोऽय गौतविद्याविशारद, अन्यन्था जन्मनैव गणितेषु विचक्षण, विलक्षणाऽन्यस्य नचि ओषधीषु तु जन्मना, ग्रहीर्षोऽस्ति अस्याग्नि निर्पण्य तु जन्मना, परस्य मूचिता तद्दद् यद्दुष्पापारदक्षता, धनसचयकृत्तुं नि भाग्यानि अपि च, जन्मना । सिध्यतु ग्याएयया एवं हि, 'जन्मनाऽपि च वर्णता' । कृणो घइति 'जवाल, बृहज् जय, यतोऽहुंन, मतत भ्रमणे रत्न ततोऽय ननु जन्मना', (१६०), एक शूर, परो भीर, क्रूरोऽन्दो, अशो दयापर, छर्ला चाऽन्दो क्रजुआन्यो, धीमान् एको, विधी पर, काणोऽर्थं, यधिरोऽय वा, मूरु, खजो, उष्टवकिम, सर्वांगमुद्रो वाऽय अन्धो, भवति 'जन्मना' । प्रकृतोना, स्वभावाना, शीलप्यनयोस् तथा, मिलन्व विविध हि एतन् अखिल खलु 'जन्मना'—एव चेद् तु यते वाक्य, 'जन्मना वर्णः' इति अद्, सत्य तन् नूनं अस्ति एव, धय च मूम भोम् इति ।

गुण कर्म वर्ण-सिद्धान्त सत्फल, गुणभेदकारण ।

कर्मणा यदि वर्णं स्याद्, कृत्त दृष्टा, विवेकत, कर्माणि प्रविभक्ष्यते "स्वभाव प्रभवैर्गुणै, स्वे स्वे कर्मण्यभिरत संसिद्धि लप्स्यते जन, स्वधर्मं निधन भेष, पर धर्मो भयावह " (गी०) । स्वधर्मो हि न्य कर्माणि, स्वभावज गुणो स्थित,

स्व भाव प्रकृतिस, तज्जा गुणा, सत्व रजम्, तम, अस्याभेदतोऽन्योन्य जन यद्यपि ते गुणा, परस्पर चप्रथयति, तथैव अभिभवत्यपि सयोगश्च सदा तेषा, न पार्थक्य कदाचन (सा० का०, गी०) । एकयोरेव दम्पयोर्द अतस्तु विविधा प्रजा प्रत्यक्षमेव दृश्यते, शास्त्रोपोऽत्र नार्थवाद् । (१७०) । 'न नाम अनुपपन्न हि प्रत्यक्षे' किञ्चिद् इत्यते "प्रमाणानि च प्रत्यक्षपराणि", अत्र न सशय, 'प्रमिति प्रत्यक्षपरा' इत्यादि वै सर्वसमत (न्या०) । "न श्रुताना शतमपि घट पश्यितु क्षम" (भामती) । "न प्रमाणांतरेण इह, माहात्म्य अभिभूयते प्रत्यक्षस्य, तथाऽन्यानि प्रमाणानि, अखिलानि अपि, लभते व्यवहार तु प्रत्यक्षस्य बलेन द्वि" (योगभाष्य) । एकपित्रोर्भिन्नगुणा प्रजायते मुतास्तु यत्, तत्र हेतु समाप्यति ज्योतिष, वैचक, तथा, सर्वज्ञानमप्यापि स्वयं हि भगवान्मनु । गर्भाधानमुद्भूतस्य प्रभावस्तत्र कारण, शरीरमानसावस्थाभेदाः पित्रोन्गतो यत् । "सत्व राभ्तमो वा, त्रिंशत् यस्य भास्करस तादृग् बलिन् सदृशी मूति, पुत्रा वा जातिकलदेश न् गुर शशि रथ सत्त्वं, रज सित जौ, तमोऽङ्गुत सोमौ, एतेऽन्तरात्मनि स्वा प्रकृतिं जन्तो प्रयच्छति । यो यो ग्रहो बलिष्ट, प्रसूतिमाले नृणा स्वमुत्सिसम कुपाद् देह नियत बहपश्च समागता, मिथं' (बराहमिहिर, लघुजातक) । ग्रहाणा च स्वरूपाणि वर्णानि पृथक्पृथक् । (८८०) ८

*आश्रमिवा चित्तभावा नृच्यते प्रहनामसि । मनुष्याणां स्वभावाना ज्ञात्री, सम्वादिनी मनि, कनहानी प्रशमनी, विपदा प्रतिकारिणी, विवेचिनी सदसतो, बुद्धिर्या, असी बृह स्पत' आत्मज्ञानवती प्रज्ञा सर्वत्र ब्रह्मदर्शिनी, आत्मवत्सर्वभूतपु पश्यन्ती अपि विवेचन आचरन्ती तदाऽपि एया, सौशील्यपरिवर्धिनी, अतर्ज्ञानप्रधाना च वाह्यज्ञानोपबृंहिता, प्रत्यक्षचैननसम्पन्ना, परागुज्ञानवती तथा, निरन्तर सावधाना सम्प्रदर्शननिष्ठिता, स्वस्य चापि अपराणां च गुण दोष विवेचिनी, सर्वकाले ऽविदुनधी प्रत्युपपन्नमि, तथा अनागतविधात्री च भूतवृत्ते सुशिक्षिता—सा वै 'जीवी', 'गुह', 'ज्ञ' च, स्मृतिक 'सर्वविमनि' । 'ॐ बृहस्पते ! अति यद् अर्थो अर्हद् शुमर्वावमाति ऋतुमन्त्रेणु यद्दीदृशच् छवम, ऋतमनात् ।, तद् अस्मामु द्रविण धेदि चित्र (१०), ॐ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे, क्वि क्वीनां उपम धवस्तमं, उषेष्टण प्रदक्षणा, प्रदक्ष्यस्वते', आ न श्वावन् ऊतिभि रीद सादन, न त अहो न दुरित कुनधन, नारातयो निनिश्व, न ह्याविन, विश्वा इद् अस्माऽश्वरसा

“सुप्तशोभितसयोगे, यो भवेद्द्वेष उक्कट प्रकृतिर्जायते तेन”, चेति सुधुत-
शासन सु०) । सुधुते चरके चैव बह्व्य प्रकृतय स्मृता, विचयातकराना या

विनाशसे य सुगोपा रक्षसि, मन्त्रणस्पते । ॐ (ऋग् वेद) । ॐ वेदारक्षदासि सवितुर्वरेण्य
भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहु, कर्माणि धियम् तद्गु ते प्रप्रवीमि, प्रचोदयन् सविता
याभिरेति, सुनीतिभिर्नयसि, प्रायसे जन, तस्गुभ्य दशान् न त भ्रह्मोऽभवत्, प्रहृद्विप
स्नपती मन्गुभोरसि, गृहस्पते । महिमसे महित्वन (अर्थ०) । 'सुधी' बहिर्मुत्
ज्ञान, विज्ञानं विविध तु यत्, चतुर्मुख च चातुर्यं, दर्शन स्पर्शन बहु विषयाणां, चचलय
(न'सम्भग्दर्शनं रत्नु), राजसी कामसपृष्ठा मुद्दिर्—'सुध' इति इयते । मीधालु
विप्रही भूयो—'मगलो'ऽय अमंगल, रजोमयो विशेषेण, दूरोऽसौ भूमिजो प्रह ।
'सीम' सीम्यो, गृहुरपि, मिष्टभायी, सुशोभन, बहुप्रिय, प्रीतिकर, व्यभिचारा
युदात्ता, क्षयिष्णुधापि धर्षिष्णु रोगप्रवण एव च, रजोऽधिर, अल्पसर्वध
तामसोऽल्पतर तथा । 'शुभ', कथेन सस्पृष्ट ज्ञानविज्ञानवान् प्रभु, 'अमुराणां' शुभ,
मात्साद् गृहस्पतिसमोऽपि च, (२०), विज्ञानेष्वधिकस्तस्मात्, न प्रज्ञान तथा स्थिर,
तेजस्वी च, शुभाभांश्चो दययाऽमुरसम्पदान्, जानन् यत् सा महादेवी, "ससारस्थिति
स्मरिणी" महात्माया, महाशाली, महाशालम्य शैदिनी तच्छ्रुतिरुचिणी, नित्य द्वह फल
यते जगत्, सुरासुराभ्यां द्वाभ्या वै कुर्वती उदधिमयन उभौ च पालयती एव, जगन्ना
टककारिणी, रसयती रसोम् तस्य, हसती हृदनी तथा । बलि तु धोधयत् शुभ तद्
गुरु, सावधानयन् यामनस्य हलान् त द्वि, शिच्छयन्, वाक्य अत्रवीत् 'गत्व पुष्पफल
विद्यद्, अदुर्तं मूल आत्मन" (मा०) । अविद्या चाऽपि विद्या च, मूल चापि फल
कमान्, जगद्-अथःय यच्चस्य भवती होम नित्यदा, न फलेन विना मूल न मूलेन
विना फल, न अदृतेन विना गत्य, न रात्येन विनाऽनृत, ना-धकार विना ज्योति,
न प्रकाश विना तम, न सुरेन विना दु क्त, न दु रान विना सुयत्, न पापेन विना
पुण्य, न पुण्येन विनाऽपि अर्थः, (२०), न दीत्येन विना देवो, न दवेन विनाऽमुर, न जीवेन
विना शुक्र, न शुक्लेन विना शुक्र, उभाभ्यां एव चक्राभ्या स्थितोह जगद्गति,
तस्मात् छद्म च मित्रे चान्धेती शुभगृहस्पती, उभावपि महाविद्यो, उभावपि महा-
मती, महाशक्तिर, महाशाली, महाशाली, महाशाली, महाशाली, या, ऽस्या एव हि उभौ हस्तौ,
दक्षिणो वाम एव च । सखाधिको, रजोविद्, शुक्लोऽमुरगुहस्तत । 'केतुर
अस्थिरता, भ्रान्ति यत्र तत्र, यच्छ्रया । 'राहुश्' छाया, ऽन्धकारो हि, तमो, भोहो

मात्रणा भेदतः कृता । साचिरका सप्त, पद् तत्र राजसप्त, तिस्र एव तु तामसा
 पणिता, किंतु 'प्राक्ता लक्षणतो', नहि सर्वां शक्या प्रसख्यातु, प्राधान्येनैव
 ऽविवाक्ता 'आलस्याद् अन्नदायाश्च सृष्टुर विप्रान् विधांसिने' (मनु) 'निद्रा
 ऽलस्यप्रमादोऽथ मुख तामम उच्यते' (गी), त्रिहालीत्याद् अन्नदोष, उपस्थस्याऽपि
 अग्निप्रहात्, प्रमादो, मदनी, मारो, मन्मथो, मादको, मद, जायते प्रचलात्वे तु राहा
 रागा नृणा बहु शारीरा मानसाधाऽपि, क्रूरा पीडाकरा नृया । तमोऽधिकौ उभौ
 एव वेतौ किंचिद् रजोऽपि च । रजस्तमोमयो घोर सूर्यपुत्रोऽद्भुत 'शनि', कदाचिद्
 भ्रामयति एव, कदाचित् स्थिरयेद् भृश, कदापि उन्मादकारी स्याद्, दीर्घध्यानकरो
 ऽन्यदा । (४०) । ग्रहराजस्तु भगवान् 'सूर्य' 'सर्वनियामक', "ॐ आकृष्णेन रजमा वर्त्तमान,
 निवेगयन् अमृत मृत्यै च, हिरण्यधन, सविता, रथेन, देवो याति, भुवनानि पश्यन् ।
 नावना पश्चात् सविता पुरस्तात् सविता उत्तरात्तात् सविताऽधरात्तात् सविता न सुवतु
 सर्वागतिं सविता नो रासता दीर्घं आयु । श नो भव चक्षसा, श नो अहा, श भानुना,
 ७ हिमा श घृणन, यथा श अग्नन् शमसद् दुरोणे, तत् सूर्य ।, रविग धेहि चित्र । विश्वा
 हा त्वा सुभनस मुचक्षस प्रजावन्तो अनमीवा अनागस, उद्यन्त त्वा मित्र अहो
 द्विवेदिवे उद्योम्नीवा प्रतिपश्येम, सूर्ये" (ऋग्वेद) । श्रेष्ठराजत्वशुद्धिर्या सा 'सूर्य'
 ऽति वेत्येते, शिष्टतमाहिणी शक्तिः, दुष्टनिग्रहकारिणी, निर्बर्हणी च बाधानो, तजसा
 त्रिन्यभासिनी, प्रज्ञागिनी सुमत्त्वाना, तमया अभिभाविनी, जगता सद्व्यवस्थाया,
 नीरानां च, नियामिनी, सूर्यस्य उभौ हि सचिवौ श्लिग्धौ शुक्ररुद्ररूपी, मनूना प्रभव
 मर्य, महत्तत्त्वमयो महान "सर्वथा अवताराणा निधान बीज अव्यय' (भा०),
 त्वाना आदिदेवोऽभौ, आ द' त्योऽभौ हि कीर्त्येते एन परिक्रमने हि प्रहा सर्वऽपि अहनिश,
 विराजमा सप्ताप अभितो मन्त्रिणो यथा, "कालेन चानवलेदान् पूर्वेपां अपि अय
 पुष्ट" (श्री० सू०) यत् कालस्य गणना सम्भाव्या एव हि नामवत्, प्राक् प्राद् -
 ररणात् स्वस्य सचिर्गुर्गदा मन, अयं ' स्वयम्भूर्भगवान्, अव्ययो व्यजयन्' उभौ,
 ' इद' दृश्य, तथाऽस्मान्, "प्रादुरासीत् तमोऽनुद", "उद्भवी स स्वय चैव", निबर्ह
 तमोऽखिल, "उद्बर्ह आत्मनर्धेव' एतद् यत् "सद् अमद् आत्मक', ' काल, काल
 विभक्तौ च' सर्वा एता 'सर्व' ह (मनु) । सर्वसत्त्वमय सूर्य महासात्त्विक एव स,
 त्तमेनापि रजसा सत्त्व अस्य परिष्कृतं, रजोमाप्राऽनुविद्ध तु शुद्धिसत्त्व भवेन्
 मनु, धर्मज्ञानोपगं चापि वैराग्यैश्वर्यं तथा" (श्री० भा०) । (१४) ।

लक्षण, "महाप्रवृत्तयस्येता रजस्नावतम कृता" (सु०), "माहादिषु विवाहेषु (सारिकेषु) अनुपूर्वश, मक्षयचर्चिवन युवा जायते शिष्टसम्मताः, (रजन्तम प्रदानेषु) नृशमाऽनृतवादिन जायते दुषिषाहेषु मक्ष धर्म-द्विष सुता, अनिन्दितै विवाहै लै अनिष्ठा भवति प्रजा, निन्दितैर्निन्दिता नृणा, तस्मान् निष्ठान् विवर्णयेत्" (म०) । सगमे सारिके नून सारिकी भवति प्रजा, रजन्मोऽधिके तद्वत् राजसी तामसी तथा, स्त्रीपुंसयोर् यथा भावो मिश्रणे स्यात् शरीरयो, उत्पद्यते नद्यो देह तादृग्भावेन भावित । दुर्बृत्ता जार जन्मानो भवति, अत्र तु कारणं तदेव गर्भाधाने यत् पुत्रियो दुष्टभावता। (१००) । दृश्यते जन्मपत्रेषु बालकाना अनेकश कुलव्याते विभिन्नस्य वर्णस्य खलु निश्चिति । "सत्त्वाधिको ब्राह्मण स्यात्, क्षत्रियस्तु रजोऽधिक, तमोऽधिको भवेद् वैश्य, गुणसाम्यात् शुद्रता" (म० भा०) "सद्गुणो ब्राह्मणो वर्णे, क्षत्रियस्तु रजोगुण, तमोगुणस्तथा वैश्य गुणसाम्यात् शुद्रता" (भविष्य पु० ३, ४, २३) । सत्त्वविद्ध रजश्चापि, मरुविद्ध तममथा, द्विजत्वमुत्पादयति क्षत्रिये, विशि चैव, हि, रजस तमसो विद्ध एवं चैवाऽऽपमाश्रया, द्विजत्वमुत्पादयति गुण सत्त्वं हि ब्राह्मणे । विस्सर्च्य वदाचित्तु न एतत्—त्रिषु गुणेष्वपि, नैक कश्चित् स्वरूपेणास्ति उत्तमोऽधम एव वा, अवस्थाभेदतथापि, प्रयोगस्य च भेदन, य कोऽपि दूषण कुर्यात्, य कोऽपि ननु भूषण । रजोऽधिक स्मृतो ब्राह्म, विष्णु सत्त्वाधिक स्मृत, तमोऽधिर शिवश्चापि, त्रयश्चापि महेश्वरा । "तत्र ज्ञान, रज कर्म, तम इच्छा (अज्ञान) तु इहोप्यते" (म०) । एकयोरेव विघ्नोस्तु जायते विविधा प्रजा, चरदारोऽपि यथा वर्णा गिराद्बुद्धिणयो ननु, (१००) रजोऽधिका, तम प्राया, चापि सत्त्ववतो प्रजा, एव सत्त्वाधिकाश्च एव अन्ययोरपि, क्वचिन् क्वचित् । "अमैथुना प्रजा पूर्व, न ता वदुधिरे, तदा मैथुन्य अरजद् ब्राह्म, प्रजा वदुधिरे तत, क्वचित् च भवत् तासा"—पुराणे प्विति पठ्यते । यद्य न व्यभिचारस्य शक्ता काचित् मनात् अपि, पति पत्नीयनो पत्र, पत्नी चापि पतिव्रता, परस्परं भृश रची, परस्पर अनुमती, तत्रापि भाव भेदेन, सगे सगे, प्रती क्रतो, जायते एव प्रत्यक्ष निम्नप्रकृतय सुता, केचित् सदशा मातु क्वचित् सदशा पितु, (यतो गाथा प्रवृत्ता इय, "पुत्रो मातृमुत्त शुभ, तथा पितृमुखी कन्या", प्रेमाऽधिक्यस्य सूचनात्), उभयोर्विदशा केचित्, विदशाश्च परस्पर । (१०० श्लो०, २ अध्याये ४९० श्लोकाः) ।

३ अध्यायः

कामशास्त्रस्य भंगः ।

अन्यच्च वर्त्तते हेतुर् वैदश्ये विप्रपत्ययोः । बहु अन्यशास्त्रम् अष्टं कामशास्त्रं ; ततोऽधिकं अपि ; यत् पापं जातं कोरुशास्त्रापतेऽधुना । गार्हस्थ्यस्य हि तच्छास्त्रं शास्त्रपत्यस्य उत्तमस्य च, चतुःषष्टिकलाणां च, गृहोपकरणस्य च, उद्यानानां कृषीणां च, सत्यस्यार्थस्य चैव हि, सौन्दर्यस्य अगदवस्य स्त्रियाः पुंसः तथैव च, उकृष्ट-मन्ततेऽपि, रति-प्रीति-विवर्धकं; तत् शिष्यतेऽधुना नूनं मैथुनार्थं वैचलं; पशूनां अनुकारेण शास्त्रि चित्ररतानि च, चत्वारि चापि अशीतिश्च, योगापनविषर्त्तः । ईदृशाद् अनुगारान् तु पशूनां, खलु, संगमे, भावोऽपि तादृशो भाधी, तादृशी च प्रजा भ्रुवं । अतः एव हि इदंते बहवः पशुवन् जनाः, कुबुद्धयः, कुरूपश्चापि, अध किं, पशुवन्गुराः, काम-प्रोध-भय-अमपै-तपे मोह-मर्दभृताः, राजसःस्तामसा-श्चापि; सात्त्विकास्तु षचिन् षचिन् । स्त्रीपुंसयोर्विवाहस्तु तदैव भविता उत्तमः, यदा न केवलं तत्र मिथमं स्थूलदेहयोः, अन्योऽन्यऽश्लेषणं, किन्तु, मूर्ध्मयोरपि वर्ष्मणोः (१०) । सूक्ष्मयोरेव हि श्लेषः सम्बन्धे गुरु-शिष्ययोः । प्रीतिर्हि लक्षणं, चित्तमेलनस्फारितं मुस्कुदं । अतो वैवाहिको मंत्रः, औपनायनिकस्तथा, एकः पुराऽस्ति, शब्दस्य भेदेन एव स एव हि; “मम धत्ते ते हृदयं दधामि, मम चित्तं अनु चित्तं तेऽस्तु, मम वाचमेकमनाः शृणुष्व, बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्ति मम” (वे०); व्रतबंधे तु मंत्रं ज्यं विवाहे परिवर्त्यते, पादे चतुर्थे, यत्, स्थाने देवऽदेष्टुः बृहस्पतेः, आहूयते प्रार्थ्यते च ‘प्रजानां’ जनकः ‘पतिः’ । पिता चापि, गुरुर्वापि, बालं स्वस्या-न्तिके तु यद् आदौ रक्षति कालं तु कश्चित्, तद् गर्भधारणं, यथा मातुः स्थूलदेहे, तथा सूक्ष्मे तयोरपि । ग्रन्थस्यापि नवीनस्य कर्तुं मंस्तिष्के एव हि, पूर्वमाधोयते बीजं संयोगेन तु केनचित्, ग्रन्थस्य हृदयं तन् च, तत्त्वं, सारं च, मर्मं च; बहुकालं रयते च, पर्थते च प्रयत्नतः, परिष्कृत्य ततश्चायं भाद्रोपाङ्गः प्रकाशयते; एवं विचारजातस्य जननं, चित्तदेहतः सूक्ष्मात्, ऊर्ध्वं गतेः पुष्टाद् रेतोभिर् ध्यानवेगतः । कामदायोः परिणति-उत्तमा पृतादरी मता (२०) । काम-शास्त्रीय-कामस्तु केवलं न हि मैथुनं; ज्ञानेन्द्रियाणां पंचानां विषयाः ये परिष्कृताः, ललितऽस्वादनं तेषां कामः सर्वोऽपि ग्राह्यः ; सूर्योदयाऽस्तौ, सरितः, “आपो ज्योती रसोऽमृतं” (वे०), महार्घराणां माहात्म्यं आश्रयं गौरवं गुरु, शोभा समुद्रवेलायाः, ताराऽच्छन्नं नभो महत्, पुष्पो-

द्रमो वसन्ते च, पृक्षा बहुफलजनता, साम-गान विहगानां उप काले मधुम्वन,
 शीत-मन्द सुगन्धस्य सर्मारस्य निषेवण, पान 'अमृतवर्षस्य' मूहूत्तक तदैव हि—
 एतेषां रयन सर्वं उच्छृङ्खल काम एव हि । प्रकृते सुपमा सप्याकाले पुण्ये विलो
 क्यते, या उज्ज्वल्य विराड् रूपेण परमभास्वर—तातका चिति 'भस्म' अस्मिन्,
 स्योम श्याम 'गजाजिन', आशशर्मा 'गमै व, 'भाले' प्रत्यक्षचदना, 'भुजगा'
 वेष्टितास्तत्र ग्रहनक्षत्रतारका लेष्टा, येवा ज्ञमिथापि निय कुंडलिनीगति, चद्र
 तारामयी ज्योत्सा राश्या, भास्करभा दिने, सर्वप्राणमयी 'देवा' दक्षिणधार्मिनी
 मदा, सर्वेषां 'प्रह्लापो अडाना' सवित्री 'भ्रामपित्री' अपि, माया चाप्यात्मनांश्याना
 जीवाना 'धम'कारिणी (३०)। 'उत स्व पश्यन् न वदसं वाच, उत स्व शृण्वन् न
 शृणोति एनां, उता एवस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्ये उशतां मुवासा । चित्र देवानां
 उदगाद् अनीक घमुमिग्रम्य वरणस्याग्ने, आ प्रा चावापृथिवी अंतरिक्ष, सूर्य
 आत्मा जगतन्स्थुपथ । विश्वाहा रवा सुमनस सुचक्षस, प्रजावतो अनमीया
 अनागत, उद्यत त्वा मित्र अहो द्विदेदिवे, ज्योग्जीना, प्रतिपश्येम सूर्य' (वे०) ।
 'विदोपस्तस्य देहोऽय स्थविष्ठस्य स्थवीयसा, यवेद् दृश्यते विश्व भूतं भव्य भवच्छ सत्,
 शौर अक्षिणी, चक्षुर् अभूत् पतंग, पश्माणि विष्णोर् अहनी उभे च, × हासो
 जनोन्मादकरी च माया, दुरतसर्गां यद्अपांगमोक्ष, द्राष्टा उत्तराष्टो, धर एव
 लोभो, धर्म जनो, ज्यर्मपपोऽस्य पृष्ठ, × प्राणोऽस्य गधो, मुख अग्निरिद्धो, ×
 कुक्षि सशुद्धो, गिरयोऽस्थिसंधा, नद्यो ऽस्य नाड्यो, ऽथ तनूरहाणि महीरहा
 विश्वतनोस् तथैव, अनतर्षीयै क्षसन मातरिधा, गतिर् घप कर्मगुणप्रवाह,
 ईशस्य केजान् विदुर् अशुवाहान्, वासस्तु सप्या अमला च भूत्वा "(भा०)। (३०)।

शिवस्य' उपासना याजन्मात्, शक्तेरपि तथैव या, उत्तमा, 'दक्षिणा, सा हि
 'वाम'भार्गोषु पातिता । महादेवा, महामाया, महाविद्या, महेश्वरी, महामाता च जगता,
 दक्षिणैव यरूपिणी, ज्ञान इच्छा-कर्म-शक्ति सा कर्तुं शक्नोति पार्श्वलः, पुरुषोत्तमश्च
 पुरुष, सर्वभूतप्रणयस्थित, सर्वपूर्वं तु शक्ते य, सर्वकल्याणकारक, सर्वज्ञ, सर्वकामश्च
 सर्वसंस्कारस्तथा, व्यापको, स्योम पद्यापस्योमवेता विभु प्रभु एतयो शिवशक्तयोर्वा
 उपासना चित्तपावनी, शक्तिनी चापि सत्तावयावाया, मोक्षदाऽपि या, संमिता सत्य
 भान् साह्यं, अक्षिता कर्तृपथेषु र्च, नकुलोत्तादिभिर्चामतंप्रअचारप्रवर्तकै । "तथा ते
 गौन्दर्य, परतशिवदृष्टमाश्रयिष्य, कथंकारं प्रम, सक्न्निगमजगोषरगुणे ।"

“वाग अर्थं इव सम्पृक्तौ पार्श्वतो परमेष्ठसै”, न पूज्येते शुद्धचित्तै , पूज्येते योनि
 लिंगक्री, कामश्रमभि लुष्टचित्तै सर्वसस्त्रकार्यै । मायाया एव नियतिर ईदृग्
 द्वंद्वमयो मदा, विद्याया पूर्वरूप तु, सूर्यस्य तथा यथा, तथा भविष्या एव भवेत् पूर्व,
 पश्चाद्विद्या प्रवर्तते, ‘पूर्वदधा’ स्मृता देया, ‘असुरा, अनयन् पुरा, ते एव
 पश्चान् सजाता. ‘सुरा,’ नाम्ना हृदाऽपि च । ऊर्ध्वं नामेस्तु पुरयो मेध्यो, समेध्यो
 नाभेरअधम् तथा, विराट्पूरणनाम्पूर्वं लोका सह स्थिता, तथा सह अध खलु
 पाताला तस्य नाम्ने निवेशिता द्विसप्तभुवन चापि, द्वहानि निरिलानि च, मनुष्य
 देहे विद्यानि दृश्यते सूक्ष्मदर्शिभि (५०) । प्रत्यक्ष एव चक्रोऽय, मल अज्ञान् ततो
 मल सबपाहि मनुष्याणा उदरे द्वयम् एव हि, नाभेरूर्ध्वं दुग्धपान, अधोऽन्ते मल
 सवय । सर्वयु सम्प्रदायेषु बौद्धे, जैने च, क्रिस्चने, मुहम्मदाये जदुंस्त-यारसीके,
 यहूदके शिन्तो नास्ति, तथा क् फुत्स के, लौ-त्साभिधे तथा, सिक्ख, ब्राह्म
 चैतन्य माध्व लिंगायतेषु च, अवान्तरेषु चैतेषां मतेषु च पथेषु च, एतादृशो हि अध
 पात, अल्पो वाप्यधिकोऽयथा, पुरयाद् दक्षिणमागात् तु वामे व्यसनमेव हि, जैह
 औपरप्य मये प्राय सर्वत्रैव हि दृश्यते । ‘गुण-समान-त्तरे’ तु, ‘वज्र-यान’ अपर
 अभिधे, शुद्धो बुद्धोपदेशोऽपि पापिष्टेर्विनिपातित, माया स्वस्ता दुहित्रा वा मैथुन वज्र
 यानिभि न वदंते ‘म कारणा पचक मय्यतेऽखिल, धामशानैर्यथा, (पूर्वं एषा
 मार्गस्तु वर्णित) । ‘श्रिविध नरकस्येद् द्वार नाशनमामन, काम श्रोधनया लोभ,
 तस्माद् एतत् त्रय व्यजंत्’ (गी०) (६०) योपार्थं च, धनार्थं च, दंपाच् च, कल्हा
 सदा जायते हि मनुष्याणा, एषणाश्रयकारिता, स्वार्थिनो, दाभिका, मिथ्याधर्म
 ‘भास प्रवर्त्तका, धनसम्पत्तिलुब्धाश्च, लपटा, व्यविचारिण परदाररताश्चापि,
 कुमारीनृपश्च अपि, प्रवारयति घोरैस्तान् मकारान्’ पंच यान् विदु । ‘देवा
 अकुर्वन् यन् किञ्चित् तद्, अभिद्रव्य, पाप्मना अधिध्यन्, खलु देव्यास’ ते,
 (उप०) पूर्वं देवा हि येऽभवन् पूर्वमत्पे, तथा चारिमन् देवानां भ्रातरौ हि ते र्यमात्रा,
 कश्यपमुता, अद्वितेश्च दितैर् अपि “वाहिनी उभयतो हि इयं नाम चित्तनदा सदा,
 पापाय च बह्व्येया, कृपाणाय च पूरुष” (यो० भा०), पाप पुण्य श्रमके च
 उभे सपृष्येते हि वासने, निचमेव, मनुष्यस्य, विद्वान् जयति पापिका । सुर
 असुरकृते हि अत्रियमंथने, मार्थकालिके, चारणी चापि दुर्जाता, क्षणैकमुत्पदायिनी
 पूर्व, सतापिनी पश्चान्, सुजाताऽस्य स्वभा मुधा, सादयतजनन्ददा, चित्ततोपिणी,

देहपोषिणी, (७०), सुरा ऋषिद्वान् वृद्धाति, मुधा वै विज्ञपूरय, क्षीरोद्घे समुत्पन्ना प्राय क्षीरमयी तु या । ष्वस्य सम्प्रदायस्य मदिरेषु मद्येषु च, कालेन महती ऋद्धिर यदा भवति धधिता, तदा भवति साऽन्येषां ईर्ष्यायास्तु विवर्धिनी, उत्तिष्ठते मग्प्रदाय तदाऽन्यो 'धर्म'-नामत । 'वैदिकानां' तु सम्पत्तिं अमुष्णन् 'भिक्षव' वमान्, पूर्वं प्रलोभनेर् व्याजै, बौद्धराजवलेस्तत, समचिन्वन् 'विहारेषु' ता, वृहत्सु विलासिषु, तल्लोभाद् अन्वराजान् 'वीरवैरा' तदाऽभयन्, कुर्वन्तो 'धार्मिक' व्याज उपाय धनसाधने, विहाराश्चापि अवऽरुन्दन्, भिक्षून् अयन् तथा बहून्, रत्नानि सचित्तानि मृषा, प्रानादश्चेवापि अमोषिषु, भिक्षवो हतशेषा ये तेऽन्यदेशान् यत्नायिता । 'हिन्दूराज्ये पुन पश्चात्, मदिरेषु महर्षय, राज्ञा कोपेषु अपि तथा, समचीयत भूरिना, प्यर्यथापि बहुल "वामजो दत्तको गण", आवाभस् खाल् नदा भूय पर्यायेण हि 'मुस्लिमा', हिन्दू 'धर्म' धरा 'चापि बहवस्तेर्' निषृदिता, देवाल्पाश्च शतशो लुडिता नाशिता अपि, (८०), अरविष्टा 'विहाराश्च' 'भिक्षव'श्चाप्युपहुता, तिष्ठतादीनन्य 'ेशान् भिक्षवो बहु विद्वता, हिन्दू 'धर्म' धरा' किन्तु निरन्वाहाश्च भीरव, मुस्लिमाना हि भृशय वेतसीवृत्तितो गता । मुस्लिमाश्च क्रमेणैव यूरोपीया हि त्रिस्चना भद्रं वलि स्म त्वं प्रापि आरभादेव भूरिना, प्रतिस्पधितया कर्तुं अन्यास्तु स्वानुयायिन । त्रिस्चनानां सम्प्रदायाश् चालुष्यन्त परस्पर, 'रोमन् काथलिकाद् चापि, प्रादिरटेन्ग' तथैव च, अन्योऽन्य बहुर्येषु पशुमार अमार यन्, 'रोमन् पाथलिक्का'स्तत्राभूवन् क्रूरतरास्तमान् । 'रोमन्' धर्मधरैश्चापि 'मठाधीशैश्च' 'पाद्रिभि', सम्पत्तयो महत्यो या, चलाध्याप्यचला अपि, सधिता बहुकालेन, स्वभोगाय, न च हृष्टये, (= 'बलाय', परोपकाराय), जगृहून् 'धर्म' श्रद्धीम् ता, बलाद्, विप्लरकारिण, प्रासदेशे च, रुमे च, स्पेनेऽन्यासु अपि भूमिषु । (९०)। जमदग्ने, तस्मिन्नास्य च, अर्जुनेन तु योऽभवन्, विस्वामित्रेण चेपापि वसिष्ठस्य च योऽभवत्, प्रजाधिनाशयो घोरो युद्धो वै ऋषाणिक, गो, अर्थात् वृष्यभूमेस्तु, लोमोऽभून् तत्र कारणं, भूमिरेव हि विस्पष्ट सर्वनामदुघा सदा । पामो वामस्वभावाश्च, वाम नावं प्रवर्तक, लोभेन पोषितो आत्रा ज्येष्ठेन, अनृप्यता, भृशं, पर्यायेण यथंचति स्वानुजौ प्रोधमस्सरी ।

सात्त्विकयुक्तमनासु उक्त पूर्वं पद् रमन् शुचि, सौन्दर्यस्य महादेव्या प्रवृत्ते पर -

मात्मन , सर्वमेतत्तु कामस्य 'सामान्यो' विषयः स्मृत , मन पष्टेन्द्रियाणां हि, 'विदोषो',
 मधुन तथा । वेदा वृन्ति पुरस्य सर्वं कामस्य क्रिञ्ज ; 'मायाया ' एव नामेतद्
 अपर 'नाम' इत्यपि , अपि "कामस्योऽयं हि पुरसो" ननु सर्वथा (वे०) ; "पंचे-
 न्द्रियाणा, मनसा अधिष्ठिताना, स्वके स्वके विषये हि अनुवृत्ता या प्रवृत्ति, काम-
 एव सा , अभिमानिरूपेण याऽनुविद्धा सुखेन तु विशेषे स्पशंविषये प्रतीति,
 फलवती अपि, प्राधान्याद् अथ वैशेष्यात् सा 'काम' इति कथ्यते" (वा० काम० सू०) ।
 (१००) । "कामा मता न प्रशान्ता, न चैत्रेहामि अकामता, यद्यद् हि कुरते किञ्चित् तत्तत्
 कामस्य चेष्टित, काम्यो हि वेदाधिगम, कर्मयोगश्च वैदित्र , (१०), अकामस्य
 क्रिया काचित् दृश्यते न इह क्वहिचित्" (म०), धर्मकामा, अर्थकामा, कामकामा
 न्तथैव च, अथ किं, मोक्षकामाश्च, अप्यप्यग्रन्थेषु घणिताना, "धर्मानपेत कामो-
 ऽस्मि भूताना भरतर्षभ" (गी०) । साय प्रातर द्विजातीना सध्योपासनमस्ति यत्,
 जलाशयसर्मापे च, तत् कामोत्तमसाधन, ज्योतिषोऽपि च समर्गं "आपो ज्योती
 रसांऽमृतं", त्रियजि क्रियते सप्रति, एतद्दृश्यतश्च, तत् ? इंदरी कामशास्त्रस्य
 तुर्दशा दृश्यते ऽनुना, धर्मां थै मोक्षशास्त्राणा विकृतिश्चापि तादृशी ।

धर्मशास्त्रदुर्दशा ।

वाह्यशब्दपरमात्रो हि 'धर्मो'ऽद्यत्वे ऽवशिष्यते, वर्णित हि यथा पूर्वं, 'वभ-
 भहकार' चित्रण । "मुच्यते सर्वपापेभ्यो गगास्नानेन केचल", 'जपमात्र हरेर्नाम्न सर्व
 पापनिवृत्तन', 'हरेर्नाम, हरेर्नाम, हरेर्नामैव केचल, विनैव धर्मांश्चरण, सर्वपापप्र
 मोचन', 'अपि ब्राह्मणनामभ्यो दान, एक, कर्त्तुं युगे, सर्वपापापनोदाय सर्वथैव
 अल इष्यते', 'ऊर्ध्वपुंड त्रिपुडादि तीर्थैश्च भस्म धारणं , रद्राक्ष-नुलसीकाष्ट मालाना
 परिवर्त्तनं , (१००), प्रणामैर्वांऽपि साष्टांगं मूर्त्त्यै, तीर्थमज्जनं , नितान्तमलयुक्ताना
 च तथाऽचमनैरपि तीर्थं नामक कुडादि जलाना उपगन्धिना, (आचामति म्यथ
 नैत्र यानि तीर्थपुरोहिताः), केचल श्रद्धया भक्त्या—सर्वपापं प्रमुच्यते', 'पिपीलि
 काविलान्तश्च शर्कराशंपर्गन्तथा, सर्पाणा पूजनं , तेभ्यो दुग्धदानैस्तथैव च, पाल
 नैर्वानरादाना परिक्षमगवन्दनं , भूतप्रेतनिविष्टाना वस्तूना अपि चाहर्षणं , इंदश
 कर्मभिधान्यै', पुण्यं तु बहु लभ्यते'—इत्यादि भावा प्रचुर देशेऽस्मिन्स्तु प्रचारित
 कुटिलं , सरलैश्चापि, विपत्तीना तु हेतव । सरला विप्रलभ्यते एवं तु कुटिलैर्भूताना,
 प्रचारिताश्च सरला नयति अन्यांश्च तत्पथे । "स्त्रिय कामितयामिन्य, मूर्त्वां पूजित-

पूजका, गतानुगतिको लोको, न लोके पारमाधिक" (म०भा०)। अन्वया
 चापि तैर्भावे क्रियते पापार्थेन, सर्वपापनिवृत्तिश्चेत् स्नानाद्यैरेव केवल, कस्माद्
 जनो न कुर्याद् हि पापं यत् सुखदायकं ? (११०)। स्नानेनैव तु गगाया, हरि
 नामजपेन वा, 'शुद्ध' कि 'ग्राहण' हत्वा, सर्वपापाद् विमोक्ष्यते ? कोऽपि, एतद्,
 ग्राहणमन्य कि, कदाऽपि, अनुमस्यते ? "आत्मा नदी, सयमपुष्पतीर्था, सन्धो-
 दना, शीलतगा, दयोर्मि, तत्राभिपेक कुर, पाहुपुत्र !, न वारिणा शुष्यति हि
 अन्तरामा" (म०भा०), गगाया मज्जनं हि एव सर्वपापहर् यत्रि, जीवन्मुक्ता सदा
 एव एते मस्य कुम्भीर कच्छया । नैतादृशो महर्षीणा आशयस्तु कदाचन। "भोगाद्
 एव क्षयो भावी, प्रारब्धाना तु कर्मणा", "न अभुज क्षीयते कम, शुभ वा यदि वा
 दुःशुभ", "न अधर्मन् प्ररितो, लोके, सय. पलति, गौर् इव, शर्नद् आघर्त्तमानस्
 तु, कस्तुर्द मूलानि कृतति" (मनु), इत्येव हि पुराणाना महर्षीणा विनिर्णय ।
 "एत पापस्य नेच्छति, पाप कुर्वति यन्नत, पुण्यस्य फलमिच्छन्ति, पुण्य नेच्छति
 जतव"। गुणाना एत ईर्ष्यन्ति, हेतुभूतान् न तान् गुणान् ईर्ष्यन्ति, वत, वैधेया,
 दुर्बुध्या विधिना हता । "श्रुयता धर्मसर्वस्य, श्रुत्वा चैव अवधार्यता, आत्मन
 प्रतिहृत्वापि परेषा न समाचरेत्, (१२०), यदन्यैविहित नेच्छेत्शामन कर्म वरूप,
 न तत्परेषु कुर्वति जानन् अप्रिय आमन, अपत्रपेत वा येन न तत् कुर्यात् कथ
 चन, यद्यद् आमन इच्छेत तत्परस्पापि चिन्तयेत्" (म०, म०भा०), "एति क्षमा
 दमोऽस्तेषु शौच इन्द्रियनिग्रह धी विद्या स य अत्राधो, दशक धर्मलक्षण, अहिंसा
 मय्य अस्तेषु शाच इन्द्रियनिग्रह, पून सामासिक धर्म चातुर्थस्य उच्यन्ते मनु" (म०),
 'आमौषम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन, सुरा वा यदि वा दु त्व, न
 योगी परमो मत" (गी०), "तीर्थस्नाने तपोभिर्वा भावदुष्टो न शुष्यति, श दति
 क्षालिता तीर्थे कि शुद्धि अधिगच्छति ? गगादीतीर्थेषु वसति मस्या, देवालये
 पक्षिगणाश्च निय, भावोऽस्त्वान्ते न एत लभते, तीर्थावगाहाश्च तथैव दानात्",
 "ईश्वरैरपि भोक्तव्य कृत कर्म शुभाशुभ", "प्रारब्धाना कर्मणा तु भोगादेव क्षयो
 भवेत्", "स्वधर्मकर्मविमुखा कृष्ण-कृष्ण इति राविण, ते हरैर द्वेषिणो मूढा
 धर्माधै जन्म यत् हरे" (विष्णु पु०), "श्रुति-स्मृती मम एव आज्ञे, यस् ते
 उरुष्य परांते, आज्ञाच्छेदी, मम द्वेषी, मद्भक्तोऽपि न वैष्णव (भा०) (१३०).
 "देवैर्" विहिता शास्त्रे, हरि उद्दिश्य, वा क्रिया, सा एव भक्ति इति प्रोक्त,

तथा भक्ति परा भवेत्" (नारद-पाचात्र), नून भक्ती गुणा सन्नि, नाम्नश्चापि जपे गुणा, स्व धर्मं कर्म हानौ तु, तौ दम्भो हि एव केवल । "अर्चाया एव हरये पूजा य श्रद्धया ईहते, न तद् भक्तेषु चान्येषु, स भक्तः प्राकृत स्मृत, ईश्वरे, तदर्धानेषु, बालिशेषु, द्विषामु च, प्रेम मैत्री-कृपा उपेक्षा य करोति स मध्यमः, सर्वगूतेषु य पश्येद् भगवद्भाव आत्मन, भूतानि भगवति आत्मनि, अमौ भागवतोत्तम" (भा०), "मैत्री दया मुदा उपेक्षा भावनाभि, यथात्रम, सुख-दुःख पुण्य पाप विषयेषु, निरन्तर, चित्तप्रसादनं" साध्य, भक्तेन च युयुधुणा (योगसूत्र) "यमो वैवस्वतो देवो, यः तव एव हृदि स्थित, तेन चेद् अविवाद ते, मा गता मा कुरुन् गम" (म०, म० भा०) । "अप्सु देवा मनुष्याणा, दिवि देवा मनीषिणां, बालाना काष्ठलोष्टेषु, बुधस्यज्जन्मि देवता, शिवं आत्मनि पश्यति, प्रतिमामु न योगिन, आत्मस्थ ये न पश्यति, तांर्धे मायन्ति ते शिव, उत्तमा महजाड्यस्था, द्वितीया ध्यान धारणा, तृतीया प्रतिमा पूजा, होमयात्रा तत्रोऽधमा' (अग्नि पु०) । (१४०) । नून मृदुकीडनेषु एव बालस्यास्ति मनोगति, न ग्रथेषु अधिकारोऽस्ति, "धर्मो हि आर्वास्थिकः स्मृत" (म० भा०), किंतु न्यतिरौ न एव हृत्ततो—'नौ सुत सदा बाल एव भवेत्, न एव आमृत्यु पथंत विद्यया' । "माता शत्रु, पिता वैरी, येन बालो न पाठ्यते', काष्ठलोष्टेषु एव सक्त क्रियते चाधिकाधिक, यथाऽत्र जनता, भाग्यहीने देशे तु, याजकै । नून खाने गुणा सति देहशुष्कादिका बहु, याग्रामु अपि तथा ज्ञान-शुद्धिर, देशा टनै वृता, पुर ग्राम-नद-शरण्य पर्वत उदधि दरानै, विविधाना मनुष्याणा चर्चाणा चावलोकनै, सस्वारश्चापि चित्तस्य, विकासश्च, विनोदन, अर्चाया 'दिवि देवानां' ध्याजेन, स्याच्च शिक्षण ज्योति शास्त्रस्य तप्यानां, ग्रहणावसरेषु च; देवजलयानां भूर्त्तानां—स्वच्छाश्चेत् स्युश्च, दामना—कलाकुशलताऽस्वादो, द्वादो, विस्मय, एष च, सद् अभ्यासेन चैवापि धारणा-ध्यान-योग्यता, महती बुद्धिशुद्धिश्च, ख्यायेत यदि, मदिरे, रूपकाणां, पुराणेषु वणिजानां पदे पदे, प्रती कानां च, गूढार्थो—यथोक्त ऋषिभि पुरा (१५०)—" 'वीक्षुम' व्यपदेशेन स्वामज्योति विभक्ति भक्त, तत्रमा व्यापिनी साक्षात् 'श्रीवत्स' उरस्ता विमु, स्व-मायां 'पनमाला' प्रत्यां नानागुणमयीं दधत्, 'वास' छन्दोमयं 'पीत', 'ग्रह सूर्य' त्रिवृत्-स्वरं, विभक्तिं साध्य योगं च देवो 'मकरकुण्डले', 'भीलि' पदं

पारमेष्ठ्य सर्वलोकाभयकरः; अव्याकृत 'अनन्त' इत्य आसनं यदधिष्ठितं, धर्मज्ञाना-
दिभिः पुत्र मत्त 'पद्म' इह उच्यते, ओज-सहो-बल युत सुख्यतत्त्व 'गदा'
दधत्, अथा ताव 'दरवर'; तेजस्तत्त्व 'सुदर्शन', नभोनिभ नभस्तत्त्व 'असि';
'धर्म' तपोमय, कालरूप 'धनुः शङ्ख', तथा कर्ममय 'इन्द्रपुत्रि', इन्द्रियाणि 'शरान्'
आहुः, आकृती अस्य 'रघन्दन', तन्मात्राणि अस्याभिव्यक्तिः, 'मुद्रया' अर्थक्रिया
अत्मता, 'मङ्गल' देवयजन दोक्षासस्कार आत्मनः, 'परिचर्या' भगवत
आत्मनो दुरितक्षय, भगवान् भगवत्त्वार्थं 'लीलाकमल' उद्ग्रहन् धर्मं
यदाश्च भगवान् 'वामरघ्वजने' उभयत्, 'आतपत्र' तु वैकुण्ठ, 'द्विजा'
(दन्ता) धाम अकुतोभय, (१६०), त्रिवृद्बेद 'सुपर्ण' इत्य 'यज्ञ' वहति पुरुष
अनपायिनी 'भगवती श्री साक्षाद् आमनो हरे, 'विष्णुक्सेन' तत्रमृति विदित
'पार्ष्णाधिप', 'नन्दादयोऽष्टौ द्वा स्थाश्च' तेऽणिमाद्या हरेर्गुणा, 'वासुदेव,
सकपेण, प्रद्युम्न', पुरुष स्वयं, 'अतिरुद्र' इति, यज्ञान्, मूर्त्तिव्यूहोऽभिधीयते,
न विद्य, तैत्तिरीय, प्राज्ञ तुरीय, इति वृत्तिभिः, एक एव हि लोकानां सूर्यं
आमाऽदिकृद् हरि (भा० स्क० १३) । "यदाहुः 'वासुदेव' इत्य 'चित्त' तन्
महदात्मकं अहकार' च त्रिविध, सहस्रशिरस (विभु) 'सकपेण अख्य पुरुष
य 'अनन्त' प्रचक्षते ('मनो' 'अतिरुद्र', 'प्रद्युम्न' 'वामो' 'बुद्धि' स्तथैव च)'
(, ३) । नह्यव ष्टादशार्थां, जननाशिक्षणाय चै, बुद्ध्युत्कर्षाय चैत्रापि 'बालानां',
रुचिरं क्रम, मूर्त्तिदर्शन-यात्रादि-स्नानादि किल कार्यते मेरीप्रपातमत् किंतु,
मदमाहाय केवल, 'सौम्य स्थापय मूर्त्त्यम्, पुण्य किं, जल क्षिप, क्षिप्र परिक्रमा
कृत्वा गच्छ इत्येवोपदिश्यते । इदंशी धर्मशास्त्रस्य धर्मस्यापि च दुर्दशा, नि धे
यम् चाम्युद्यत् तन् कथं साधयिष्यति ? (१७०) ।

अर्थशास्त्रदुर्दशा ।

विलुप्त उपार्थशास्त्रं प्रायो ऽच्यते न लभ्यते, कौन्तेय 'अर्थशास्त्र' न शास्त्रि-
खलु 'वाविका' का का, प्रजाभि काभिश्च, ग्राधनीया, कथं कथं प्रायशस्तस्य लक्ष्य
तु राजकोषविवर्धन, न प्रान्यन्तु सर्वान्यो सद्बुद्धीना प्रबोधनं । आदिष्ट मनुना
स्पष्ट विषयेऽस्मिन् पुन पुन — "सर्वपा शाहणो विद्याद् वृत्तुपायान्, यथाविधि,
प्रमूयात् इतरेभ्यश्च, स्वयं चैव तथा भवेत्" (म०) यर्गाना वृत्तयश्चापि आदिष्टा
इतेन चतुर्विधा, यद् कर्मणां तु विप्रस्य "व्रीणि कर्माणि आविका, अप्यापन यान्त

च, विपुद्वाद्य प्रतिग्रह, शस्त्रास्त्रभृत्त्र क्षत्रस्य, घणिकूपशुट्टपिविरा" (म०),
 "शिल्पानि, संघा, नृपस्य, प्रभु, वर्म ममादिदान्" (म० भा०) । सर्वेषां
 वृत्तुवायान् के प्रमुवन्ति अद्य 'ब्राह्मणा' ? धनुर्ग्रह, तथा वाचाशास्त्रं, शास्त्र
 कृपेन्मथा, शास्त्र गो-महिष अत्र अथ हस्त्यादीना विदन्ति वे ? यत्र धाम्नु धानु
 रत्र शास्त्राणा केऽद्य पदिता ? विप्रा विविधशिल्पानि केऽद्य शिक्षयितु धमा ?
 उक्त, "धिग् जीविन राज्ञो,राष्ट्रे यस्य अवर्मादिति द्विजो वा, अन्यो मनुष्यो वा"
 (म० भा०), प्रचाना वृत्तिरूपर्न, भरण योग्य धर्म्यं, नृ प धमा विशेषत,
 (१८०), साम्प्रत क्षत्रियम्मन्या कति एत्र कुर्वन्ते 'नृ पा' ? स्व लोप पा तु ते
 भाय, कुविलासार्थमेव च । "पिता विवादाय, धन मदाय, राज्ञि परेषा परि
 पीडनाय, गलस्य, माघो विपरित एतत्, ज्ञानाय, गनाय च, रक्षणाय", विप्रस्य,
 वैश्यस्य च, क्षत्रियस्य, द्विजत्रयस्य प्रमत तद् एत्र । सुभुक्षिता प्रना सर्वा
 अर्थशास्त्रविलोपनात् । ईददा अदान सर्वशास्त्राणा अद्य दृश्यते ।

मीक्षशास्त्रभाग ।

वेत्स्य शास्त्र वेदान्त, मीक्षशास्त्र हि तत्र स्मृत, त्रिजगंसाधराना तु वेत्सं
 शाना समापने, आश्रमक्रमतो हि, अने, वेदान्त उपदिश्यते, चतुर्थंऽथम
 योग्यो य, चतुर्थार्थस्य माधक, चतुर्थं पुर्यार्थं त आहु 'नि धेयम्' बुधा । बह्वर्थं,
 मारगर्भेश्व, मितैर, उपनिष-पदं, विरक्तजनसेव्येश्व, न उत्पठ विनडिभि, प्रशा
 न्तवित्तैः ऋषिभि. वेदान्त उपदिश्यते । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणान्
 तु निवेष्ट आयात्, नान्ति भङ्गन कृतेन, तद्विजानार्थं स गुर एत्र अभिगच्छेत्,
 समित्वाणि धोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ (१९०), तस्मै, स विद्वान्, उपयन्नाय सन्त्य
 प्रशान्तचित्ताय, शमान्विताय यथा अक्षर पुरप वेद सत्य, प्रोवाच ता तापतो,
 ब्रह्मविद्या" (मुडउ ७०) । वेदान्तिता मदा भाव्य अतिवादितिक्षुणा, वाच
 विलापयेन् नैव, न विप्रूपात् प्रिगृह्य च, भद्र भद्र इति ध्याद् वेदान्ती ए
 विवादिन, सम्वाद एव चान्पिच्छेत्, सर्ववादसमन्वय, शम वाङ्मूलहाना च,
 न तु तेषा विजम्भणं, ईदस्ती वेदमयांदा !, पथ म्या पात्यन्तेऽपुना ? तेषा एव हि
 सूत्राणा भाष्याणि द्वि त्रि धा ऽष्टधा, महावाक्यपट्टाना च, उपनिषद्ब्रह्मसा तथा,
 कृतानि वाचदूरेभ्यु यदुज्जतिपवितडिभि, ईर्ष्यामर्भै, अहवार प्रेरितै ब्रह्मपूषितै,
 अन्योऽन्यवदने रभै, न विरभै कथचन, विकराला, महावाया, सद्भिरन भय

करा, जिज्ञानु-प्राप्तनाश्रुपि, विरोधपरिघर्षका, अस्वाधां, बहुपाश्राश्च, जटिला
दुर्गामान्तथा, श्रेण्ययद्विकटशकारा, ग्रन्थाश्च बहु निमित्ता । (२००) । 'शकर-
दिविचयं' हि एष माधवेनास्ति घणित, काश्या वृद्धस्य कस्यापि विदुषो ध्याम-
रूपिण, शशरेण विवाहोऽभूत् चित्रइयिपया भृश, सूत्र कथा एक बहुधा विदुषतो
"दिनाष्टक चान्द्रहो जन्ममे" । अद्वारेण, मदनस्य, प्रविष्ट शकरो, गृह, अन्य
था खलु अनाहृत, प्रियाये विजिगीषया । तेन अन्ययेन स्पष्टु, स्वयं मन् यज्ञ-
कर्मणि, मडनो विद्वन्मृत्ति त मन्वान, परपाशर, अवाशेत, दान्तराशि अभट्ट
एव उवाच ह, उभो परमविद्वांसो, किन्तु शोधयता गर्ना— "वृत्तो मुडी",
'आमलान् मुडी', 'पन्थास्ते वृद्धयते मया', 'किं आह पन्था?', 'त्यन्माता
सुत्रा इत्याह तथैव हि', 'पन्थान त्व अपुच्छस्', 'वा पन्था प्रयाह, मडन',
'त्यन्माता इत्यत्र दत्तरोज्य न मा प्रयाद, अपुच्छक', 'अहो पीता किन्तु सुहा',
'नेत्र, इवेता यत, म्मर', 'किं च जातासि तद्वयं?', 'अह वर्णं, भगान् रम',
'पन्था बहामि, दुर्बुद्धे', 'गर्दभेनापि दुर्बुद्धा, शिष्यायज्ञोपवीताभ्या क्लो भारो
नविष्यति?', 'कन्था बहामि, दुर्बुद्धे', 'तत्र पित्रापि दुर्बुद्धा, शिष्यायज्ञोपवीताभ्या
श्रुतेभारो नविष्यति', (२१०), 'न्यन्ता पाणिगृहीती रवा, अदत्त परिरक्षणे, शिष्य-
पुत्रकभारेणोद् व्याप्राता प्रह्वनिष्ठता', 'गुरमुधूपणाश्लम्यात् समावत्ये गुरो
कुल्यान्, द्विव्य मुधूपमाणस्य व्याख्याता कर्मनिष्ठता', 'मितोऽस्मि शोषिता गर्भ,
ताभिरेव विबधित, तासु, मूर्खतम', स्त्रीषु, पशुगद् रमसे ऋथ ?—इत्यादि
अक्षरील एवशास्त्रो बहु अन्याऽन्यधिकथन, पुर्यसीमासनाचार्य वेदान्ताचार्य-
वर्ययो 'विशिष्टशिष्टयो एव शिष्टाचार परम्पर, प्रेमात्मायो 'जगद्गुरो' मान्यशोर्
'विश्ववद्यो' जतोऽन्यदा मण्डनमिश्रपन्थाऽप्यामोर् विवाह खलु प्रकरस्य, "न
द्विवा न निशि अपि च वादक्या विरराम, नेयमिस्त्राल च्यते, अतिरहस्यतो
मम अनल्पयियो दिवत्वाश्च यस्तद्व चान्यगमन्" (प्र०दि०) । महाऽऽकृति
मान् अन्य, 'साशखडन' कारक, आत्मान ईदरो जर्द्ध घर्णोपस् प्रपते नहि—
'य साक्षात् कुरते ममधिषु परमज्ञप्रमोदार्णय, ताम्बुलद्वय आमन च लभते य
फान्वरुन्पैश्वरान्", ताम्बुलद्वय आमन च गणयन् प्रह्वशक्तिभार्दे मम, का
स्यान् कष्टनरा हि अतोऽपि पत्तिता वेदान्तवान्-सुर्दशा, क गाम्भीर्यं महर्षिणा,
वाचान्य, चापि भार्दव, स-याय मितभापिच, क इदानी क्षुद्रताऽधमा, वाचालव

च चाचल्य स्वचानुयं प्रदर्शनं । (२२०) । तर्कश्च, प्रतितर्कश्च, प्रभाश्च उत्तरणानि च, शत्रुस् तथा समाधान—सर्वं तत् सर्वथा उचित, बुद्धिवृद्धिकर, ज्ञानप्रतिष्ठा पद्यमेव च, निज्ञासा शान्तिभावेन चेतु, न जल्पवितडने । अधीतौ न्यायशास्त्रस्य जल्पन चानुमोद्यते, यथा यूना नियुद्धानि, लीलायै च, यथाय च, परस्परमुखायापि, न तिरस्करणाय तु । शकर अमर-वेदस्य कृतेस्तु कथयाऽप्यल ।

त्रिगुणत्व पदार्थानां, त्रिगुणस्यानुस्मारत, कृष्णेन गीत गीताया, वैराग्य त्रिविध तथा, आलस्यनमित यत्तु तत् तामस उदाहृत, ईर्ष्या-क्रोध-स्वार्थनाश कृत यद् राजस्य तु तत्, दुःखमतसप्तसारिस्कारण्यात् सात्त्विकं स्मृत, यथा रामस्य बाल्येऽपि, यथा बुद्धस्य यौवने, यथाऽर्जुनस्य स्थाननमहारे समुपस्थिते ।

दाभिक खलु वैराग्य, वृद्धव्याघ्रस्य वै यथा, कथाया पंचतन्त्रेषु वर्णित, तत्तु चञ्चल । राज्ञा स्पशाश्च बहुधा भवति यतिरूपिण । बहु वेदान्ति मन्यासिना कर्त्तु ईदृशी कथा, तथा च साम्प्रते काले मोक्ष शास्त्रस्य दुर्दगा । (२३०) ।

कथं सच्छास्त्रोद्धार ? शास्त्राऽशास्त्रनिर्णेतु क ?

नष्टप्रष्टागमोद्धार कथं खलु पुनर्भवेत् ? किं सच् च, किं असत्, शास्त्र, इति निर्णयति इह क ? “तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ (गी०), श्लोकार्थमेतद् गीताया पुन पुनर्अनूयते धर्माधिकारिणम्मन्यं अपि धर्मोपदेशकं । तत्र एतत् तु विचार्य स्यात् 'पडितेन' इह धीमता—कृष्णेन उद्दिश्य किं शास्त्र वाच्य एतद् उद्दीरित ? “सद् असद् विवेकिनी बुद्धि पदा यस्य, स पडित ”, अध्यात्मशास्त्र सच्छास्त्र इति पूर्वं प्रदर्शित । अन्यद् विवेचनीयं च सूक्ष्म अत्र विवेकिना—अस्तु शास्त्र प्रमाणं न कार्याकार्यव्यवस्थितौ, किंतु किं न प्रमाणं स्यात् शास्त्राशास्त्रविनिर्णये ? मेधा एव, तत्र, “विद्वितास्त्रिदशास्त्रमारा” (दु०स०), कुर्यात् प्रमां, न तु मुधाऽचित्तपुलभारा, बुद्धेर अधो न गतिर—इत्यपि बुद्धिस्ताप्य, बुद्धे प्रभुव्य इह नैव कदापि बाध्य । खड्गं तु विचारस्य विचारेणैव सम्भवेत् । न जानु जनयतीह शास्त्राणि पुरय चचित्, पुरया एव शास्त्राणि सर्वश्रोतृपादयति हि । पाश्चात्त्यैर् निर्मित शास्त्र अद्भुत बलवन् नव, येनाप्रतिष्ठा तेषां गति खेऽपि स्थले जले, प्रभुत्वमपि सर्वेषु वेदेषु पृथिवीतले । (२४०) । अथिजान् स्वान्तु मन्वाना, परमात्मानपिष्टिना, वय किं अवसीशमो हस्तपादादिसंयुता, कतिचि पुम्निशदासा 'शास्त्र शास्त्रे नि-राविण ? वेदो मान्य, 'कुरानो' वा, 'बैबलो'

वा, इति सशये, यत्ते तु बुद्धि आत्मीया क प्रभूयाद् त्रिनिर्णये ? सर्वे ते स्व स्व एव इह सर्वधेष्ट वदति हि, क तन्मध्ये प्राङ्निवाको, मनीषा मानवी क्रते ? अय मान्यो, न मान्योऽन्य, इत्येवमपि निश्चिते, वाक्य अत्रस्थ एतत्तु प्रक्षिप्त, विकृत तु वा, मौलिक चापि, शुद्ध वा—इति प्रश्न समुपस्थिते, सदिहाने जने भूय, उत्तर क प्रशस्यति, विना बुद्धिमता बुद्धि पक्षद्वयविवेचिनो ? पाठोऽय मौलिक, शुद्धो, अपि इत्येव निर्णये कृते, वाक्यस्य अर्थ अयमेवाथो, अन्योऽर्थो वा सम्भवेद्, इति संशयाने जने भूरि, कन्तमर्थं विनिर्णयेत् ? स्पष्टमेव प्रमाकर्त्रां बुद्धिरेवात्र सिद्धिदा । "न्याय्या बुद्धिबलापेक्षा", बुद्धि नात्येति कथन, स्वीयो छाया यथा नैव कोऽपि लघयितु क्षम । "यस्य नास्ति स्वय प्रज्ञा, शास्त्र तस्य करोति किं ? लोचनाभ्या विहीनस्य दर्पण किं करिष्यति ?", (२५०) । गायति अतो नैकवार भगवान् उरगायत, "बुद्धा शरण अन्विच्छ, बुद्धिनाशात् प्रणश्यति," "बुद्धिर् बुद्धिमता अस्मि, बुद्धिमाहो व्यतीन्द्रिय," यत्र मोक्ष च या वेत्ति बुद्धि सा, पार्थ !, सावित्री, - इति गुह्यतम शास्त्र इद उक्त मया, अनघ !, एतद् बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्, कृतकृत्यश्च, भारत । एव आह अप्यामशास्त्र सारत प्रतिपादयन्, तदेव शास्त्र भूयश्च 'शास्त्र शब्देन लक्षयन्, "इद गुह्यतम शास्त्रं", "गुह्याद् गुह्यतरं" तथा, "सर्वगुह्यतम चापि शृणु मे परम वच" (गी०) । 'ब्रह्मा' शब्दस्य पर्यायवाचकेषु अभिधीयते 'बुद्धि' शब्दोऽपि यत्, तत्र कारण तु इद एव हि—ऋषीणां परमो 'ब्रह्मा' परमेष्ठी पितामह, परात्मनो 'बुद्धि'रूप जगद्गृहणकारक, असशय तत 'बुद्धि' सर्वथा 'परमेष्ठिनी' । "मनुष्या अनुबन् वेवान्, उष्णामसु क्षपिषु, अय-को ऋषिर्भविताऽस्माकं (धर्म्यमार्गप्रदर्शक) ? तर्क एत ऋषिं देवा प्रायच्छस्तेत्य " एव ते (निर० परिशि०), 'ऋषि' आप्तीति मन्व यद्, 'ऋषि' तर्क तन स्मृत । ऋषीणां अपि उपायोऽय, आराभ्यो, निश्चयाय वै, आर्ह, परम्पराप्राप्त, बहुभि सुपरीक्षित, प्रत्यक्षेण, अपि तर्केण, अनुमानेन, आगमेन च, सिर्गाकृतश्च मिदान्त धर्मो भवति, नान्यथा । बुद्धेरेव हि कार्याऽय, तर्कं यस्तु अभिधीयते, "प्रत्यक्ष च, अनुमान च, शास्त्रं च विवि धश्रम, त्रय सुविदित कार्यं, धर्मगुद्धि अभीप्सता" (मनु), (२६०), प्रत्यक्षस्य, आगमस्यापि, प्रमाणस्य इतरस्य च, यद् किञ्चिद् तद् भवेत्, तस्य प्राहिणी बुद्धिर् अतत । योग्यामिष्टकारश्च स्पष्टमाचष्ट भूरिण, "युक्ति

युक्तमुपादेय यत्नं दास्यन्ति, अन्यत् मूर्धामिदं न्याय्यं अप्युक्तं पश्यन्
 न्यना । इन्द्रादस्मि, न वा मोऽस्मि ? अस्मि चेत् वीरजोऽस्मि न ?
 वाक्यमेतच्च तेनैव कथितं ? यत्नेन वा ?—निर्णयश्चातिमो क्षत्रं कथं न्याय्यं बुद्धि
 अन्तरा ? एव शास्त्रे त्रिगणप्राणैः, प्राण एव करोति न्याय्यं बुद्धिरामप्रभा व्याख्या अथ
 कारप्रकाशिका । प्रत्यक्षमेव पश्यामी, दहयो, यत्, दिनन्ति, न्यनन्ति एव तु य
 कश्चिद धर्मं, गृह्णन्ति चापरं, न महिषि, न ममाहो, न रमूलां, न पुम्नः, चेत्स्य
 वा, कुरानस्य, पाद्वलस्यावसा, तथा, न शत्रुद्वला तर्को निरोद्धं शत्रुप्रति
 नान्तं, तेषां धनं म्लिता बुद्धिर् आर्माया एव नियामिका, मध्ये च तल्लक्षणा
 न्यायायाणां विनादिना कुरन्तं प्राड्विनात्, निर्णयं धाम्निमं तथा । (२३०) । धर्मं
 न्यायानि कथयन्, मनुदेव, पुन पुन प्रयुजानि इन्द्रान् दान्त् आत्मबुद्धिप्रभा
 कात्—“आत्मन्मुद्धिष्यापि”, “स्वस्य च प्रिय आत्मन”, “हृदयेनाभ्यनुजातो यो
 धर्मं न त्रिषोऽनं” (मनु) । “अम्यु आत्मसु क्वपि तान् अपृच्छन्तु मानवा —
 ऋषिर्वा भविताऽस्माकं मन्त्रायै पयस्सकं ? तर्कं प्राप्नुमन्तस्य तेन्य — एव एव हि
 वो ऋषि” (शत०भा०), बुद्धेरेव हि पर्यायं तर्कं, यत् क्रियते तथा । आशयोऽप्य
 कृपाणां च—भवत स्वावलम्बितं, परेषा वदन्तान्यैव समुत्पद्य मा मदा (२३०) ।
 न नाम पुनिकाकार, किल्ला दाना न चापि वा, न ‘पकिरा भिन्नं, ना’ यत्ने
 एतत्तर्कं, न कर्णकर्तृज्ञाना वा पत्नाना यदनं षट्, न ‘शास्त्रार्थ-विज्ञानं वा,
 “हृदय” किन्तु मान्त्रं “सर्वोत्तमैव विद्याना एवाप्यन” इति धृति, (२३०),
 ‘आत्मनां अन्यत्र यो वेद उवा क्षत्र, तथा इतरत्, यत् किञ्चिदपि, त तत् तु परा
 ज्ञात्” इति च धृति, इन्द्रात्पश्यन् प्रोक्ता, ध्यनयथापि मुच्यता (२३०) ।
 “उद्धरेद् आत्मनाज्जनात, नजमान् अजमान्देव” (गी०), ‘सर्वं आत्मनि सग्य
 इयेत्, मन्त्रात्तव, मन्त्राहितं, सर्वं आत्मनि सम्पश्यन्, ताधर्मं कुर्वते मन”
 (म०) । न ‘शास्त्रं नाम्नाग्रन्थश्लेषे सर्वं तु दृश्यते । य एव परमात्मा एव भृति
 कारान् अचेतयत्, न एव व्यापको उवापि जातयत् बुद्धेः, अहो !, अमरो निर्नरो
 व्यापी सर्वं सर्वत्र सर्वदा, मानवानां विशेषेण हृद्गुह्यमु स्थितं मदा । नायं श्रुती,
 न वा पन्थो जात, उपायं तान् प्रदीन् । धर्मं, उत्पादयितुं नादक्षान्, वा ततो-
 उपिकान्, न इदानीं अस्मि अर्मा किञ्चु, सर्वशक्तिधरं प्रभु ? प्यात्वा न परमात्मानं
 अहं वात्प्राजामनि स्थिता, अथानशास्त्रं ध्यापि शीलकिया मुनिश्चितं, “लोक

मद्ब्रह्मेद्यापि पश्यतः वक्तुंमर्हथ" (गी०), सत् गात्राणां च स्वप्ना जीर्णाङ्गाः, तर्था च नर्तनाना उपजात, प्रज्ञया, सपत्ना, पुन (२/०), यथा हि याज्ञवल्क्येन सूर्योपासनाया कृता अघातयामा शुद्धाश्च वेदा राजसतेयिनः । 'वाचो' वायं, शुभ्र, इति, चयन, पूजन, 'सनि', वीर्यं रक्षति ये, चोर्ध्वं नयति ब्रह्मचर्याया, 'दितरोमते' च योगोर्ध्वं यैस्तु तत् परिणाम्यते बुद्धि इन्द्रिय मन पेयी हृदा वर्धन्ति, अथ ओजसि, नेत्रसि अपि, वस्त्रे चैव, महसि अपि तथा, त्रमान, अथ किं, सूक्ष्म नेहेन यच्छक्तयैव प्रियते, तपस्विनस्ते कृपयन् तथ्या 'वाजसतेयिनः' । "मर्त्यप्र द्विकाना चाप्याश्रय सूर्य" उच्यते (निरुक्त०), प्रीत्याणा अप्रमेयाणा प्रतीना निचरा महान्, नाम 'वाज सनि' मस्यान्ति अन्वर्ध्यापि हेतुभि, उपासनाश्च तस्याता ज्ञाना 'वाजसतेयिनः', सच्छास्त्राणा उपजाने शकारस्ते, अपि प्रवचने । प्राचीनमत्र मन्त्रमं उच्चीयत ये पुन, नव्यामशास्त्रग तु, य सर्वथा सम्मतो भवेत्, प्रवर्तयन् नूनाश्चाप्याचारान् समयोचितान्, सर्वथा उच्यते मन्त्रास्वस्य ये भवत्यनुभारिण । निश्चिन्तोति चतुर्वर्गं अध्याम शास्त्रमेव हि, तथा तत्प्राधन्योपायाम् तत्रैव विशिनष्टि च, "त ह्यनध्यामवित् कश्चित् प्रियाकल उपाशुते, अर्थकामेष्वसन्ताना धमनान् विधीयते, धर्मं विज्ञासमानाना प्रमाण परम धृति" (म०), धृतिं बुभु समानाना आत्मज्ञान परावण । (२००) । "आर्षैर देवता सर्वं सर्वमात्मनि अवश्रियन्, आत्मा हि जनयत्येषा कर्मयोग शरीरिणा, यस्तु सर्वाणि भनानि आत्मन्यत्र अनुपश्यति, सर्वभूतेषु चशमान, ततो न विदुमुप्यते, ये चैव शक्तिरता भावा, राजसा, तामसाश्च ये, 'मत्त' एव हि ते सव, न तु 'अह' तेषु, ने 'मयि', यस्य सर्वं अभूत् आत्मा ब्रह्मज्ञस्य विजानत, को मोहस्तस्य क शोक पश्य अनु पश्यत, सर्वं भवति विजात ज्ञानेन गृहेन चशामना, मूर्तिपदेन यथैकेन सर्वमेव हि मृग्यम, निकृन्नेन चैकेन सर्वमेवशयम यथा, अनि सर्वान् पदार्थांश्च, स्वयान वयेति अपि स्वय, सर्वत्र अलति यन् चाय मतन सर्वभुग् विभु, आनन, मनता व्यापी सर्वत्र, निरन्तरं, ज मित सन् स्वय, सर्वान् अन्त्यान् च परिभाति च, सर्वान् परि 'मिता'श्चापि 'मा' इत्यनेन निषेधति, 'न इति' 'न इति' इति निय च, तस्माद् 'आत् मा' इति कथ्यते । सर्वं आत्मनि सपश्येत्, सन् च अस्मन् च, समाहित, सर्वं आत्मनि सम्पश्यन् न अधर्मं कुरुते मनः । इमे समुद्रा गिरय महाशानि जगन्ति च, अन्त नरणातरस्य गदा यहिरिच स्थिता", (म०, उ०, गी०,

उ०, पु०, म०; यो० वा०) । (३००) । येन एतद् अपरोक्षेण, न शब्दैरेव केवल, अनुभूत, यस्य वृत्तं साक्षिन्व कुरुतेऽत्र च, लोका य मुचरित्र च नि म्वायं चापि जानते, स एव धर्मं निश्चेतु सशये सम्यग् अर्हति, “य वै म्रूते स धर्मं स्याद् णको वाऽध्यात्मवित्तम ” (या० स्मृ०) ।

वेदपुराणेतिहासार्थभ्रश, कथ तदुद्धार ?

“मरहस्योऽधिगन्तव्यो वेद सपरिवृहण, धमेणाधिगतो यैस्तु वेद सपरिवृहण, ते शिष्टा, ब्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिप्रत्यक्षहेतव, इतिहासपुराणान्या वेद च परिवृहयेत्, विभेत्यल्पश्रुताद्देवो—माभू अय प्रतारिष्यति” (म०, म० भा०)— इत्यादेशो मनोरस्ति, व्यस्तो व्यासेन चाऽप्यसौ । नह्येकमेव शास्त्र तु जानन् जानाति किंचन, “एकं शास्त्र अधीयानो न विद्याच् छास्त्रनिश्चयं, तस्माद् बहुश्रुत शास्त्र विनानीयात् प्रयत्नत ” (सुश्रुत, सूत्र० अ० ४) । प्रायो लुप्तस्तु वेदाना रहस्यार्थां, विनाशानात् तद्द्व्यञ्जकाना ग्रन्थाना, बुद्धिहासाच् च सर्वत, विवृद्ध्या बहुश्रुत्यापि भारतेऽनधिकारिणा, आध्यात्मिके पिरक्ताना, सत्तानामाधि भांतिके, (यथा भागवते, पूर्व, तन्माहात्म्ये च, वर्णितं), पर्वतारण्यदुरोंपु, गुह्य विद्या विज्ञानता, ताश्च गोपयता, स्व च, योगसिद्धतपस्विना, पापसम्पर्कभीतानां, ऋषीणां चाप्यपक्रमात् । (३१०) “विद्या ह वै ब्राह्मणं आजगाम—‘गोपाय मा, भवधिस्तेऽहमस्मि, अस्यकाय अनृजवैश्यताय न मा म्रूया, वीर्यवती तथा स्यामः’ य आनृगोति, अविद्ययेन ब्रह्मणा, शिष्यस्य श्रोत्र, अमृत सग्रयच्छन्, त जानी यान् पितर मातर च, त न द्रुह्येत् कतमद्यनाह, अध्यापिता ये गुरु नऽद्रियते विप्रा, वाचा, मनसा, कर्मणा च, यथैव ते न गुरोर्भोजनीया, तथैव तास्र भुनक्ति श्रुत तन्, ‘यमेव विद्या शुचिं, अप्रमत्तं, मेधाविन, ब्रह्मचर्योपपन्न, यस्ते न द्रुह्येत् कतमप्यनाह, तस्मै मां म्रूया, निधिपाय, ब्रह्मन्’ ” (ऋग्वेदशाखामन्त्रा, निरुक्ते यास्केनोदाहृता, सावणेन ऋग्वेदभाष्यभूमिकाया अपि निरुक्तात्) । “विद्यैवैव तम काम मर्त्स्य ब्रह्मवादिना, आपदि अपि हि घोरायां न तु एनां इरिणे वयेन्, अधर्मण च य प्राह, यथाधमग पृच्छति, तयोरन्यतर प्रैति, विद्वेष वा अधिगच्छति सावित्रीमात्रसारोऽपि पर विप्र सुययित, नायद्वितस्त्रिवेदोऽपि सर्वंश्री सर्वविश्रयी’ (म०), “तप श्रद्धे ये म्रुपवसन्ति अरण्ये, शान्ता, विद्वांस, भक्षचर्या धनन्, सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति, यत्रामृत स पुराणो ब्रह्मय-

जमा, तद्विज्ञानार्थं न गुरुमेवाधिराच्छेत् समिपाणि धोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ, तर्मा न विद्वान् उपनिषण्णाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, येन (मया)अक्षर पुरप वेद सत्य, प्रथति ता तत्त्वतो ब्रह्मविता” (उ०)। अध्यापकाभाष्येतार कति अद्यवे ‘मुद्यप्रिता’ ? परम्पर च परन्तन्ते पित्रुषुप्रवण् कति ? (३२०) । तथापि ऋषिभि , लोक , मातृवद् हृदयालुभि , कथञ्चि लोभने व्याजे , भागविद्या तु निक्ष्यते, धोतुमिच्छति नैव ण्ते क्ति, मोह्यश गता , ‘सस्त्रुल’ चापि, धर्म चापि, उपजीवद्भिरेव च, इतिहासपुराणाना गृदार्था हापितोपखिल , गृह्यतु कथ वेदान्, तयोद् अर्थेऽपि अशिक्षिता ?

आध्रमदुर्दशा ।

महाधर्मप्रथमार्थाय दुर्लभा योग्यशिक्षका , सद्ब्रह्मचारिणश्चापि दुष्प्राप्या साम्प्रत तत, सद्ब्रह्मणा न गुरव , कुत सद्ब्रह्मचारिण ? दुर्विनीता, अस्मत्कृतध, स्वय अध्यापको यत्र, अध्येतारं कथ सोऽय मस्क्रुयाद् विनयेत् अपि ? भगवन्मनुनाऽदिष्टा मयांदा गुरवे तु या, न दृश्यते पात्यमाना गुरुभि साम्प्रत तु सा । “उपनीय गुर शिष्य शिक्षयेत् शीघ्र आदित , आचार, अग्नि कार्यं च, मध्योपासन एव च” (मनु०), आवश्यक्य इमा शिक्षा शिष्यन्ते अध्यापके कति ? स्वय न शिक्षितास्तत्र, शिक्षयतु अपरान् कथ ? शास्त्रार्थयत् तु दास्यार्थं भूय पंडितमानिता, सभामु दृश्यते प्राय, कोलाहलमयो भृशः (३३०), राक्षसी ध्रुयते प्राय ज्ञान्, न प्रायस्तु सूनृता, “अपयो राक्षसां आहु यंच उन्मत्तदृश्यो ,सा योनि सर्ववैराणा, सा हि लोकस्य निरुति , लक्ष्मीं दुरये, विप्रवर्षति अलक्ष्मीं, कीर्तिं सूते, दुष्कृत या हिनस्ति, ता चापि ण्ता मातर मगलाना, धेनु धीरा सूनृता वाच आहु ” (उत्तरचरित), न जिज्ञासा, न शुश्रूषा, नापि तत्त्वबुभुमुता, ‘विद्याधिनो’ वद्रामु स्वान्, सत्या ‘विद्यार्थिता’ नहि, विद्वाम् मन्यमानेषु सत्या विद्यापि नो, तथा । “उपनीय तु य शिष्य, वेद अध्यापयेद् द्विज , सक्त्व, सरहस्य च,त ‘आचार्यं’ प्रवक्षते, एकदेश तु वेदस्य, वेदाङ्गानि अपि या, पुन , योऽध्यापयति, पृत्त्यर्थं, ‘उपाध्याय’ स उच्यते, निषेदादीनि कर्माणि य करोति यथाविधि,सभावयति च अन्नेन स विप्रो ‘गुरु’रच्यते” (मनु)। आचिष्य सर्वान् शास्त्राभान् धर्मान्, य स्वय आचरेत्, अनुसारेण तेषा च, शिष्यांश्चञ्चार येत् तथा, निदर्शनैर्नञ्चारस्य स्वस्य, गाढ प्रभाषयन्, आचारेण शिक्षयेद् य, स

'आचार्य' इति स्मृत, नान्धां, यो न ईदृश, न तु शब्द उच्यते अहंति । "यत्
 यत् आचरति श्रेष्ठ तत्तदेव इतरा जन" (गी०), (३४०), आचार्यां, चापि,
 उपाध्याय, गुरुवाचाथ तादृशा, जिन्यतो भारते वयं दृश्यते ननु माम्प्रत ? इदानीं
 विद्वत्परीया युवानो, उपबुद्धय, अदृष्टव्यवहाराश्च मौदीत्येऽपि न सुस्थिरा,
 न निश्चिता मदाचार्ये, न स्थितप्रमत्ता गता, पठित्वा कतिचिद्ग्रन्थान्, प्ररनस्तेषु
 पराक्षिता, 'आचार्य' पत्नीं गुर्यां लभते हि महत्तमः । अथ 'आचार्य'-दानोऽथ,
 न स्र अथं व्यनक्ति अर्था । शास्त्रात् न शक्ता निश्चेतु सदाचारान् मनान्तान्,
 आचारयेषु अन्यैस्ते नञ्चरत स्तय, कथं ? कुरापेन मदाचार, विस्मृत गृह्य
 (शुक्र) रक्षण, कामार्थास्तु दुराचारान् आचरति जिन्यति अपि, अप्यापराश्राध्वेतर
 भृश स्र पर-दूषका । आचार्योपाध्यायशब्दैर् भूषिताना इय दशा । गृह्यचर्याध्रमो
 नणो भ्रष्टोऽद्यत्वे तु सवथा ।

गृहस्थधर्मान् के नु अद्य, मनुष्यान्, पालयति च ? वानप्रस्था-प्रस्थितास्तु
 प्रायसो लोप एव हि, सन्यासि मङ्गलोशाना दशा चापि न निरोहिता ।

विद्यार्थी, पाठशालाया पन्नेव विवाह्यते, जनयति अपि अप-यानि गृहस्थो
 ऽपि भर्त्सु तथा, (३५०), एकत पुस्तके व्यग्रो, उपरतो जीविकाऽर्जने, वानप्रस्था
 चित्ते काय स्वयंछेदेव योज्यते, 'देशभक्ति' 'देशहित' नामके शूरदशिभि, कारा
 वामेषु चैवाय क्लेश्यतेऽपि, तथाऽन्यथा । अथवा, स्वयमेव अय, प्रतिष्ठार्थं तद्
 ईहते, प्रेरणाद् देशसेवादिभारवादायेण चाथवा, तद्व्यानेन अथवा, दुभात्, स्वार्थ
 माधयितु नु या । कात्ये वा, यौवने वा, अन्य वस्ते कापायचीवर, दुराचारेषु च
 तत पतति प्य पुन पुन, पचितो, शभिकेर् दुष्टे, प्रकृत्या मोहित स्वया,
 इतो भ्रष्ट्यतो भ्रष्टोऽन्येषा च भ्रष्टकारक । एव सर्वाध्रमाणा हि धर्माणा घोर
 सकर, देश प्रवृत्त, कुरत घोरानर्थपरम्परा । विद्याधिन 'स दाराश्च' 'ब्रह्मचर्य'-
 अध्रमे स्थिता, सापत्या, जीविकाव्यग्रा, 'देशसेवा' रता अपि, गृहस्था, न गृहे
 पुन, ईश्यां द्वेष अदिता भृश, स्त्रियं परनरजसका, परदाररता नरा, कापाय
 येषा निलज्ज महासम्पत्तिधारिण, विरक्तस्वपिणो रक्ता भक्तभार्यांऽभिमर्शन
 यकमतपरा कचिद्, वैदालनतिका परे, (३६०), आश्रमाणां दशा हि इय,
 दारणा कलि-कारिता । शौष्याणा बहुकोटीभिर् मित आयो हि धार्पिक, मङ्ग-मदिर
 तीथाना, कुपायैर अद्य लभ्यते, अनाचार-दुराचार कायपु अपि अपबीयते । सुवि

चारित्र्यकार्येषु, देशोद्धारकरेषु, यं वीर्येण चेद्, अभ्युदय प्रज्ञाना सर्वतो भवेत् ।
 नरा. नायंश्च यालाभ विप्रवद् नन्दैयुर् अजमा ; विद्याप्रचारनालाश्च, मरुत्प्यां
 पित्तदेहयो, पृथुपायानुशांस्विन्व , चिकिराकपालथाश्लवा , मनुष्याणा पद्मना
 च रगणाना अगदकरा. , वाणिज्यवासां विविधा, रमान्ता विविधानथा, वृत्तिदा
 ये मनुष्याणा, 'ग-उर्ध्व-मग्ना' अपि , घ्यायामन्नुद्यदाहाश्च , अप्युद्यानोपवनानि
 च, क्रीडास्थानानि रम्याणि, विहारा शोभनामया , युयुधु भनुतुशुशुना, सम्यग
 दर्शनसाक्षिणा, आत्मध्यानोपयोगीनि ग्यानानि सुशुचीनि च—“शुचीं देशे प्रति
 दृष्ट्य स्थिर आत्मन आत्मन , वृत्वा गुह्यम मनो, युज्याद् वांग, आत्मविमुक्तये”
 (गी०), सुन्दराणि सुरम्यानि मन्दिराणि शुभानि च, मारिचकीना हि मूर्त्तीना,
 कुरूपाणा तु नैव हि, (३००) ; सर्वमेतन् , निराशय, प्रकथेत दिने दिने,
 जनाना ननु मंत्रेण भुक्ति मुक्ति प्रसिद्धये, त्रिगर्गान्पुदयायशर्दा, पश्चान् ति श्रेय
 साय च—पूरोक्तो पापिको क्षाय चेद् वीर्येण विवेकत । किन्तु भासा सा निरन्ता एव
 धीरैर् आधममकरैः । यत्-‘मराज्य लाभाय, योऽय, दासत्वदु ग्विनै , परराज्याद्
 भृशोद्धिर्नै , वृथा चापि त्रियोजितै , प्रत्यह परदेशीयैर् अधिक्षिर्त्तैर् त्रिमानितै ,
 राजभृत्यै स्वदेशीयैरपि एव अवमानितै , पराधीनत्वपीदाना अभीक्ष्ण तीक्ष्ण
 वेदिभि —तस्मिन् यत्ने यदि तु एते सर्वे ‘वापायधारिण’, ‘शैराणिण’, ‘उदा
 मोना’, ‘क्रत्रीरा’, ‘दुरवेशका’, ‘अर्यादिन’, तथा, ‘नागा’, ‘बन्फटा’, यद्गुपः
 न्धिन, नानारूपधरा भिक्षाशजोरा कापटिना रता, भारायमाणा गृहिणा,
 साहाय्य कुपुंर गुह्या, न दुरा स्योत् परराज्यस्य प्राप्तिर् ध्रुप्र तदा ननु । भोगे
 पिलासे च रता किन्तु चैराग्यतमिन, वृत्त्येम्भो त्रिमुग्ना सर्वे, धुद्रराधेषु
 नन्परा (३००) ।

विद्याधिना, गृहस्थश्च, स्वराज्योसोगकारिण शराबासे प्रवेश्यते, पीड्यते बधवधनै ,
 धनद्वैश्च दृश्यन्ते तद् आधित विनाशकै , ‘विरता’ किन्तु मोदन्ते, वैशिनो, निर
 पत्रवा । “वाम्याना कर्मणा न्यास मन्त्रास कवयोऽपि (गी०), एव भावोऽस्य राजस्य,
 पूर्व, कृष्णेन शासित, इदानीं स तु सर्वोऽपि भृश विपरिवर्तित, जैह्वय औपस्य
 परै, मूढे, मिथ्यासन्वासरेशिभि, “सद्-भावे, साधु भावे च, सद् इति एतन्
 प्रयुज्यते, प्रशस्ते कर्मणि तथा, सन् राज्ञोऽप्य उदीर्यते” (गी०), सर्व-सद्भाव-
 साधुत्वं मरुत्सन्वासा एव वै, चयां च तद् विरुद्धानां, सत् (न्

क्षिप्यते । द्रव्या राजाजसन प्राप्ता, राक्षसा ब्राह्मणजन्मन, यक्षा वैश्यजन्मन
जसीमा, नरके पानिता प्रजा । युवानो वृद्धवृद्धीणां, वृद्धा यौवनकाक्षिण ।
“दुरितैर् अपि क्तु” भात्मसान् प्रयतते नृपसूनयो हि यत्, तद् उपस्थित अग्रहीद्
अन पितुर् आज्ञा इति, न भोगनृप्याया, खलदुक्कर, प्रतापवान्, व्यवहार
जसन आददे युवा, त्रिषु दडधरम्, त्रिदडवान्, कुशाधीर प्रयथास्तु विष्टर्
(रघु०), “वाग्दडध्र, मनोदड, कायदडस्तथैव च, यस्यते निहिता युद्धौ,
त्रिदडोक्ति स उच्यते” (म०) (३९०) । “अग्निवर्णं अभिषिष्य राघव स्वे पदे
तनय अग्नितेजस, शिश्रिये, श्रुतवता अपदिचम, पदिचमे वयसि नैमिष वशा,
तत्र तीर्थमल्लिलेन दौषिका, सत्त्व अतरितभूमिभि कुशै, सौधवास उटनेन
विस्मृत, सचिकाय फलनिस्पृहस् तप । शैशवेऽन्यस्तविद्याना, यौवने विपर्ययिणां,
वार्धक्ये मुनिवृत्तीना, योगेनान्ते तनुशुभ्र” (रघु०) । अथ तु रचिरजदर्श,
लोककल्याणकारक, प्रज्ञानिना प्राचीनानां, यवोऽस्माभिस्तु विस्मृत, सन्तोऽपि
आश्रमाणा च, वर्णाना चापि सकर, प्रसृत सर्वतो हि अन्ध, देशाध पात
कारण । घयोऽनुरूपधर्मस्य चरणे ‘धम्यते’ जनै, समाहितेन मनसा च, आद
रेण उच्येमेन च, ‘आ’ समन्तान्, स्थितै तस्मिन्, तस्मात् रयातोऽय, ‘आश्रम,
सम्प्रति एषा निरुक्तिन्तु सर्वथा वितर्पीकृता ।

रूपकाणि, तदर्थलापन आवश्यक ।

‘समुद्रे’ दायन रिणो, तन्नामे ‘पद्म’-जन्म च, उत्पत्तिवर्षणस्तत्र, ‘मधु
कैम्भ’तो भय, उरै ‘धनाट्टं’ हनन तयोरापि च विष्णुना, ‘समुद्रमन्थन, देवै देवैर,
मंदरदण्ड’, ‘कूर्मशृष्टे’ निधाय एत, रज्ज्वा ‘वाकुकि’ना तथा, नस्माच् चतुर
दशानां च ‘रत्नानां, च ‘श्रियो’, जनु, हालाहल ‘विष’स्यापि, ‘वारण्या’, ‘श्रमृत स्य
च, (४००) ‘संहिकेय शिरच्छेद ‘दिव्यचक्रज’ विष्णुना, लुब्धस्यामृतपानार्थं
द्वैत्यस्य तु सुरद्विष, स्थितस्य कपटेनापि ‘मध्ये’ ‘भास्कर चन्द्रयो’, ‘गिरणोद्विरण’
‘राहु शिरसा’ चासहृद् तयो, ‘वृशा’सुरवधश्चापि, दस्यका ‘हनुर’ अस्पृशत्
दिव, युधं द्वितीया च, ‘दयोपि अस्थि’-शृतेन च ‘यज्ञेणैव’ ‘महेन्द्रैण’, ह्यायाश्च
विभाजनं, शृययो-जल-वृक्षेषु नारीष्वपि, चतुर्विध, सर्वेषा ‘पापचिह्नानां’ ‘वरे’
प्रच्छादन तथा, ‘घद्रेण’ ‘गुर’-भार्यायाः ‘ताराया’ हरण, तथा तस्यां ‘युध’स्य
जन्म, भय ‘समाम’ ‘तारका’भय, तदन्ते ‘गुरवे’ ‘दान’ ‘ताराया’ ब्रह्मणा पुन,

पुष्यरागमनं वृष्यो, 'श्वेद-श्वेदरव' जन्म च; 'भूय-भाषा-श्विनी-भासा-पुटपोर'
जन्म चा'श्विनोः' 'नाम'त्ययोः, भिपस्त्वं' च 'देवानां'उत्तमं तयोः,विष्यस्योष्पू-
यणं, सूर्यमार्गरोधः ततो, विषेः आश्रया प्रस्थिते'अस्त्रये' 'दक्षिण', एवंतस्य च
'प्रणामो' अस्मि दंष्ट्रद्व, यः न भयुनापि समाप्यते; सम-द्वीप-अध्वनिमार्गं 'प्रिय-
मत-रथ-धर्म'; सिन्धोः 'पानं' अगस्येन, 'सूत्रायेन' विसर्जनं; (४१०); 'अहल्या'-
ध्वमिधारश्च, शपन च 'हन्द्र-चन्द्रयोः', तरयाः अपि च, तद्भ्रम्यो 'यो तमेन'
गदपिणा, 'सहृदाक्ष'त्वनेकरय, 'पाक्षिको' अन्वय च 'क्षय'; अहल्यायाश्च निः-
संज्ञ-निहाय' बहुधापिकं, 'राम'स्य 'वादस्पर्शन' संज्ञालाभः पुनन्तया; घट्टणश्च
अधुविन्दुस्यो'अंग्यरोगममुद्भवः; मोधाश्च श्रुतेभ्यः केदोभ्यः तरय 'भद्रोनां'च
संभवः; स्पलितस्य महेशस्य,मोहिनीरूपश्यामिनः, धातूनां पारदादीनां उत्पात्तिर्,
वीर्यतः तथा; 'वराह-विष्णोः,भूयेश,महात्,भूमिस्य जन्म च; 'भाषाः', 'दक्ष'-सुताः
सर्षाः, 'कश्यपस्य' त्रयोदश, ताम्यश्च ज्ञीवज्जन्तूनां सर्वेषां जन्मं तथा,देव-सुर-म-
राणां च, तिरश्चां, यादस्यां अपि—इंद्रियः संति शतानाः पुरोणेऽवद्भुताः कयाः; अप्र-
तर्षाः, अतंभाष्याः, शुद्धिप्राप्त्यस्तु नैव याः ।

उक्तं महर्षिभिः सर्वं किं पृत्नं भक्तजल्पितं ? मैवं। किं तर्हि ?। सन्ध्येव कृषि-
माणि तु सर्वथा, कृतानि भाष्यापिकारूपैः अद्भुतैः, बुद्धिपूर्वकं, वैज्ञानिकानां सप्यानां
रूपरामि एव, तत्प्रसङ्गः (४२०)। भाष्यामिकोऽर्थः केषांचित्, केषांचित्च अधिदैविक',
तथाऽपरेषां केषांचित् आधिर्भौतिकः एव हि; अनेकेऽर्थाश्च केषांचित्; सादृश्यात्
सूचितारत्ताथा; सर्वेष्वंगेषु प्रकृतेः 'समता'-न्यायप्रदतांतात्; यथा माहेश्वरैः सूर्यैः,
पाणिनिश्चापि बोधितः तात्वं व्याकरणस्य, अथ वेदांतं मन्दिकजद्वयः; 'संसार-चक्रं'
इत्युक्ते यथा, याश्च 'जगद्-भ्रमः', सर्वे परिमिताः हि अर्था 'संसंख्ये'व 'चक्र'वत्,
'जन्मम्वंते' तथाऽवर्तयद् 'भ्रमंति' च सर्वदा, हस्यर्थांश्च गभीरस्तु सपदि एव हि सूच्य-
ते। 'बालानां' रोचनाय, अपि क्रमशो बुद्धिपृष्टये 'विष्टिपृष्टपावर्धनेन, जिज्ञासोद्बोध-
नेन च, कुतूहलात् कृते प्रभे, उत्तरैर्मदनंतरं, तत्प्रार्थानां च कथनैः, तेषां सच्छिक्षणाय
च, तादृस्यो वासलैः पूर्वैः अद्भुताः निमित्ताः कथाः। एवं एव हि सर्वाणि रूपः
काणि तु पंडितैः, 'व्याप्ति' आधुनिकैर्नून व्याख्येयानि दयालुभिः, जनानां सुखबोधे
धाय, यथेनाय धियां क्रमात् । किंतु सर्वोऽपि तन्नायार्थैः रूपैः कणां तु विस्मृतः पंडितैः
स्वयमेवाद्य, अवधीर्यते च पृच्छकाः, आक्रुश्यन्ते च; 'निचन्ते, आक्षायन्ते च' धर्षणीः-

(४३०) 'अश्वरार्थं न मत्तव्य', 'श्रद्धेयोऽस्ति अथ एव हि' 'नास्तिक्यत्र जिज्ञासा', 'शंका पाप महन् खलु', 'सद्यः स नरकं गन्ता मदिग्धे यो मनाग अपि' । देशदशायां ईदृश्यां, स्वात्म्येण विचारका, वदेषु च पुराणेषु निराभ्याश्चावधारिण भवे युक्तेन् किमाश्चर्यं, 'हिन्दु'धर्म च सर्वथा ? । विज्ञानानां नवानानां पाश्चात्यानां सहायत, प्रज्ञानानां पुराणानां गभीरैः मननैः स्थिरैः, लुप्तानि गूढज्ञानानि लप्स्यते प्रापन्न पुन । भारते तु एतदर्थं हि प्राक्प्रतीच्यो समागम, कल्याणाय उभयोरेव निर्दिष्टो जगदानना, किंतु उभयोः पापबुद्ध्या जात पादाकरसयो (४३६ आदिन १२४३ श्लो०)

४ अध्याय

बुद्धिविमद 'महाजन बुद्धिर्निष्पत्ती ।

'बुद्धिरेव हि निर्णेत्री'—स्तवमेतत् तु भासते तथाऽप्युपघते प्रथम—बुद्धिर्मान्य न लभ्यते मुडे मुडे मतिर्भिन्ना, मतभेद पदे पदे, अश्वत्थामा यथा प्राह कृप, परंणि सौमिके, 'सर्वे हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तर सर्वस्यजमा धहु मत, सर्वोऽत्मानं प्रशंसति तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा, कालयोगे विपर्यासं प्राप्नुयान्योऽन्य विपद्यते, अन्यथा यौवने, बाल्ये, बुद्ध्या भवति मोहित, मध्येऽन्यथा, जराया तु सोऽन्या रोचयते मतिं" (म०भा०), मिथो विषदमानेषु धर्मवृत्त्ये च शास्त्रिषु, निश्चेय हि ऋष—'मान्योऽयमेव अध्यामवित्तम ? इदमेवात्तर तत्र—'कृये सामाजिकं सति, समष्टिबुद्धिरेवात्र कुर्याद् अन्य विनिर्णय—माननीयो हि सर्वेषां अयम् अध्यामवित्तम' । वैयक्तिके स्वके कृत्ये, स्वबुद्धि स्यात् प्रमा-समा । 'श्रुतयो विभिन्ना, स्मृतयोऽपि भिन्ना, नैको श्रुतिर्वस्य वच प्रमाण, धर्मस्य तत्र निहित गुहाया 'महाजनो' येन गत स पन्था" (म०भा० घन० यथ-युधिष्ठिर-सवादे) । 'सद्यारिभ्याश्च, च सद्गुणाद्, पदासा च बहुश्रुते, तयो विद्या-समायुक्तोऽयमेव अध्यामवित्तम'—इत्येव निर्णय कर्तुं नान्य क्षान्ति, महाजनात् । (१०) । 'महाजने, 'लोकमते, 'भूयसीये, वसन्, स्वय 'वासुदेवो', महत्त्व, कुरुते त विनिर्णय, फार्यं तु स्तम्भ आपन्नं, नैवास्ति गतिरन्यथा । 'महाजन', तु 'जनता'जनानां निवहो महान्, यथोक्त धतराष्ट्राय महाप्रानेन मत्रिणा अत्रा धर्मावतारेण विदुषा विदुरेण हि । "एकं पापानि कुरुते

एव भुक्ते 'महाजन', देनापारान् समयान् जातिधर्मान् सुभूपते यस्तु, परापरस्य, स परतत्राभिमत सर्वैव 'महाजनस्य' आधिपत्यं करोति" (म० भा० विदुरनीति), प्रेषितो दमयन्त्या यो नालस्यान्येभ्यो द्विज, "मृत वै जन-स्रस्तसु, तत्र तत्र, पुन पुन, 'प नु स्व, कितव', छिन्ना यस्त्रार्थ, प्रक्षिप्तो, मम", प्रत्येव्य नगरीं भैगीं, भैगीं पर्व उपाद् न — 'अयोध्यां नगरीं गतया, भागम्बरिर् उपस्थित, श्रावितश्च मया पाष्य स्वदीव स महाजने, ऋतुपर्णो महाभागो, यथोक्तं, परवर्णिनि" .. " (म० भा० नलो०) । स्पष्ट 'महाजन'योऽत्र 'जनमसद्' हि, मापर ७

कुमारसम्भवे षोण कविना ध्रुवशाब्दिना, "यिल्लोक्य वृद्धोऽसमधिष्ठित त्वया, 'महाजन' स्मेरमुग्यो भविष्यति" (वृ० म०) । (२०) । वाक्यायनेनापि तथा कामसूत्रेषु भाषित— " 'महाजनेन' धरित राज्ञां अनुधिधीयते, यतो, ज्ञाम् नैर् न पापिष्ठं कर्षेव्य पारदारिक" (वा० वा० सू०) । तर्केऽप्रतिष्ठे, मतिषु प्रभेदे, कृप्ये रिगते चाल्ययिके समक्षं, धर्मस्य तत्रे विहिते गुहायां, 'महाजन'-स्यैव हि बुद्धिरीष्टे—'अथ हि मान्यो, क्षयगातमयेदी, धर्मस्य तत्रे किल दृष्टग्यां अर्त्येन सर्वं निहित च, सर्वं अर्त्येन बुद्धिश्च हित परिष्यति' । प्रातिरिपिके वस्तुनि नेज बुद्धि, सार्यरिपिके बुद्धिसमष्टिरिष्टा, समाजधमे पतिते तु संसये, समाजबुद्धिदि पधप्रदुर्निका । एकाकिनोऽधिकारो वा, कृत्य पापि, न विद्यते, उभौ अपि प्रवर्त्तते सम्बन्धेऽयै सह एव हि । "अनायशा विनश्यति, नश्यति बहुनायका, कुनाय काश्च नश्यति, तस्मान् कार्यं सुनायक", "सर्वे यत्र तु नेता, सर्वे पठितमानिन, सर्व प्राधम्यं ह्युद्यति, तद् बुन्द द्वाशु नश्यति" । तयो विद्या-युतो नेता, निस्स्यार्थी, सुपरशिक्षित, रागद्वेषविमुक्तश्च, निष्पक्ष, फीसिमान् बहु, भूयसां श्रद्धितो, यत्र, तत्र स्यात् 'लोकसंग्रह', 'कर्मवर्णा'नुसारेण, सर्वेषां च सुख तथा । 'लोक विग्रह' एव स्याद्, यत्र नेता न तादृश । (२०) । "सैनापत्ये च, राज्ये च, दृष्टनेतृत्वमेव

७महाभारतटीकायां एवं एवास्ति खण्डित शब्दोऽय नीलकण्ठेन, बहुविधैः, धीमता । 'महापुरुष' इत्यर्थो आत्स्येन अन्यैस्तु कथ्यते, महान्तं पुरुषा नूनं कथयस्तु मयति हि, परन्तु तेषां प्रानास्यं, निर्णयाय अन्तिमाय वै, निरस्तं पूर्वमेवास्ति, मतमे दातु परस्पर, ऋषीणां भिन्नवयसां नैकत्वादिति हेतुत । अन्येषापि विनाय वै प्रसंगे अस्मिन् विशेषत, शब्दो गुर्जरभाषायां अथापि एव प्रयुज्यते, वक्तु लोकस्य निवर्ह, शंनं, जन समागम । (५) ।

च, सर्वलोकजधिपत्' वा, वेदशास्त्रविद् भवेति" (म०) । प्रजा-वृत्तो 'नृ-पो' यत्र, तथैव च 'पुरो हिताः', प्रजा-वृत्ताः मंत्रिणश्च, तत्र तु अस्मि समन्वयः, 'एक'-'प्रजा'-'संघ'-'गण'-राज्यानां किल सर्वथा । 'एको' नृपो, मंत्रि-'गणाः', 'प्रजा'-'संघ'स्य 'संमताः', प्रजाभिश्च 'वृत्ताः', तस्मात् सर्वेषां अत्र संग्रहः ।

सर्वमानवसंग्रहः ।

संग्रहेणैव ज्ञेयंति 'हिन्दवो' न तु विग्रहैः ; अवरोधेन संस्रयन्ति, न विरोधैः कदाचन ; परिवेष्यापरान् धर्मान्, जरयित्वा तथाजन्मनि, प्रभविष्यन्ति सर्वत्र, दास्यन्ति अपि आभ्यरक्षणे ; ह्यमेव प्रथा पूर्वं आ-भ्यगाद्-हर्षवर्धनम् ; तावद्, याः परदेशेभ्यो भारतं समुपागताः जातयः, ताः समन्तास्तु चतुर्वर्णेषु मेलिताः, गुण-कर्मानुसारेण, मनशश्चर्ज्यतां हृताः ; दाकाः हूणांश्च, यचनाः, हिमवत्प्रान्तवासिनः, अन्ये च केचित्, कविना घाणेन खलु वर्णिताः, हर्षवर्धनयोधेषु, ये गताः भारती-यतां ; तासां विशेषधर्माश्च कालेन विलय गताः, मनोः साधारणे धर्मे, नाममात्र-विशेषिताः । (४०) । तत्पश्चात्, 'जन्म-वर्णस्य' प्रावृत्त्येऽप्यधिकं कृते कुमारिला-दिभिः, भूयान् विग्रहः समवर्धत, परस्परं च, 'हिन्दूनां', बाह्यागन्तुभिरेव च ; हासश्च तेषां अभवत् ; भवत्येषां पुनाऽपि च ।

यत्रे कुमारिलादीनां नूनं आसीत् तु कारणं ; बौद्धधर्मः स्वकाद् रूपात् बुद्धाद् धर्मंश भूरिशः ; प्रायस्सते दुराचाराः 'भिक्षुवो' वाममार्गिणः, प्रजासु मुग्ध-मूढानु याम-त्तर प्रकारिणः, बभूवुर्वै ; विहाराश्च भैरवीचक्रभूमयः, सामग्रीभिवि-खासानां, धनैः रक्षैश्च पुरिताः, राजनीत्युपजापानां पेटकानां च पोषकाः । तेषां विरो-धिनल्लभ्यान् मगशो भारतेऽभवत् । 'भिक्षुवो', दमनाय एषां, शकहृणान् न्यमंत्र-यन् । ततो देशीयराजानः सुकृपुः तेषु भिक्षुषु, तत्संचितानां कोषाणां भूमिनां चापि लोभतः ; कुमारिलभदीन् बौद्धानां दमनाय अनुजगृहः ; यमस्तुर् बुद्धमूर्तीश्च, विहासान् चाप्यनेकशः ; स्वच्छंदोद्ग्राहापवाहान् व्यभिचारस्य छद्मवान्, प्रवर्तित-तान् भिक्षुभिश्च, विनिर्गन्तुं, तथा जन्मवर्णप्रथां भूयो ब्रह्मयामासुर् उन्वदं(५०) ।

भवेद् व्यवस्था सा, तस्मिन् काले, वैशोपकारिणी ; कालप्रवाहतो जातः सा-ऽपुना तु अपकारिणी, 'अति'-आदरात् जाति-नाम्नि, गुण-कर्मानपेक्षणात् ; "आध-येत् मध्यमां धृतिं, 'अति' सर्वत्र वर्जयेत्" । जन्म-वर्ण-व्यवस्थायां अष्टायां 'अति'-वर्षणान्, 'कर्मणः' सयथा त्यागात्, सा बुद्धेन विशेषिता, रक्षणेनापवादानां

जातानां गुण-कर्मतः । अथायां तु पुनस्तस्यां, दोलानीत्या, पुनः तदा, कुमारिलजदि-
 भिर्यतःपरिष्कृतं कृतस्तु तां । साम्प्रतं सा पुनर्ग्रथा, नवं संस्कारं अर्हति । कुमारिल-
 स्य एव काले, शंकरस्य च, मुस्लिमाः अवधारकंन्दन् सिन्धुदेदी, दिविष्टे ह्यंबवर्धने ;
 न'कालीनिद्विजध्यापि 'म्लेच्छ-म्लेच्छे'ति निन्दिताः, कोपिताश्च भृशं ; नैव चतुर्प-
 र्णेषु मेलिताः । संख्येव तेषु विशांसः, सति चैव उन्नताः भटाः, पात्तादक्षाम्भधा
 तेषु, सति च भ्रमकिंकराः । त एव किं मांसभक्षाः ? हिन्दवः किं न तादृशाः ?
 सुरा न पीयते तेष्वोऽधिकं किं ननु हिन्दुषु ? गोमांसं वर्जयन्त्येके ; वाराहं अपरे
 तथा; निरामिपभुजस्तु उभौ समानं परम-अशुची । वर्जनीये सुरा-मांसे इत्येवजदि-
 शक्ति प्रभुः स्वाम्यभुवस्तु भगवान्;मन्वते कति हिन्दवः?नदन्तोऽन्यान् 'अशुद्धांश'
 च, अपि अशुद्धा. तु तरां स्वयं । 'देवलस्मृति'कारेण विदुषा दूरदर्शिता, यलादि-
 धर्मं नीतानां 'शुद्धयै' यतः कृतः; परं भासौ सकलतां यातो; द्वेष- एव व्यवर्धत ;
 (६०) ; 'अन्ये हि अशुद्धाः' एव इति 'शुद्धि'-शब्देन ध्वन्यते ; स्व-समाज-शरीरे
 हि रथायन, मेलनं, तथा जारणं, पावनं, तु आसीत् नीतिर्; अन्ति च साम्प्रतं ।
 आद्यः प्रजापतिर् नूनं सर्वसंप्राहको मनुः ; स्वस्यैव संतनेश्वर्यं कथं विप्राहको
 भवेत् ? संप्रहस्यैव कालोऽयं, विप्रहस्य न कर्हिचिन् । मानवानां उपचयः सर्वेषां
 संप्रहेण हि ; विप्रहेण च सर्वेषां क्षयः एव विभाव्यते । 'कर्म-वर्ण'-प्रकारेण सक्यते
 स च संप्रहः मानवानां अशेषाणां ; अन्यथा न कथंचन । विशदः पुनरप्येवो ऽर्पो-
 ऽग्ने भुयः करिष्यते । जन्मनैव हि षण्श्रेद्, भवे लोकस्य विप्रहः, नित्यं नूतन-
 जातीनां उत्पत्त्या 'वर्णसंकरात्', परस्परं चास्पृश्यानां, द्विषन्तीनां परस्परं । 'जन्म-
 नैव अहमुचोऽस्मि, नीचस्यैव जन्मनैव च'—यत्र सन्ति ईदृशाः भाषाः, कथं स्नेहः
 परस्परं, कथं वा संप्रहस्तत्र, कथं वा तत्र संघता ? नारत्येव, कारणाद् अस्मात्,
 संघता ननु हिंदुषु । गुणैः उच्चत्वनीचत्वे मान्ये न्. सर्वमानयैः, कर्मभिर् ननु ; न
 तु एवं केवलं किल जन्मना । (८०) । "एतदेशप्रसूतस्य सकाशाद् अग्रजन्मनः,
 स्वं एव चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा." (म०), न केवलं भारतीयाः, इति
 शाम्नि प्रजापतिः । "ब्राह्मणः, क्षत्रियो, वैश्यः, प्रयो वर्णाः द्विजातयः, चतुर्थः एक-
 जातिस्तु शूद्रो ; नाम्नि तु पंचमः" (म०), पृथिव्यां तु समप्रायां ; इत्याशा नस्य
 निश्चिता ; मा एवाऽज्ञा शिरसा धार्या, पाल्या च्यापि प्रयत्नतः । दक्षिणे, व्यपदि-
 श्यंते बहवः, किंतु, 'पंचमा', मनोर् आशां अवज्ञाय, एतन्मन्यैस्तु 'ब्राह्मणैः' ;

वैश्यानां क्षत्रियाणां च लोप एव हि तै कृत , गर्वांतिर् यद् ह्य तेषा—'कलां
 आघन्तयो स्थिति' । 'एकवत्' तत्र संयोज्य दपोत्तौ , अभिमानिन इरुजा हि
 यतो 'विप्रा' , 'शूद्र'बन् क्षुद्रबुद्धय , 'आदिं—मन्यास्तु ये सति, शब्दे 'आघन्तयो'
 इति, ते 'शूद्रेभ्यो'ऽविवेच्याः स्यु बालबुद्धिम्य एक'वत्', कठोरहृदया नून
 'अनुजेषु' भद्रबालव । एकवत्स्थितिरेव तु स्यान्नून 'विप्र शूद्रयो' । ये, मय,
 'अप्रजन्मानो' हि, 'अनुजाना' हितैपिण , समृद्धिकामा , सर्वेषा चतुर्णां पोषका ,
 तथा स्वय विनीता , ते हि एव 'द्वि-ज' शब्दार्हता गता । (९०) । सर्वेषा मान
 घर्णानां हि जनकी भगवान् मनु , सर्वे मनोद अपत्यानि 'मनुष्या' , 'मानवा' इति,
 'मनुजा' चाभिधीयते, "पृथिव्या सर्वमानवा" । "मनोर्षतो मानवानां ततोऽय
 प्रथितोऽभवत्, मदा क्षत्रजदय तस्मान् मनोर्जातास्तु मानवा" (म०भा०) । 'वर्ण
 वागुरया विद्वान्, सर्वदेशनिवासिन मानवान् अवरोद्ध च, समर्हीतु च, शक्तुपात्,
 यदि वै 'वर्ण' शब्दस्य 'कर्मणा' वर्णन भवेत् । 'कृणुष्व विश्व कार्यं' च वेदज्ञाना
 स्वनति स्फुटा, या, सापि व्यवहार्या स्यात्, क्षिप्र च सकला भवेत् ।

घर्णानां लक्षणानि, जीविकाश्च ।

वृत्त-वृत्ति अनुसारेण, स्वभाव-गुण-कर्मत 'कर्मणा वर्ण' इत्येव सिद्धान्तो,
 न तु जन्मना । यस्मिन्तपश्च विद्या च, स एव ब्राह्मण स्मृत, यस्मिन् रक्षा च
 शौर्यं च, स एव क्षत्रियो भवेत्, यस्मिन् दान धन धान्य, वैश्य सत्य स एव हि,
 यस्मिन् सेवा, न विद्या तु यस्मिन्, शूद्र न उच्यते । "पण्णा तु कर्मणा अस्य,
 श्रीणि कर्माणि जीविका, अध्यापन, याजन च, विशुद्धाच्च प्रतिग्रह , दास्त्रास्त्रमृत्
 क्षत्रस्य, षणिक् पशु-कृषिविदा, प्रयाणामपि धर्मस्तु दान, अध्ययन, यज्ञि "
 (मनु०), (१००), सवा तु विविधा कृत्वा शारारैश्च परिक्षमै , शिल्पैश्च विविधैरेव,
 'भृति यां लभ्यते तत ,स्य वर्णाद्, अन्य वर्णभ्यो धा, सा शूद्रस्य जीविप्र, "अवश्य
 भरणीयो हि घर्णानां शूद्र उच्यते' (म०भा०) । एताभिर्वृत्तिभिर्वर्णां चत्वारो
 ऽपि विवेचिन्त, । यादृशीं जीविका कुर्वाद्, वर्णान्तस्यास्ति सादृश ; 'कर्मणा वर्ण' इत्यत्र
 'कर्मा र्थं खलु 'जीविका' । 'वर्णोऽन्यो' 'जातिर् अन्याऽस्ति; 'वर्ण' 'आनीव'
 उच्यते, 'वेता' इति, 'रोज्ञगार' इति, 'जीवनोपाय' इत्यपि, 'जातिस्' तु 'जन
 नात्' 'जन्मनो' गोऽश्वमहिपदिषत्, चत्वारो 'जीवनोपाया' 'वर्णा' मुल्या , पुरा
 उदिता , चतुर्णामपि घर्णानां विप्रऽदीनां, यथाक्रम, चतुर्षु राशियु एतेषु सर्वेऽन्ये

निपतन्ति हि, उपवर्णा, भंतराला, भन्तर्भृता, अपाभतरा, गुणप्राधान्यतस्तोषो
भाजनं मुकुपरादिषु ।

एव विभागे वृत्तीनां हेतु, स्वभाधिको गुण ; जीविकापै च सधर्मो मा इति
शुद्ध, हेतुर् इत्यपि ।

वृत्तिसकर एव वर्णसंकर ; तस्य घोर परिणाम ।

वृत्त्या एकया एव जीवेद्य, न कुर्याद् वृत्तिसकर; वृत्तिसकर एवाम्नि
दरुणो वर्णसंकर, विभिन्नवर्ण'नाम्नो' तु उद्गाहो वैवाम्नि संवर, 'वर्ण'
शब्दो 'वृत्ति' वाची यतो, न त्वेव जन्मन । (११०) । 'विशो'पजीविकां
कुर्याद्, 'रक्षा'ज्जीव अथ एव वा, अथवा 'वार्त्त'पा' जीवेत्, 'सेवया' एवापवा
एकया, एव वृत्ते न कस्यापि वृत्त्यभावो भवेदिति । 'प्रजा सृज, इति च
अदिष्ट दक्ष, पूर्व, स्वयभुया, अमृजद वृत्ति एवामे, प्रजानां हितकाम्यया,
यथा हि अमृत आधित्य, पक्षयति द्विर्वास्त, तथा वृत्ति समाधित्य, पक्षयति
प्रजा, विभो', यन् अशप्यते सोम, स च गोपु प्रतिष्ठित, ततो देवा प्रभादन्ते
पूर्व वृत्ति, तत प्रजा । प्रजातानि एव भूतानि, प्रात्रोशन, वृत्तिकोक्षया; वृत्तिद
धान्यपक्षत, तृपिता पितृमानृवृ' (म० भा०, अनुशा०, अ० ७९), "अर्घ्यं ब्रह्म",
मिना तु अक्ष, श्वेतरेतु ऋषि, पुरा, येदा नैव विभान्ति स्व; कया औपनिषन्ती
तथा, "मनुष्याणां समारम्भा सर्वे आहारसिद्धये", (म० भा०), "मर्गं शरम्भ,
सहुल प्रस्थ मूला", इत्येवोऽस्ति आभाणकी वै जनेषु ।

दारुणा इति प्रजत्त दोषा ।

धिभाजने अपि वृत्तीनां, स्वभाव-गुण कर्मन्त, सर्वैरपि उचितो एवाम् तदा
तासां (वृत्तीनां) भविष्यति, यदा न अति प्रजत्य रयान्; 'मात्स्वयो म्यात्यो' अन्यथा भवेत्
अद्वानि एकैरुमत्स्यास्तु वर्णै वर्णै हि लक्षणा, अम्योऽय मक्षयवेव तै, तेषा न्याय
एव स । "बहुप्रजा निकृति आविवेश बहुप्रजा कृत्स्न आपद्यते च (निरु०)
(१२०), नातिप्रजत्व उचित, "अति सर्वत्र धर्जयेत् ।" काश्चनपि प्रजावृद्धि,
वत्सलो, भगवान् मनु, दोषा-पश्यन् अतिवृद्ध, सूचयति आत्मनिर्ग्रह— "यस्मिन्
शृण मनयति, येन घानन्द्य अश्नुते, स एव 'धर्मज' पुत्र, 'कामजान्' इतरान्
विदु", धर्मज सुत एव इच्छेत्, न इतरान् कामजान् बहून्, इति आशयोऽस्ति

विस्मष्ट, सूचनस्थ प्रजापते ; “कामामता न प्रसस्ता, न च एव इह अस्ति अक्रा
भता,” ह्याभ्या, एकेन वा, तुष्येत्, “विन्तः तु न कारयेत्” (म०) ।

एकेनानेकवृत्तीना सकरे कृते आमनि, बहवो वृत्तिहीना स्यु, केचिच्च धनवत्ता,
बहुना अति दारिद्र्य, स्वल्पाना अति प्रदत्ता, सर्वत्र ‘अति’ प्रयत्नत, ह्याद् व्यवस्था
न मध्यमा, “आश्रयेन् मध्यमा वृत्ति, अति सर्वत्र वजयेत्” — उत्तमस्य नयस्यास्य
भवेत् भग्नो ऽयनर्थकः । यद् इवानीं महान् क्षोभ जगद् व्याप्नोति मानव, तत्र
हेतु प्रधानोऽय वृत्तीना एव सकर, स्वल्पाना च अति सम्पत्ति, विपत्तिभूरि भूयतां
जनाना अति सम्बाध, पुण्या, तत्रापि कारण, (म०), अयाद्री धनस्यापि, स्वल्पत्व
च तपस्विना, कृताजस कृतबुद्धीना, विद्यासचित्तवर्चसा, शुचीना, लोकनाम्नानां,
तप सम्पृत्तेजसा, भयाद् यत्तेजस, पापा वजयेयुश्च दुष्कृत, अनुवृत्तुं जना
सर्वं येषा सञ्चरित तथा, धने च नाति लुम्बेयुद् दृष्टा तज्जीवन शुचि । इदंशा
हेतव सति लोकरूप दुरवस्थितौ । “आशिनोति च शास्त्रार्थान्, धर्मान् आचा
र्यपि स्वं, अन्याश्च, सदाचार, तस्माद् आचार्य उच्यते”, सन्निर आचरि
तैरेव स्वीयेर्षं शिक्षयेज जनान् । पुण्यान् अपि उपदेशान्, य दुराचारी स्वय,
घदेव, निर्वाणान् ते, न मृशते मनुष्यै, छलशक्या । शिक्षा हि आचारपुष्टा एव,
शिष्यचित्ते प्रभाविनी । ‘सद्ब्राह्मण’ पदाहाणा, तपोविद्याभृता सदा, ‘कर्म-वर्ण’
स्थापकानो, धर्म कर्म विभाजिना, प्रचारकाणा सद्भाव सङ्गानानां च यत्नत,
‘आचार्योणा’ इदंशाना सर्वत्रैवापि “अदर्शनात्, वृषलत्व गताः लोके” प्राय
सर्वेऽपि मानवा, राजर्षे नामने भवे व्यामा, न त्वेव सात्त्विकं (१४०) ।
उक्त हि मनुना, अन्यैश्च, पुराणेषु, महाविभि, “जातय क्षत्रियाणां ता, यचना,
दरदा, खशा, वृषलत्व गताः लोके, प्राज्ञाना अदर्शनात्”, यस्मिन् समाजे
विद्वांस, शुचय, सत्तपस्विन, अल्पयख्या अपि स्यु, स समाजो नैव हीयते
“स्वधर्मनिस्ता विप्रा, (यदा, तदा) क्षत्रियास्तान्, अनुमता, क्षत्रिवान् अनु
वंश्याश्च, शुद्धा वंश्यान् अनुमता ” (म० भा०), ब्राह्मणा नादशा यस्माद्
दृश्यते नहि साम्प्रत, देशोऽय दुर्दशास्त “ब्राह्मणानां अदर्शनात्” । “तप, सत्य,
दया, दान — एभिर् यस्तु यद्वृत्तद् “दृयो हि, भगवान् धर्म, त हाति,
वृष-लो हि स ” (म० भा०) । असात्त्विकैर्विवाहैश्च, तथाऽसात्त्विकमोजर्ष,
भारते च विशेषेण, ‘नामवण’ विमोहनं चित्ते देहे च विकृता, मृपन्ते विकृता

प्रजा, प्रवर्धते चानुदिन सा हि अनर्थपरम्परा, मार्कंडेयेन, ऋषिणा, भारते, घनपर्वणि, कलिवृत्तातरुघने, विस्तराद् गदित यथा । (१५०) ।

मानवजगद्ग्यापी द्रोह ।

इदानीं घोस्याऽशात्या घ्याप्तं वै मानव जगत्, रणाश्च बहुदेशेषु प्रवृत्ता प्रलयररा, विद्या शत्या विप्रमस्य द्वितीयाधे समुद्रता, त्रिनादिरपि पर्येत् ये संशा म्यन्तीह नैत्र हि, महाभारतसंग्रामात् विश्वभीमतरा तथा, रामरावणयोर्बुद्धाद् भीमा विंशतुण तथा, अपि भूयो विकर्षन्ते देने देने दिने दिने, प्राचीन 'चीन' साम्राज्य प्रजाकोपेन विप्लुत, विप्लवित च साम्राज्यं प्रजाभी 'रसक' महत्, तथा 'तुरक'-साम्राज्य, राज्य 'पारस्य एव च, 'जर्मनाना च साम्राज्यं, राज्यं 'स्पेनीषक' तथा, 'चीन जापानयो' युद्धं, 'रूम जापानयो' अपि, 'फ्रेंचाना', 'ब्रिटनाना' च, 'जर्मनानां' तथैव च, 'इटालिकाना', 'स्पेनाना', तथैव 'अमेरिका' भुवा 'पारसीक'- 'तुरकानां', 'अरवाणा', 'अफगानिनां', 'पोलाना' 'क्रिनिशानां' च, तथा 'हयशिना'- भुवा, 'ब्रिटनस्य' च सेनायां तथा भारतवासिना योधाना मेप्यभूतानां पिंडार्थं युद्ध कारिणां, किमन्यद्, सर्वजातीनां, सर्वप्र, जगतीसले, (१६०), पृथिव्या सर्वदेशेषु, नभसि, अभसि, अपि स्थले, लुम्भतेऽहर्निशं संसृज, धोर, देवासुरं यथा, निपुक्षन्, कवलीरुन्, मरुल मानव जगत् । ब्रिटनैशंसता भीते, सद्दिप्रक्षप्रलोचनात्, रज्जोपरं, भारते चापि धोर क्षोभ समुत्थित । विधूय या, निहत्या एव, राजान स्व प्रवर्षिता या, अनेकेषु अपि देशेषु, 'मपराज्य' विद्वम्बना, न उपादयति सतोप प्रजाना सा, मनाग् अपि, प्रत्युतऽपादयत्येवाशाति धोरतरा ननु, अद्भुताना उपज्ञाना सूक्ष्म विज्ञानसाखिणां, दुष्प्रयोगा कथायैव, न हिताम नृणा, पुन, शस्त्रास्त्रोपादनयैव, नासवस्त्रोपसम्पदे । तत् सर्वं कलित, नून, पृच्छोना संकरस्य च, विज्ञु भित्तायाश्च तत् समाप्तया अनवस्थिते । कारण चानवस्थाया सर्वदेशेषु भूतले, कर्त्तृणा सुश्रवस्थाया 'प्राज्ञानां अदर्शन', न 'सम्भगदर्शन' ते, ये सति अथ प्राज्ञेण युवा, ये 'सम्याग्दर्शन', याता ते तु प्रायो हि 'अदर्शन' । सद्बिज्ञाया अभा पोस्त, तपसा निग्रहस्य च, मज्जानाना विलोपश्च, तुर्भावनां प्रचारण, (१७०), काम प्रोथ लोभ मोह मद मात्मर्य वर्धन, प्रजाना च मिथो द्रोह, शामकैः अपि पीडनं, दुष्टान्ता द्वास्तानां च म्बुद्वन्द्वस्य, भय विना । "प्राज्ञां तु म्बुधर्मस्य द्वाव विप्रमति चेतरे", स्वधर्मं चानुतिष्ठति, कृत्य सर्वं च कुर्वति, "मानवथा, क्षत्रिया-

द्यास्तु; तस्माद्विप्रमत्तपश्चरेत्" (शु० नी०) । "त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः, कामः, क्रोधः, तथा लोभः, तस्माद् एतत् त्रयं त्यजेत्" (गी०); द्विजैरेव त्रयोऽप्येते पोष्यन्ते यदि अहर्निशं, लील्यमेव इन्द्रियाणां च, अप्यासक्तिर्विषयेषु अस्ति, तदा सर्वं कथं न स्यात् जगदेवाधरोत्तरं ?

आत्मज्ञानप्रवक्ष्यता ।

आत्मज्ञानविलोपाय, तथा चास्य अप्रयोगतः जीवनव्यवहारेषु, समाजस्थापनाय च, रामद्वेषनिरोधाय, वंदनाय च कर्मणां, संकरात्सर्ववृत्तीनां आपन्ना घोरदुर्दशा । "यदा चर्मवद् आकाशं घेद्यप्यन्ति मानवाः, तदा देवं अविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति" (उ०), न ज्ञात्वा परमात्मानं, देवानां देवमुत्तमं, ज्ञानशुद्धेः, भावशुद्धेः, कर्मशुद्धेः, न सम्भवः । (१८०) । "सैन्यापत्यं च राज्यं च दंडवेत्तृत्वमेव च, सर्वलोकाधिपत्यं च, वेदशास्त्रविद् अर्हति" (म०); 'वेदस्य शास्त्रं' वेदान्तः, आत्मशास्त्रं यद् ईरितं । "यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति, सर्वभूतेषु च प्रत्मानं", स न कंचित् लुगुप्सते (उ०); आत्मवत्पदं भूतेषु स एव प्रचरति ध्रुवः; यस्तु नैवं विजानाति, वेत्ति भिन्नान् परोलथा, स भेदबुद्धिसंमोहात्, स्वार्थाय, द्वेष्टि तान् परान्, 'अति' श्वाधात् ; परार्थाच्च नीतिः, मीतिः, ततः सुखं; "सर्वभूतस्थितं यो मां आत्मानं वेत्ति तत्त्वतः" (गी०), आत्मनः प्रकृतिं चापि, स वै न्यायेन वर्तते । स्वदेहमेव तु आत्मानं वेत्ति यो भेददर्शनः, अन्यदेहान् परान् एव, स द्वेषैर् अभिभूयते । यत्र सच्छिक्षकाः संगतिः, पुराणैतिह्यवेदिनः सर्वव्यापिनमात्मानं पश्यन्ति च निरन्तरं, अतः एव सदा संति' सर्वभूतहिते रताः", मुख्यवस्था समाजस्य तत्र स्यात्, स्वलनं विना । स्त्रीभिः सतीभिः, संतपुंभिः, जगत् सत्येन धार्यते । (१९०) । 'श्रद्धा' शब्दोऽयं तु वेदेषु 'मत्त' नामसु पठ्यते; 'श्रद् एतद्' इति 'धत्ते' पा, 'श्रद्धा' सा बुद्धिरुच्यते । यस्यां सभायां 'श्रद्धेयाः' संति वै प्रायशो द्विजाः, सा एव 'धर्म'-सभा, सा एव सब्दमांशु परिकल्पयेत्, समये समये, सर्वलोककल्याणकारकान्, यैः समाजे मुख्यवस्था स्थाप्येत, अपि दृढीभवेत्, परपरं च श्रेष्ठ्युः सर्वेऽपि ननु मानवाः । सत्यवत्पुत्रेषु विश्वासः, विश्वासात् प्रीतिसंभवः, प्रीतेर् अन्योऽन्यसाहाय्यं, ततो भ्रद्धिः, ततः सुखं; व्याख्या इयं खलु सूरस्य— 'जगत् सत्येन धार्यते' । "मत्तं च, ममता चैव, दमश्चैव न संशयः, अमात्स्यं, क्षमा चैव, हीः, नितिक्षा, जनमूयता, त्यागो, ध्यानं, अधःशर्यं, प्रतिधत्ततं, दया,

अहिंसा चैव, राजेन्द्र !, सत्यशकाराः प्रयोदश; यद्भूतहितं अत्यन्तं, तत् सत्यं इति नः श्रुतं । असत्याद् भवति क्रोधः, कामो ऽपि, भरतर्षभ !, शोक-मोहौ, विधि-त्सा च, परासुखं (निधिलखं) तथैव च, लोभो, मात्सर्यं, ईर्ष्या च, क्रुत्या, असूया, अकृपा, भयं, प्रयोदशैतेऽतिशलाः शशत्रः प्राणिनां स्मृताः” (म० भा० शा०) । “न सा सभा यत्र न सति वृद्धाः, वृद्धाः न ते ये न यदति धर्मं, नासौ धर्मो यत्र न मत्यमन्ति, सत्यं न तद् यत् छलं भ्रम्युषति” (म० भा०); (२००); ईदृशाः सद्दिजाः यस्मिन्, स समाजः समृध्यति; असत्यवादिनो यस्मिन् भूयान्, स विपीदति ।

सर्वरोगभेषजं-समाजसुख्यवस्था ।

समाजसुख्यवस्था एव सर्वरोगस्य भेषजं; गुण-कर्म-अनुसारेण, नाम्यथा, यदि ‘वर्णता’; गुण-कर्मादि-अभावेऽपि जन्मना केवलं नहि । उत्तमं जन्म-कर्मन्यां, कर्मणैव च मध्यमं, मिथ्या एव केवलं जाया, वर्णवचनं स्मृतं बुधं । न केवलं तु तपसा, नापि केवलविद्यया; न केवलं तु शौर्येण, नापि केवलरक्षया, न केवलं तु दानेन, नापि केवलवार्त्तया; न केवलं सेवया एव, नापि भूया एव केवलं, मानुषस्तु उभयेर्नैव, वृत्त्या ऽप्युचितया तथा, विप्र-क्षत्रिय-विद्व-शूद्र-शब्दाहो भवति, क्रमात् । “तपः-श्रुताभ्यां यो हीनो” नहि असौ ग्राह्यो भवेत्; भारयैव समाजस्य, विप्राय प्रगतेर असौ । “जात्या न क्षत्रियः प्रोक्तः क्षत्रप्राणं करोति यः, चातुर्वर्ण्यमहिष्टोऽपि, स एव क्षत्रियः स्मृतः”; ... ‘एतौ हि नित्यं संयुक्तौ इतरेतरधारणे; क्षत्रं वै ब्रह्मणो योनिः, योरिति क्षत्रस्य वै द्विजः’ (म० भा० शा०, अ० ७३); “विशः” च नाम, सामान्य सर्वेषां, पैदिकं, नृणां; च नृणांमपि वर्णानां योनिः प्रत्यक्षतो ‘विशः’ । (२१०) । ‘विशः’ सन्ति ‘प्रकृतयः’; ‘वर्णाः’ ‘विकृतयः’ तथा; सर्वे पदार्थाः मूलायाः ‘विकाराः’ ‘प्रकृतेः’ यथा । “न अग्रह्य क्षत्रं ऋष्योति, न अक्षत्रं ग्रह्य वर्धते” (म०), न अवैश्यं उभयं जीवेन् न अद्भुतं त्रितयं चलेत्; सुख-बाहु-उरू-पद्-वत् ते सर्वेऽन्वोऽन्वं उपाधिताः । कार्तवीर्यस्य समये, सम्पाते ब्रह्मक्षत्रयोः, ब्राह्मणैः सह वैश्याश्च शूद्राश्चाप्येकतः स्थिताः; त्रिःसप्तकृत्वो युद्धानि तेषां श्रासन् परस्परं; प्रजानां कदनं चाभूत्, गर्भानामपि दातनं, समाजअकुलता घोरा, धर्मकर्मादिसंकरः; तुल्येप वर्णभेदश्च, निर्मर्यादं अभूज् जगत्; “अधरोत्तरापचारेण म्लेच्छभूताश्च सर्वशाः, ब्राह्म्यतां समनुप्राप्ताः, बहवो हि द्विजातयः” (म० भा०); नवीनः प्रविभागाश्च

वर्णानां धर्मकर्मणा पुनः कृतस्तु तत्पश्चात्, कश्यपेन महर्षिणा, "व्योकारं हंसकारादि जातिभ्यः क्षत्रिया कृता" (म० भा० शा० अ० ४८), पशुरायेण वसता चापरातेषु वै, तद्वा, तत्र येभ्यो नवीनाश्च तद्योग्या ग्राह्याणा कृता, (२३०), (प्रसिद्धा अथ तद्वशा मति 'विधावन' उपन्यासा—मत एव तु केषांचिद्, अन्ये खेव न मन्वते), कथा एषा ब्रह्मवैवर्ते विस्तरेणान्ति वर्णिता (ब्र० वै०, गणेश ख०) पार्थाय चैव कृष्णेन ध्यायताता दातिपर्वणि, सूचिता चापि भीष्मेण सेनापतिनियो जने । भविष्येऽपि प्रसिद्धास्ति कथा, कण्वो मुनिर्यथा 'मित्र' देशमनुप्राप्त, 'प्रेक्षक', पृथिवीं अग्न, तस्मिन् देशे तदा नशमोत् काचिद् वर्गव्यवस्थिति , अकारयद् कपि मत्र समाचव्यूहन नव, प्रकृतेश्च प्रवृत्तैश्चाप्यनुसारं, निवासिनां । पुराणेष्वितिहासेषु मन्वन्वेव, असशय, स्वभाव गुण-वृत्तिभ्यो दर्शितो वर्णनिर्णय ।

जीविना-वृत्ति अतिमा निर्णायिका ।

तत्रापि सशये, वृत्तिरेव निर्णयकारिणी , यादृशी जीविका यस्य तादृग् वर्णा ऽप्यसशय, जीविकान्नाधने शक्ति , तादृशीं प्रकृतिं षदेत्, व्यवहार असंप्राप्तो भवेत् मामान्य 'मानव', "शूद्राणि हि समन्तावद् यावद् वेदे न जायते" (म०), 'जन्मना जायते शूद्र, सस्काराद् द्विज उच्यते" (अग्निसहिता), "जगत् सर्वं मिद् ग्राह्य, कर्मभिर्वर्णता गत" (म० भा०), (२३०), व्यवहार तु सम्प्राप्तो जीविका साधक पुन, तेन तेन उचितेनाय 'वर्ण' नाम्ना विविच्यते । 'शिक्षको' मानवोऽय तु रक्षको' मानवो ऽनर, पोषको' मानवोऽन्यश्च, 'सेवको' हि इतरो नर । स्वयंप्रचो द्विजाति स्याद्, य कार्यात्मभणक्षम, अपेक्षक परजज्ञाया परप्रज्ञ, स एकज । 'ब्रह्म वेदो' पजीविष्यात्, 'क्षत्राणो' पजीव्यया, 'भूकृत्पादिनिवेदो', 'आशु इवात्' प्रेषिते सति—एवमेव हि च चारो मुख्यवर्णान्तु लक्षिता ।

प्राक्तनानि उदाहरणानि ।

क्षत्रिया कृष्णजनकी, तुलाधारो वर्णिक तथा, धर्मध्याय शूद्र एव, ऋषीणा मपि शिक्षका, केवल स्व स्व वृत्तीना वर्तनाद्, अव्ययर्त्तनान् । विश्वामित्र, गृहसमद वीतहन्वो, ऽथ मौद्गला, भरतस्यानुजा, गार्वा, क्षत्रिया बहवोऽपरे, एव वसिष्ठमन्व-धी वैश्वश्चित्रमुखोऽपि च मनगथापि चोदाल, ब्रह्मपितृव प्रपेदिरे, तपसा विद्यया सार्धं जी वकापरिवर्त्तनात् । (२४०) । कृष्णो भोगी, शुक्रस्वामी, जाको राजकार्यकृत्, वसिष्ठस्वप्सर पुत्र इक्ष्वाकूणां पुरोहित, ब्रह्मज्ञानोपदेष्टा च

प्रज्ञानाया महानिधि, पुराणकर्त्ता तत्पौत्रो वैश्यापुत्र पराशर, कैवल्याक्ष सुतहृन्म्य
 पुत्रो ध्यातो महागुनि कर्त्ता वक्ता इतिहासानां पुराणानां च भूरिश, वेदाना प्रति-
 सस्वर्त्ता, ज्ञानश्लोकप्रवर्त्तक, मद्रालसा महाराज्ञी, सुलभा ब्रह्मचारिणी, चूडाला
 योगसंनिद्धा, वकंटी पिडिताशना, गृहिण्यौ गार्गिमैत्रेय्यौ, गिरा देवी कुमारिका,
 शुक्रो गुरस्तु द्वैत्याना, दैयाना च बृहस्पति, धर्मव्याप्यो व्याध प्य, तुलाधारे
 गुलाधरः, वैश्य. समाधिः, दुर्गाचा ज्ञान आम्नोद् य उत्तम, "ममेव्यहमिति प्राज्ञ
 समाविच्युक्ति कारक", वेद्याऽम्भो अर्पिर्दत्त, विष्णुभक्तश्च नारद, प्रह्लादो दैत्य
 राजश्च, पितृलोकपतिवर्म, कारुण्यधरश्चापि भुशुड पक्षिराड् अपि — ज्ञान एव
 तु सर्वेषा, कर्म तेषा पृथक् पृथक्, जीविका कर्मणा, वृथा, वृत्तेन, एते विवेचिता,
 पृथक् पृथक् च वर्णाना नामनि प्रथिता भुवि । (२५०) ।

साम्प्रतानि उदाहरणानि ।

द्वितीय प्राक्तनी वार्त्ता, साम्प्रतो श्रूयता पुन । 'वरीलो', 'डाक्टरी', 'जम्बो',
 'दूकान्दारो'ऽथ 'मास्टर', 'जमीदारो'ऽथ, 'मज्दूर', 'माली' वा, 'मेहूतारो'ऽथवा,
 'ग्वाला' वा, 'लोनिया' वापि, 'धानुको', 'मुसहरो'ऽथवा, 'गुनारो' वा, 'थ 'लोहारो',
 'कुम्हारो' वा, 'बहेलिया'—विवेचितास्तु प्रत्यक्ष सर्वे ते वृत्ति कर्मणा,
 जीविका-कर्मणा होव प्रत्येक नाम बोधक, अन्योऽन्यास्पृश्यजातीना जात
 एतर्हि वाचक । मूढप्राहेण सत्योऽर्थ कालेन वितर्थाकृत, जन्मनि एवमग्रहस्यापि
 रूढ्या एव उत्सर्गभूतया, स्वभाव जनिताना च अपवादाना उपेक्षया, सर्वेषां अधि
 धाराणा बलिभिश्चातिलिप्यया, विरचयिष्या चापि कर्त्तव्याना तु सर्वथा । अध्या
 मन्मास्त्रष्ट्या तु, मन्वनिर्मितये ध्रुव, 'वर्णो', 'वृत्तिर्', 'जीविका' वा, 'पेना',
 'शेर्त्ता' इति वा तथा—पर्यायवाचका सर्वे शब्दा स्तुर् लोकसमहे ।

'वर्ण'- 'सवर्ण'-आदि शब्द-निवृत्ति ।

निरक्ति-वर्ण' शब्दस्य, व्यावृत्ति, श्रूयते, यथा—समाजे स्थाननिर्देशाद् 'वर्ण
 नात्' पुरुषस्य वै, 'आच्छादानात् नरस्यापि श्वेत कृष्णादि-वर्ण'वत्, विशेषवृत्ति
 'वर्णाद्', 'वर्ण' इत्यभिधीयते । (२६०) । श्वेत रत्न पीत कृष्ण चतुर्वर्णविभेदत,
 कस्मिंश्चिद् प्राक्तने काले स्तुर् वर्णान्स्तु विवेचिता, "प्राज्ञाना सिता वर्ण, क्षत्रि
 याणा तु लोहित, वैश्याना पीतकश्चैव, ब्राह्मणा असितमथा" (म० भा०),

न तु तत् साम्प्रतं सत्यं ; सत्यं सखादि-भेदतः । पातंजलमहाभाष्येऽप्येतदुल्लेखनं कृतं । येषां समाना ननु जीविका स्याद्, घृतं च, वृत्तिः, प्रकृतिश्च, कर्म, भवन्ति ते एव मिथः 'सर्वणा' ; न केवलं नामजात्या सर्वणाः । समानशीलव्यसनेषु सत्यं सहैव षडहार-विहार-भावः, परस्परं चापि विवाहधर्मः, सौख्यप्रदः स्यान् ; न तु नेदज्ञानां । न च तत्र बलात्कारो, विवाहो, वा सहाशने; समानशीलता-प्रीतिनीति-रेव नियामिका । "यद्योश्चित्तेन वा चित्तं, निभृतं (रहस्यं) निभृतेन वा, समेति प्रज्ञया प्रज्ञा, तयोर्मैत्री न जीर्यति ;" "दुष्कुलीनः कुलीनो वा, मर्यादां यो न लंघयेत्, धर्मापेक्षी सृदुर्धीमान्, सः कुलीनशताद् धरः ; न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणं इति भे मतिः, अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव हि कारणं ;" "प्रयोजनेषु ये सक्ताः, न विशेषेषु, भारत !, तान् अहं पंडितान् मन्ये, विशेषास्तु प्रसंगिनः" (म० भा०, विदुरनीति) । क्रियासु यद् योजयति पुरुषं, तन् 'प्रयोजनं', एषणाश्च स्वभावोत्थाः परमं स्युः प्रयोजनं, अनुवर्तन्ते एव एताः सर्वावस्थासु वै नृणां ; (२७०), एषणानां तर्पकाणि 'विशेषाः स्युः प्रसंगिनः', प्रसज्यन्ते ऽपसज्यन्ते, ऽवस्थानां परिवर्तनैः ; एकस्यास्तु शुभुक्षायाः भोज्यानि विविधानि वै ; एवं विवाहेऽप्याहारे, चित्तयोः समता तु या, प्रज्ञयोः शीलयोः चापि, तथा व्यसनयोरपि, सा एव नित्यं मनुष्याणां सम्बन्धेऽस्ति सुखजवहा ; सुखं चापि, सुखेच्छा च, परमं नः प्रयोजनं, अविघातेन धाम्येषां उचितस्य सुखस्य वै, साध्यते स्वमुखं येन कर्मणा, कार्यमेव तत् ; नमशीलव्यसनयोः विवाहः, कर्म तादृशं; सहाशनं च; नान्यस्य हि अनीष्वोर्दुःप्रकारणं । (२७५ ; आदितः १६१८ श्लोकाः) ।

५ अध्यायः

चतुर्वैधर्मसंप्रदः ।

'वेदो' हि तद्व- 'विद्या' स्यात्, तज्जो धर्मस्तु 'वैदिकः' ; 'सनातनो' यद् आत्मा एव, तज्जो धर्मः 'सनातनः' ; "नित्यः सर्वगतः स्थाणुर अचल-उच्यं सनातनः" (गी०) ; 'आर्याणां' सम्मतो यस्माद्, 'आर्य'-धर्मः स एव हि ; सूत्रम सात्त्विक्या 'बुद्ध्या' निर्णीतो, 'बौद्ध' एव सः ; सर्व 'मानव'-कल्याणकारी, तस्माच्च 'मानवः' ; 'महद्-बुद्धि-मनो'-अंशानां अवतारेण चैव हि

प्रोक्त भगवता यस्मान् 'मनुना', अतश्च 'मानव' । 'मानव'स्य अस्य धर्मस्य, 'राजधर्मस्य' चैव हि राज्ञश्च सर्वधर्माणां, राज्ञा धर्मस्य चै तथा, आन्वीक्षिकी प्रवृत्तस्य 'राजगुह्यस्य' तत्सर्वत, प्रजातस्य च वै सम्पक् दशनस्य प्रयोगत, चतुर्दशैरेव कतिमि समग्रह त्रियतेऽपुना । चतुर्दशधर्माणां चानुरोधाय चतुर्दशता, न तु समग्रह कश्चिद् चतुर्दशै प्रतिपादने, यद् अत्र तत् कृत, तत्तु सौकर्यादेव केरल, द्विके, त्रिके, चतुर्दशैश्च, पञ्चदशैश्च वा, पदार्थानां तु गणन कृतमेव उपै पुरा. 'प्रस्थानभेदाद् भेदं स्याद् दर्शनात्' इतीह विद् ।

(१) 'आत्मा, ज्ञानात्मा च, 'सम्प्रयो निवेद्येन तपोरपि, परा मनि 'समाहार'—साधिक तद्यतुष्टय (१०) वेदान्तस्य च निष्कर्षो, जगतो मूलमेव च, अन्येषां च चतुर्दशधा धीज आद्य सनातनं, निहित ब्रह्मणि परे, सर्वं, सर्वत्र, सर्वदा । (२) मदैव सत् चिद् आनन्द रुरस्य प्रयोगात्मन, गुणधन च, निर्गुण्य च—स्याद् गुणचतुष्टय । (३) भार्दी अख्यनताऽरस्था, प्रकृते प्रत्यगात्मन, त्रैगुण्य व्यक्ततायो च, अपि ण्य गुण चतुष्टय, "सत्य रजस तम इति गुणा प्रकृतिसमवा" (गी०), मूलाऽवस्था च प्रकृते तुर्या मूलगुणो भवेत् । (४) आत्म प्रकृपोर्मातोऽय शरीरी (जीव) चित्तमुच्यते, चित्तस्यापि हि चतुरो धर्मा सत्येव सर्वदा, ज्ञान, इच्छा, क्रिया, निद्राऽव्यक्तता च चतुर्धिका, एव तु गग्यने विज्ञे चित्तवृत्ति चतुष्टय, "म वै, ज्ञानं, रज कर्म, तमोऽज्ञान (इच्छा) इह उच्यते" (म०) । (५) बुद्धि-अहङ्क-मनश्-चेत्त, एव च चित्तचतुष्टय । (६) बुद्धे अध्वरमाय स्याद्, अभिमानस्तु अहङ्कते, तत्कल्पश्च विकल्पश्च, कल्पन, मनस क्रिया, चित्त चेतयते च, इति चित्तकर्म चतुष्टय । निश्चयो, अभिप्रति, कल्प, चेतन च तदेव हि, पर्यायशब्दा च एव अरय, ज्ञान, इच्छा क्रिया, स्मृति । (२०) । बुद्धि सत्त्व, अहङ्कारस्तमश् च, एतं मनो रज, चित्त सर्वसमाहार, चयनात्, स्मृतिधारणात्, अतिलानुभवानां तु, भूत भग्य भविष्यतां, 'क्रियाशक्तिरहङ्कार' इति केचन मन्यते, 'अहं करोमीति' च ते शब्द व्युत्पादयति हे, अन्ये 'ऽहं करोमि' इति व्युत्पत्ति, 'कुभ कार'वत्, वरयति, यतस्तु 'इच्छा'-मयोऽसौ पुरयो हि 'अहम्', "अहं करोमिभिमामोऽस्मि, मन सकल्पक तथा" (सा० वा०), 'अहं भावो', 'ऽस्मिता', 'ऽहता', पर्याया खलु, 'अहं कृते', अह-ताया 'घनीभावो, दार्ढ्यं, च 'नियम', 'स्थिति', 'मोह', 'आवरण', 'बध'—एवं 'इच्छा' फल खलु, क्रियाशक्तिर्मनोऽहं स्याद्, इच्छाशक्तिरहङ्कति । 'प्रख्या-

प्रकाशो ज्ञान' च, 'प्रवृत्ति चलन क्रिया', साख्ये योगे 'मोह इच्छा प्रवर्णन नियम-
स्थिति'—गुणप्रयाणां धर्माणां एते पर्यायवाचका (सां०-का०, धो० सू०-भा०,
गी०) । (७) यथा वित्ते तथा देहेऽप्यन्ति तादृक् चतुष्टय—गुण, द्रव्य च, कर्माणि,
तथा ऽभावस्य भासन । (८) एकैकगुणवैशेष्यात्, प्रकृतीनां चतुष्टय, 'वैशेष्यात्
तु एष सदादस्तद्वाद' इति सूत्रित (म०सू०)(३०), "भूयसा व्यपदेश" स्यादिति
नैयायिकी प्रथा, सावादिगुणवैशेष्यात्, अनुहुद्बलत्वा तथा, चातुर्विध्य मनुष्येषु प्र
कृतीनां प्रजायते, क्वचित् सत्त्वाधिका, केचिद्भवत्यथ रजोऽधिका, केचित्तमोऽधिकश्च,
अन्ये ऽत्रभिष्यच्चगुणास्तथा । प्रह्व क्षत्रिय विद् शूद्रा, ततो, वर्णचतुष्टय । तेषां सन्नि
अधिकाराश्च, कर्षणानि तथैव च । (९) धर्मनिर्णयत, दुष्टदहन, धनसधय, श्रुति
लाभ —चतुर्णां तद् अधिकारचतुष्टय । (१०) ज्ञानप्रचारण, रक्षाकरणं, दानपोषणे,
सेवन, चेति तेषां तु कर्षणानां चतुष्टयं । (११) "ग्रहचारि, गृहस्थश्च, वानप्रस्थो,
यतिस्तथा", एतैर्गृहस्य प्रभवैर्दग्नि आश्रमचतुष्टयः । (१२) स्वाध्यय, सतति,
यज्ञा, सर्वथाऽध्यात्मचिंतन, आश्रमाणां भवन्ति एतद् धर्माणां तु चतुष्टय । (१३)
युवच, प्रौढिमा चापि, वार्धक्य च, जरा तथा, एतद् आश्रमयोग्यानां वयसो तु
चतुष्टय । सत्त्व, ज्ञान, 'ग्रहचर्य', तम, इच्छा, 'गृह' तथा, रज, क्रिया 'चन',
यज्ञ, 'सन्यासो' निर्गुण स्मृत । (१४) धर्मज्ञ च, अथश्च, कामश्च, चतुर्थो
मोक्ष एव च, 'चतुर्वर्ग' इति प्रोक्त पुरुषार्थचतुष्टय । 'सर्वस्य लक्षण धर्मो, एत
सत् तु धर्म उच्यते, तमसो लक्षण काम", मोक्षो निस्त्रिगुण स्मृत (म०) । (४०) ।
(१५) धर्मं सज्यस्तु पूर्वाह्ने, भय्याह्ने धर्मचिंतनं, अपराह्ने विनोद स्यात् काम
शास्त्रकलादिभि, रात्र्यां च मोक्षसेवा स्यात् सुषुप्त्या, (एतद् विशेषत, न त्व
कान्तेन), तत् काल विभागस्य चतुष्टय । (१६) राशिषु अपि पृथगानां च, चतस्रो
मानसैषणा, शरीरेच्छाश्चतसश्च, हृदयऽप्यायनानि च, चत्वार्येव भवतीह नोप
णानि मनीषिणां, षोडश विषयपूषणे चैव, तथा दार सुत पूषणा, मोक्षैषणा चतुर्वि
ध, तद् पूषण चतुष्टय । 'स्थान मानो भवेत्तोके मम'—लोकैषणा हि सा, 'सज्य
त्तिश्च, समृद्धिश्च, विविधाश्च परिग्रहा, शोभनानि च वस्तूनि स्युर्मे'—विशीषणा
हि सा, दाम्पत्य चापि अपत्यानि, तथा परिजना बहु, स्युर्मम, ईश्वरता च ऽपु
स्यात्—सा दार सुतै पणा, 'सर्वद्वैविंमुन स्वाम्, स्वच्छन्द सर्वथैव च, सर्वथा
ऽपि अपराधीन, स्वाधीनश्चैव सर्वथा, विमुक्त सर्वबधेभ्य, इति मोक्षैषणा मता,

'अहं स्याम्', 'बहु च अहं स्याम्', 'बहु धा स्याम् अहं' तथा, 'सर्वमप्यहमेव स्याम्'—रूप तासौ क्रमाद् इद् , (५०), 'अहमेव हि सर्वं स्याम्', 'न स्यात् किंचिद् अपि इतरत्', 'स्ये महिम्नि स्थितोऽहं स्याम्', 'स्यात् सर्वं हि मयि स्थित' 'नारप कथंचनापि स्याम्, भूमा स्यामेव सर्वथा', "यत्र ज्ञान्यत् x स भूमा" स्यात् "यो वै भूमाऽमृत हि तत्" (३०)—मोक्षैपण्याया रूपस्य सर्वं विवरणं विद् । 'अस्मिता'द्वयरूपाणि एत एष्णाना चतुष्टय , प्रातिस्विकी अस्मिता स्वैमा, या जीवामनि वर्धते , सार्वस्विकी अस्मिता चान्या, 'ऽहं मद्भारमी'ति भाष्यते । (१०) मुख, दुःख, रागद्वेषो, तलथाश्रमिभिवेशन, प्रैयत्ति कास्मिताजन्य एतत् क्षोभ-चतुष्टय । (१८) लोभो, भय (मोद इति), मद्रो, मत्सर एव च—कामक्रोधो-द्भवं चैतद् अन्यत् क्षोभचतुष्टय । (१९) सम्मान च, तथैश्वर्यं, वित्त च सुपरिष्कृत, यद्वा व परमैश्वर्यं—इति, एष्णचतुष्टये, मानसे, विषयान् आहु , मनस्त्वोपचतुष्टय —सम्मान सात्त्विकस्यऽहु, ऐश्वर्यं राजसस्य च, सम्पत्तय तामसस्य, क्रीडा लीला एकजस्य च । (२०) वैहिकेषुपि तत्रास्ति तादगु इच्छाचतुष्टय—“आहारेच्छा, धनेच्छा च, स्तोत्राऽपि शरीरिणा (देवी भा०), चतुर्धा वैहिकी चेच्छा स्वास्थ्य विधाम-कामना । (२१) अन्न, धन, मिथुनता, क्रीडाद्वयाणि चैव हि, इच्छाना विषया —ते हि शरीर इष्ट चतुष्टय । (२०) । (२२) पतत्यो वृत्तयो वा , ता जीविकाना चतुष्टय —शिक्षण याजन दादाने, दास्याप्राणा च धारण, कृपि गोरक्ष प्राणिज्य, अन्येषा सेवन तथा (म०) । (२३) आहाराश्चापि च वार , सात्त्विको राजस तथा, तामश्चापि, मिश्रश्च—तद् आहारचतुष्टय । (२४) दाहो, दैव , तथा चार्य , प्राजापत्यश्च, ये स्मृता सात्त्विका , राजसौ ती यौ उत्तौ गात्र राक्षसी , आतुरस्तामसो, घोर पैशाचो वर्ज्य एव हि, पापिष्टो वृंढनीयश्च, तद्विवाहचतुष्टय । अपराधास्तु च चारो, विविधा वञ्चनामका , (२५) दुष्प्रयोगेण बुद्धेश्च, चातुर्येण च, कारिता , मदेन साहवेनाथ, तथा औद्धत्येन प्रेरिता, पारम्यरूपिण , याचा कृता , शस्त्रादि भिस् तथा, लोभेन प्रेरिताश्चापि, प्रकृत्या वाद्ययापि वा, एव स्याद् अपराधाना राशानां तु चतुष्टय । (२६) तस्यैवापि अनुमारेणास्ति अपराधिचतुष्टयं, ज्ञान क्रिया इच्छा प्राधान्याद्, बुद्धेरभ्यन्तित तथा । (२७) ददाश्चतुर्विधाश्चापि, प्रकृतानां विभेदत —प्र यश्चित्ता मको, अगानां छेदन वेषन यथ , धनदहो, ऽथ काराया चन्दन दासता तथा । (७०) । “वाद्द प्रथमं कुर्यात्, चिद्दुष्टं तदन-

न्तरं, वृत्ती धनदण्ड तु, यधदण्डमत पर" (म०), "धिग्दण्डो द्राघाणाना स्याद्, क्षत्रियाणा भुजास्येण, धनदण्डश्च वैश्याना, शूद्राणां देहदण्डन" (म० भा०) ; मत्स्विना अपमानेन, दुस्त्रेषु नियोजनं रजस्विनां तु वायुषु, धनापहरणात् तथा तमस्विता, अनुद्वन्द्वे, शरीरे सलु दण्डन । (२८, "क्षत्रियो याहुर्वीर्येण तरेद् आपद् आमन, धनैर् वैश्य", धर्मै द्यूद्, "विप्रो होमजपादिभि' (म०), आपदा तरणस्य एतद् उपायाना चतुष्टय । (२९) बल चतुर्विध चापि, शास्त्र दास्य धन ध्रमा, चतुर्णां वनु घर्णानां एतद्वत्चतुष्टय । (३०) परिग्रहाश्च चत्वार, घर्णक्रमोपयो गिन — पुस्तक्रीदीनि, शस्त्राणि, भाण्डानि, करणानि च । ३१) विनोदाश्चापि चत्वार, चतुर्वर्णानुरूपिण — प्रवह्निष्काना प्रकृते, शोभाना च, निरीक्षण, आजयो, शुभाया, घाजिहस्यादिदमन तथा, कला-श्रुतीनां चयन, घृतानि विविधानि च, श्यायामा विविधा, भूयो भोजन पानमेव च । (३२) आयुर्वेदे चतस्रश्च मुख्यतः प्रकृतय स्मृता, पैशिकी, वातिकी चापि, तृतीया श्लेष्मिकी तथा, तिस्र प्रसिद्धा सत्मेव, स्याद् अभ्यन्ता चतुर्विधा, (३३) चिकित्साश्चापि तन्नेदात् तापस्य स्युरस शय, (३४) पित्त सय, रजो घात, नथैव च कफस्तम, अनभिव्यचन च (अत चिकित्सा शैशुकी पृथक्) । (३५) अग्नि पित्त, तथा वातो वायु, श्लेष्मा जल स्मृत, तेषां च साम्यावस्था या म्यास्थ्ये, भावइचतुर्थक भग्नि सत्त्वं प्रकाशि चान्, पवन चचल रन, तामस सलिलं चैव, पृथिवी सर्वधारिणी; आयुर्वेदोक्त एतत्तु मह द्योष चतुष्टय । (३६) त्रिदुर्, ग्यामश्च, घृत्त च, ख च—ज्योतिश्चतुष्टय । (३७) एकं, नाना च, ग्रैराश्यं, शून्य च—गणिते युग । (३८) माम, दान, भद-दण्डो—नीतिरीतिश्चतुर्विधा, "यथैव रक्ष तु न साम गुजयते, तथार्थपूर्णेषु न दानमिष्यते, बलेन द्देषु न भेदसंभयद्, चतुर्थं एवाऽत्र ततो वधीयते' (पा० रा०), इति प्रवीरस्य हनुमतो वच सुधीमतो रापणपू प्रभवने । साम सत्त्वं, रजो दानं, भेद स्यामोहकं तम, दण्डस्तु सर्वसमाही सर्वेषा प्रतिभू स्मृत । पाद्गुण्य तु चतुष्केऽस्मिन् नीतेर अंतगत ननु, सधि साम, तथा दंडो, विग्रहो, यानमेव च, द्वैधीभावस्तु भेदोऽस्ति, तथैवअसनमेव च, सधयो दात साध्यो—ऽभ्यत् तन् नीतिचतुष्टय । (३९) देवता—परमा माया, गारी, वाजी च, पद्मजा, देवाश्चापि—परमह, दिधो, विष्णु, चतुर्मुख । (४०) इच्छाशक्ति उमा प्रोक्ता, प्रियाशक्ति स्तथा इन्द्रा, शाशक्ति गिरा शता, महाशक्ती समाहता, रजोऽधिक स्मृतो

प्रह्ला, ज्ञानरक्षा च संगतः, विष्णुस्तरवाधिकश्चापि क्रियाशक्त्या विवाहितः;
 तमोऽधिको महादेवः संसृष्टः सर्वदा 'उमया'; सर्वेऽपि देवीदधास्तु परात्मनि
 समाहृताः । (४१) प्रणवस्य चतुष्कं तु श्रेयं विस्तरशोऽप्युना; "पञ्चक्षरं परं
 ब्रह्म, प्राणायामः परं तपः, साविन्वास्तु परं नास्ति, भीनास्तप्य गिाशप्यते । आद्यं
 यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता, स गुह्योऽन्वयिष्येत् वेदो, यस्तं वेद स
 वेदयित् । उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः, स-कल्पं स-रहस्यं च,
 तमश्चार्थं पचक्षते; वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स-रहस्यो द्विजन्मना, तपो-
 विशेषैर्विक्रियैः, प्रतैश्च विधिचोदितैः; धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिशुद्धणः,
 ते शिष्टा ब्राह्मणाः ज्ञेयाः शुक्तिमव्यक्षहेतवः" (म०) ; "एकं शास्त्रमधीयानो न
 विद्याच्छास्त्रनिश्चयं, तस्माद् बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयान् प्रयत्नतः ; सर्वशास्त्रार्थ-
 वेत्तारं अपि याव्यां तु कारयेत्, कर्मस्वयोग्यो भवति सोऽन्यथा, अपि बहुश्रुतः"
 (सुश्रुतं) ; (१००) ; "अध्यापयति यदि दर्शयितुं क्षमते सूतेन्द्रकर्मगुरवो, गुर-
 वस्ते एव ; शिष्यास्ते एव रचयन्ति पुरो गुरूणां ; शेषाः पुनस्तदुभयाभिनयं भजन्ते"
 (आयुर्वेदप्रकाशः) । "इतिहासपुराणाम्यां वेदं समुपशुद्ध्यैत्, विभेत्पुत्रश्रुताद्
 वेदो—साम् अयं ग्रहरिष्यति । सच्छास्त्राणि तु सर्वाणि वेद एव हि सर्वे सः । वेद-
 स्योपनिषत् सत्यं, सत्यस्योपनिषद् दमः, दमस्योपनिषन्मोक्षो" (म० भा०), भये-
 भ्यः, सर्वथा, सदा, सर्वदांकाजितासश्च, 'स्व'-स्थता, शांतिरेव च । 'अः' तु 'आत्मा',
 'उः' तथा 'उनात्मा', 'मः' 'सम्बन्धो निषेवतः', 'अस्मी'ति 'ब्रह्मसत्ता' च, यस्यां
 सर्वं समाहृतं ; 'अ'-कारो 'ऽहं' तु सर्वं स्याद्, 'उ'म् तु 'एतद्' रजः उच्यते, 'म'-
 कारो 'न.' तमोभूतः, प्रणवे ते समाहृताः । एकाक्षरोपि प्रणवः, त्र्यक्षरश्चापि इष्यते ;
 'अ'-कारस्तु 'अहं' आत्मा स्याद्, 'उ'स् तु 'एतत्' सकलं जगत्, 'म'-कारस्तु 'न'-
 कारः स्याद्, 'इः' शक्तिर वासि नास्ति च ; 'इ'-कारः शक्तिरेव स्याद्, अन्तर्लीना
 हि सा त्रिषु, माहेश्वरेण सूत्रेण 'अ-इ-उ-म् (ण्)' एतेन दर्शिता । "यावन्नोत्प-
 षते सत्या बुद्धिर 'न-एतद्-अहं', यथा 'न-एतद्-मम' इति विज्ञाय, ज्ञः सर्वं अधि-
 तिष्ठते" (धरक० शारी० अ० १), तावच्छान्तिर्न सम्भाष्या, तावन्मोक्षो न
 लभ्यते । (११०) । "न मोक्षो नभतः पृष्ठे न पातालं न भूतले, सर्ववृण्याक्षये
 चेतःक्षयो मोक्षः इति श्रुतिः" । "न पातालं, न च विवरं गिरीणां, नैवान्धकारः,
 कुक्षयो नोदनीनां, गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं, बुद्धिवृत्तिं अविशिष्टां कवयो

वेदयन्ते" (योगभाष्य) । "न नाकपृष्ठे, न महेन्द्रधिष्ण्ये, न नागलोके, न रस्ता-
 लले वा, न पर्वताग्रे, न समुद्रार्गे, न चाण्डिकद्विषु, 'अन्-इदं' हि मोक्षः" । "इत्य-
 भिष्ट्व एतत्त्वं यद्वत् 'अन्-इदं' यथा, महेशानौ पुरोधाय देवाः पतिपुत्र दिवः"
 (भा० स्क० १० अ० २); "... 'इदं'-बुद्धिश्च याद्यार्थं तु, 'अहं'-बुद्धिस्तयाऽऽत्मनि,
 प्रसिद्धा सर्वज्ञानां ; विवादे नेह वञ्चन ; यत्र यत्र 'इदं' इत्येषा बुद्धिर दृष्टा स्व-
 भावता; तत्र तत्र तु 'अनात्म'त्वं विज्ञातव्यं विवक्षणी ; 'शरीरे' दृश्यते सर्वैः 'इदं'-
 बुद्धिः, तथैव च 'अहं'-बुद्धिश्च, विप्रेन्द्राः !, ततस् तु भिन्नगोचरे; 'शरीर'प्रलम्बना
 बुद्धिर 'इदं' इति, आत्मिकोत्तमा', चिद्-'आत्मा'प्रलम्बना साक्षाद् 'अहं'-बुद्धिर
 न संशयः ; 'इदं'-अर्थे शरीरे तु या 'अहं' इति उदिता मतिः, सा महाभातिर एव
 स्यात्, 'अ तस्मिन्-तद्'-प्रबलत्." (सूतसं०) । यदेव 'इदं' तदेव 'एतत्', ममी-
 पतार्षति च ; "इदमस्तु सन्निकृष्टं, समीपतरर्षति च एतदो रूप, अदसस्तु विप्र-
 कृष्टं, तदिति परोक्षे विज्ञानीयात्" (व्या०) । (१२०) । 'अहं'-'एतन्'-
 'न'कारः च प्रणयेन प्रयोऽपि ते, न्यक्षरैकाक्षरेणापि कथ्यन्ते 'मद्य'रूपिणा ।
 "ओंकारः, प्रणयः, नारः, प्रातिमः, सर्वविन्मनि, उद्गीयः, तारकश्चापि, नामानि
 अस्य भवन्ति हि" । "तस्य वाचकः प्रणवः ; तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं ;
 प्रातिभाद् वा सर्वं" (योगसू०) । "उच्चार्यमाणः एव संसारभयात्तारयति तस्मा-
 स्तारः" (उ०), "अक्षरं प्रणोति" (छं० उ०); "सर्वं ज्ञानं प्रकृपेण नयी-करोति";
 "अवतीति ओम्" (व्या०), ज्ञानेनैकेन चैतेन ज्ञायतेऽपि त्रयो यतः, 'अहं' च,
 'इदं', 'निषेध' चापि 'अहमा' तु 'इदमः', तथा, तस्मात् 'सर्वज्ञता-बीजं'
 न्यक्षरं ब्रह्म चापि अस्ती, परजन्मनो धारणया, संकल्पेन, एव ननु 'इदं', 'दृश्यं',
 सर्वं हि एतन् ज्ञेयं', 'एतद्' इत्यभिधीयते, तत्र जायते च, अनिति च, तथैवापि
 प्रलीयते, तस्मात् 'सर्वज्ञ'ता नित्यं अस्यैव परमात्मनि । ब्रह्म-'अहं' अन्यद्
 अन्यस्मात्, अनन्यत्वात् (सदैव हि), अन् अन्यद् इति (शब्देन तु)
 सान्यताऽभावः (दृश्यते)" — प्रहेलिकामयं न्यायसूत्रं एकं इदं तथा, तमेवार्थं
 निवेदीयं वक्ति; न एव तु भाष्यते वास्त्यापनेन यदपि, नाऽन्योऽर्थस्तत्र युज्यते ।"

! माह्वयशरिकासु एका गोस्पादकृताम्, अपि, प्रहेलिका इव दुर्धोष्या कृतार्था
 खलु, पादयो—'व्रमते नहि बुद्धस्य शर्म धर्मेषु तानिन, सर्वे धर्मा तथा ज्ञानं

(१३०) "जन्मजादि 'अस्य' ['इदम्', 'एतद्'] यतोऽनु भयाद् 'इतरत्' ['एतद्', आत्मनो 'अन्यस्मात्', 'तत्'] सय पर धीमहि", (भा०), इत्याद्यै-स्तु पदै पुराणमुनिना ताव हि यद् घणित, अन्यैश्चापि तथा, "इतरो (इह) इतरस्मात्", धिग्जडात्, चेति या, सर्वस्यास्य सदा एक एव कथन यन् 'न अह-एतद्'त्, इति । आत्मनस्तु 'इतरो' अनात्मा, ज्ञानात्मनोऽपि 'इतरो' हि स,

नेतद् बुद्धेन भाषित" (गी०वा०प्र०पर ४ ६६) । भाष्यं अस्या शकारस्य तोषकृत्य न तु सर्वथा ।

बौद्धग्रन्थेषु 'तायी' इति बुद्धस्यशाख्या प्रतीयसी, प्रज्ञानं 'तायते' यस्मात्, प्रसा रयति सर्वत, सर्वथा उपकाराय, दयया कदयामव । "सधारदु खनिर्मोक्ष अनुमोदे गरीरिणा, बोधिसत्त्वत्व बुद्धत्व अनुमोदे च तायिना" (शांतिदेवकृत बोधिचर्यावतार, परिच्छेद ३, श्लो० २), "तायिनां, स्वाधिगतमार्गदेशकानां; ताय, स्वदृष्टमार्गोक्ति, येषा तद् विद्यते, ऽयवा, सधाराथो हि ताय, आससारं अप्रतिष्ठितनिर्वाणतया भव स्थायिना" (तटीया, धम्मिका, प्रज्ञाकरकृता) । जन्मजाद्व्यविद्वद्धि, बोद्धाना परि-पथिमिः, कर्मणा ब्राह्मणत्वं तु धीपता तर्कयुचिभि, 'तायी' शब्दस्तु 'चोरा'यं विद्वेषेण प्रयोजित — 'अनेन, ब्रह्मविद्या, गण्डस्माक आसीत् सुगोपिता, मूढिवा जातु चोरेण, सर्वभ्य प्रकटीकृता, तायिता, सर्वदेशेषु, तायी चोरस्ततो ह्यसी' । 'तायु' शब्द तत्स्वरार्थं वेदेषु ननु लभ्यते । (१०) ।

कारिकार्यं समीचीनं भाष्य एव विभाति यै—ब्रह्मज्ञत्व तु कस्यापि (तथा शौद्धो दनेरपि, शाक्य गौतम बुद्ध-इति नामभि प्रथितस्य च, प्रज्ञानिनो ब्रह्मज्ञस्य), तज् ज्ञानस्य उपदेशिन, 'तायिन', परम 'ज्ञान', सर्वसंप्राप्तक सत्कृत, सांसारिकेषु 'धर्मेषु बुद्धस्य क्रमते नहि'; देश काल क्रम-अतीत ज्ञान एकरस हि तद् 'सर्वे धर्माः', तथा 'ज्ञान' तत्सम्बन्धि यदस्ति यै, क्रमिक चापि अयच्छिन देश काल-त्रिया भ्रमै, परिणामि प्रतिक्षण, एकदा एव अवरुध्य तद् एकावधारणेनैव, भूत मव्य भाद मत् सर्वे, निपे धति एकेन न-कारेण तु शाश्वतं, 'न एतद्' 'न इति' ह वा, तस्माद् 'बुद्धेन भाषित', उपदिष्ट, हि सर्वेभ्यो, रहस्य परम तु यत् । एव प्रकाशित चापि, रहस्यं पर एव तद् अद्यापि हि गवति एव, दुर्बाल्य नितरां ननु 'आधर्म्यवन् च एन अन्य श्योति, शुक्लाऽप्येत वेद च चैव कश्चित्" (गी०); "नाय आसा ऋच्यतेन लभ्य, न सेधया,

आत्मा ज्ञानात्मा च विष्णुः, ‘इतरी’ स्त परस्परं, ‘अस्य’ ‘दृश्यम्’ सर्वम् जगतो
 ज्ञानात्मरूपिण, जन्मस्थितिरथा सन्ति तस्य ‘इतरत’ आत्मन ‘सर्वं च सत्तु
 इदं महा, तज्ज-ज ल षत्’—सूत्रित यथा (मन्त्रगूय) । ‘अहमेवास्मि, नायत्तु
 किञ्चिदप्यस्ति कुत्रचित्’, “ ‘मत्’-त परतर किञ्चिन् ‘नान्यद्’ अस्ति, धनत्रय’,
 ‘मयि’ सर्वम् ‘इदं’ प्रोत, सूत्रे मजिगणा इव” गी०) ‘ ‘नान्यत्’ पश्यति
 यत्राप स भूमाऽमृतमरित तव’ (११० उ०), ‘आत्माऽनुग्रीक्ष्य ‘नान्यन्’
 (तु तदा) अपश्यद्’ (अयामन)” (३० उ०) ‘ त्रिगुण च त्रितय च,
 त्रयो देवा, त्रयोऽन्नय, त्रयाणा च त्रिमूर्तिस्त्वं, सुरीयस्य नमोऽस्तु ते’ (आदि
 त्यस्तो०), “त्रयां, तिस्रो वृत्ती, त्रिभुवनं, अथो श्रीन् अपि सुरान्, भ्रमारादीघर्षे
 त्रिभिर् अभिदधत्, तीर्णधिकृति, सुरीयं ते धाम ध्वनिभिर् नवरन्धान अणुभि,
 समस्त व्यस्त त्वा, दारणद्’ गृणाति ‘ओं’ इति पद” (महिमस्तु०) । महिमा
 प्रणवस्यैव वेदे गीत पदे पदे । (१४०) । “त्रिधा दानामि दीयते, त्रिधा यज्ञ
 प्रवृत्तते त्रिधा लोकास् त्रिधा देवा, त्रिधा विद्या, त्रिधा गति, भूत भव्य भविष्य
 च धर्मोऽर्थं काम एव च, प्राणापानायुदानश्च, अप्यत एव त्रयो गुणा (अनु
 गीता, अ० २४), ‘तिस्रोऽवस्थास् त्रयो दहा, त्रय कामा, त्रयोऽन्नय, घृतय,
 शक्तय तिस्र त्रिवर्गोऽथ ऋणत्रय, त्रयो घर्णास्, त्रित कर्म—सर्वमेतत् त्रिवृत्
 त्रिवृत्’ । मातृक्यासुपनिषसु, गोपथब्राह्मणादिषु, अन्यग्रन्थेषु चेवापि सूचिता
 बहव त्रिका । त्रय तुल्याधिकारास्ते, तुल्यमम्मानगौरवा, सत्पणश्च सदाऽन्यो
 अन्य न पृथग्भवितु क्षमा, न कश्चिद् अधरो वापि न च कश्चित् तथा उत्तर,
 त्रिध्वेतेषु गुणेष्वत्र सत्कार्ये ऽसति वा पुन, त्रयोऽन्नय, शुभत्वं वा, ऽशुभत्व वा,
 ऽभिजायते । यद् रजस्तमसी प्रायो निक्षेते, नत्तु रुद्रित, सत्कस्याभिभवत्
 ताम्बा, अतिमात्रतया तथा । पूर्वमुक्त्वा, त्रयो देवा सात्व-राजस-तामसा, जगत्
 न बहुना धृतेन यमेवैव षण्णते तैर् लभ्यस्तस्य एव आत्मा विशृणुत तनु स्वा (कठ०,
 सु००, उ०) ‘न मुक्तिर्ह्यैव ऋणुरेव धर्म’” (कठ० उ०) कम त्रय-नमाध्रय व्यति
 करेण या सतत क्रम त्रितय नपन विदधती तिभाति उच्यते, कर्मकवपुर्, अक्रमप्रकृ-
 तिर एव या शोभते, करोमि इदि तां, अह भगवती, परां सविद” (ज्ञानधर्म-श्लोक,
 काश्मीर सस्कृत-तीरीज प्रथमालाया मुद्रिताया, चेमरानकृत-शिवसूत्रविमर्शिनीयां,
 २१ पृष्ठे उद्धत) । (११) ।

स्थिर्ये प्रवृत्तस्तु तामसो हि भयं शिव , सहाराय त एवास्ति रज्ज् कालो प्रहो
 हर , अक्षयुर्गां च गौरी च सर्वकल्याणकारिणी इष्टा तमोमयी, नैव कारिणी
 सर्वकारिणी, (१५०), "यद्द्वारजले विश्वोत्पत्ती भवाय नमो नम , प्रवलतमने
 सत्यहारे इराय नमो नम , जनसुखकृते सत्योदिकी मृदाय नमो नम , प्रमहति
 पदे त्रिसौगुण्ये शिवाय नमो नम " (महिमस्तु०) ।

(४२) उत्पत्ति स्थिति सहारा, निद्रा च प्रलये तथा, सत्तारस्य तु सर्वस्य
 तद् अवस्थाचतुष्टयं । (४३) जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्तिश्च, त्रयां—ऽवस्थाचतुष्टय
 शरीरबद्धजीवस्य भवत्येव दिने दिने ।

(४४) भू, भुव , स्व चिदाकाश —इति लोकचतुष्टय, भूमि, मोमश्च,
 सूर्यश्च, तमश्च तमस पर , प्रकाशाना परा काशा, यद्भासा भासित जगत्—
 'रहस्य' 'सध्या' भाषाया तदेव एतच्चतुष्टय । (४५) स्थूलं, सूक्ष्म, कारणं च, सर्वं
 थाऽव्यक्तमेव च, वैराज , सौम्य , ऐशश्च, धारमात्मिक एव च, (४६) वैश्वानरश्च,
 हैरण्य , सार्वज्ञो, प्राण एव च, विश्वश्च, तैत्तस , प्राण , सर्वध्यायी तुरीयिक ,
 एतच् चतुर्कं देहाना, वेदान्तपरिभाषया, व्यष्टीना च समष्टीना, वैशेष्यात्
 च समानत । (१६०) । (१७) "भान्वीक्षिकी, त्रयी, चाक्षां, दृढनी
 तिश्च शाश्वती" (म०, सु० नी०), अहर्निशं नृपाम्यस्य एतद् विद्या
 चतुष्टय , मानवाना समन्ताना समानाऽभान्वीक्षिकी मता, शिक्षकस्य त्रयी,
 दृढ नीति स्याद् रक्षकस्य च, पात्ता भूय पोषणस्य, विद्या प्रोक्ता, विशेषे
 पत । 'विशेषत' इति स्मरणं , एतन्तत्र नहि कश्चित्, 'एतदि' 'इदमि' 'एतये'
 तु 'जगति' आपेक्षिकेऽस्तिते । एतन्त निगुणमय, चक्षिन् 'इ इ एव गत, 'एतद्'
 इह-मय सर्वं , निद्रा यत्र विभाति ते, 'न' शारेण निपिद्धाश्च, प्रणवस्य चतुष्टये ।
 स्वापिद्याद् आत्मनो नृत् भूतेषु सखलेऽपि, इद्वान्-स्तेषु स्तेषु अजगत्तम प्रकृते
 जुंजे , सर्वं सर्वेण सखरुद्ध, "सर्वं सर्वत्र सयद्वा" , "सर्वे एव समा , सर्वे एवान्
 न्ता" , असदय (वृ० उ०) , "नहि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचित् , सकृद्दृष्टपदं
 यतीह तुल्यता" (म०भा०) , "इन्द्रस्याशुचिद्रूपस्य च सुखे दु खे च नात्यतर,
 स्वैऽदावटपनया तयो रल्लु मुधा विद्या च भोग्याशन, रम्भा चाशुचिद्रूपी च
 परमप्रमदस्यद् , सृष्ट्युत सत्रासौऽपि यम , स्वकर्मगतिभिश्चान्योन्यभावात् सम
 (अर्जुनरि०) । (१७०) । "अविप्रलसत् सर्वेषां कर्मणामिति निश्चय , महा

भूतानि नित्यानि भूताधिपतिसधयात्" (म० भा०), "द्वैतैरयोऽन्यत्रेमा सुख
 दुःखादिभि प्रजा" (म०), "वैरोध्यादेव तद्वादो तद्वाद" इति निश्चित (म०
 सू०) । (१८) 'पश्यता' कारणे, सूक्ष्मे 'मध्यमा', 'वैखरी' तथा स्थूले शरीरे,
 या वाक च परा' प्रोक्ता हि 'अनाहता', प्रणवध्वनिरुपा तु-वाचा एतच् चतुष्टय ।
 "सूमा (परा) कुडलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रा हि अगीयती, स्वयंप्रकाशा पश्यती
 सुपुष्पा आधिता भवेद्, सा एव हृत्पृष्ठं प्राप्य मध्यमा, नादरूपिणी, अन्त
 सकल्पमात्रा स्याद्, अधिनफा ऊर्ध्वगामिनी, सैव उरकठतालुस्था, शिरोप्राण तथैव
 च, त्रिहामूलोष्ठनिश्चोतवर्णेष्वृहपरिग्रहा, शब्दप्रपञ्जननी श्रोत्रप्राणा तु वैखरी"
 (आत्म , सप्ततया चतुर्धरीटीकायामुद्धृत) । "चत्वारि वाक् परिमिता पदानि,
 तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण, गुहा त्रीणि (अपराणि भेदानि) निहिता नैत्र
 यति, तुरीयां वाच अभि मनुष्या वदति ' (वे०) । (१९) चत्वार्येव मनुष्याणां
 सहजानि ऋणान्यपि, देवानां च, षष्ठीणां च, पितृणामपि वै तथा, (१८०) ,
 दामानु पचभूतानां, ज्ञानविज्ञानदानतः, सन्दिग्धाणां शरीराणां अपि दानात् तथा,
 धर्मात्, जीवदानाच् चतुर्थं तु ऋणं स्यात् परमात्मन । (५०) चत्वारश्च प्रकारास्ते
 ऋणनिर्मोचनस्य वै इष्टाऽपूस्तं च विविध, प्रजाभ्यो ज्ञानशिष्येण, सन्तानपालन
 चैव, तथा मोक्षस्य चिन्तन । "वापी-कूप-तटाकादि, देवताऽयतनानि च, अन्न
 प्रदान, आरामा, 'पूतं' अर्घ्या (अर्धजा) प्रवक्षते, एवमतिस्म हवन, श्रेताया
 यच्च ह्यते, अतवेद्या च यदान, इष्ट तद् अभिधीयते ' (अत्रिसहिता) । "ऋणानि
 त्रीणि अपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्, अनपाकृत्य तान्येव मोक्षमिच्छन् ब्रह्म
 त्यध, अर्घीय विधिम्द् वेदान्, पुत्राश्रोपाय धर्मतः, इष्टा च शक्तितो यज्ञे,
 मनो मोक्षे निवेशयेत्, आधमाद् आधम गवा, दुतहोमो, जितेन्द्रिय, भिक्षार्थं हि
 परिश्रान्त, प्रयत्नं प्रैत्य पर्यते ' (म०) । (५१) "समम स्वार्थकं कर्म, निष्काम
 तु परार्थक, काम्य, नैमित्तिक, निव्य, निष्काम यच् चतुर्थक—कर्माणि एव
 चतुर्थीणि, तच्च कर्मचतुष्टय, काम्य सवाम ण्वासि, मिथं नैमित्तिक तथा, निष्काम
 एव नियतु प्रायश स्मर्यते पुंषु । (१९०) । (५२) शुक्ल, कृष्ण च, मिथं च,
 अपि अगुणवृष्ट्या एव च, शुक्ल परार्थक पुण्यं, कृष्ण स्वार्थं तु पापक, परार्थं अशत
 स्वार्थं अशतश् चापि मिथित, रगद्वयविहीन यद् रहित फलकाशया—तदेव,
 सान्द्रपर्यायिर् वाच्य, कर्मचतुष्टय । (५३) "काम्यानां कर्मणा न्यास संन्यास षडयो

विदुः, यज्ञ-दान-तप-धर्म न त्याज्य, कार्यमेव तत्, (कर्तव्यं कितु सत्कर्म) सर्वं त्यक्त्वा फलानि च, (एवं तत् कर्म निष्काम नैवकर्म्य भवति ध्रुवं), सर्वकर्मफल ध्याय प्राहुस्स्याम विचक्षणा, नियतस्य (नित्यस्य) तु सन्यास कर्मणो नोपपद्यते" (गी०), 'नित्य' यद् 'नियत' कर्म, निष्काम तदपि ह्येते, 'इत्या-आध्ययन-दानानि'—त्रियर्णोचितकर्म यत्, आदिकाञ्जनं पृथापि—तत्रकर्मचतुष्टय । कर्म सर्वञ्जनीनं यत् तत् सर्वं 'यज्ञ' (हृष्ट) उच्यते, महा जन सुप्रायेय उतसृष्ट पतिकं शिदेव हि ; किंतु स्वदेर इय, यज्ञेषु अपि द्वैविध्यकारिणी, "स्वर्गकामो यजेत" इति सकामो यज्ञ उच्यते, नित्या पंचमहायज्ञा, निष्कामा एव ते स्मृता । 'आपूर्तं' कर्म तद् येन भवेत् लुप्तस्य पूरण, (२००), 'आपूर्तं' अस्ति वृक्षाणां छिद्रस्वामिषु रोपण, 'अलक्षणायां कृपानां सदाकानां च निर्मित्ति, ऋष्यै सुगधि निर्मुषै 'पवनस्या'पि पावन, हृषितस्य मनुष्याणां नित्य आसादिकर्मभि, उदार भावपूर्णानि, आधिताभि ध्रुते अच, मयप्यनिभिर् 'आकाम' समातीर्तयुरैस्ताथा, आर्यैस्तु वेद विद्वद्भि पूयते अरहो ध्रुवं, दुर्मर्त्यापि तु शब्दं, रगद्वेयवसानुवी, दूयितो मनुर्जनिथ 'शब्द'अधारे च आदिम, हविष्यै, 'कृष्णयामांजनि' पाव्यते, मलिनोक्त स्वस्यैव सर्वमक्षियाद् असेष्याना तु भक्षणे, पावक सन्नपि, 'पृष्ठी' भूप्यते वृक्षरोपणै, सनिता बहुधा चापि कृषकैरुपरीकृता, काष्ठार्थं छेदने चापि वृक्षाणां, निर्यणीकृता; सर सरिन् नदीनां चापि भाषो, या कर्षिता नुभि, वृषिताश्चापि, कृष्यादि रानादीनां प्रयोजनै, मलप्रक्षेपणीश्चापि, भाषेषु नगरेषु च—जलअशयानां निर्माणै कृपानां खननैस्ताथा, भूयश्च रक्षणैरुष्णै, ताप्रसदादिक्षेपणै (सूक्ष्माणां रोगकीटानां ये स्यात् प्रायो विनाशन)—आप एव विशोध्यन्ते, 'नारा' पुण्यास्तु वा स्मृता । एवं विकृतभूतानि सच्छि यन्ते विपश्चिता । (२१०) । "सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरा उवाच प्रजापति—देवान् भावयतानेन, ते देवा भाषथंतु च, परस्पर भाववत ध्रैय परमवाप्स्यथ, तैर्दानान् अप्रदयेभ्यो यो भुक्त सोन एव स" (गी०) । (५४) पचभूतानि भुज्यते मनुष्यैर्देवै दिवानिना, तेषां पुष्टिस्तु, 'देवानां ऋण'निर्यातन स्मृत, 'दीप्यन्त्य' शक्तपो 'दिया', महान्भूताभिमाविन । यधीयेभ्यो ज्ञानदानाद्, शिक्षकैश्चापि दापतात्, पोषणात् शिक्षकाणां च, 'ऋण आर्ष'विशोध्यते । जगताम् सर्वपत्यानां, भरणाद्, रक्षणादपि, तथा च दिनयाञ्चानाद्, 'ऋण विप्य' विमोच्यते । "अध्यापनं मह्यं

यज्ञ , विनृत्यज्ञस्तु तपंग, होमो दैवो, यलिर्भौतो, नृपज्ञोऽतिधिपूजन" (म०), प्ने पचमहायना , ऋणनिर्माचनेपु वै त्रिपु एव अतर्गता ज्ञेया , कर्त्तव्याश्च दिने दिने । आममूश्मगतेर् निय सर्वदेहिपु चिंतनात्, उच्च वचेपु भूतेपु, अज्ञेयाया अकृतश्रम भि , म्बान्तरामगतेश्चैव ध्यानयोगेन दर्शनात् (म०), शुभध्यानाच्च सर्वथा भूतप्रि यहितेहया आमन सर्वभूतेषु भगवद्गायदर्शनात् (भा०), आमयसर्वभूतेषु तथै वाचरणात् सदा, 'ऋण नियंत्यते सर्वं यदुक्त 'पारमात्मिक' । (२२०) "यस्तु सचाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चाभानं, ततो ऽ विजुगुप्सते" (उ०) । "अनेन विधिना सर्वास्त्यक्तया सगान्धनै शनै सर्वदेहविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्ये वावनिष्ठते ' (म०) । ऋणनिर्माचनाना च स्यादेव तु चतुष्टय । चतुष्टयाणि उपा साना अपि स्मर्याणि सति चै—(५५) "पूजाकोटिसम स्तोत्र, स्तोत्रकोटिसमो जप , जपकोटिसम ध्यान, ध्यानकोटिसमो ह्य । (५६) बाह्यपूजाधमो भावो, मध्यमस्तु स्तुतिर्जप , उत्तमो ध्यानभावस्तु, ब्रह्मभाव कृतश्रमन । (५७) अध मास्तु प्रियश्रामा , शास्त्रश्रामास्तु मध्यमा , उत्तमा धारणाश्रामा , आ मा श्राम कृतामन । (५८) अधमा कर्मभातास्तु भक्तिभीतास्तु मध्यमा , उत्तमा

१ ' आ ब्रह्मण्यो ये पितृवशात्ता , गातुस्तथा वंशभवा मदीया , कुलद्वये ये मम दासभूता नृत्यास्तर्षवऽधितसेवकाश्च, मित्राणि, शिष्या , परावश्च, वृत्ता , दृष्टा हि अदृष्टाश्च कृतापकारा , जन्मा तरे ये मम सगताश्च, तैभ्य स्वधा अन्न अह ददामि । येषा न माता, न पिता, न बन्धुर् न चान्यसिद्धिर् न तथाऽन्नमास्ति, तत्तृप्तयेऽन भुवि दत्त एतन् , ते यातु तृप्तिं, मुदिता भवन्तु । देवा , मनुष्या , परावो, वर्यांसि, सिद्धा सन्ध-उरग दैव सथा , प्रेता पिशाचास् तरव समस्ता ये चात्र इच्छति मया प्रदत्तां पिपीलिका , कीटपतंगकऽथा बुभुक्षिता , कर्मनिब धधदा , प्रयातु ते तृप्तिं, इद मयाऽन्न तैभ्यो विद्युष्ट सुखिनो भवन्तु । चतुर्विधो भूतगणो य एष, तत्र स्थिता येऽखिल जीवसथा , तृप्त्यर्थं अन्न हि मया विद्युष्ट तेष इद, ते मुदिता भवन्तु" । एव प्रायो हि पंचापि क्रियते चैककर्मणा , मध्यानेन सवपा, अन्नदानेन चैव हि ।

तथा च देवपूजायां, क्षीप प्रज्वाल्यते यदा, पत्र्यते चैदय श्लोको मनसा शुचिना, सदा— प्रस्फुरत्परमदीप्तिमडल, गोपृतऽचनवकुकुमारुण, आर्त्तिक परिगृहाय च, र्त्ति- हन् । पुण्यकीर्त्तिं विराद्येकृत त्वने ।" (६) ।

ज्ञानभीतास्तु, नामि भीतिर्महात्मन । (५९) अधमस्तु क्लृप्ताचार, शौचशुद्ध्या
 रस्तु मध्यम, उत्तमो नियमशुद्ध्या, श्लेषशुद्ध्या क्लृप्तात्मन । (६०) अधम
 कर्मभावस्तु, भक्तिभावस्तु मध्यम, उत्तमो ज्ञानभावरस्तु, भाव अभाव क्लृप्त
 आत्मन । (६१) अवमो देहभावस्तु, जीवभावस्तु मध्यम, उत्तम साधुभावस्तु,
 सोऽहभाव क्लृप्तात्मन । (२३०) । (६२) अधमा 'हम' इच्छति, च'अमु' इच्छति
 मध्यमा, उत्तमा 'मोक्ष' इच्छति, निवेष्टाश्रित क्लृप्तात्मन । (६३) होमयात्रा
 अधमा, पूजा प्रतिमाना तु मध्यमा, उत्तमा ध्याविज्ञानवस्था, सहजा भावित
 आत्मन । (६४) बालानो काष्ठलोष्टेषु, मनुष्याणां तथाऽप्यु च, मनीषिणा श्लेषु
 देवा, पुष्यशामनि देवता" (३०) । (६५) परस्परभयात् केषिपाया याप न
 कुर्वते, राजदण्डभयाद् अन्ये, यमदण्डभयात्परे, आत्मदण्डभयादेव निष्पायत्य क्लृप्त
 आत्मन (म०भा०) । जीवत्वोत्कर्षणे सति अत्यार तु इदंशा मना, न तु सै अद्य
 नीयन्ते आरोहणपथे प्रजा, दिक्षकै रक्षकै वापि स्वार्थसाधनतपरै, प्रयुक्त एते
 अकृत्यतेऽप्यारोहणपथे जना । 'गुरवो बहव सन्ति शिष्य वित्त अपहरका, गुरवो
 विरला ते ये शिष्य-सताप हरका " (गुरगी०) । अर्ष्यव द्वि पय मून, हिन्दू-
 'धर्मान्' विहाय यद् विकृतान्, महवो भान्ति परधर्मान् दिने दिने । 'यदा
 भूतपृथग्भायं एकस्य अनुपपद्यति, तत एव च विस्तार, प्रहस सम्पद्यते तदा" (गी०) ।
 (२४०) । (६६) धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र तृतीयाय, मोक्षशास्त्र चतुर्थ
 चापि—एतच्छास्त्रचतुष्टय, सर्वेष्वपि च शास्त्राणि चतुर्व्यन्तर्गतानि द्वि, प्राच्यपर्याची
 न सा विद्या यार हेतुम्यो यद् द्वि स्थिता । "द्वे द्वित्ते धेदित्तथे वै", मुदकेष्विति
 गीत्यते, "परा यथाऽक्षर यक्ष तच्छुद्धमधिगम्यते", (३०) तथाऽप्यत यथा सर्वम
 न्यद् आसाधने वृमि, मोक्षशास्त्रादिमहाशया तु द्वितीया त्रितयश्रितिका ।
 आन्वीक्षिमी मोक्षशास्त्रे धर्मशास्त्रे त्रयी स्तुता, अर्थशास्त्रे दण्डनीति, पार्ताया
 नाम एव च । शक्योऽन्यथा विभागश्च, मैत्रीया तथाऽग्रह । (६७) प्रभु
 खरातिद्, उत्साह मय शची तगीव च, परस्पर भक्तिशक्ति प्रजाराज्ञो चतुर्थिका,
 उत्पत्तिनो गीतगाय, सर्वलोऽनुजाय च, सुशक्तमेतत् पर्याप्त राजशक्तिचतुष्टय ।
 (६८) दक्षिणाग्र, करश्चापि, वृद्धिश्च, श्रुतिरेव च, चतुर्थिर्धं स्मृत मूल्य चतुर्णां
 वर्षकर्मणां । (६९) यथा एव तु मनुष्याणां त्रीदिकाधर्म 'वर्णात्' चतुर्णां प्रविभ
 अष्टास्ते 'वर्णा' श्लोक जनैरिति, 'वर्णात्' चित्तवृत्तीनां, 'वर्ण' भाकाऽक्षराणि वै,

‘वर्णा’ इत्यभिधीयन्ते, स्वरादीनि तथैव हि, (२५०) स्वरोऽनुस्वार एवापि, विसर्गो, व्यजन तथा—अक्षराणां समाधायस्यैतद् ‘वर्ण’चतुष्टय, ‘स्व’ रातीति स्वर प्रोक्त, व्यजन तु व्यनक्ति त, अनुस्वार स्वरस्याऽनु, विसर्गेण विसर्जन, “स्वराश्च, ब्राह्मणा’ ज्ञेया, वर्गाणां प्रथमास्तथा, द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि ‘भूमिपा’, वर्गाणां पचमा ‘वैश्या’, अतस्याश्च तथैव च, उद्भागाश्च हकारश्च ‘शूद्रा’ एव प्रकीर्त्तिता ” (याज्ञ० शिक्षा०) । जीवा-मनस्तु प्रकृतेर व्यत्पायाश्च चतुर्विध । अजनाद् ‘अग’ भूतास्ते, शिरो ब्राह्म दार प्रमा, ज्ञान क्रिये-च्छा ऽनुहुद्दि-वृत्तीना ‘भक्ति’-साधना —चतुर्थमंकमेव स्याद् एतद् अगचतुष्टय । (७१) आदौ आपश्य कीयानि, निकामीयानि वै तत, विलासीयानि, सन्न्यस्यानि इति—वस्तुचतुष्टय । (७२) उद्भिजा, स्वेदजाश्चापि, अडजा, पिडजास्तथा, स्थावराणां जगमाना भूतग्रामचतुष्टय । (७३) मणयश्चाऽपि, वृक्षाश्च, पदावो, मानयास्तथा, एव चापि निकायाना जीवाना तु चतुष्टय । (७४) यथा मनुष्येषु, तथा मणिपृक्षपशुष्वपि, देवेष्वपि च, सर्वत्र त्रैगुण्यात् तु चतुष्टयता, (२६०), “श्वेता ब्राह्मणमृत्तिका” (शिल्पदीपिका), “ब्राह्मणा इपद क्षिग्धा श्वेता पकजसनिभा ” (धातुसार०), (७५) ‘विवेकी अश्वो घृणी विप्र, तेजस्वी क्षत्रियो बली, कोणभावो भवेद्वैश्य, शूद्रो निस्तरवको भवेत्’ (अन्नविद्या०), (७६) “शुभ्रा दीर्घां स्तब्धकर्णा- लघुपुच्छा तन्दरा, मुशुक्लनखदताश्च, श्वानस्तेमल जातय ”, एव गजा, वृषा, मेघा, अजाश्च, महिषा, बला, षाष्टानि, भातवो, वृक्षा, पक्षिणा, देवदेवता, नद्य, तीर्थानि, शास्त्राणि, गधर्षोरगराक्षसा, देव्या, वेदा, पुराणानि, रत्नान्यपि तथैव च, चतुर्धा प्रविभक्तानि, गुणैरेव, न जन्मत (तै० सं०) । (७७) ब्राह्मणोऽजो (वर्कर), ऽवि (मेघ) क्षत्रिय, गौर वैश्यो, ऽश्वस्तु शूद्रक, (शतपथ ब्रा०) । (७८) ‘अग्निर्, इन्द्रो, विश्वेदेवा, अदेवा’, तत् चतुष्टय, चतुर्वर्णानुसारी एतद् देवानां तु चतुष्टय । (७९) घसन्त प्रीप्स वर्पाश्च, सामान्यो वप्सर, तथा, चतुर्वर्णजमक चैतद् भवेद् ऋतुचतुष्टय । (८०) गायत्री चापि, त्रिष्टुप् च, जगती च, अपि अनुष्टुभ, मल-क्षत्रिय विट्-शूद्र छदसां तच्च चतुष्टय (ताण्ड्य महाब्राह्मण) । (८१) “श्रम्यो जात वैश्यवर्ण आहु, यद्य वैद क्षत्रियस्यग्रह्यानि, सामवेदो ब्राह्मणाना प्रसृति”, (अथर्व शूद्र प्राहुरेव तु पूर्व), (सैत्तराय ब्राह्मण), वदेषु एव वर्णभाग कृतोऽस्ति, चातुर्विध्य वेदचतु

एते तत । (२७०) । (८२) सित लोहित-पीताक्षरि, अमितश्च चतुर्वर्णः, अन्वयं मेव वर्णानां (रंगानां) तच्च वर्णचतुष्टयम् । (८३) गौण्यं, तादृशं, सुवर्णं च कृष्णा-यस्य अथापि च, वभानुगमतो हि ष्टतद्भस्मि चातुष्टयम् । (८४) 'कृष्णिनाऽदि चप्रश्लेषान्त, विशास्त्रान्त तथा आ मया, अनुराधाऽदि आ श्रवण, धनिष्ठाऽदि च सप्तकं, नक्षत्राणां चतुर्वर्णं सप्तक्राना चतुष्टयम् । क्रकं अग्नि-मीना विश्राथ मेघ-सिंहो धनुर् नृपा, ध्रुव कन्या मृगो वैश्या, शूद्रा युग्य गुला पट, वर्णाना अपि च ष्टोवा, ष्य राशिचतुष्टय (ज्ञानकं) । (८५) "भादित्या क्षत्रिया तेषां, विश्व मरुत्साधा, अधिनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपसि उग्रै सगाहितौ, रगृताभ्रप्रहि रसा देवा प्राक्षणा इति निश्चय, इत्येतर सर्वदेवाना चातुर्वर्ण्यं प्रवीरसित" (म० भा०), (८६) पद्मगाना च सर्पाणा चातुर्वर्ण्यं विवेचित, सुश्रुते तु गुणै-रेव, बह्वीषु अपि तु जातिषु, (सुश्रुत, वत्पस्थान, अ० ४) । (८७) अथ च घट वित्वास्तु माह्वणा तत्पु ध्रुता, धीर्षणि देवदास आथा तर्धैव क्षत्रिया ध्रुता, पुष्य धा फलवन्तश्च वृक्षा वैश्या इति ध्रुता, प्रदर, वरुंर, धन, शूद्रा प्रोक्ता तथैव च, चातुर्वर्ण्यं स्थित शोच वृक्षराशिचतुष्टये" । (२६०) । (८८) "लघु पत् कोमल काष्ठ, सुघट, प्रज्ञाजति तत्र, दडाग, लघु पत् काष्ठ अथट, क्षत्रजाति तत्र, कोमल, मुह पत् काष्ठ, वैश्यजाति तत्रुच्यते, दडाग, गुर पत् काष्ठ, शूद्रजाति तत्रुच्यते" (अगस्त्यमत), 'वर्णं शब्दस्य तु स्थाने 'जाति'र् अपि उदिता यद्वि, तथाऽपि तु गुणैरेव कृत तत्र विवेचन, असत्या जातय सति वृक्षाणां, किंतु, तासु यत् चतुर्विधं च एवात्र कृत, तत् तु गुणै, रकुट, घट-वर्णैर्विभक्त तत् काष्ठं दृन्दं चतुष्टयम् । एतदप्या भवेद् एको वर्णो, अन्यस्तु अन्यरहित, प्रयोजन विभेदेन वृक्षस्य एकस्य चैव वै, वृक्षेन एकर्णो प, काष्ठ-त्वेनापरो हि स, अन्यक्षमेवं समिद्धा वर्णता गुण कर्मभि । (८९) "चक्राका, कपोताश्च, प्राह्वणा, गरदा, बका क्षत्रियाश्च, मयूराश्च हया, वैश्या इति स्मृता, काक गृभादय, शूद्रा, पव पक्षि चतुष्टयम् । (९०) पुष्परीटा याह्वणाश्च, धातुकीटान्तु क्षत्रिया, कीशोपकीटा वैश्याश्च, मल पर भवान्तु ये कीटा शूद्रास्तु ते ज्ञाता, एवं कीटचतुष्टयम्' (वा० पु०) । (२९०) कामरु प्राह्वण्यं प्रोक्त, शोध क्षत्रिय उच्यते, लोभो वैश्यम् तथा शूद्रो मोह म, न यस्य । एव तु चित्त-वृत्तीनां भन्तरिचतुष्टयं, चतुर्गा अंतरालौ तु निदिनी मद् म यरौ । (९२) "सत्त्व

कृत, राजधेता, द्वापरं तु रजसमौ, कलिममस्तु विज्ञेय', एतद् युगचतुष्टय ।
 (वायु०पु०अ०८) (१२) इने तु मानसो, प्रेते पार्थी चापि रयात्समा, हन्मिदिर्
 द्वापरे चा, पि अ सिद्धिः क्ली युगे, (मनसा विनात् इष्ट, इतार्दा उपनिष्टो,
 वृक्षेभ्य सलिलेभ्यश्च श्रेताया परिपूर्यते, इत्यादि हन्ममंभ्य इष्टमिदिम्नु द्वापरे,
 सर्वप्रकारकैर्यतीर् अप्यभीष्ट न मिष्यति, सम्यग्, क्ली, मंधा वा, तप्तु सिद्धि-
 चतुष्टय (वा०पु०, मार्क०पु०) । एव सर्वत्र मन्तरे प्यात यर्णयनुष्टय, तस्यापि
 व्यापि त्रैगुण्य गुणमाम्य चतुष्टय । येदेऽन्यग्रह्यायिका गति कर्मवर्णस्य माधि
 का —पुरव 'तौ अष्टछातां, कोऽसी ति ?; 'माह्वण' तु इति, 'कृतमो माह्वण' ?
 इति पृष्टे, चैवोत्तर इदौ—'किं माह्वणस्य पितर, किमु पृच्छसि मातरं ? ध्रुत षेद्
 अस्मिन् वेद्य, स पिता, स पितामह' " (वाटकप्रहाण, २ २० १), 'पुताहना
 गुणा यस्य, त देवा माह्वण विदुः"—न्यासन बहुषैवं तु धर्म प्रोक्तो, न
 जन्मना । "न तदस्ति पृथिन्या वा दिधि देवेषु पा पुन सख प्रवृत्तिषु तुक्त पन्
 स्याद् एभि त्रिभि गुणै" (गी०), (३००), यथैव शास्त्र अभ्यास एव स तु
 त्रिगुणै, तथा व्याप्तानि अन्यानि शास्त्राणि, वाङ्मये सल्लु मसृत्ते । मनुस्मृतौ च
 गीताया तथा उक्ता यहव त्रिणा । (१४) 'आमप्रातिकर सर्वं रतोऽर्थातिर
 मत, तमस्तु मोहसयुक्त, अव्यक्त तु चतुर्थक, एतद् हि चित्तावस्थानो अस्ति भाव
 चतुष्टय । (१५) अष्ट्यो, मध्यो, जघन्यश्च, चतुर्थो निरपेक्षः, एतत् त्रिगुण नैर्गुण्य
 फलोद्भय चतुष्टय । (१६) वेदाभ्यास सात्त्विक स्याद्, भारम्भरधिता रन, तामस
 भिन्नवृत्तित्व, अनारम्भश्चतुर्थक, व्यवसाय प्रकराणा एतन् सल्लु चतुष्टय । (१७)
 कर्म आत्मसन्तोषकरं, प्रेरित कीर्तिलिप्सया, लज्जाकर तथा, त्यक्तकल—कर्मचतु
 ष्य, प्रवर्तित च त्रिगुणै, तिगुणं चापि वै, प्रमात् । (१८) देवत्व सात्त्विका
 यान्ति, मनुष्यत्व तु राजसा, तिर्यक्तव तामसाद्यापि, मुक्ति गच्छत निमंभा,
 त्रिध्वप्येतेषु त्रिविधा उत्तम अधम मध्यमा, एव हि स्मृतिषु प्रोक्त गतीनां तु
 चतुष्टय (म०, अ० १२) । (१९ ११०) श्रद्धा, तप, तथाग्रहार, त्यागो, दान, धनि
 तथा, ज्ञान, कर्त्ता च, कर्मापि, धृतिर्, बुद्धि, मुख तथा, (३१०) त्रिकं त्रिक तु
 सर्वे चापि, असत्त्व चतुर्थकं । "त्रिविधस् त्रिविध कृन्ध समार साधर्मोक्तिः"
 (म०), समाहारश्चतुर्णां च चतुर्थे परमात्मनि । एतेषा सुविवेकेन, इत्येषु, प्रकृ-
 तिष्वपि, विभागोनाधिकाराणा, कर्त्तव्याना तथैव च, तथैव सुखदुःखाना, तथैव

धर्मलाभयो, (-द्वेष्टकधर्मस्य चैव पृतन्मुख्यं स्याद्, इति शोक्तत्वात्, न विना एत-
 द्दम मुख्य एतत् लभ्य भवेद् इति, एतत्सुखस्यानुपधि दुःख च एतद् भविष्यति,
 एतद् दुःख विना कश्चित् सुखमेतन्न लप्स्यते—) सम्यक् सर्वमानुष्येषु सुखवस्था
 प्रथमैवैति, सर्वेषां चापि भावानां भविष्यति समन्वय, सर्वे पदार्था लप्स्यन्ते स्व
 स्थं स्थानं यथोचित । एवं निश्चित्य सिद्धांतास्, तत्प्रयोगान्मयोक्तमान्, सुख्य-
 वस्था समाजस्य कार्यादयं मुदम पुन । (१०८, आदित १९२६ श्लोका) ।

६ अध्याय

समाजव्यवस्था चतुर्व्यूहा ।

“समाप्तवान् सर्वलोकं परस्परमुपाश्रित ” (म० भा० शा० अ० २९८) ,
 सप्तो यत्र बल तत्र, निरसतप चे कृतो बल ? , “बुद्धिर्यस्य बल तस्य, निर्बुद्धेस्तु
 कृतो बल ?”, यत्र बुद्धि तत्र सप, निर्बुद्धीनां न सपता, जन्मनैवोच्चनीचत्वे
 न सप्तो, न बल, न वी, समाजव्यूहन पूर्वं कृतोऽतो गुणधर्मभि । चाचारो
 ऽशान्तरव्यूहा, समाजे सुख्यवस्थिते, वर्णाधर्मात्मका, सर्वे सर्वदा सति ब्रह्ता
 (१) शिक्षाव्यूह, तथा (२) रक्षाव्यूह, (३) तत्र कृतीयक वाचाव्यूह, (४)
 चतुर्थस्तु सेवाव्यूहो ऽथ सम्मत । (१) तत्र ‘शिक्षक परीक्ष, ‘प्राज्ञ-यो’ य
 चरति हि, विद्यार्थीनां समूहश्च, ‘प्रज्ञचर्ये’ऽध्वमस्तु न, मिलित्वा साप्तुतो हि
 एतौ प्रथमं, सर्वमाधक, ‘शिक्षाव्यूहं’ तु, योऽन्येषां त्रयाणां ज्ञानदायक, ‘प्राज्ञ’
 कृतं च, वेदाश्च, परमात्मा तथैव च— तपस्यया अथ सिद्ध यप स ‘प्राज्ञ-यो’
 भवेत्, ‘प्रज्ञ चर्ये’ तु यशसां, अथ सापथितु चरेत् । “य कश्चिदेव अपरोक्षी-
 कृत्य जामानं तु वर्तते कृतार्थयेन, स ह्येव प्राज्ञेण श्रुतिमानत । (१०) ।
 प्राज्ञो नाम किं जीव ? किं देह ? जातिरेव वा ? किं ज्ञान ? कर्म किं ? किं
 वा धार्मिक ? किं तु प्राज्ञेण ?” ईदृक् प्रश्नान् समुत्पाप्य, सर्वान् कल्पान् जपोदति,
 यत्रसूक्ष्मनिपदि, प्रापि सद्प्राज्ञेण स्वय । “न जीवो, नैरुदेहेतु जनतात्, नैकज
 म्मसु । न देहो, पाञ्चभूतानि शरीराणि अद्विडान्यपि, श्वेत रक्त पीत वृष्ण रगाना
 नियमोपि नो, दाहे पितृशपस्यापि, प्रह्लाहा नहि पुत्रक । न जाति, भूपयो
 जातास्तु अतिनिशामु जातिषु” । एवं दिक्त्वात् आरोग्य,अपचदति अथ वेदवाक् ।

निविध्य च विद्वर्षास्तान्, विधानं विदधाति अमी—“अद्वितीय परारमान, हीन जातिगुणादिभिः, सत्यज्ञानजनन्दमय सच्चिदानन्दरूपिण, अदोषकल्पशरारं च, निर्विकल्प स्वयं मद्रा, साक्षाकृत्य अपरोक्ष तु कृतार्थो यो हि षत्तंते, दान्तिदान्त्या दिसम्पन्नो रागद्वेषविवर्जित, वृष्णाऽहकारमात्सर्यलोभदम्भादिभिरुया रहित, त परामान हृदये धारयन् सदा—य एव वत्तंते विद्वान्, क्षपयन् सर्वकल्मषान्, यत्र कुत्र समुत्पन्न, स एव ब्राह्मणोऽस्ति वै” (वज्रसूच्युपनिषत्) । (२०) । सच्चिदक्षया तु सज्ज्ञाने समाजे सुप्रवर्षिते, सच्चिदक्षकै, सर्वमन्यत् सम्पन्न भवति ध्रुवः, ज्ञान शौर्यं च, भोज्य च, परस्परसहायनम्, शिष्टता सम्पत्ता, दान्ति, गुष्टि, पुष्टिश्च सर्वथा सर्वांगेषु समाजस्य, सौमनस्य च, सिष्यति । “एव नो धेहि ब्राह्मणेषु, एव राजसु न कृधि, एव विशयेषु शूद्रेषु, मयि धेहि एवा एव ’ (म० वे०) सर्वेषु एव आधातु शक्त, सच्चिदक्षको हि स, गुणकर्मविवेकेन क्षम शिष्यपरीक्षणे । ‘वर्धस्वी ब्राह्मणोऽस्माक तपोविधायुतो भवेत्, तेजस्वी क्षत्रियश्चापि, महस्वी वैश्य एव च, रहस्वी च तरस्वी धाप्यस्माक अनु जो भवेत्, स्वकर्म धर्म निष्ठाश्च सर्वेऽन्योऽन्यमनुमता ’—इत्यादिषा तु सम्पत्ति आयत्ता शिक्षकेषु वै । सच्चिदक्षकास्ते एवात्र तपोविधायुतास्तु ये, वीतरागभयक्रोधा, सर्वलोकहिते रता । “यस्य राजस्तु विषये श्रोत्रिय सीदति क्षुधा, तस्यापि तथक्षुधा राष्ट्र अधिरेणैव सीदति ” (म०), सन् ‘श्रोत्रिय ’ स एवास्ति यो भवेत् सु बहु ‘श्रुत’, सम्पन्न सार्थया ‘श्रुत्या, न “अनुवाकहत ” पुन (३०), विनीतश्च, दयालुश्च, सच्छास्त्राणा च शिक्षक, ‘शुश्रूषव’श्च ‘श्रोतारो’ यस्य श्रद्धालयो बहु, सार्थं वेद तु यो वेद, स हि ‘सद्श्रोत्रिय ’ स्मृत, अन्यथा, श्रोत्रियाऽभासो, अनुवाकहतबुद्धिक, युधि एरावबोधाय प्राह कुन्ती यथा पुरा—“मन्दकस्येव ते, राजन् ! श्रोत्रियस्य अपि पश्चित, अनुवाकहतबुद्धिर एक धर्ममवेक्षते” (म० भा०), नावेक्षतेऽपरान् धर्मान् अधिक समयोचितान्, अनभिज्ञा तदर्थानां, केवल शब्दपाटिनी, हंक्षमाणा एक पक्ष तु, पश्यन्ती नाऽपरानपि, न एवं बुद्धिः श्रोत्रियस्य सार्थान् वेदान् विजानत, सागोवांगान् सरहस्यान्, ऊहापोहक्षमस्य च “स्याणुरय भारदार क्लिबाभूद् अर्थाय वेद न विजानाति योऽर्थः, अर्थज्ञ इत् सकल भद्रं भक्षते, नाक एति ज्ञान विभूतपाप्मा ’ (निरुक्त०), “योग, सपो दमो दान सय, शौच, दया, श्रुत, विद्या, विज्ञानं, आसिक्व—एतद् य क्षणलक्षण” (वसिष्ठस्मृ०) । (२) ‘रक्षकाणां’

च घर्णेन, 'क्षत्रियो' यस्तु कथ्यते, गार्हस्थ्य्याद् विनिवृत्तानां 'धानप्रस्थ' आश्रमेण च, योगक्षेमविधातास्य 'रक्षा व्यूहो' विधीयते । दुर्वर्णाद्यायते यस्तु क्षताद् अनुचि ताद् भवि, 'स एव क्षत्रिय' प्रोक्त्वा क्षतशरणं करोति य (म० भा०), (४०), नमस्य गृहधर्मान् यं वनप्रस्थं तु 'प्रस्थिता', 'धान' तरुणां पद्मे हि, 'प्रस्थो' वामस्थः, भवेत् संघा तु, लोकमेवार्थं, निद्वंद्वमनना तथा, रागाद्वैषमिमुक्तौ, 'धान प्रस्था' तु नै मता, (इन्द्रप्रस्थ गजप्रस्थ चत् सन्तोऽप्यं विनिमित्त), वनप्रस्थ, तत्प्रष्ट, वान, च उपवन ममा । दूर्वाश्रमे तु, वान म्या, स्ववहारेषु दीक्षिता विविधेषु, ततो जाता. कुसला दूरदर्शिनं बहुकार्याऽनुभविन, निस्स्वार्थाश्च अधुना हि ते, 'रक्षकान्' मन्त्रायेषु परामर्शयितुं क्षमा, नियत्रयितुं पृथापि, (गुर र्यान् चैन् प्रयोजन), तद्द्वारा सर्ववर्णाश्च कृष्यान् कारयितुं स्वरात्, वनम्या ऋषयः यद्दन् निर्दक्षन्त पुरा नृपान् । "स्वाध्याये नित्ययुक्ते य, दान्तो, मैत्र, यमाहित, दाता निय, जनअदाता, सर्वभूतानुकम्पक " (म०), कर्त्ता विविध यज्ञानां धानप्रस्थस्तु कथ्यते । सर्वं विश्वतमीन हि कर्म 'यज्ञ', परार्थं कृत्, न पशुना विनासन, नागो बहुशुतार्पण । "गतसंगस्य, मुक्तस्य, ज्ञानाप्रस्थितचेतस, यज्ञाय अचरत्, कर्म ममम प्रविलीयते, (५०); प्रह्वार्षण, ब्रह्म हविर्, ब्रह्मासी ब्रह्मणा हुत, ब्रह्मैव तेन गतस्य, ब्रह्मकर्मममाधिना, ईवमेवापरे यज्ञ योगिन पयुंपासते, ब्रह्मासावपरे यज्ञ यज्ञनेपोष जुहति, ध्रोप्रादीनि इन्द्रियाण्यन्ये इन्द्रियामिषु जुहति, सर्वाणां त्रियकर्माणि प्राणरमाणि च, अपरे, आत्मसत्यमयोगाग्री जुहति ज्ञानदी- पिते, अपान जुहति प्राणं, प्राणोऽपान तथाऽपरे, प्राणापानगती रध्वा, प्राणायाम- परायणा, अपरे नियतआहारा, प्राणान् प्राणेषु जुहति; संबंध्यते यज्ञविदो, यज्ञ- क्षपितकर्मणा, द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञा, योगयज्ञा तथाऽपरे, स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, यतय सशितवता, एष बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो (वेदरय) मुखे, कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान् एव ज्ञा वा विमोक्ष्यमे, धेवान् द्रव्यमयाद् यज्ञान् ज्ञानयज्ञ, परत्वं न सर्वं कर्म, अस्मिन्, पार्थ !, ज्ञाने परिममाप्यते" (गी०) । "भारंगयज्ञा शुक्रांश्च, हविर्यज्ञा वित्तं सृता, परिवारयज्ञा शूद्राश्च, जपयज्ञा द्विजातय ; माह्वणा ज्ञानयज्ञाश्च, रक्षायज्ञाश्च क्षत्रिया, धर्तायज्ञास्तथा घैद्वय, सेवायज्ञाश्च पादजा " (म० भा०), (६०), विप्रत्याध्यापन यज्ञो, रक्षण क्षत्रियस्य च, द्रव्यासदानं वैश्यस्य, शूद्रस्यान्यसहायता, 'यज्ञ' जुहत्या, त्यागजुहत्या

'यज्ञ' इत्याखिल कृत । "यामिमा पुत्त्रिणा वाच प्रवदति अग्निप्रश्रित, वेदवाडरता" मूढा, "नान्यदर्म्माति यादिन" (गी०), तथाऽपद्रियते चेतो भोगैर्धर्म्यप्रसगिना, "यायान् अर्थ उदपाने सर्वत सप्लुतोदके, तावान् सर्वेषु पेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानत" (गी०), "प्रायेण वेद तदिद न महाननोऽपि, देव्या विमोहितमतिर्वत माययाऽल, जय्या, जडीकृतमतिर, मधुपुष्पिताया, वँतानिरे महति कर्मणि युज्यमान" (भा० स्क० ६ अ० ३) । "कलधुतिरिय नृणा, न श्रेयो, रोचन पर, श्रेयोदिवक्षया प्रोक्त; यथा भैषज्यरोचन, एव च्यवमित केँध्व' अविज्ञाय, कुमुद्वय, फलश्रुति कुसुमिता, न वेदज्ञा, वदन्ति हि, कामिन कृपणा लुब्धा पुष्पेषु फलकुमुद्वय, अग्निमुग्धा, धूमताता, स्व लोक न विदन्ति ते, न ते माम् अग', नानन्ति हृदिस्थ ये, 'इद' (जगत्) यत (जायते), उक्थराखा, हि असुनृपो यथा नीहारचभुप, ते मे मन अविज्ञाय परोक्ष (रहस्य), विषयामका, हिंसा-विहारा, हि आल्-धै पशुभि, स्वसुतेच्छया यचन्ते देवता यज्ञे, प्रेत भूत पतीन्, राता, (७०), 'इष्टेह देवता यचं ग वा रस्यामहे दिवि, तस्याते दृह भूयाम्म महाशाला महाकुला'—एव पुत्त्रितया वाच व्याक्षिप्तमनसा नृणा, मानिना चातिमन्थाना 'मद्' यातांऽपि न रोचते, वेदा ब्रह्मज्ञानविषया, त्रिकाड विषया इमे, पराश्रयाद् ऋषय, परोक्ष 'मम' च प्रिय, किं विधत्ते, किं भाचष्टे, किं अनूद्य विकल्पयत ?—इत्यस्या (धुने) हृदय लोके नान्यो 'मद्' वेद कथन, 'मा' विषयते, अभिधत्ते 'मा, विकल्पयापोद्यते तु 'अह'—एतावान् सर्ववेदार्थ, शब्द आरुषाय 'मा, भिदा मायामात्र अनूद्य, अन्ते प्रतिपिष्य, प्रसादति" (भा० स्क० ११ अ० ०२) । "इवा हि ण्ते अट्टा यज्ञरूपा, अष्टादश उक्त भवर येषु कर्म, ण्त्तच् द्रयो येऽभिनदन्ति मूढा, जराभृत्यु ते पुनरेवापि यति, अविद्या-यामतरे वर्त्तमाना, स्वयधीरा, पडितम्मन्यमाना, जयन्थमाना, परियन्ति मूढा, अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धा, अविद्याया यद्बुधा वर्त्तमाना, यथ कृतायां, इत्य-भिमन्यन्ति बाला; यत् कर्मिणो न प्रवेदयति रागात्, तेनऽनुरां, क्षीणलोका च्यवते, इष्टअपूर्तं मन्यमाना वरिष्ट, नान्यच्छ्रेयो वेदयते प्रमृदां, नाऽस्य पृष्टे ते सुकृतेऽनुभूना, इम लोक हीनतर वा विशति, तप श्रद्धे ये क्षुपयसति अरण्ये, शाता विद्वांस ऋषिचर्या चरत, सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयाति यत्र अमृत स पुरयोऽन्ययामा" (उप०) । (८०) । (३) 'पोषकाणा' च वर्णेन, यो वेदज्ञ."

इति कथ्यते, कुटुम्बानां तु भर्तृणां 'गृहिणा' आश्रमेण च, सम्पाद्यते शुभो 'वार्त्ता व्यूहो' लोकस्य धारण, अग्रतो वसद् प्राणपुष्टिद् सर्वदेहिना, कृपि गारक्ष वाणिज्य कला शिल्पादि वर्धन । "वाक्तामूहो ह्यय लोका, तथा वै धार्यते जगद्, कृपि गारक्ष वाणिज्य लोकाणां इह जीवन" (म० भा० सा०), "शब्दाभिरा सुवि भल्यर्पयुषा निधान उद्गोपरम्यपद्वाष्टरता च साम्ना, देवी प्रपी मगवती, भवभाव न य 'वार्त्ता' च सर्वजयतां परमात्तिहारी" (दु० सू०) । "गृहस्थ आश्रित्यान्वे हि प्रयो वसन्ते आश्रमा आश्रित्य मातर यद्गत् जीवति अबिलजन्तव" (म०भा०) "यथा नदीनदा सर्वे समुद्रे याति सस्थितिं, तथैजाश्रमिण सर्वे गृहस्थे याति सस्थिति, यथा वायु समाश्रित्य घर्त्तते सर्वजन्तव, तथा गृहस्थमाश्रित्य घर्त्तते नव आश्रमा, यस्माद् प्रयोऽन्याश्रमिण, ज्ञानेनावेन चान्वह, गृहस्थेनैव धार्यन्ते, तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृहा नववामपि चैतेषा, वधुतिविधानत, गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठ, न त्रीन् एतान् विनस्ति हि, (९०), स सत्रायं प्रयत्नेन 'स्वर्गमक्षय' मिच्छता, 'सुख चेहेच्छता 'नि प्र योऽध्यायं दुर्गलेन्द्रियं, ऋषय, पितरो, देवा भूतानि, अतिथयस्तथा, आशापते गृहस्थेभ्य, तेष्व कार्य विज्ञानता" (म०) । (४) 'सदायमाना वर्धन, 'शब्द' व्यपन्तिशन्ति य, 'सन्वाम' ज्ञधमतश्चापि, 'सेवा-शुभो' विधीयते । 'शारीरोग' घलेन एते सदा (ह अ) यन्ते तु 'सेवका', स्व च, त्रीन् अपराश्चापि, सर्वभारसहा हि ते, समाच 'भाम'-बलत सेयन्ते यतय पुन, सयमेव भवेयुस्ते 'यमिनो' 'यनशो' यदि 'अहिमा, सत्य, अस्नेय, प्रह्यचर्यापरि-ग्रही"—एत तु मनुना प्रोक्ता, तथान्यैश्च महर्षिभि, सन्व्यासिना सुमुक्षुणां योगिना च यमा सदा, "तव पतोष शौचानि, म्वाध्यायश्च निरतर, ईश्वरप्र-णिधान च, नियमा" इति फीत्तितता (यो० सू०) । आशीर्वादस्वरूपास्ते, शुभा-नुष्ठानतद्वरा, करणामूर्त्तय सर्व, सर्वभूतहिते रता, समाजमनुगृह्णति शुभध्यान यलेन वै, शान्तिं च सौमनस्य च सुखं, प्रशमायना, विचारपति सर्वत्र, स्व 'प्रसाद' प्रभावत, (१००), "मैत्री दया मुद् उपेक्षा भावनानां घलेन तु, सुखि दुःखि शिष्ट दुष्टेषु, भवेच् चित्त प्रसादन" (यो० सू०) । न मडलीना, नैवापि यहसम्पत्तिधारिण, ससारव्यवहारेषु विविमग्ना दिवानिश, मिथ्यावेदा, जगत्का, मिथ्यावेदान्तजगत्पञ्च, सर्वैर्धर्म विहीनाश्च नियमैश्चापि सर्वथा, कुर्वत कपटा-घाताः सदा 'श्रीशुद्धम्भन' (म०), सीताया छलने चापि हरणे, रावणो यथा,

वेदा कृत्वा, "जलगुचि, शुद्धदन्, राक्षस, शिर्ष्या, जज्वूकी, उक्षमालायान्, धारयो
 मृद् भलायुन, नमडनु कपालेन शिरसा च मृजावना, मवस्य्य लाक्षिके घन्ते,
 मात्रा समाडय, शडवान्, मत्रान् उचारयन् मिथ्या, धारयन् मस्तरिप्रत, घदन
 बह्नुह्लिस्फो, भ्रूक्षेप च विलोकयन्, सदिदर्शयिषु साम, निनुडूपु क्षपाटतां"
 (मट्टि०), न मस्त्रशायशचाया वा मुक्तामणिविभूषिता, न वा 'नगदूर'म्मन्या,
 'प्रतिशान्निभयकरा', 'सर्वतप्रस्त्र'त्रा' वा, 'सर्वविद्याऽर्णवा' न च, न 'शास्त्रसार्य
 भौमा' वा, किन्तु सर्वाभयकरा, शमकराश्च सर्वत्र, श-करा, शरणकरा, अपि
 निर्विचिना, शाता, रागद्वेषविवर्जिता, न्यस्तससारकार्याश्च, सर्वत्र समदर्शिन,
 मैत्राश्च करणाश्चापि सर्वेषा हितचिन्तका । (११०)। विरला साम्प्रते काले इंद्रिया
 किन्तु भारते । सन्ति बहु इन्द्रियशरामा, मोघज्ञाना, अधायुष, धर्म विषय
 विषय, स्वकर्तृयपराङ्मुखा, असन्त, सद्गृहस्थाना भारीभवितु इच्छन्, स्वय
 गृहे न तिष्ठन्त, नाजंयन्तश्च जीविना गार्हस्थ्यवृत्तिभि मम्यक्, 'भिक्षा' इच्छति
 भूयसां, आदराश्च, प्रणामाश्च, धैराग्यशडम्बरेण वै, वृद्धेभ्योऽपि गृहस्थेभ्यो, युवानो
 यदपि स्वय, इंद्रशाश्च दुराचारान् प्रायशोऽप्याचरति ते, जल्पति अनल्प तर्केश्च
 विरोध ज्ञानकर्मणो, स्वाक्षाऽपि ज्ञानिन ग्याति, कर्मण्यो विरतास्तथा, कर्मिभि
 प्रापिता भिक्षा भक्षयति मुखेन तु, ण्पा ये सस्कृताभिज्ञा, घृहद्ग्रन्थान् लिखति
 ते, श्रुतिवाक्यै स्थापयितु विरोध ज्ञानकर्मणो ; "विरजेद् यदह, सद्य तदह प्रव
 जेद्" इति (जा० उ०), सत्यमेव विरक्तश्चेत्, प्रव्रजेत् शुक्चन् ननु, न तु सत्य
 विरज्यते, भोक्तुमिच्छति केवल विना परिधमेण, अन्यै धमिभि पुनर् अजित,
 (१२०), अपहान्त कपायास्ते, बहिःकापायवेशिन, वेदाशजीवा यथा वेद्या, कापा
 यशजीविकास्तथा, अर्वातरागद्वेषाश्च, दमाहकारभाषिता, मजन्ति अधो मोक्षकामा,
 यथाऽह भगवान् मनु । यदि-कोऽपि विरोधोऽस्ति ज्ञानस्य किल कर्मणा, नूनमहान्
 विरोधोऽस्ति सत्ज्ञानस्य क्लृकर्मणा, यद्वा ज्ञानस्य विदुषा विरोधो मूलकर्मणा,
 धार्मिक्यस्य यौवनेन यथैवाऽस्ति तथा ह्यय, अध्याप्य यौवन, नैव कश्चित् स्थाविर
 अदनुते, "नाऽनुभूय, न जानाति जन्तुर्, विषयतीव्रता, निर्विचेत स्वय तस्मान्,
 न परंभिन्नधी पुन" (भा०) । ऋणानि प्राणि अनियांत्य, "मोक्षमिच्छन् व्रज
 त्वथ" (म०) रागान्, त्रिषु आश्रमेषु एष शुचवा शुचया विरज्यते, ग्लानिरूप
 पते मिष्टेऽपि अक्षे, ननु, अतिभोजनात्, विरज्य प्रव्रजेन् नून ; नान्यथा मुक्ति

मानुष्यात् । शुक्रादयस्तु चेऽभूवन्, अपवादाः हि ते भुवं, दरसांत्य; अपि सर्वेषां नियमानां तु बाधकाः अपवादाः भवंत्येव-निषमोऽयमपि इष्यते । चतुभिराधर्मैरेव ज्ञान-कर्म-समन्वयः, मनुना साधितः सम्यग्; तथा न्यैर्मुह्यते वृथा । (१२०) । विरोधो दूरतो ह्यार्ताः; ज्ञानस्वीवानुरोधतः, धर्म्यं च सफलं कर्म संपद्येत; न चान्यथा । “न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलं उपाश्रुते” (म०), आत्मज्ञानानुसारेण समज्ञस्थापने तुभं; “विराधा औपनिषदा यत् क्रियते कर्म, तत्”, मनु, भवेत् शुभवरं चापि, तथैव “दलवचरं” (३५); “यं धर्मं तु व्यवस्थेद् वै एकोऽपि अध्यात्मवित्तमः, स एव स्यात् परो धर्मः, तं धर्मं न विचालयेत्” (म०, याज्ञ०); युद्धे, अनुभववात्, ज्ञानी, घनस्थो, न्यस्तवाँश्च वा, यविष्ठौस्तु समोचीनं कर्म आदेश्यं हि शक्यति । अन्यत् निदर्शनं तत्र; मुनयः प्रशमावनाः, वसिष्ठश्चापि व्यासश्च तथाप्ये परमर्षया, गृहस्थाः एव सन्तः ते आत्मज्ञानप्रवर्तकाः; तथैव राजा जनरुः शुक्रादीनां च देशकः; भगवात् मसुराप्याह, “ज्ञानेन, अज्ञेन च, अन्वहं, गृहस्थे-नेव धार्यन्ते योऽपि आध्रमिणोऽपरे” ; ईशावतारभूतश्च कृष्णः शास्ति तथैव हि, स्वयं महागृहस्थः सन्, वेदान्तानां परो गुरुः, अर्जुनं कर्मणि क्षाये वेदान्तेनैव योजयन्, “गुह्याद् गुह्यतमं शास्त्रं”, अध्यात्मं शास्त्रं अस्ति यत्, तेनैव निर्णयं कुर्वन्, मंगये धर्म्यकर्मणः (१४०) । यो ब्रह्मचारी नार्हस्थ्यं न इच्छेद् धारयितुं तनु, “नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं” स कुर्याद्, (आज्ञा तथा मनोः), गुरो बसन्, तथाऽन्यस्यन् विद्या-स्तु विविधाः शुभाः; “यदि तु आत्यंतिकं धामं रंघयेत् गुरोः कुले, पुत्रः पतिषरेद् ज्ञं, आ शरीरविमोक्षणाय; अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणां, दिव्यं गतानि वेदाणां, अंशूना कुलसंतति” (म०); नार्हस्थ्यं धारयित्वा, यः न्यसन्, ‘सन्ध्यासि-’ नाम सः विभ्रुयाद्; उचिनं तत् स्यात् । ‘नान्यथा हि उचितं तु तत् । नैष्कर्म्य-’ शब्दस्यार्थेऽपि बहवो भ्रान्ति आगताः; कृष्णनिर्मोचकं कर्म ‘निष्कर्म-’ इति हि भण्यते, संकेतेन, आत्मशास्त्रस्य; बन्धकं कर्म, ‘कर्म’ वै । “सुखान्मुदुदिकं चैव, नैःश्रेयसिकमेव च, प्रवृत्तं च निवृत्तं च”, द्विविधा कर्मणो गतिः, (म०); उभयं न समप्रदित्ते ज्ञानेनैव शास्त्रद्विनां, आत्मनश्च गतिं ब्रह्म्यां संसारे बहूदृशिनां, अत्रथा-भेदज्ञातानां आध्रमाणां विवेकतः । साक्षराः अद्य सर्वेऽपि राजभृत्यत्वं इच्छन्तः, स्व-स्वभावाचिन्ताः नैव ह्यन्येन वृत्तयो यतः; (१५०) न चैव बहुकौटिम्बो राजभृत्य-त्ववृत्तयः दातुं शक्याः; ततो वृत्तेऽ अभावः दृश्यतेऽनुता, सुरक्षामजनता

चापि, सर्वत्रैव हि भारते, मुष्टिमात्र धनसाक्षात्सु, दरिद्रा कोटिशस्तथा ।

स्पृहे चतुर्भिश्चेत् किन्तु समान सुख्यवस्थित, सर्वंमिन् मानये लोके, सर्वत्र पृथिवीतले, मयांदिनश्च यदर्म वर्णाधमनिबन्धने, (न न्येव 'नन्मना' किन्तु), स्वभावगुणकर्मैव, प्रविभक्तैश्च कर्त्तव्यै अधिकारमर्थैश्च च, परिधर्मैश्च तन्मूल्ये — तु ख अल्पतर भवेत्, यावच्छक्य मनुष्याणा, सर्वोऽपि सुखमाप्नुयात्, सर्वोऽपि कार्यं, वृत्ति च, लभेत म्वोचिता अपि, शक्तिश्च भूयान् सर्वत्र, मीमनस्य च सर्वदा । "नाऽग्रह क्षत्र श्चघ्नोति, नाऽक्षत्र ग्रह्य वर्धते" (म०), नार्थस्य उभय नीचेत्, नाऽत्र प्रितय चलेत्, "ग्रहणा विहिता वर्णा लोक्तत्र अभीप्सता, यदि इदं पुरुषणं स्यात् जगत्, सर्वं विनश्यति, यदि ते ग्राह्यणा न स्यु ज्ञान योग वहा सदा, उभयोर्लाभयो, देवि ! स्थितिर्न स्यात् समानत, यदि नि क्षत्रियो लोको, जगत्स्यात् अधरोत्तर, रक्षणात् क्षत्रियैरेव जगत् भवति शाश्वत ; (१६०), तथैव, देवि !, वैश्याश्च लोकयात्राहिता स्मृता, अन्ये तान् उपनीयति प्रयक्षफलं हि ते, यदि न स्युस्तु ते वैश्या, न भवेयुस्तथाऽपरे तथैव दृष्टा विहिता सर्वधर्मप्रसाधका, दृष्टाश्च यदि ते न स्यु, कर्मकर्ता न विद्यते, प्रय एव दृष्टमूला, सर्वकर्मकरास्तु ने" (म० भा० अनु० २०१) ।

आशात्मय

चतुर्वर्गपु म्पुष्ट समानोऽय भवेद्विह, सदासर्वांगसम्पन्न, नऽपशस्तु कृतश्चन, वर्धन्ता 'जातिनोऽस्माक, धीरा वीराश्च 'रक्षिण', 'पोषणा'श्चाभिवर्धन्ता प्रीता 'समाधना'न्तथा, 'दातारो नोऽभिवर्धन्ता, मा च याचिष्म कचन', स्पृहा सर्वधर्मिवर्धन्ता धवार मज्जिता सदा, अन्योऽन्य अनुरक्ताश्च, परस्पर अनुमता, यथैकदेहस्याद्गानि सुपुष्टानि सुचर्यया, 'मत्य'मेव युग चास्तु 'कृत'मेव हि भारते, तथाऽखिले मनोबन्धे दशार्ग 'मर्बत स्पृते' "एव नो धेहि ग्राह्यणपु रुच क्षत्रेषु न कृषि, रुच विश्वेषु, गृत्रेषु, धन्यमासु रचा रच' उ० । (१६९, आदित २०९०) ।

ॐ ७ अध्याय

शकामनाधान

शक्य वाञ्छित् समसाधत्, प्रभान् उक्तसुमेव च, अप्यात्मशास्त्रसिद्धार्त, अतोऽप्रे प्रयतिष्यते । चिकित्साया उपायो ऽत्र प्रोक्तो, यदि न रोचते, अवश्य चिन्तनी

सा० ध० गा०] शंभानिगम, 'हिन्दु' धर्मलोपे का हानि ?

योऽप्यौ, 'हिन्दु' नामोऽप्यथा ध्रुव । ये नाम 'हिन्दु' नामान् मनुष्या इति नामप्रत, न जातु धन सरोपि क्वाऽप्येषां विनश्यति, किन्तु सम्भरणभावे 'हिन्दु'-धमा नशिष्यति, भारतीयो जना सर्व, प्रसंगो, दक्षिणादिषु, धमान् अन्वयात् प्रहोप्यन्ति, निविण्णा 'हिन्दु धर्मत', सर्वेष्वीषु विप्रशत्, मद्राष्ट्राश्रजतं ।

हिन्दु धर्म नाम-नासे का हानि ?

(१) प्र० पृ० नृतऽपि का हानि ? जीवि-वशमेव मानया, अथ ये 'हिन्दु' नेपा वशा, धर्मन्तरान गता, तेषामेव हि धर्माणा प्रथित्यते तु भागणि, मुग्धमान्प्र भूयाम, अरपीयामप्रतिश्रयता ।

उ० सत्य, किन्तु समाजस्य मानवाना, समता, पर्णाधर्मैष्वधमाया गीतेजान् विलोप्यते, जयति पत्र, हिन्दु न तन्मानवपीरत, धर्मोत्पत्तैरथ, धर्म-आर्षपरिहृतं, मोक्षेण परमायेन प्रिमिश्रापि नियमितं, समस्तस्य समानस्य पशु मानवयोर्भेदा । (००) । योऽज्ञां वैदिकधर्मस्य स्यात् तत्परिहृत्तं मार्मिक, लोक-व्यापणशारा च, न स लुप्येत भूमित, मदानस्य च सनावान्, कथनापि दिने दिने—स्यामात्रिको भार्ययुद्धीतो, सात्त्रिकी ना, पण्डा उचिता, अतो वैदिक धर्मस्य सत्यस्य परिरक्षण, शने चवान्यधर्मस्यो, धर्मो म्याप्यन्तु सर्वथा, "कृणु-ध्व विद्म आर्ष" च, वेदऽज्ञा चापि तादनी । "परिमितं वै भूम, अपरिमितं मध्यः (ग० गा०), "अष्टाद् अभि श्रेय मेहि" (तैत्ति० म०), "कृषी न ऊर्वा परथाय जीवसे" (ऋ० वे०) ।

गण्डा, चित्तभ्यस्ता जगत्सचरता न च त्यजति ?

(२) प्र० ब्रह्म क्षत्र विद्म दृष्टश्रेणि, सौव्यचतुष्टय, कथं तु ज-नवर्णार्थं चित्त-भ्यस्ता प्रहास्यति ?

उ० ब्राह्मणार्थां य-नोऽपि, स्वधर्मघोतना अपि, उदाराश्च, गभीराश्च, बहुते मृता अपि, फाल्गुभावात् सज्जानमदाधाना विलोपमाद्, अथा स्वश्रेष्ठोचितार्थस्य दृष्टास्ते 'ब्राह्मणा'दय, जन्म प्रयय समता, विश्वा धर्म-कर्मसु, च'वाराऽप्यथा सजाता केवल 'जानि' वाचका, न 'धर्मान्' दोषितस्य, न वा 'धर्मास' सद् आहितान् । ब्रह्म-आत्मा, ब्रह्म 'वेद'ध, ब्रह्म 'गुण' तथैव च, त्रय च सचिन्त येन स 'ब्राह्मण' इति स्मृत, ब्रह्म चीर्णं अमकीर्णं शब्द येन, पर च यत्, सर्वत्र ब्रह्मन्ती य, न मायाण इति स्मृत । "एतद्ध मनस रशेद्,

असतश्च निवारयेत्" (म० भा०), क्षतान् कृशाश्च त्रायेत्, स 'क्षत्रिय' इति स्मृत ,
 दुर्गलाना क्षतात् त्राता, क्षेता च उद्धतपापिना, क्षन्ताऽमनि अपकाराणा, स क्षत्र
 पदभाग ध्रुव । कर्षणे सिंचनैश्चापि, शालाना रचनेरपि, शार्ङ्गानां गोपणैश्चापि,
 पृथिव्यां 'विशती' ह य , सर्वलोकोपकाराय 'विशो' यस्मिन् 'विशन्ति' च, (२०),
 'परि वेश यिना' (भोजयिता) ऽन्वेयां घञ् 'वेशा दिमाधक , शालीन शालते शाले
 स हि 'वैश्य' इति स्मृत ; चतुर्वर्णं चतुर्वर्गं चतुराश्रम-विष्टये, स विशति विशो-
 यस्मिन् , स वैश्य इति वर्ण्यते , 'विश ' प्रजा , 'विशो' ऽज्ञानि, धनानि च 'विश '
 स्मृता , "विश त्या सर्वां वांछतु मा त्द्राष्ट्र अधिभ्रशान् (५० वे० अ० १०),
 'विशति प्रतिष्ठितो राजा"—श्रुतिष्वेव तु पठ्यते (५० वे०; अ० वे० २०), 'विश '
 एव स्मृता आयां पृथिव्या 'वेशनाद्' इति; 'शालीन त्यान् तथा चञ्चदौ , 'व्रात्ये
 म्य ' च विवेकत , 'व्रातै ' , 'ममूहै ' , गच्छन्ति, 'व्रातेन' अपि दिने दिने 'भृत्या'
 जीवन्ति, चाहन्ति 'व्रातै ' प्राप्तु तथाऽयंता, सस्कारेण नर्वानेन, 'व्रात्या ' ते खलु
 मानवा , इदृशाना तु य स्वामी स 'आर्यं' इति कथ्यते, पाणिनीय तथा मूत्र—
 "अर्यं (स्यात्) स्वामि-वैश्ययो " , आर्यो ऽर्य एव, शब्दोऽयं निष्पन्नो हि 'ऋ-
 धातुत , गच्छति, 'इर्यसि', देशान् यो नवीनान् वासयन् अपि , निवारणाय चा
 ऽर्त्तिना 'भक्तु' योग्यो भवेत् तु य , 'अर्यते' मतत चञ्चसै ' , स 'आर्यं' इति क
 थ्यते , 'अर्यत्वात्' चाय अन्येषां 'स्वामा भवितु अहंति । (३०) । इदृशेभ्यो हि
 वेदज्ञा , "इन्द्र वर्धन्तो, अप्तुर , कृष्वतो विश्वं आर्यं, अपघ्नतो अराणा.", 'चरेम
 भूमौ, इत्येव सोम प्रार्थयत, द्विजा !, सोमं जं , सौम्यभावं, ह आयां !, चरत
 भूतले, हे सोम !, ओषधिराजस्व, तथाऽस्मान् ऊर्जयस्व यत्, इन्द्र, स्वकीय राजान
 वर्धयन्त सदा, वय, आप्नुवतो (अप्तुर) नवान् दशान् , व्रात्योऽम्त्र निवासिन ,
 व्रात्यसोमऽदितिभिः प्रापयत मद्-आर्यतां, अरीणा (अराणा) शत्रुता चापि मत् ,
 तान् मित्रभावता नयतो, विश्वं अपि आर्यं क्रमेण एवं कृष्यामहि' (ऋग्वेद, पवमान-
 सोमसूक्त, म० ९, सू० ६३, म० ५) । त्रयोऽयंते 'द्विजा.' जाता , कृतऽत्मकृत
 बुद्धय , चतुर्षु 'एक जातो' यो, नऽमदर्शी च बालवन्, ज्यष्ठाना विक्रश्चापि,
 'द्वचति आशु' तद्-आज्ञया कर्तुं तेषा सहाय य , स हि 'द्रष्ट' इति स्मृत , शुचा
 ऽल्पया द्रुपेद् यस्तु, मेवया द्रावयेच्च ता, अन्येषा, यश्च पोष्यो य शिष्य , शूद्रो हि
 स स्मृत , "अवश्य भरणीवो हि वर्णानां शूद्र उच्यते' (म० भा० शा०) । एव

महाज्जां शब्दात्ते सर्वेऽपि भ्रष्टतां गता , यथोक्तमानि वासांसि जीणानि बहुकालतः ,
 दुष्टप्रयोगेण च अस्याने, भवति, मलिनान्यपि , (५०) , न वृत्तीर, न च कृत्यानि,
 न धर्मान् 'वर्णैर्यमिते' ते । सर्वेषामपि कर्माणि सर्वे कुर्वन्ति साम्प्रतम्—आचार्यन,
 शत्रुकार्यं, कृषिपार्थ, च रत्ननम् , "सर्वे सर्वान्मप्यप्यानि वर्णां सज्जनयन्ति हि ,
 कृतकृत्या सर्ववर्णा यदि वृत्त न पश्यति" (म० भा०)—इत्येव शब्दात् सर्वं
 रूपिण नहुप गुरुं, युधिष्ठिरो धर्मराज , यथा वै भरते कथा । अन्याऽपि इदमेते देश
 चिराद् एवानवस्थिति , सर्वे'जाति'षु सर्वेऽपि 'वर्णा' प्रचक्षत स्थिता , मन्येव
 भारते नून सर्वे'जाति'षु 'पदिता' , 'महारण'पदभाष 'भूमिया' मर्षे'जाति'षु,
 'धनसमाहका'शापि, घतमृग्यपि 'संबका' । 'वृत्ति सत्वर'हृषोऽय मर्याया 'वर्ण
 संकर' । विवेकार्थं अतो धर्म कर्मादीना स्वभावतः, चत्वारो हि नवा शब्दा, धर्म-
 कर्म अवयोधका , जीविकाघोतका , वृत्तिविभवास्यापि साधका, अर्पणार्ता , सना
 जस्य व्यवशार्थं अपेक्षिता । शिक्षका रक्षकार्थव, पोषका , धारका अपि, ज्ञानदा ,
 प्राणदाश्चापि, प्राणदाश्च, महायदा , बोधिन , शुष्मिणश्चापि, शानिन , श्रमिण
 मया , (५०) , शाखिण , शशिणश्चापि, धनिन , धारिणोऽपि च , वर्धस्विनश्च,
 तेजस्वि महस्वन्ती , वरस्विन , तपस् , सहस् , तर्ध्व ओजो , रहो , वेपा भवेत्
 कर्मात् , विद्वांसश्चैव, धीराश्च, वान्याश्चापि, सैरका , सर्मिणो, धर्मिणश्चापि, धर्मिणो
 (शुच्यवत) , भूमिणमया , प्राज्ञा , दूराश्च, दक्षाश्च, द्रुतिमत्तर्ध्वर च , विद्यो
 पजीविनश्च एके, इपरे रक्षोपजीविन , वातोपजीविनश्चान्यै, चतुर्णां भूतिजीविन —
 एष मन्मथगम्भीरा , स्वस्वधर्मावयोधका , कृत्वम्पारपितारश्च, नीचोच्छ्रयानवजिता ,
 चतु शब्दचया , उचा , अन्ये वा तादृशा' भवि, व्यवहियता एवहि, सदावस्या-
 भवाय वै । चतुर्णां अन्यनामानि 'द्वीपे' 'द्वीपे' , 'युगे' 'युगे' , पुराणेष्वितिहासेषु
 मन्वेव उक्तानि भूरिवा । यथा कौर्मं तु, या इक्षे, शास्मली च, सुरो भ्रमात् ,
 बौचे, शाके, तथा श्वेते, वर्णान्या समवति हि—"आयंका , वरराश्चैव, विदेहा ,
 भाविनस्तथा, माल शत्रिप विद् दृष्टा इक्षद्द्वीपे प्रकीर्षिता , कपिला , अरणा , पीता ,
 कृष्णा , द्वीपे तु शास्मली , द्विविणा , शुष्मिण , मोक्षा , मदहा च, तथा कुश, (६०) .
 पुष्कला , पुष्करा , धन्या , तिष्या , क्रौचे, वभेण वै, मृगाश्च, मगया , शाके , मानसा ,
 मदया तथा , श्वेते अपर्णा श्वेतवर्णा प्रापस्त्रिपुणवर्जिता " (वृर्मपु० अ० ७२) ।
 एव 'द्वीपेषु' सर्वेषु इभाषा वर्णा व्यवस्थिता । सर्वदेशोपदिदानी च, प्राय सर्व-

नृजातिषु, चत्वारो मुद्रतो हि इमे, उक्ता च अपरनामभिः, ममान्नद्यव्यवृहार्थं, न
 स्वर्थाऽर्थं परस्पर, यथा प्राचीन 'वपु' अर्गांघ्नी' इति वै तथा । यश्चिमेषु 'भारत' भाषाया
 तेषा सजा प्रकीर्तिता - प्रीष्ट मोत्तर मधेष्ट 'रकमान' इति नामभिः ; 'हर्षी नो -
 रम-वामन्म्' च 'लेयरर' इत्यपि वै तथा, पार्स-मिम् अर्ब वेदोषु, मुहम्मद् अनुयायिषु,
 'आलिम्', 'आमि', तथा 'ताजिर्', 'मज्जदूर्' इति च दक्षिणा, पारसीकेषु
 'जर्दुइत' मुनिधर्माधनमिषु, 'अधवेन अरधन्तार-वन्ध्य हृदिद्' इतीरिताः, जापाने
 'निपुण' द्विपे, 'शितो' धर्मावलम्बिनि, 'सोगुन् सम्राट् ईमिन्'श्चापि 'पता'-इत्यादि
 च वणिता । न तु पाश्चात्यदेशेषु कृत कृत्तिविभाजन, विस्पष्ट बुद्धिपूर्वं च, तन्म-
 त्रानवस्थिति, क्षोभ, स्वर्थां च, मवर्षं, 'वर्णाता' तु परस्पर । (३०) । एतन्मवर्षं
 नमालोच्य, समीक्ष्य च परीक्ष्य च, नूतनैर्नामभिः सार्धं कार्यं कृत्तिविभाजन,
 धारयन् 'वर्ण' नाम एक, कृत्तित् एकं च धारयेत्, महऽऽहारविग्रहऽऽदि, नीलमग्नयेन
 चञ्चरेत् । एव कृते स्वमप्राणा मानवाना तु स्वग्रह मम्मवेन् मानवे धर्मं, यतो
 व्यापि चतुष्टय । शेष वृष्णाव शान्तेषु, नागान्येषु 'हिन्दुषु' मूयांसुपामकेषु, एव,
 चत्वार मति ते यथा, बौद्धा, जैना, यहूदाश्च, मुस्लिमा, क्रिस्चता तथा,
 मित्रवा' च अपरधर्माण विभाज्या' स्यु चतुर्ष्विति । यथा पञ्चाङ्गिनो, वाह्ना,
 युक्तप्रान्तोयज्ञा, तथा मद्रासिनो, महाराष्ट्रा, आन्ध्रा, मार्वारिणो ऽपि च, भाष-
 नाणाश्च विविधा भाषा, विविधधर्मिण, विविधा बहुधाऽऽचारं, वेपभूषादिभि
 तथा, अन्यप्रान्तोद्भवाश्चापि, तथा सर्वेऽन्य 'हिन्दिन', (हिन्दु'देशोद्भवा 'हिन्दी',
 'पंजाबी' इत्यादिवद् भवेत्), चतुर्ष्वन्तिविभक्ता, स्यु' चतुर्वर्णपु मगता - तर्धव
 च कथ न स्यु चमि जापानि चीनिन, ईरानिन, तुर्किणश्च, रुमिनो, ऽफ्गानिन-
 न्नाथा, जर्मैना, मिगनाश्चापि, ऋचा, स्पेननिवासिन, अमेरिकाणाश्चान्ये च सर्वे
 मानवजातिजा. ? (८०) । राशीकृता चतुर्षु एव "पृथिव्या सर्वमानवा " मनुना,
 स्पष्टमादिष्ट चापि, "नाम्नि तु पचम " (म०) । चतुर्वर्णव्यवस्था इय 'सञ्चिका'
 (माचा) इव विनिर्मिता, मानवाना समूहोऽस्या य 'पूर्वता' ऽपि कश्चन, स एव
 लभते रूप मचिकायाधतुर्दल, स्वर्णशरम्य हस्तेन, यद्भिना च द्रवीकृत, सञ्चिकाया
 यथा हेम क्षिप्त, तद्रूपभागभवेत्, केशराणा यथाऽऽकार ग्राविन सलिल धरेत् ।
 पुराणव्यतिहासेषु, शतसो 'जातय २' मृष्टना', मस्याश्च, मगधाश्चापि, चेद्व्य,
 काशिकोदाला, चाहीकाश्चापि, गाधारा, गौराष्ट्रा, चाध नैन्धवा, कुरवो, ऽह्लाश्च,

पगाश्च, घोला, पाहोताकर्मैव च, चातुर्वर्ण्यं तु मवांसु 'जातिषु' एतासु अभूत्
 मदा । अर्थोऽन्यो 'जाति'शब्दस्य, 'वर्ण'शब्दस्य चाऽन्यथा, अर्थयो सरास्येव
 सजातोऽप्य महाश्रम, यद् 'जन्मनैव', 'जायैव', 'वर्ण' भवति चे मृणा । 'जन्मना
 जातिर' एवास्ति 'वर्ण' भवति 'कर्मणा' । (१०) । जीविकार्थकं वर्ण, नद्
 वृत्ते भवबोधक, एवमेव चान्यदेशेषु, भारतेऽपि पुरा तथा ।

नर्मणा वर्णस्य निर्दो, अन्यदेशेषु भारतस्य को विदोष स्यात् ?

(३) प्र० भूय उवाच्यते प्रश्न — इयं रीतिस्तु भूतले, विहाय भारत यत्र
 सर्वत्र प्रसूताऽधुना यत्र जन्म तिरङ्गुय भा एव अन्वामिश्र गृह्यते, को विदोषो
 भवेद् एव अन्वार्क 'वर्ण'धर्मिणा ?

उ० उत्तर तत्र चेत् स्यात्—जीविकाना 'विभाजन' वृत्तीना, तोषणाना च,
 धर्माणा,कर्मणा तथा, कृत्याना, भविकाराणा, धर्मस्य, अर्थस्य चैव हि, निकामाव
 जद्विधस्तृता बुद्धिपूर्वं 'विभाजन', पूर्वं चातुर्वर्ण्यकाना गुणभेदानुसारत —अयमेव
 विदोषोऽस्ति 'कर्म वर्ण' व्यवस्थिते, न इदं विभाजन बुद्धिपूर्वं अन्यत्र
 एवमेव, राष्ट्रीयनियमेनापि, 'धर्मण' इति यथा पुरा भारतेऽभूत् पर तु अद्य
 सर्वे सन्तीने जत्र च । 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्ट गुण कर्म विभाजनम्' (गी०)
 चातुर्वर्ण्ये 'विभाजने' विना, वर्णवस्तुषु, न धर्मधर्मत सम्यक् चातुर्वर्ण्यं तु
 सिध्यति । एक एव नरो यत्र सर्वमेव त्रिपृक्षति—'समान', 'इदित' चापि,
 'धन', 'मोक्ष' च, सर्वथा सर्वात्कृष्टमेव—अप्य प्रधानो वर्ण-संकर (१००),
 इदित 'ईश्वरभाव' स्यात्, कृष्णोऽव्याहत यथा, 'आज्ञा नाति' तु सा एवान्ति,
 मुक्तनीती यथा उदित, अ व्याहत आज्ञा ईशित्व ज्ञाना च प्रतिदृश्यते यस्य,
 ईश्वर म् एवास्ति, 'सर्मा क्तु' एव वा, अक्तुं वा 'अन्वधाक्तु' यो भवेद्
 यत्र तत्र स ईश्वर स्यात्, यथा शब्दो 'महीश्वर नरेश्वर' "ईश्वरोऽह, अह भोगी,
 सिद्धोऽह" इति मन्वते आमुत्रप्रकृति मन्व्य ऐश्वर्यमदमोहित (गी०) 'धर्मो,
 ज्ञान च वैराग्य, ऐश्वर्यं च इति लक्षण, रजोविद्वस्य सत्त्वस्य, योगेषु उक्तं चतु
 विध (या०भा०) स्मृतिरर्क ईव ऐश्वर्यं, भूताना द्वितकारि तद् आमुत्र तामस हि
 अन्यद्, परद्रोहि भवकारि च । जीविकाना, राधनाना, धर्माणा, कर्मणा तथा,
 कृत्याना, भविकाराणा, मरतो धर्मसंकर, विषमप्रवृत्तौना च विवाहोऽन्यस्ति संकर,
 'जाति नामैव भिन्नता उदाहो नास्ति संकर । कृतो न इदं विभातोऽन्येऽपीयं

उद्धिपूर्वकं, तेषा समाजेष्वप्यस्माद् दृश्यते कल्हा भ्रश, तथाऽपि जात्मात्मिव दास्यते इत्यस्य कस्यचित् । विशिष्टधर्मता लुप्तान्, विद्रोहस्तु शिष्यते, यत्र जन्म वर्णता-मृदा वय दास्यवमागता । (११०) । 'शक्र'हृणादय पूर्वं येऽत्र आत्रम्य समागता, ते 'शाक'द्वीपिनो विमा, क्षत्रिया वा, तुर्ष कृता, 'कायेषु', राष्ट्रकार्याणां ऐशराज्यासु ऐशका 'काय-स्था' वा कार्यदक्षा, वैश्या शूद्राण्यक्रता, गुणकर्मोनुसारेण कर्मवर्णेषु मेलिता । 'राजपूतान' प्रान्ते 'चतस्र' क्षत्रनातय, 'मोक्षी'-'परमारौ' च, 'चौहान' 'पडिहारकी', प्रसिद्धाश्चात्र विद्यते सर्वेऽपि 'अग्नि' कल'जापया, आख्यायिकापि चेतया जननस्य प्रथीयमा—विप्राणा अग्निबुद्धान् ते उर्यिता, यत्रकर्मणि, निरोद्धु प्रतिपुद्धेन वास्यान् आत्रमकारिण, यथा 'कृया' ऋपिन्मृष्टा पुराणे सन्ति वर्णिता । आख्यायिकाया तु अर्थोऽस्या स्पष्टं एव हि लक्ष्यते—अग्निं प्रन्वात्य साक्षित्वे, ज्ञानिभिर्दूरदर्शिभि, मद्रिर्म, राजधर्मज्ञ, भारतस्य हितेषुभि, विधिवद्देदमग्रैश्च धीरवीरविजयैर्नै, ममक्ष जनतायाश्च, शूरा केऽपि अन्यजातित, 'महाजन ममारोहे, क्षत्रियत्वेन ससृता, चतमणा च सनात्रा नायकत्वे निर्दोषिता, 'ब्राह्मण्योमादि' विधिभि वेद्मजन्तै, यथा पुरा आयां, वधिष्यथ, "कत्तु' विश्व आयं' प्रयेतिरे । (१२०) । विद्योपजीविनस्त्वेके, परे रक्षोपजीवित, वार्षोपजीवितश्चान्ये, उपरे प्रैष्योपजीवित, सर्वत्रैव हि दृश्यन्ते, न तु जन्मजप्रदुलथा, यथाऽत्र भारते वर्णं, परेषा दासता गते । कर्म वर्णा जन्म वर्णान् यथेष्ट दाव्यन्ति वै, पाणिं चापि ददति तृष्यो, हि 'अदाप्ते'म्यस्तु सर्वथा, सर्वेषु ज्या सर्वमान्या 'शक्ति' एका एव देयता, 'अदाप्' क्षिप्यते सर्वे, न 'अविष्णु'श्चापि न 'अशिव' (देवीभा०), "पटका पाटकाश्चर, सर्वे पठितमानिन, सर्वेऽपि भूर्त्वा एव हते, य त्रियावान् स पठित. , कर्मवीर तु वाग्गीरा. रमयन्त उपासते" (म० भा०) । "सर्वेषामेव देवाना शत्रादीना शरीरत निर्गतं सुमहत्तेजम्, तच् च 'ऐक्य' ममगच्छत" (दु०स०) यदा, तदैवाभून् पूर्वं महिषासुरसूदन । धन्वारि अपि बलानि ऐक्य,शास्त्र शास्त्र धन धमा, यदा सत्रे ममेष्यति, तदा स्यात् पापघातन ; अयमेव 'चतुर्व्यूहो'ञ्चनाराणा तु शाश्वत । उपो-य जाति भिन्नानां तन् कथ सम्भविष्यति ?

युद्धेन वर्णसकरो न भवति किं ।

(४) प्र० शृङ्गेयुस् तत्र केचित् तु गीताऽप्यनन्तरपर — 'युद्धेन भयिना वर्णं संहरा धर्मनादाहम्, तान्कं इमांभुनस्य न निर्भास्यन् तु, तादृशं पदं कृष्ण .

यया, 'नेत्र भवित्ता वर्णमदूरः, (१३०) कुल्धमः न नश्यन्ति, न च धर्माः मना-
गताः, पितरो न वनिष्यन्ति सुहृदिदोदृष्टिद्याः, पुनारजेन युद्धेन; प्रयुत, उद्धरणं
पुनः, संस्थापन च, धर्माणां विश्वदानां भविष्यति' ।

उ० दासायाः उत्तरं हि अरथाःसमाधानररं तु इदं—यद्यपि पुनर् एव शब्दो
न तदा दत्तं दत्तां, तथापि अग्नि समप्रायाः गितायाः अयं एव हि, नाम्नः कश्चिद्,
'आशयम्' तु; गार्हर् अर्घ्यं च' व्यंजितः' । तादृशीनां तु दानानां, पार्थेन उल्थापिताः हि
याः, स्थानं भ्रमित समगतेषु युद्धेषु, भूमिन् न केवलं, अतो, न क्षत्रियैः किं, भोः! , युद्धं
कार्यं कश्चन ? इत्यात् प्रायते' इत्यर्थः 'क्षत्रियस्य' शृणा एव किं? 'वानानिभ्य मुनेः,
रथान्तरवपूर्यधस्यविभ्यमिनः, नसारः, कुलगोळस्य तनयाः, पुण्ड्राः स्वयं पाण्डवाः;
ते वै वंश्च, समाजदारनिरवाः, तेषां कथाकीर्तनान् पार्थ नश्यति, वर्धते च सुहृतां, धर्म-
स्य सूक्ष्मा गतिः', इति श्लोकः प्रविद्धोऽग्नि । युद्धात् पूर्वं हि संवरः आसीद् विदु-
म्भमणो हि, प्ररारंरं बहुभिन् तया; अथथामा, कृषो, द्रोणः, माद्रायाः क्षत्र-
धर्मकाः ; विप्राणां चापि, राजां च, मृदा धर्माधिपातकाः, (१३०), काम-वीथ-
शोभ-भोह-मद्-मन्वर-कारिताः, दुराकाराम् तु, नराण्डे, संति व्यागेव क्षिताः ।
युद्धान् प्राप्त् एव नहुयं सर्वं आह युधिष्ठिरः, 'सर्वे सर्वासु अवत्पानि वर्णाः संगतव-
न्ति हि' । अतः समर्थयन् युद्धं कृष्णः पार्थं अवाधयत्—'यदि हि अहं न युयां
चेद्, धर्मयुद्धं, अतद्वित्तः, उत्तमीरेयुर् इमे एतेभ्यः, उपहन्त्यां इमाः प्रजाः, संकरस्य
च कर्ता स्यां नदा ; न एष प्रवर्तनाद्, धर्मयुद्धस्य; धेयोऽन्मान् क्षत्रियस्य न विपत्ते
(गी०) । पुनश्च शोऽभवत् पार्थ, 'म्लानि धर्मस्य वीक्ष्य वै, अधर्मस्य अपि च
उत्थानं, आभानं स्पष्टवान् अहं'; तादृश्यां चापि अवगधायां, 'संभवाभि युगे युगे,
पुनः सम्स्थापनार्थाय धर्मस्य', न वितष्टये । 'कस्य धर्मस्य'—चेत् पृच्छ ; 'वर्ण-
धर्मस्य'—तु उत्तरं । वर्णजप्रमाणां धर्मेषु सर्वे धर्माः व्यवस्थिताः ; आश्रमाणां
तथा धर्माः वर्णधर्मान्तरावागताः ; चातुर्वर्ण्यजश्रितं धर्मं तनोऽसौ क्वकि विभ्ररात् ।
नेत्रस्य एव हि कस्यापि वर्णस्यार्थे, प्रभाषितः गतितायां वेदवतां वै ; न कन्यासिनः
एव हि, सर्वथा विनिवृत्तस्य, विरक्तस्यापि कर्मणः, आश्रमांस् तैस् तु निर्वाह
संस्थितस्य चतुर्वर्के क्षत्रियेण गृहस्थेन, क्षत्रियाय एव तादृशे, चादिष्टो धर्ममत्तो-
ज्यं मर्थसंग्रहकारकः । (१५०) । यदि सन्यासिनां एव बोधसोऽय अवेत्, तदा
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां कस्माद् अत्र निरूपणं ? पितामहस्य भोष्मस्य, दारशय्यागत-

स्य, च, मुखेन व्यापनं तेषां, युद्धान्ते विम्वरात्, पुनः ? किमर्थं चापि अनुनाय गृहस्याय उपदेशनं, "कर्मणि एवाधिकारस्ते", "तस्माद् युष्यन्व, भारत !", "धर्म्याद् हि युद्धार्थं ध्रैयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते", "तस्मात्, सर्वेषु गणेषु, मा अनुसर, युष्य च" ? सर्वसंप्राहक धर्मं, वर्णाधर्मसमाश्रय, तस्मिन् काले भूया रक्षान, मर्कानं चापि नवंधा, सर्वेषु अपि विभक्त्येषु, पुनः स्थापयितुं भुवि, यतोऽवतीर्णं कृष्णोऽभूत् ; तदरूप उपदिश्यै सारत्, वासत्, तस्मात्, मर्मतद् चापि, पाल्शुन, क्षत्रियस्य, गृहस्थस्य, प्रजारक्षणधर्मिण, शिष्टानां संप्रहस्यापि दुष्टानां निग्रहस्य च कर्तुं विशेषधर्मोऽस्मि, युद्ध कौरवपापिभिः—इति आग्निदेव भगवान्, लोकशिक्षार्थं एष च । एष पूर्वोदिता शब्दा गीतया तु निरस्यते—न भावी धर्मयुद्धेन वगानां खलु सकर, प्रत्युत एषां पुनः प्रष्टव्या सम्यग् धर्म्यं विभाषत । (१६०) । सारो विचारस्य एतस्य सक्षेपेण उद्यते पुनः—अपश्यमेव युद्धेनो जायते वर्णसकर, योधानां दुश्चरित्रेण योषितासु बलाकृते हामाश्च च नर सत्याया युद्धेषु मरणेन च, विहाय स्वगृहाश्चापि युद्धकांक्षेषु मज्जन्, अरक्षितासु अतः स्त्रीषु व्यभिचारस्य वर्धनात्, जिंनु एतस्य प्रतीकारो, नाह युद्धाय पलायनं, अपि तु स्थापनं भूयो, सृष्टेः समितेः च, व्यवस्थाया ददत्तर वगानां कर्मणैव हि, जामदग्न्य क्रांत्यर्थं रोद युद्धं ना समापने, नूतन वगनिमाण कश्यपेन यथा कृतं । एवमेवाभिममगाताश्चापि यास्यति न्यूनता, स्वर्पीभविष्यति यतः सर्वे न लहतेव ।

वशपरम्परा व्यर्था किं ?

(५) प्र० सहरतेऽप्रकेचित्, विना हेतु श्रितित्वरा — निरर्था, निःप्रभावा वा, किन्तु वशपरम्परा ? 'येनास्य पितरो यान्ता, येन याता पितामहा, सेन यायात् सता मार्गं, तन गच्छन् न रिष्यते' (म०), इति यन् अनुनाशदिष्ट व्यर्थमेवान्नि किन्तु तत् ?

उ० तत्र एतद्बुद्धि समाधान — न एतत् व्यर्थं कथञ्चन, नून आसोपदेशोऽयं न कनापि निरस्यते, अर्थोऽयं पूर्व एव उक्तः, 'उत्साग' तादृशो भवेत्, प्रायः 'सामान्य' रूपेण, साधारणजनार्थकं, किन्तु तत्र अपवादो ये, 'विशेषो' न्मेव-कारिता, येषु केषु, यत्र तत्र, न उपेक्षया तेऽवहेत्या । (१७०) । प्रकृते 'सूचक' जन्म, रूपे 'निर्णायक' पुनः । पुत्राय चैव पितु 'कर्म' स्वभावेन एव रोचते, करोतु अवश्यं तद् अयं, न केनापि निवार्यते । उत्तमा जन्म रूपेण, कर्मणा एव तु मध्यमा, निष्ठा एव केवलं जात्या, वर्णवत्ता रमृता भुवै । नैर्गमिकी प्रवृत्तिश्च, तथा वशपरम्परा,

मिलिते चेत् उभे, वृत्त्यै, 'म्यगं सौगन्ध्य' अस्ति तत्। प्रवृत्तिः प्राकृता यत्र भिक्षा
वसत्रमात्, तदा प्रवृत्तौ प्रागुरूप जीविका, वर्णं एव च। इतस्तत्र पुराणेषु
दृष्टान्ता वर्णं पर्यये। 'उत्सर्गोणा' तु सर्वेषां 'अपवादा' भवति यै। अथश्व
'निपमो' मान्य, मान्यो 'वाधो'ऽपि, हेतुना, साधारणानु अत्रस्थानु नियमस्य
प्रवृत्तौ, विशेषानु, अपवादा हि प्रभवन्ति एव सर्वदा। "अन्वो धर्मं सनस्वस्य,
धिपमस्थस्य चाऽपर, न कोऽपि आत्मतिको धर्मं, धर्मो हि आबस्थितः स्मृतः"
(म०भा०), सम्प्रकाले यथा 'उत्सर्गा', 'विपरीता' म्याऽपदि, नियमा एव निय
मान् याचन्ते, नियमो हि अस्तौ अपि अस्ति, न च सर्वत्र प्रभवन्तु प्रदश्यते।
"नहि सर्वहित, कश्चिद् आचार मभ्यवर्त्तते, तस्माद् अन्य प्रभवति, सोऽपर
याधते पुन, (१/०), आचाराना अर्त्तकाम्य तस्मात् सर्वत्र लक्ष्यते" (म०भा०
शा०), निमित्तानि समादेयानि, देशकाले अवैद्य च, भ्रमाज्ज्व हिता धर्मा
कपनीया सदा सुधे। "खियो, रयानि अधो विद्या, धर्मा, दौघ, सुभापित,
विविधानि च शिरयानि, समादेयानि सर्वतः" (म०)। चिरकालत् कुले यस्मिन्
प्रथिता एका पाम्परा, यस्मै चापि कर्म एव जीविका वृत्तिसाधक, त्रिगुणेषु एक
गुणस्य प्राधान्य च विशेषतः, परा परी मन्तती च, यदी तद्गुणमगम च, किन्तु
मभव एवामि, न कदाचन निश्चय, नियमस्यास्य भगो हि बहुधा दृश्यते
थत्। महार्थस्य पुरा ज्ञानाः सुरा देव्याश्च, राक्षसा, क्रुपय, क्षत्रियाश्चापि, विद्-
शूराः अपि जजिरे, कुले विद्याविहासेऽपि भवत्येव तु पठिता, यतो तथैव पुराणा
जायते भीरवोऽपि यै, भीरूणा च कुले वीरा उत्पद्यते पुन पुन, विद्याभ्यासि
कुले मूर्खाः जायते बहुशक्त्या, सशस्त्रि कुले चापि दुराचारा भवति हि, कुले
व्यापारदृष्टाणा, सम्पद् दास करा अपि, दृष्टिगणा तथा वदौ, धीनिर्वेता यका
कदा, (१९०), प्रेषणा किंकराणा च, दृष्टा, वीराश्च, पठिता, राजप्रशस्त्यापि
यति शूद्रस्य उच्यते। प्रत्यक्ष प्रतिपर मृतसर्वतु दृश्यते। "नदीणां च नदीना
च जन्मस्थान न विद्यते" (म० भा०)—इति पौराणिकी माथा साक्ष्यदेवानुभूयने।
"जन्मादि अस्य यत्", प्रक्य, सर्वेषां तु, सर्वत्र सर्वत्र व्यापक यस्मात्, त्रिगुण
त्र तथैव हि संसृष्ट चापि सर्वत्र, तस्मात्सर्वत्र सभाव सर्वेषामपि वर्णाना, सर्वेषु
नृकुलेऽपि च। वैदिक शाश्वत चापि यकि एतद् हि एव रूपम्—एकस्यैव पितु
वर्णा चत्वारो 'महण' मुदा। कश्यपस्य ऋषेऽप्यो हिरण्यकशिपु सुत, सर्वे-

यामेव श्लोकानां भृतां उद्वेजसोऽसुरः; हिरण्यकशिपोश्चापि प्रह्लादः साधुपूजितः, पूर्ण-
 =दुविमला कीर्तिर्यस्यानि अद्यापि विस्तृता ; पुलस्त्यस्य ऋषेः पौत्रो रावणो लोक-
 रावणः; भ्राता विभीषणोऽयस्य, कुरेरश्च धनाधिपः । वर्णधर्मस्य, योग्यत्वे, व्यभि-
 चारि एव कारणं दृश्यते जन्म ; नान्वेति ; नैव वा व्यतिरिच्यते ; न हि शूरस्य
 पुत्रोऽपि सर्वदा शूरः एव हि ; (२००) ; न वासांकुशलस्यापि सुतोऽर्धकुशलः
 मदा ; न प्रेम्णस्य सदा पुत्रो विद्याः शिक्षितुं अक्षमः ; न च विद्वानुतो विद्वानेव
 सर्वत्र लभ्यते । स्वभावजा प्रवृत्तियां नैव योग्यत्व-कारण ; अन्वयाद् व्यतिरेकाच्च
 सर्वदा सहचारि तत्र ; तत्तद्योग्यत्वमेवान्नि तत्तद्वर्णस्य कारणं ; “प्रत्यक्षापगमं,
 धर्म्यं, सुसुप्तं कर्तुं, अव्ययं X, चातुर्यं मया सृष्टं गुण-कर्म-विभागदाः, X कर्माणि
 प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः” । जन्मनि अपि तु कर्म एव हेतुः वेदविनिश्चितः ;
 न जन्म दृश्यते तद्वन् सद्-अमत्-कर्म कारणं । “स्वकर्मणा सर्वमिदं अमर्यादं
 लभेद् ध्रुवं, सुरत्वं च, मनुत्वं च, सुरेन्द्रत्वं लभेद् नरः, विष्णुत्वं च, शिवत्वं च,
 गणेशत्वं तथैव च” (दे०भा० स्कं० १, अ० १७-१८-२०) । पर्यायशब्दाश्चत्वारः,
 “क्रतुः, कामो, वशो, अपि अमुः” (ऐ०उप०), “क्रतुमयो हि पुरयः”, “यो यत्क्रुद्धः
 स एव सः”, (छां० उ०; गी०) “यथापामो हि पुरयः, भवेत् तत्क्रतुरेव सः,
 तत्कर्म कुरुते चैव ; यच्च कर्म करोत्यसौ अभिसम्पद्यते चायं तदेव” इति श्रुतिजंगी
 (इ०उप०) । (२१०) ।

कर्मणापणं, विवाहादि कथं भवेत् ?

(५) प्र० केचित् तत्र विवाकन्ते—विवाहादि कथं भवेत्, सहस्रद्वारो विहारो
 वा, यमनं चणसनं तथा, जन्मवर्णव्यवस्था चेत् समग्रा परिवर्त्यते ?

उ० उत्तरं सरलं तत्र—शीलव्यसनसाम्यता ; अनुबुद्धं ययोः शीलं, सम्वादि
 व्यसनं तथा, तयोरेव मिथः पाणिग्रहणं तु प्रशस्यते ; “विशिष्टायाः विशिष्टेन
 संगमो गुणवान् भवेत्” (म०भा०नलो०) ; परीक्षा जन्मपत्राणां ज्योतिर्पर्यन्तु
 धार्यते कुलैः, स्मन्धमिच्छन्निः, इदमेवात्र कारणं, निश्चीयेत गुणानां यत्
 साम्यं हि परकन्ययोः, सहधर्मचरौ स्यातां, मा द्विपातां च दम्पती, “अन्यो-
 ऽन्यस्याव्यभिचारो भवेद् आ-मरणान्तिकः” (म०), तदूर्ध्वं भापे वा सद्गो
 “भवेज्जन्मनि जन्मनि” । एवं च शीलसाम्येन भोजने सख्यं इष्यते, साखि-
 कानां, राजसानां, सामसानां तथैव च । ‘जमीदारो’ यदि पिता, पुत्रश्च एवो-

ज्य 'दाक्टर', 'प्रोफेसर' द्वितीयश्च, तृतीयश्च 'बकीलक', 'दूकानदार' चतुर्थश्च, 'रिसालदार'श्च पंचम, पुत्रिका पञ्चाश्रापि, भिन्नप्रकृतिःकास्तथा, पत्न्यो, उपत्यानि चामीर्षा पुत्राणा हि, महाकुले—किं त्वेषां अथ पतेषा, यावत् प्रीति परस्पर, सहस्रसन् न सम्भाष्य, अनाज वसन तथा ? (२२०) । पल्लवे सल्लु सम्प्राप्ते, येन फेलापि हेतुना, विभिद्यन्ते विभज्यते आतरो अपि महोदरा । 'प्रोफेसरस्य' धान्यस्य नवेद् पृतादश कुल, महाशालस्य वा 'सार्थवाहस्य' 'नैगमस्य' वै, भिन्नप्रकृतिकैश्चापि विभिन्नान्यवसायकै अपर्ययेदि पूर्ण, तत्, किं तयोर्कुलयोगेतिथ न सम्भाष्योऽन्नसम्बन्धो, चैनसम्बन्ध एव वा ? पितुर् 'गोत्र' त्यज येन, पत्युर्गृह्णाति धैव हि, कन्या पाणिप्राहे यद्वात्, 'वर्ण' चापि तथैव हि । कर्षवस्वापि कन्या वा, पुत्री वार्त्तावरस्य वा, मुताऽथवा सैनिकस्य, राज्ञा चेत् परिणीयते, भवयेव हि सा राज्ञी, राज्ञीविक्रया यत्र जीविष्यति तु सा इदानीं, न कृत्या तु पितु पुत्र । राजाजसने स्वय तिष्ठेद्, अधिकाराद्य वर्त्तयेत्, 'राज्ञा' एव वाच्यतेऽपि स्त्री, न तु 'राज्ञी', इति न्याहृति, आचार्यस्य तथा पत्नी तु 'आचार्याणी' इति कथ्यते, आचार्यस्य स्वय कृत्वा स्त्री 'आचार्या' इत्येव वर्ण्यते । 'वर्ण' तु 'जीविका' स्यात्, तस्य वै पर्ययो भवेत्, शोषिताया परिणये, त्यज्या गेह पितु, यया कुडम्बं, वर्णमपि च, पाणिप्राहस्य सा विज्ञेत्, (२३०), —पुत्रं कृता चेन्मर्षादा, वर्णानां रक्षण भवेत्, न भज्येत ध्यवस्था पृषां, न स्वाच्छिडत्वा च सधत्ता । 'वर्ण' तु 'जाति' मत्तरेव, बहिष्कार क्रियेत चेत्, उपस्थते ऽ तराट्यास्तु नित्यमेव नया नया, "कामे स्वभावयाम" सन्, न जात्यादिक ईक्षते, पृतिवृत्तादत्ता अपि गमिष्यति समाजता, न 'समाज' 'सम अज' स्यात्; नैव च अथ अस्ति भारते । सर्वं अन्यव्यवहारेषु, शीलव्यसनसाम्यत, सर्वेषामेव ससर्गं दृश्यते भारतेऽपि च, (षोडशेऽङ्कपित किंतु काष्ठं यद्वा, न तु दृढ), जन्मवर्णऽग्राहेणापि प्रस्तानामिह सर्वंश्च, भोजोद्वाहयोरेव ससर्गो वर्ण्यते कुत ? 'प्रयत्नं, धानुमान च, धार्ष्ट्यं च, विविधाऽगमं, ध्रुय सुविदितं काव्यं, धर्मशुद्धिमभीप्सता, आर्यं धर्मोपदेश तु, वेदशास्त्राधिरोधिना, यस्तुर्वणालुस्यत्ते, स धर्मं वेद, नेतर" (२०) । न प्रत्यक्ष प्रमाण वा, न तथा यजानुमानिक, नऽगम्यीय असदिग्ध, जन्मवर्णाद्य लभ्यते । कर्मवर्णस्य सिद्ध्यर्थं लभ्यते अपि प्रथं बहु । यद्यस्ति सदस्य पुत्रो वर्णयोग्यतया पितु, नूनं स लभतां पणं; को निवारयितु क्षम ? नास्ति चेत् सदस्यो, ज्य हि मामोतु

स्वगुणोचित । (२४०) । पर्यालोच्य इह अन्यथ समीचीन निदर्शनं—आदाने 'दत्त'पुत्रस्य, यदि प्राङ्नाभिवर्धनात्, गृह्येत सद्योगातरस्तु, यस्माद् वस्मात् कुलाद् अवि, यत्किञ्चिज्जातिनाम्नो वा, यत्किञ्चिद्रूपनामवात्, आदातुरेय वर्णाऽस्य शिशोरपि भविष्यति—इति वै 'धर्मशास्त्राणां' अनुज्ञा, रीतिरेव च प्रथिता, अनुमत्ता चापि शिष्टे । तत्रास्ति कारणं, एतदेव, यद् अमंश्य शिक्षा, दीक्षा च, ससृति, जीविका च तथा, जदानृकुण्डस्यैवानुसारिणीमाविति, अन्य ततो 'वर्णो'ऽप्या दातुर्भविता ननु । (२४५ . आदित २३२७) श्लोका ।

ॐ ८ अध्याय

वर्ण निर्णय कथं ?

(६) प्र० गुण कोऽस्य, रचि काऽस्य, प्रवृत्ति परीक्षती तथा, किंवर्गयोग्यश्चैव इति निर्णय कं करिष्यति ?

उ० शिक्षाम्बूहस्तु बालाना सर्वथा शिक्षणे रत, प्रवृत्तीनां च सर्वेषां निरीक्षक परीक्षक, अप्यामविच् च, ज्योतिर्विल्, लक्षणानां नृणां च विद्, पु सागुद्रिक वेत्ता च, अप्यशयुर्वेदविद् एव च, द्रष्टा च व्यवहाराणां विविधानुभवैर्द्युत, निश्चेतु एतच् छक्त स्यात्, नान्यथा वृत्तिमाप्नुयात् । अन्नप्रादानसंस्कारे ऽप्यस्ति दिष्टा परीक्षा—“वृत्तप्राशन उत्सङ्गान् धानी बालं समुपगृह्यत्, कायं तस्य परिज्ञान जीविकाया, अनन्तर, देवताऽप्ये ऽथ विन्यस्य शिल्पभाजानि सर्वंश - शास्त्राणि चैव, शास्त्राणि, तत पश्येत् तु लक्षण, प्रथम यत् स्पृशेद् बाल, ततो, भाड स्वय तदा, जीविका तस्य बालस्य तेनैव इति भविष्यति” (पारस्वर गृह्य सूत्र, गद्राधर भाष्य, का० १, व० १९) “अप्रतोऽथ प्रविन्यस्य रत्नभाण्डानि सर्वंश, शास्त्राणि चैव, शास्त्राणि तत पश्येत् तु लक्षण, प्रथम यत् स्पृशेद् बालो रिंगमाण स्वय तदा, जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति (माकं०), (१०), “तस्मिन् काले स्थापयेत् तानुरस्ताद् घस्र, दास्य लेखनीं पुस्रक च, स्वर्णं, रौप्यं, यच्च गृह्णाति बाल, तै आजीवं तस्य वृत्तिं प्रदिष्य” (अन्य) । अन्न-प्रादानसंस्कारे परीक्षा त्रियते कुत ? अशोध-तोषक मीशामु आस्या च कथं हृत्सी? शिर कपालसर्षी तु, यावद् अस्मा पिधीयते न 'मल्लरन्ध', तावच्चु 'क्षेत्रज्ञ' सुप्त-देहत स्पूलदेह चारयति, रक्षति एन च बालक ; अन्नप्रादानानन्तर तु क्रमशो-

अथ विचर्यते 'भिदा'-युद्धिर्, 'भर्'-भावः, स्वच्छन्दा कर्मकतृता ; विधीयते ततश्चापि 'क्षेत्रज्ञो' ह्यधिराधिक ; काले गते षडुत्तिथौ, योगाम्यासतपःश्रमैः, 'भर्-कारे' क्षयं याते, क्षेत्रज्ञस्य उदयः पुनः । सापेक्षं सर्वमेवैतन्, नैष ऐकान्तिकं, उप्यते । निष्कर्षस्तु अयमेवात्र प्रसक्तविषयान्वितः—जातरथ चन्दो करिभधित्, तत्तद्वत्तापरम्परता, तथैव ज्योतिषदंष्टा सुविज्ञैः जन्मपरिषदा, अन्नप्राशनसंस्कारे परीक्षा या कृताऽपि सा, प्रकृतेः 'सूचिका'; किंतु प्रकृत्यैवामि 'निर्णयः' । (२०) । कौरवी कस्य बालस्य प्रकृतिः, कौरवी गुणः, रविश्च कौरवी तस्य, तद्योग्यं कर्म कौरवी, जीविकार्थं ?—अथ एतेषां प्रभानां तु निःनिर्णयः कर्तुं अध्यापकैरेव द्रव्यः, सम्यग्, गुरोः मुले ; ते गुणस्य ततो वर्णं निश्चिन्वन्तु स्वभावाज्ज, नैसर्गिकप्रवृत्तेश्चाप्यनुकूलं, रचेरपि, दिने दिने समीक्ष्यन्तं, शिक्षयित्वा यथोचिनं । समावर्तनसंस्कारे त्वन्तिमो वर्णनिर्णयः । द्वितीयां जन्म तत्रैव सिध्यति प्रह्लाचारिणः ; 'तत्रस्य माता सावित्री, पिता त्वाचार्यः उप्यते ; आचार्यस्तु अर्य' थं वर्णं "विधिवद्, वेदपारगाः, उरपा-दयति सायिभ्या" (म०), मोक्षस्य तद्योःस्ति; नापर' । 'आचार्यः' खेत् 'सूक्ष्म'-दर्शी 'ऋषिद्' 'दिव्याक्षर्यात्' तथा, शिष्यस्य 'सूक्ष्मदेहस्य' 'वर्णं' निवर्णन-क्षमः, तदा भवेत् क्षणेनैव विनाश्रयासेन निर्णयः ; 'सात्त्विक'स्य तु भाः चांद्गी, श्वेता, स्वर्णेन रञ्जिता ; 'राजस'स्य घृती रक्षा, तथा चामीकरादिता ; नीला दीप्तिः 'तामस'स्य, छादिता हेमरोचिषा ; अव्यक्तस्य तथा अव्यक्तो वर्णो नीहारवद् भवेद् । (२०) । "अत्र सा एका लोहित-कृष्ण-शुक्ला बह्वीः प्रजाः सृजति इयं समंतात्" (सां०का०) । "तमो वायस इदं एकं हि ; तत् परेण हिरितं पुनः विषमत्वं प्रयाति, एतद् रूपं तु रजसो भवेद् ; रजस् तद् हिरितं भूयो विषमत्वं प्रयाति हि, तस्मात् सम्राष्टवत् सत्यं ; विष्णुरंशस्तु सात्त्विकः ; प्रह्लादस्य राजसोऽशोऽसो ; तामसो ब्रह्म उप्यते, स वा हि एकस्त्रिधा भूतोऽष्टधा एकादशधा तथा, द्वादश-असंख्य-धा चजामा बहिरन्तसथैव च" (मैत्रायणी उ०) । शिक्षाम्गृहेन निर्णीते वर्णे, वृत्ति अवाप्नुयात् सर्वः, समाजे स्थानं च स्वप्रकृत्युचितं सदा ; सत्यं स्वं स्वं धर्मकर्म प्रीत्या कुर्यात् समाहितः ; सम्यग् विभजनाच् च एषां, चतुर्षु अपि च, वर्सणां, कृत्यानां, तोषणानां च, वर्णोप्यप्याश्रमेषु च, सुव्यवस्था समाजस्य, सर्वेषां च सुखां, भवेत् । नानेकवृत्तिमान् कश्चिद्, वृत्तिहीनो न कश्चन ; नाश्रमं धनधान्यं चापि, नात्यन्तं चापि निर्धनः ; जन्मनैवोच्चनीपादि दर्श-दैव्यादिकं न हि ; नाहंकार-तिर-

स्कारौ, न संपर्षो, न मासरः ; नैवेप्यां-कलद्दैनित्यं कलमं प्रतिवेशिनां, न युदानि,
 न दुर्मिच्छं, नापि रोगभयं, भवेत् । (४०) । यद्नां शिक्षितवाच, द्विजावाद्, धर्म-
 प्रोपनान्, निषंग्रहाच्च च कामानां, इन्द्रियाणां च निग्रहान्, आश्रयान् 'मप्य'-
 गृध्रेषु, सर्वत्रापि 'भक्ति'-वर्जनात्, नाप्यंतं निष्पन्नः कोऽपि, न चैवाति प्रव्रस्तथा ।
 भूरिदो जनसम्प्राधैर, आहारार्थं विषादिभिः, नऽप्युवाद्भिर्बलं भोज्यं, स्पर्धमानैः
 परस्परं, आश्रान्तायां यतो मद्भां, मात्स्यो न्यायः प्रवर्षते, तस्माद् मन्तानवाहुस्यं
 न इष्यते दूरदर्शिभिः । मितानु अपि प्रजासु, इष्टं द्विज भूयस्यं एव हि ; "यद्वाहं
 शूद्रभूयिष्ठं, नास्ति कऽप्यन्तम्, अद्विजं, विनश्यति आशु तदृशसं, दुर्मिक्ष-व्याधि-
 पीडिव" (म०) ; 'अद्विजा.' खलु अनामज्ञाः, 'शूद्राः', ये ह्रस्व-दर्शिनः ; न
 दीर्घदर्शिनो, विज्ञाः, कार्यकारणवेदिनः, अनुबन्धं विजानन्तः कर्मणां दूरगामिनः ;
 येषां नास्ति आयतेर्ज्ञानं, नास्ति आत्मा देहतोऽपरः, स एव 'नास्ति काः' धात्याः
 मूढाः नधरलोभिनः ; एतादृशानां बाहुल्यं यस्मिन् राष्ट्रे भवेत्, कथं न अमर्षाद्
 भवेत्तत्र सर्वमेव अजरोत्तरं ? राष्ट्रं तु 'द्विज'-भूयिष्ठे मर्षादा सम्प्रवर्षते ; युद्धं
 'द्विजानां' यत्, तत् तु स्वान्त-करणे एव हि, प्रत्येकस्य मनुष्यस्य स्वस्वदुष्टा-
 शयैः सह ; (५०) आत्मन्येव द्विधा भक्ते उत्तम-अधम-भेदतः, अशुभेनैव मनसा
 युष्यतेऽत्र शुभं मनः ; निर्जिव्यापि च तद्भूयः 'स्व'-राज्यं स्थापयत्यसौ,
 उत्तमः 'स्व.' सदा यस्मिन् अधमं 'स्व'ं प्रधास्ति हि । "उदरेद् आत्मना-
 जत्मानं, न प्रत्मानं अवसादयेत् ; आत्मैव हि आत्मनो यंशुर्आत्मैव रिपु-
 रात्मनः" (गी०) ; "मनस्तु द्विविधं प्रीकं, शुद्धं, चाशुद्धमेव च ; अशुद्धं
 कामसंकर्यं, शुद्धं कामविवर्जितं" (उ०) ; 'जितात्मनां' प्रदान्तानां निष्पक्षाणां
 मनीषिणां राज्यमेव 'स्व-राज्यं' स्यात् ; नहि एवानात्मवेदिनां । सृष्टेर्द्वैतमयत्वात्
 तत्रापि यदि दुर्जनाः उद्घनन्त्येव, तदा क्षिप्रं निग्रहोप्यति 'रक्षकाः', उच्छेत्स्यन्ति
 च दुर्जानान्, उपायैः उचितैरपि । स्वे स्वे कर्मणि अभिरताः एवं सर्वेऽपि मानवाः
 परस्परं सुमनसो भवेयुः प्रसमान्विता, सहोदराणामिव धा,ऽपि एकदेहाङ्गवच्च
 सा, ज्ञानदास्, प्राणदाश्चापि, प्राणदाश्च, सहायदाः । (६०) ।

गुणोत्कर्षाय प्रोत्साहनं कथं ?

(७) म० नूनं उत्तं हि गीतायां—“कार्यं कर्म समाचर, कर्मण्येवाधिकारस्ते,
 मा फलेषु कदाचन” (गी०) ; पतंते किन्तु विरलाः कृत्यबुद्ध्या एव केवलं ; गुणोत्क-

पायं यद्यस्तु प्रोक्ताह्नमपेक्षते, उदीपनं भवेत् किन्तु गुणोत्कर्षप्रदर्शने ! हांकाऽन्या
 चाऽपि—कृणोत द्विधा उक्तं, मनुना तथा ; “कामात्मता न प्रस्तात, न चैवेहास्ति
 अकामता”, “निष्कामं कर्म संप्यं” चेति, उभयं मनुनोप्यते (म) । “न हि कश्चित्
 क्षणमपि जातु सिद्धत्वकर्मकृत् ; × नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाऽधिगच्छति”
 (गी०) — कृणोऽपि द्विविधं चैवमाह प्यामोहकारकं । “कर्मणश्चापि बोद्धव्यं,
 बोद्धव्यं च विकर्मणः अकर्मणश्च, बोद्धव्यं, गहना कर्मणो गतिः” (गी०) ।

उ० पारिभाषिकसंज्ञानां ज्ञानाद् भग्न समन्वयः, विरोधपरिहारश्च, सर्व-
 शंखनिरासकः ; कृणोत, मनुना चापि, सूचितं हि स्वयं यथा ; “सुखजस्यु-
 दयिकं चैव, नैःश्रेयसिकमेव च, प्रवृत्तं च निवृत्तं च, द्विविधं कर्म वैदिकं ; इह
 धामुत्र या ‘काम्यं’ ‘प्रवृत्तं’ कर्म कथ्यते ; ‘निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु ‘निवृत्तं’ उपदि-
 श्यते ; (००) ; प्रवृत्तं कर्म संतप्य देवानां पतिं साम्यतां, निवृत्तं सेवमानस्तु
 भूतानि अत्येति पंच वै” (म०) । “न कर्मणां अनात्मभात् ‘नैष्कर्म्यं’ पुरुषोऽस्तुते ; ×
 असत्तदुद्दिः सर्वत्र, जितात्मा, विगतस्पृहा, नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाधि-
 गच्छति ; ‘काम्यानां’ कर्मणां न्यासं ‘सन्यासं’ कथयो विदुः”, (न, पीवनेऽपि,
 बाल्येऽपि, चापायाऽदिह्येऽर्णं ; विना तपो, विना धियां, सदाचारं विनाऽपि च ;
 स्वार्थायैव ; गृहस्थानां भारत्य बहु चर्षणं मिथ्या-सन्यासिनां एषां भगवाय कृथैव
 वै) ; “सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुः स्वानं विचक्षणाः” (गी०) ; अथमग्राभिसंधिः
 स्यात्, आर्तं इदमेव च, यथा हि ‘अधिचा’, विद्यायाः न-भभावः किञ्च केवलं,
 किंतु भावभाषी भ्रान्तिः, मिथ्या-ज्ञानं, असद्-ग्रहः, “अतिरिक्तश्चापि तदुद्दिः”,
 रज्जी सर्पभ्रमो यथा ; यथा अ-मिर्त्रं तु मित्रव्याभावः एव न केवलं, किंतु
 शत्रुः ; यथा चापि दुःखं तल्ल अ-सुखं पुनः ; यथा अ-सितं तु कृष्णं स्यात्, सित-
 भायो न केवलं ; तथा ‘नैष्काम्यं’-‘नैष्कर्म्यं’ न चूनं फास-कर्मणोः अभावमायं,
 किंतु एते विक्षिप्ते काम कर्मणो ; फल-निर्मोचकं ‘कर्मं’ नैष्कर्म्यं इति भण्यते ;
 फलवंधपविमुक्तेश्च ‘कामो’ ‘नैष्कर्म्यं’ उच्यते ; ‘प्रवृत्तं’ फलकृत् ‘काम्यं’, निष्कामं
 तु ‘निवृत्तं’ ; ‘आत्मभक्तं’ तु ‘कर्मं’ स्यात्, निष्कामं तु ‘समापकं’ ; ‘वन्द्यकं’
 स्वतु ‘कर्मं’ अस्ति, ‘निष्कर्मं’ स्यात् तु मोचकं ; प्रथमं तु ‘निष्कर्मं’, फलप्रदा-
 नं तु ‘कर्मं’ वै । एवं कर्मफल-असक्तिः निवृत्तेन, उपदिश्यते, निवृत्तुन्मुखलो-
 काय ; न प्रवृत्तवनाय तु । प्रवृत्त-सुद्धया स्वं धर्मकर्मोदि भाष्यतां, पुनः, युक्तानि

अपेक्षितान्येव'सदा प्रोत्साहकानि हि फलरूपाणि—कीर्तिर्षा, सम्पत्तिर्षा, ईशि
 ताऽप्यथा । नूनं गुण'विशिष्टानां विशिष्ट परिणोपि । ममानकन्याणकरा , ना-
 न्ये, तत्र 'गुणा' स्मृता । "वित्त, यंशु, धय , कर्म, विद्या, भवति पञ्चमी ,
 ण्तानि मानस्यानानि, गरीषो यद्यद् उत्तर , पद्याना, त्रिषु यणषु, न्यासि, गुण
 यन्ति च, यत्र स्यु सोऽत्र मानाहं , शत्रश्च दक्षर्मी गत "(म०) । (विद्या विप्रै,
 धन वैश्ये , क्षत्रे शक्तिश्च कर्मण , विनापन' केतितारु, वयो यन्धु चतुर्षु अपि) ।
 (९०) । "नाहायनै , न पलितै , न विरोन न यन्धुभि', अप्य चक्रिरे धर्मं ,
 योऽनूधान स नो महान् । न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलित दिर ; यो वै
 युवा अपि अधीयान , त देवा स्थविर विदु । विप्राणा ज्ञानतो ज्येष्ठ्य,क्षत्रियाणां
 तु धीर्यत , वैश्याना धान्यधनत , शूद्राणा धनैव च" (म०) । ज्ञानद्रोऽधिक
 सम्मानो; ईशिता'अधिका तथा प्राणद् , प्राणद्भवं अधिकं त्रिभमर्हति , विनोद्
 अधिकं चापि काक्षत्येव सहायद् । हृदयऽप्यायमान् एतान् एज्या च उस्माह
 वर्धनान्, प्रत्येकस्य स्वधर्मस्यऽवश्यकान् साधनोचयान्, "स्वे स्वे कर्मण्यभिरत"
 सिद्धिं सर्वोऽपि एप्स्यते । "स किंसजा साधु न शान्ति योऽधिप , हितान् न य
 मशुणुते स किं प्रभु" , समानसप्राहकमेव नैव यत् , विप्राहक प्रस्युत, 'शास्त्र'
 मलि 'किं' । अयस्यते इदानीं तु यानि 'शास्त्राणि सस्कृते, न उपकारिणि तानि
 इह व्यवहारे, मनाग् अपि,(आयुर्बंद ऋते, किचिन्मात्र च ज्योतिष तथा), प्रस्यु
 ताऽपि विहन्सुणि व्यवहारस्य वै भृता , शास्त्रस्य व्यवहारस्य पार्थक्यात् पतिनी
 उर्मा , (१००) , उद्धाराय उभयोस्तस्माद् यत्र कार्या धुर्धृश, श'दाना उत्तमा
 र्थाना प्राचीनाना निरन्तिभि, अप्यात्मदृष्ट्या तेषा च व्यवहारे प्र योनै । स्व
 भावगुणनिर्दिष्टकर्मणा यदि धर्गता भवेत् , तदा मनुष्याणा जीवनस्थानुयधिन
 प्रभाः सर्वेऽपि अनायासं उत्तीर्यन् सुखेन ते, प्रभैर्यैरेव कालेस्मिन् नृलोको व्याकु
 लीकृत —रुधं शिक्षा, कथ रक्षा, कथ चोदरपूरण, कथ यत्र, यथं घास , कथ मन्म
 थतर्पण, चतसृणां षण्णाना कथं चोचिततोषण , चतुर्णां पुरपार्थाना सम्प्रकः सम्पा
 दन कथ, पति पत्नी पुत्र पुत्री पितृ-मायादय , तथा भ्रातृ स्वसृ मित्र शत्रु प्रतिस्पर्धि
 सहायका , भावा ये ईदृशा जीवसम्बन्धरक्षयति हि, सुखदु खमया , येषां इहाना
 अनुभूतये जीवो देह उपाधये, तेषा अनुभव कथ अधिक्तेन सुखेन स्यात् , दु खे
 नास्पतमेन च , कथ विनोद् , आमोद् , प्रौढा , भानन्दन तथा, परस्परानभिद्रोहो,

द्रोहोऽस्यो जघन्य पुनः ; (११०) । राध्रणां सहगामित्वं, न परस्परसंगतः, स्थ-
 कंशुः तथा सतिः सर्वेषां च, कथं भवेत् ?—ईदृशानाम् भद्रोपाणां प्रभावामूर्ध्व-
 सुचरं, 'कर्मणा धर्मः' इत्येतन्मन्त्रेणअप्राप्तते श्रुत् । विशेषजिण्डंकीणां स्त्र्यां
 भयतसंरुक्ति उद्भूत्, प्रणवीकृत्, मान्यां जानीमहे एषं रीतिं, नीतिं, विहा-
 पेकां विशुद्धां 'कर्मणोतां' । कर्मणीय हि वर्णाः एतात् ; कर्मावि गुणतस्तथा ; गुणः
 स्वभावजधायि, शिक्षया पिशदीकृतः । जन्मापि चेद् भवेद् अस्व तादृकर्ममये तुले,
 भूयः स्यात् कर्मणः शुद्धिः, सौन्दर्यस्यैव मंडनी । उपासं जन्मकर्मभ्यां, कर्मणैव तु
 मध्यमं, नास्वेव केवलं जात्या, वर्णवत्त्वं, इति स्मृतं ।

यदि एषं उत्तमा कर्मदर्थव्यवस्था, तर्हि कथं भ्रष्टा ?

(८) प्र० प्रतीत्यं संभवश्च—सुधवस्था यदि ईदृशी कर्मवर्णात्मिका पूर्व,
 तस्माद् भ्रष्टा ? कथं न सा रक्षितुं स्वं समयांभूद्, एवं युक्तिमती सती ?

उ० न हि वीषय प्रवेष्टुं स्यात् दातं, अशुचमोत्तमं, विना दण्डपरिहस्तेन,
 रीतिणास्तु मुत्वं स्वयं । जनतायाः इयथा एवं, अपि सुन्दृताया सती, उदुत्तम्यं प्रयो-
 नृत्वं यद्वाहयस्य कोक्षति । (१२०) : ज्ञानद्वे च, क्रियाद्वे च, मन्त्रे, भुजयोरेपि, कल्या-
 णसाधनं सर्वं शरीरस्वाधिनं सदा ; अपनं रक्षणं च जग्भ्यां उदर-ऊर्वोधिधीपते । उक्त-
 मांगे हि विभ्रष्टे, नष्टं सर्वं हि ताक्षणं ; मस्तके विकृते, बाहू विकृवांते, तथोदरं
 न स्वमार्थं करोति, एवं पादौ उन्मार्तां ऋणतः । "प्रज्ञाऽपराधाद् हि अहितान्
 अर्थान् पंच निपेयते" (चरक०), ततो बहुविधाः रोगाः पीडयंत्येनं अंजसा । 'मूला'
 तु भवरोगस्य, 'तूला' धुद्रजां तथा, 'अ-विद्यैव' हि रोगाणां सर्वेषां मृत्यं व्यादिमं,
 सा सा विद्या च रोगाणां सर्वेषां एव भेषजं । प्रज्ञा दोषेण जायन्ते आचयो स्वाध-
 यन्तथा ; प्रज्ञा-प्रवादेन एवापि नाशयतिऽपि च रीतिरिष्टाः । इत्यैश्चिकित्सा न्या-
 धीनां, भावीनां आत्मविद्यया ; इत्याणां भेषज्यं च विद्यया एवावगम्यते । "न-
 संतं अक्षरं किंचिन्, न च द्रव्यं भनीपयं, नापोतयः पुरतः शक्तिर्, प्रयोक्तैव तु
 दुर्लभः" (सायण पु०) । माह्वणमन्यमानेषु तपो-विद्या-विकल्पेनात्, धर्मसस्वी-
 जमो ह्यसाद्, भूमिपानां भयप्रणान्, निर्मर्षादतया राज्ञां, स्वाच्छंयात्, पाप-
 कृत्तया, (१३०), "वधदाधरति धेष्ठसलदेवेतरी जनः" (गी०), इति न्यायेन
 स्वयं पापपुद्धिप्रविनरात्, समग्रं भारतं कथं धर्तमानां दशां भगात् । "याद्वयं
 तु स्वकर्मण्यं द्रष्टुं शिष्यति पितरं, चाप्यथा, क्षत्रियाद्यास्तु, विप्रस्तस्मात्पश्चरेत्"

(शु०नी०) , “क्षत्रस्याति प्रबृद्धस्य, ब्राह्मणान् प्रति सर्वश, ब्रह्मैव सनिपत् स्यात्, क्षत्र हि महासम्भव” (म०) । ज्ञानेन एव उत्पादित शस्त्र, ज्ञानेन एव नियम्यते, निर्मातुं शक्यते यद्वत्, तद्वत् भक्तुं च शक्यते ‘महा’जदेशात्, प्रजाभिस्तु ‘मनु’ राजा वृत् कृत , प्रत्येकजाती, वृद्धानां धर्मेयानां कदम्बक, ‘महा’ इति, बहुमान्यत्वाद्, ‘वृहत्वाच्’ च एव उच्यते, तस्यजदेशाद् यथा योग्य राजवे तु नियोजयते तथा एवा-स्यजज्ञ्या अयोग्य राजत्वाद् हि वियोज्यते। बहवो दिता पूर्वं भूपा-उत्पयगामिन हताश्च धर्महन्तार प्रजापीडनकारिण, ज्वलनैरिव तेजोभि तपसां, परमपिभि । “वेनो विनष्टोऽविनयान्, नहुपश्च नराधिप, सुदा पैजवनश्चापि, सुमुखो, निमि-रेव च, X (दण्डक, कारावीर्यश्च, समप्र यादय कुल,) । (१४०) । स्ववीर्याद् राजवीर्याच् च स्ववीर्यं यलवत्तर, तस्मात्स्वेनैवे वीर्येण निवृह्णीयाद् अरीन् द्विज । X यद् हुस्तरं, यद् दुरारं, यद् दुरां, यच् च हुष्कर, सर्वं तत् तपसा साध्य, तपो हि दुरतिक्रम; X तपो विद्या च विप्रस्य नि श्रेयसकर पर, तपसा किल्विप हति, विद्याऽमृतमश्नुते” (म०) । “न यल, क्षत्रियस्यजहु, ब्राह्मणो यलवत्तर X धिग्बल क्षत्रियबल, ब्रह्मतेजोबल यलं, एवेन ब्रह्मदडेन सर्वांखाणि हतानि मे” (घा० रामा०, या० का०, अ० ५४ ५६), एव तु निर्विवेद असौ, यक्षिष्टेन पराजित, यं विश्वमरि सन्नुद् मित्रं कारुं तु नाशकत्, उग्रतेजा, महाराज, प्रवीर, क्षत्रियर्षभ सर्वेषा अस्त्रशस्त्राणां निधान परम च य, विद्या-मित्रो हि, य पश्चात्, तपस्तप्त्वा महर्षमं, विश्वस्य मित्रं, ब्रह्मर्षि, गायत्रीमन्त्र कृत् तथा, वभूव या महादेवी सावित्री वेदमातर’, सर्वशक्तिसमाहर्त्री, तप सार-स्वरूपिणी, सर्वज्ञानप्रसविनी, ‘द्विजा’ सर्वे उपासते । प्राङ्निवाकवद् एव एतान् भूपतींस्तु महर्षय, तप कृशा, वृहद्भास, पर्येक्षन्त पुन पुन —(१५०)— ‘अस्ति ते विपये कश्चिच् चोरो, मिथ्याप्रवचक, व्यभिचारी, दुराचारी, स्वधर्मवि मुखोऽपवा, अशिक्षितो, दरिद्रो वा, गरांतु, परपीडक, विद्या रूप धन ऐश्वर्यं च अभिजन दर्पित ?’ “नास्तीदशोऽस्मद्विपये”—नृपा उदत्तस्तथा । नेदशा-प्राह्वणा सति, क्षत्रिया संति नेदशा, चारिभ्यनाशादुभयो भारता निरय गता । “अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्षतो विद्रुते भयात्, रक्षास्य अस्य सर्वस्य राजानं असृजत् प्रभु” (म०), राजोत्पत्तिसमाह्वयाने व्यस्तमेतत्तु भारते । “धर्माद् राजा भवति, न कामकरणाय तु यथा हि गर्भिणी हित्वा स्व प्रिय मनसो-

ज्जुगं, धर्मस्य हितं आधत्ते, तथा राशाऽप्यसंशयं धर्मितव्यं, कुरुभेष्ट !, तदा धर्मानुवर्तिना, स्वं प्रियं तु परित्यज्य, पद्मलोकहितं भवेत्" (म० भा०) । अभिषेके नृपाणां च, प्रतिज्ञा तैः अकार्यत—“प्रतिज्ञां चाधिरोहस्य, मनसा कर्मणा गिरा, पालयित्वाभ्याह भौमं प्रह्व इत्येव चासकृत्, यथापि धर्मं ह्यनुक्तो, ददनीति-भ्यपाध्रयः, तं अशंसं करिष्यामि, स्वयशो न कर्भयन्” (म० भा०) ; (१६०) ; ‘भीमं प्रह्व’ इति दन्त्राम्यां अत्र हि अर्थोऽयम् हृष्यते—प्रह्व-विद्या च, सर्वां च भृगता प्रह्वणः प्रजा । “महाह्वैः क्षत्रयन्धुर्हि द्वारपालो नियोजितः, स यथं तद् गृहे द्वाख्यः सभासं भोक्तुमर्हति ? लघो अधर्मैः पालानां पीडो यद्विमुक्तं इव, स्वामिनि अथ यद् दासानां, द्वारपालो शुनामिव” (भा०) । अष्टेषु प्राह्वणेष्वेवं, विप्रश्वाः क्षत्रियाः अपि, सर्वां धर्मव्यवस्थां च सर्वथा व्यर्थतां गताः ; “दमनाद् दंडनाद् दंडः, नयनाशोत्तिरच्यते” (म० भा०), दंडस्य स्वप्नोत्तर्णां, दक्षणां सन्-नयस्य च, संशाद्, अभावात्तथापि, दुर्नयो ह्येव राजते । राष्ट्रणां इतिहासेषु यद् एतस्य निदर्शनं—मह्व क्षत्र-तिलोभाद् यन् जायते घोरविप्रवाः । विद्याम-भोगसक्ताणां, विद्याणां अतिलोभिनां, हृष्टतां धर्मं ऐश्वर्यं, विमलमभनदम्ननैः, तादृशानां तथा राज्ञां प्रजा-संक्षण-भक्षणैः, धर्मविक्रियाणां पार्थः, भृशं उद्वेजिताः जनाः, संहत्य, यद्वाः, कुडाः, उभौ धृतौ इयनाशयन् । ईसाःशादमशायते, प्रांस-देजे तथाऽभयत् ; तथा ईसा-विशशाणादौ रपेने रमेऽपि चाभवत् । (१७०) । विप्राः कोप-पुर-ग्राम-गधीनायं चापि अघारयन्, ‘राजपट’द्विसहितं ‘जगह्वर’-पदं तथा, ‘पोष’शदिनापरा च ऐहन्त राजयम् दामितु धरां, प्रायर्षन्त ततस्त् वेपां कलहाः राजभिः सह, प्रजाविनाशिनश्चापि, राष्ट्रविप्लवकारिणः, यूरोपदेशस्य इति-हासे, युगे ‘मध्यम’ नामके, (‘मिडल एजेण्ट’) ; जमदग्नेः, तत्सुतरस्य पशुंरामस्य चापि पै, कार्षीवीर्यांजुनेनाथ यथाऽभृद् बहुपार्थिकः ; यथा एव ‘अर्षापकं’ युवं विद्यामित्रवसिष्ठयोः । क्रम्बोर महर्षि ईक्षिताया राजोर लोभो व्यपर्षत । कदापिद् अजयन् विप्राः, कदापिद् क्षत्रियाः, तथा, प्रजानां पुर साहाय्यात्, अल्परोपतराः हि येऽभृत्संस्त् समिस्त् तु काले पै, लोकप्रियतराः सतः । नाटके मुच्छवटिके वर्णितो, राजपविप्लवः कृतः प्रजाभिः कुदितैः ईश्वरैरप कार्णैः । पुराल-प्रतिष्ठा-काव्य नीति-रच्यते मन्थेषु धैव हि, विप्रवानो ईरदानां रष्टन्ताः मूरि उदाहृताः । न यकसिद् एव यर्गेऽतः म्यास्या सर्वबलाऽऽपताः ; चायारो ये यलाः संति, ज्ञान

शास्त्र धन धर्मा, सम्यग् विभाजिता एव पर्णेषु तु चतुर्षु अपि, नून भवति लोकाय सदा कल्याणकारका । (१८०) । नहि 'ब्राह्मणराज्य' वा केवलं च अनिश्रितं, न च 'क्षत्रियराज्य' वा, 'वीर्यराज्य' न वा तथा, न चैव 'शूद्रराज्य' वा, प्रजानां स्यात् सुखसाधकं, प्रयुक्तशुल्कताकारि, राजधर्मविरोधि च, स्पष्टं हि यत् सत् स्यात्, निर्मयांश्च, अस्मीमित् कर्षणैर्ष्वर्षवर्णानां, अधिकारैश्च, सर्वतः मापित चापि भवच्छिन्नं, सम्यग्दर्शिविभाजितं । कस्यापि एकार्य वर्णस्य प्रभुत्व, श्रद्धाला विना समयाना, मिथो वर्णं स्वीृताना तथाऽग्निरै, ऐश्वर्यमदमत्तं च अवश्य जनयिष्यति, तादृशस्य च राजस्य घोरानर्थकरं सदा । तस्मात् चतुर्णां वर्णानां 'मानस' राज्य एव हि, अनुव्रताना अन्योऽन्य सर्वेषां सुखकारकं । "सर्वे क्षयान्ता निश्चया, पतनान्ता समुच्छ्रया, सयोगा विप्रयोगान्ता, भरणान्तं च जीविन्" (वा०रा०), "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" (गौ०), सृतिस्तु नृसृजन्मान्ता, मयोगान्तं वियोगान्, नरोच्छ्रयान्ताः पाताश्च, सचयान्ता क्षयास्तथा । प्रकृतौर्ध्वकृतिर्निश्चय, विकृते प्रकृतिमथा, सर्वेष्वपि विभागेषु ससारस्य हि दृश्यते । (१९०) । सामान्यं तु विशेषेषु, तस्मिन् तेषु तर्धं व हि, निह्रीयते, विलीयते, उत्पद्यते च नित्यदा, निय परिणमन्तो वै विक्रियन्ते ह्यमीदृशा, जातिर्ध्वनिषु दह्नीषु, जातौ च व्यक्तयन्मथा, अनेकाश्च तथा ण्कस्मिन्, ष्कोऽनेकेषु वै तथा, गान्त्राज्ये यान्ति राज्यानि, तच्च राज्येषु भिद्यते, लघवोऽपि महति एव, महान् लघुषु चैव हि, जीवशांमसु च सर्वांमा, जीवाश्च परमात्मनि, सततं हि अनवरत, श्यायते च द्रवति च, सान्द्रीभवति एकतस्तु, तरलाश्चान्यत्र म्रथा, सलिलं बाष्पमेधेषु, वारिवाहा जले पुन, धने हिमे जले, तच्च हिमं तु तरले जले, सृष्टिश्चापि, लयश्चापि, नित्यमेव प्रवर्तते, द्वाद्व्यायफलीभूतं जगतो रूपमेव तत्, म्यजनेषु अस्तिरेष्वेव प्रकृतेर्नियमो हि स, तस्माद् विक्रियते शुद्धा चातुर्वर्ण्यव्यवस्थिति, कालात् पुन मरिच्यते तथा सा तावदक्षिभि ।

जातिप्राश्न एव कस्मान् न नमस्य ।

(९) प्र० सगर्धं पृच्छ्यते कैश्चिद् जातिप्राश्नमानिभि — "उच्चै स्थिति जगति तिष्ठति धर्मतश्चेत्, तस्य प्रमा च वचनं कृतकेतरेक्षेत्, तेषां प्रकाशनं दत्ता च महीसुरैश्चेत्, तानन्तरेण निपनेत् ण तु माप्रणाम ?" (२००) ।

उ० अस्थोत्तर सादरोच, किंतु मवादकारक—धर्मस्थितिर्जगति सिध्यति दृश्य-
 श्रेय, तस्य प्रणीतिरपि यादृश्यैर्देवैश्चेत्, तेषां प्रवचनवृत्ता च महीश्वरैश्चेत्, तानन्तरेण
 निपतेत् क नु मप्रणाम ? धर्मप्रवचनुरस्य दृश्यस्य चापि प्राणस्थितिर्जगति सिध्यति
 व्याजतश्चेत्, अज्ञानि चापि न महीकृपकैर्विभा शेत्, तानन्तरेण निपतेत् क नु मप्र-
 णाम ? महा सुराश्च पतयो, उप्यथ कर्पकाक्ष, निष्पादर इमिष घटहिता लुटेयु-
 म्हा, वहति, गमपति, विद्यारपति, रत्नारपति भवरजा, सकलान् परान् ये,
 सौजन्यत एवम् अमरान्, अमरान् अरौश्च स्त्रीकुर्वते, सुरदिग्भूमिण सदैव, भार
 स्वयं च परक च समुद्भूति, तानन्तरेण निपतेत् क नु मप्रणाम ? न पुनरु, न
 च दृ, न काश्चन, न शरीर भ्रम एवापि केवल, किं तु एतेषां सरलानां हि सद्य,
 सर्वे गुणा गनेश पृथग्रथयति । “ब्रह्मणा विहिता वर्णां, लोकतन्त्र अभिप्यता,
 यदि इदं एकवर्णं स्यात् जगत्, सर्वं चिन्त्यति, यदि ते प्राज्ञानां न स्यु ज्ञान
 योगवेहा सदा, उभयोर्लोकयो, देवि !, स्थितिर्न स्यात् समाप्त (ज^१) त, (समा-
 उज्ज्वलं मनुष्याणां, विना ज्ञानं न सिध्यति), यदि नि क्षत्रियो लोक, जगत् स्यात्
 अपरीक्षित, रक्षणान् क्षत्रियैरेव जगद् भवति शाश्वत, तथैव, देवि !, वेदवाच्यं लोके
 याज्ञहोता स्मृता, अन्ये तान् उपजोषति, प्रवक्ष्यत्वदा हि ते, यदि न स्युस्तु
 ते वैश्या, न भवेयुस्तथाऽपरे (२१०), तथैव द्यूद्वा विहिता सर्वधर्मप्रसाधका,
 द्यूद्वा हि यदि ते न स्यु, धर्मरुत्तां न विद्यते, त्रय पूर्वं द्यूद्मूला, सर्वे धर्मकरा
 न्मृता (म०भा०अनु०ध०२००) । (२०२) । (२०२ श्लो०, आदित २५२९) ।

६ अध्याय

विप्र एव प्रशासा, स्त्रीनिन्दा च, मनुहृता कस्मान् न मान्या ?

(१०) प्र० (क) “सर्वस्यैवासा सर्वस्य धर्मतो ब्राह्मण प्रभु, × बुद्धिमत्सु
 नरा श्रेष्ठा, नरेषु ब्राह्मणा स्मृता, × सर्वे स्व ब्राह्मणस्यैव यत् किंचिज् जगतां
 गत, × (ख) राजा उभिश्चापि, वायुश्च, सोऽरुं, सोम, स धर्मराट्, स कुयेर, स
 चरण, स महेंद्र प्रभवत, × महती ऐवता शेषा नररूपेण तिष्ठति, × (ग)
 पौश्रव्यात्, चलचित्तात् च, नैस्तेद्यात् च स्वभावतः, रक्षिता धरतोऽपीह भर्तुं
 ष्टा विकुर्वते, × द्रव्यासन, अतकार, काम, शोध, धनार्जव, द्रोहभाव, बुध्यां

च, श्रीम्यो मनुइभक्त्यायद्” × (म०); यद्यति इदंशि श्रूयांसि दश्यते ऽथ मनु-
स्मृतौ ; माहात्म्यानां प्रदांसा इगं, राशां च महती तथा, नारीणां घोरनिन्दा च, यद्
स्वयं मनुना कृता, उपेक्षणीयं एव एतत् सर्वं, निष्यावद् एव, किं ?

उ० मैवं, किंतु मनोरथः संतपाद्यैर्विखंड्यते; पूर्वंपरेण सम्पूर्णं पाठे, सोऽर्थोऽ-
यदायते । सर्वत्र हेतुपूर्वं हि स्थाया, गहां ऽपया, कृता मनुना; न विना हेतुं, ‘जाति’-
मात्रेण केवलं, प्रस्युताऽनेन निन्दैव ‘जाति’-मात्रस्य भायिता; स्वधर्मं कर्मानुष्ठातुः एव
तेन कृता स्तुतिः; (१०); अतनुष्ठातुरेवापि गहंणं च कृतं भृशं, कर्मणः श्रेष्ठ्यं एव
एवं पुनः ख्यातं ; न जन्मनः । (क) “उत्तमांगोऽज्ञवाज्, ज्यैष्ठ्याद् ब्राह्मणश्चैव,
धारणात् ; × स हि धर्मार्थं नुत्तमो धर्मकोशस्य गुण्ये × आनुशंस्याद् ब्राह्मणस्य
भुंजते हि इतरे जनाः × यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्, मातेव स पितेव सः” ; ×
(म०) यत्र ‘उत्तमांगं’ न ज्ञानं, तत्र ब्राह्मण्यमस्ति किं ? न ज्यैष्ठ्यं, नैव वा ‘ब्रह्म’,
यस्मिन्, स ब्राह्मणः कथं ? धर्मगुप्ति-आनुशंस्याम्यां विना स्यात् किं नु विप्रता ?
“यथा काष्ठमयो हस्ती, यथा धर्ममयो मृगः, तथा विप्रोऽनधीयानः, त्रयस्ते नाम
विप्रति” × (म०), महार्थं जातु नाम अपि न एष ‘ब्राह्मणं’ अहंति । “बिद्वाळ-
यक-वृत्तीनां, जातिमात्रोपजीविनां”, ब्राह्मण-मुध-जीवानां, यदुशो गहंणं कृतं मनुना
यत् स्वयं, सत्तु पूर्वमेवास्त्युदाहृतं । (ख) जुगुप्सा दुष्टराजानां उक्ता एवं, दंडयता
तथा । “रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानं असृजत् प्रभुः” (म०); “अहं धो रक्षिता
इत्युक्ता, यो न रक्षति भूमिपः, स संहृत्य निहंत्यः श्वा इव सोन्मादः आतुरः
(म० भा० अनु० अ० १६); (२०); अधर्मदर्शी यो राजा यलादेव प्रवर्तते,
असत्पारिष्टतविचो, यच्चो लोकस्य धर्महा (,, दां० अ० १२); दुराचारान् यदा
राजा प्रदुष्टान् न नियच्छति, तस्मादुद्दिजते लोकः, सर्पाद्वैशमगतादिव, तं प्रजाः भानु-
रज्यंते, न सद् विपाः, न साधवः ; ततः स क्षयनाप्नोति, तथा व्यथत्वमेव च ×
(,, अ० १२३); यो राजा लोभमोहेन किंचित्कुर्यादत्तं तं, सर्वोपायैर्निषम्यः सः, यथा
पापाधिधर्तते” (,, अ० २०३); “नृपार्थं सर्वभूतानां गोप्तां धर्मं आत्मजं, ब्रह्म-
(विज्ञान)-तेजोमयं, दंडं असृजत् पूर्वं ईश्वरः ; दंडो हि यस्तुतो राजा, स नेता,
शासिता च सः, चतुर्वर्णाधिमाणां च धर्मोणां प्रतिभूः स्मृतः ; दंडः शक्ति प्रजाः
सर्वाः, दंड एवाभिरक्षति, दंडः सुप्तेषु जागर्ति, दंडं धर्मं विदुर्गुणाः ; समीक्ष्य स
धतः सम्यक्, सर्वाः रंजयति प्रजाः, असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ;

(चास्त्रं नामा मितेन देवे, मासे छूर् (६)तिनामक , राजा नष्ट प्रजाकोपात्, समीप तद्विदर्शन), यदि न प्रणयेद् राजा दृष्ट दृष्टयु अतद्वित , शूलै मत्स्यानिव भयक्ष्यन् दुर्गलान् बलवचरा , सर्वो दृढचित्तो लोभो, दुर्लभो हि शुचिर्नर , दृश्य हि भयात् सर्वं जगद् धर्मं प्रतिष्ठते , (३०) , दुष्येवु सर्वधर्माश्च, निचरन् सर्वसतत , सर्वं शोकप्रकोपश्च भवेद् दृश्य विभ्रमात् , तस्याहु सम्प्रणोतारं राजान् सत्यवादिन, समीक्ष्यकारिण, प्राज्ञ धर्म-कामार्थं रोषिद्, त राजा प्रणयन् सत्यक्, त्रिषोणाभिवर्धते, कामात्मा विपत्त क्षुद्रो, दुर्बेनैव निहन्त्यते, दुर्बो हि सुमहत्तेजो, दुर्धरआवृत्तऽमभि , धर्माद्दिचलित इन्ति नृप एव सदान्वय , × सोऽसहायेन, सुद्वेन, लुब्धेन, अकृत पुद्दिना, न प्राक्त्यो न्यायतो नेतु, सत्तेन विषयेषु च , शुचिना, स यसत्तेन, यथा साक्षात्कारिणा, प्रणेतु शक्यते दृष्ट , सुसहायेन, धीमता × , मोहाद् राजा स्वराष्ट्रं कपयति अनवेक्षणा, सोऽधिवाद् अदयते राज्यान् , औचित्याच् च, सबान्धव , शरीरकर्मणात् प्राणा क्षीयते प्राणिना यथा, तथा राज्ञां अपि प्राणा क्षीयते राष्ट्र-कर्मणात्" (म०)। भगवान् इंद्रोऽं श्लोकै शान्ति नि सराय मनु — स एव प्राणो मान्य यस् तद्गुण विभूषित , स एव क्षत्रियो राजा धर्मात्मा रक्षकश्च य , समी-क्ष्यकारी सहायो प्राज्ञ सच्छान्द्रकोविद् , (४०) न पुनर्थाह्वयमन्य क्षत्रियमन्य एव या, युष्मै सर्वैर्विहीनश्च, पापकृमां च निषण्ण , उन्मी प्तादसौ दृष्टो ननुना उत्तौ पुन पुन । "दश सूना सम चक्रं, दश चक्र-समो भवज, दश ध्वज समो येश , दश-चेन समो नृप" (म०) , 'चक्र' तु भैरवोचक्र अत्र, 'यद्' 'वचकीगृह', भोजतादि-प्रदानेन, 'वधनै' ऋषिरूपिभि , विप्रपते ऽथवा 'ददा' एण्यवद् यत्र, राक्षसै यत्र स्त्रीणां शरीरमि क्षीयते शेरपापिभि , एषेण तासां तथा जीवा पात्यते शैर-येष्यपि, (न तैल्लेक्य 'चक्र' तु तारम् भवति दोषवत्, व्याख्यतृभि , यथा वैश्विक् लिख्यतेऽनवधानत) , 'चक्रे'ऽथवा तु हितयते, 'सूनाया' पशधो यथा, ततोऽपि दारणतरे प्रदारे धामगृहितै , भोजनार्थं शरीर एव सो विप्रिणाति यत्र धै, शरीर तथा क्षीणाति कृपणन् निर्दयो नर , एव मातर न करति, न रयसा, न पुत्रिकां, न क्षीतां न च सविश्रं, ततो हु यतर नु किं अथवा न्याकुणा यत्र रदति च शपति च, निन्दुरे आदिता हुष्टै , स्वनामस्यैव त्तये, विजइति ध्विवाद् राष्ट्र ताद् तु, कृपादत यथा। (५०) । 'ध्वज यान् दौबिकश्चापि 'वज्रा'द्वि अपयत्तार , पतो मरा मद्यमत्ता 'वज्राण' प्रविशति हि; एहव कुल पादपातां, स्वय कृष्णेन

वर्षित, अष्टव्य सर्वभूताना, मत्सेनैव विनाशिन । 'ध्वजा'श्च दारणा 'वेश्या', या नचंनरुलादिभि, न उचित्या कृपणे 'घक्रे', 'भद्रान्' अपि विमोहयेत्, प्रलाम-
 नैद् हावभावे, सुरामपि च पापयेत्, सुराणं चापि अङ्घ्रेषु घारेष्वपि निपातयेत्,
 सवारयेत् च अथ राष्ट्रेऽपिले, देहे विप यथा । "इति सूनासहस्राणि यो वाहयति
 सौमिक, तेन तुरय स्मृतो राजा लुब्धय उच्छालवर्चान्" (म०), यतो, लोमी
 नृप 'सूना चक्र ध्वज' क्तोऽपि च, तर्पण 'वेदाऽजीवाम्य', कर गृह्णाति निष्प, गृहीत्वा च कर, तेषा पाप पुष्पाति भूरिश । ' यो राच. प्रतिगृह्णाति' तादशाद्
 ब्राह्मणश्रुय स पाप पोषणाद् 'याति नरकान् एकविंशति' (म०), राजान च प्रजाश्चापि
 निपातयति तत्र म । उदार आशयो ह्येव नून भगवतो मनो, न जाति मह
 क्षत्राणा भगवान् अनुमोदक । (६०) । "ब्रह्मन्नुनं हतव्य सर्वपापेष्वपि
 स्थित"—इत्यस्मिन् विषये पूर्वं विस्तरेण विचारित, स्थले जले तथाऽऽशो येषा
 अविहता गति, देवद् विहरन्तश्च, प्रहरन्तश्च दैव्यत्, येषु विभवन्तश्च सर्वत्र
 प्रभवति ये, अन्याय आचरतो अपि दुर्बलेषु पुन पुन, तेषु नैतादृश यत् इदन्ते
 खलु निष्प—'न जातु हन्याद् अग्नेः सर्वपापेष्वपि स्थित, अग्नेः नो नायमतव्य
 सद्भसद् वा समाचरन्' । यद् इन्द्रविद्युद् आच्छिन्ना, वायुर्वाजनक इत्, कृती
 कृशानु-वरणो दासी दीप प्रपा धारै, अगुलि अग्ने इति तेन एव किंकरा यमं
 कारिण, समयां सर्वथा कर्तुं, अकर्तुं, ये, तथाऽन्यथा, न ईदृश तेषु कथ्यते,
 भृष्ट विदधते न या, तस्मिन् दडविधाने, यद्, विहित तै, प्रपाते समस्ते भारते
 त्रप, व्यवभूय अभिभूय च स्मृ-यादानि पुराणानि शास्त्राणि निखिलानि च । मुन्दो
 पसुन्दन्यायेन क्षय यास्यति तेषु यत्, तन् फल खलु पापाना तेषा, नास्मद्गुणै
 कृत । यत्र चर्षंदाहृत्य दर्पोद्विको, विरुधन यैर परस्पर, नाशो ऽयद्य तत्र प्रथ
 संते । (७०) । तद्वत्ते चेदृश भावा बुद्धिविद्यावता अपि, दक्षित तत् पुराणेषु
 सम्पार्श्वीमहर्षिभि, देवासुराणा समाम्ने, विश्वामित्रवसिष्ठयो, रामरावणयोश्चापि
 कुरपाण्डवयोस्तथा, ' ज्ञानिनामपि चेतासि देवी भगवती हि सा, बलाद् आकृष्य
 मोहाय महामाया प्रयच्छति" (दु०स०), सद्बुद्धिर् अथ विद्या च दुष्यकृष्या
 विरत्यते, "प्रकृतिं यान्ति भूतानि, निग्रह किं करिष्यति" (गी०), अत एव हि
 वेदऽज्ञा, 'विद्यां दुष्टाय मा दिश', 'विद्या ह वै ब्राह्मण आत्तनाम, गोपाय मा
 शोवपिस् तेषु अशि, आयुःकाल, भनृजये, अयताय, मा मा दा, धीर्यवती तथा

स्याम्" (नि०) । "दुग्धपात्र भुजगाना केवल विपवर्धन", ज्ञानदान च दुष्टेभ्य
 केवल पापवर्धन, 'भौतिकं' चाति 'वज्रान', 'प्रज्ञानेन' न पावित, परस्परवधायैव
 पापिनस्तु प्रयुजते, यथा पाश्रायजातीना दुर्दान्ताना दशाऽथ वै । हिन्दव 'शास्त्र
 शास्त्रे'ति 'वेद वेदैति' राविण, न वेद शास्त्र मर्मज्ञा रहस्याना न वेदिन, अस्-
 च्छास्त्रमहमस्ता, चस्ता सच्छास्त्रतो भृश, परपादतले क्षिप्ता, दशा स्वेषु
 (भारतोयजनेषु) तथाऽप्यहो, दद्रम्यतेऽनिता नीता, नीता गूढैर बाधोगति, वड
 प्रयवद्विष्य, "सर्वपापैव्यवस्थितै" । (८०) । जन्मनैव हि वर्णस्य सर्वं चिरी-
 डित रिचिद् । एकजेभ्यो द्विजातीना वडस्तीमतर घट मनुजा—पूर्वं एव एतत् तदा
 न्यरेप दशित । निदर्शन च पर्याप्त दृश्यता ऐतिहासिक—रामो नाम महाराज,
 मर्मादापुरुष, स्वय ब्राह्मण निजधानेव रावणे 'कर्म राक्षस', पुलस्तकस्य ऋषे पौत्र,
 महाविद्याधर तथा, शास्त्राणा च समग्रणा कोविद्, भृशदुर्मद, मारीच, ताडका
 नारी, भ्रातरी सरदूषणी, तथा प्रिशिरस चापि, कुनकर्ण महाबल, "वस्य प्रमाणाद्
 अधिकं प्रमाण नैव चिचते", रावणि भेषनाद् च, हृश्मणेन सहाययान्, महा रक्ष-
 कुल दुष्ट समग्र चापि अशातयत्, सीता हितितु उणुष्ठा, रत्नसार रावणस्य च,
 निशाचरं शूर्पणखा, हृश्मणेन तु अदडयत्, सैन्धवार्ण अददत्, समुद्र देव अपि
 बापा, अवघ्नाद् सतुवघ्नेन, रज्ज्वा इव हि अपराधिन, वसिष्ठ, वामदेव च, विश्वा
 मित्र महामुनि, भरद्वाज, तयाऽग्नि चापि अनसूया पतिवता, शरभय, अराक्ष्य
 च, ब्रह्मर्षीन् प्रणताम च । (९०) , "यदा, हते दशप्रोवे, विलह्यप विभीषण,
 (विग्न भीषणत्व हि यस्माद्, धर्मग्यपाधयात्)—“आदिष्य पतितो भूमौ,
 मद्रभ्रमसि चद्रमा, भस्मिन् नियतिते भूमौ वीरे मन सहोदरे, x x x योज्य
 विमदपु न भङ्गपूर्व", सुरैः समेतै सह वासरेन, भयत आमाध रणे स भग्नो,
 वेला हृष्यायथ यथा समुद्र, अनेन दक्षानि महाघनानि, मुक्ताश्च भोगा, निभृताश्च
 भूय्या रशानि मियेषु समपितानि, धराणि अभियेषु च यापितानि, पूर्वोऽ(भा)-
 हितानिद्य, महात्तपाद्य, वेदाभ्रग, कर्मसु चापवीर्यं, एतस्य यत् प्रेतगतस्य
 ह्राय, तर्कतु इच्छामि, तव प्रसादात् ;—तदाऽस्य चाक्षयै कर्णै, महात्मा,
 सम्बोधिता सापु विभीषणेन, आज्ञापयामात्, शरेन्द्रसुनु, रत्नरूप आधार्,
 अर्दुनसाय x x राम शोकसमाविष्ट इत्युवाच विभीषण—नाथ विनश्ये नि-
 श्वेष्ट, समरे चंडविभ्रम, जलुव्रतमहोत्साह, पतितोऽय अराकित, न पृथं

चिन्ताः शोच्यन्ते, क्षत्र धर्मं अवस्थिता, वृद्धि आशसमाना ये निपतति रणा-
 जिरे × × × इय हि पूरै सदिष्टा गति क्षत्रिय सम्मता; क्षत्रियो, निहत
 स्वल्पे, न क्षोच्य इति निश्चय, (१००), तद् एव निश्चय रक्षा, तत्र आर्यय,
 विज्वर, यद् इहानन्तरं कार्यं कल्प्य तद् अनुचिन्तय, × × × शतशतमुत्सृजे-
 श्रूयते न पराजित, महात्मा यत्सपत्नो रायणो लोकरावण, मरणान्तानि घराणि,
 निर्वृता न प्रयोजन, क्रियता अस्थ सत्कारो, ममापि एव यथा तव .”
 (वा०श०७०)। जन्मतो ब्राह्मण चापि, कर्मणा 'क्षत्रिय' एतु, पुन पुनर्द निश्चिनुते
 रायणं, लक्ष्मण भ्राज । न जन्म क्षत्रिया चापि चक्रु राम महायतां, सहाया
 अभवन्त्य 'क्षत्रिया' ऋक्ष वानरा । वालिन कपिराज च, आतरी अन्धायरा रण,
 कृतसक्य रावणेन, न्यवधीद् एव पापिन, शिशुलेपापि हनूमन्त, सुग्रीव च,
 विवेकत । वास्यप च हिरण्यक्ष 'जाति ब्राह्मण'मेव च, तथा हिरण्यकशिपुं,
 विष्णुर्न्यापादयत् स्वय । कृष्णश्च यत्स रामश्च मै द द्विविद् वानरौ जप्ततुमंशुराया चै,
 दुर्वलाया तु भीमणौ, दुष्ट गोतृपत्र चापि 'धेतुः'। मुर'नामकं, 'गो ब्राह्मण' हितौ
 सन्तौ, 'गो-वर्धन' मखरौ । (११०) । गो ब्राह्मणाना एता यद् हिन्दुस्य
 उपदिश्यते, स'याद् विवेकाद् अर्धस्तु तरयाश्च म्यसितौ गुधा, 'गायस्तु' मातृ
 वात्सल्य, 'ब्राह्मणो' ज्ञानसचय, एतौ यत्रैव पूज्येते समृद्धेस्तत्र तु उच्चय,
 न मिथ्या ब्राह्मणाना वा पशूनां एव पूजनं । "दुष्टाना निग्रहश्चापि तिष्ठाना
 चापि सम्रह", इत्येष राज्ञो धर्माऽस्ति, गोपु वा, ब्राह्मणेपु वा, वृषु,
 स्त्रीपु अपि, तिर्यशु, रक्ष सु अपि, असुरेष्वपि । विष्णुना प्रापितो राज्य
 प्रदादश्च, विभीषण, पिता विशाखस्तु एकस्य, आतरी अपरस्य च । 'पिता,
 अचार्य', सुहृद् माता, भार्या, पुत्र पुरोहित, न भद्रज्ञो नाम राज्ञोऽस्ति,
 यः स्वधर्मं न तिष्ठति" (म०) । 'किं अनदुहा यो न बहेद्, कोऽर्थो राज्ञोऽपि
 अरक्षता ? यथा दाहमयो हस्ती, पथि क्षेत्र यथा ऊपर, तथा विप्रोऽनधीयानो,
 राजा यद्य न रक्षिता, निय यस्तु सतो रक्षेद्, असतश्च निवारयेत्, स एव राजा
 कर्तव्य, तेन सर्वमिद् घृत' (म० भा० शा०) । 'कत्तव्य' इति शब्देन, प्रजानां
 दर्शिता स्फुट शक्तिश्चापि, अधिकारश्च, राज्ञे विनियोजने धीरवीरनरस्यैव, भूयित
 स्व च सद्गुणे । (१२०) । आयत्तं लोकाकस्याणं 'द्वि जन्तेपु' 'द्वि जे पितृति,
 आत्मज्ञ निश्चके चापि, रक्षके, पोषके तथा । 'माता, पिता, तथाऽचार्य, त एव

अथः आश्रमाः, अथो लोकाः, अथो वेदाः, ते एवोक्तास्त्रयोऽभवः ; त्रिषु अप्रमाद्यन्
 पुत्रेषु, श्रीन् लोकान् विजयेदरः" (म०) । आचार्यः शिक्षकस्तत्र, चित्तस्थानी च
 रक्षाकः, मातृस्थानी पोषकश्च, लोककल्याणकारकाः । दुर्विप्रो, दुर्नृपश्चापि, दुःखी,
 यद्वत् तु निन्दितः मनुना ; सन्-नृपः, तद्वत्, सती स्त्री, साधु-निक्षकः, देवेष्वोऽ-
 प्यधिकं तेन बहुशश्व प्रशंसिताः । (ग) "यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमन्ते तत्र देवताः,
 यत्रैतास्तु न पूज्यंते सत्यान्नाश्र-फलः क्रियाः; × नोचति जामयो यत्र विनश्यत्याशु
 टकुलं, न नोचति तु यत्रैताः वर्धते वद्वि सर्वदा; × तस्माद् मुताः सदा पूज्याः
 भूषणप्रच्छादन-शानैः, भूतिकर्मनैरैतित्यं सत्कारेषु तासवेषु च; × प्रजनार्थं महा-
 भागाः पूजाऽर्हाः गृहदीप्तयः ; शिवः क्षिप्रश्च गोहेषु न विदोषोऽस्ति कश्चन ; उष्ण-
 दनं अपत्यस्य, जातस्य परिपालनं, प्रग्रहं लोकयात्रा च, प्रत्यक्षं श्रीनिबन्धनं, (१३०);
 अपत्यं, धर्मकार्याणि, शुश्रूषा, इतिरुत्तमा, दाराऽधीनः, तथा स्वर्गः पितृणां आत्म-
 नश्च ह ; उपाध्यायान् दराऽचार्यः, शतऽचार्यास्तथा पिता, सहस्रं तु पितृन् माता,
 गौरवेणातिरिच्यते" (म०) ; प्राज्ञान्, क्षत्रियाश्चापि, शिक्षकाद्, रक्षाकादपि,
 पोषकस्थानिनी भाता, गुणवैभवं विशिष्यते ; एवं आदिष्यते ऽप्युचैः स्त्रीं मनुद ; न
 तु निन्दति । "द्वारं किं एकं नरकस्य ? नारी"—स्याद् उक्तं एतन् नर-केण येन
 चित् ; 'द्वारं नरो यै नरकस्य चैकं'—नारी च यत्तुं न कथं समर्थी ? 'नरो' हि यः
 'कुत्सित'-भाव-पूर्णः, ततश्च यः 'कुत्सित'-कर्म-कारी, स यै 'नरः कुत्सितः' एव
 वदतः जनेः 'अयं नर-को हि जस्ति साक्षात्' । अग्रणीर्धरिचरीणां भोष्मोऽप्याह
 पुनः पुनः—"एवं स्त्री नापराप्नोति, नरा एवापराभ्यति ; स्युर्नरंश्च महादोषं नरः
 एवापराभ्यति ; नापराधोऽस्ति नारीणां, नरः एवापराभ्यति ; सर्वकर्मैः पराभ्यत्वान्
 नापराभ्यति च अंगनाः" (म० भा०, शा०, अ० २७२, चिरकारुणाल्याने) ।
 खिपै पुमान्, यथा पुंमे स्त्री, संसृतिभयप्रदः ; तुल्यरूपेण धैर्यैतत् मोक्षं भागवते
 स्फुटं; निवृत्तामार्गिणी नारी तथैव विमिषावरात्, यथा 'निवर्तमानो' ना (नरः)
 नार्याः भोवात् समंततः । (१४०) । "स्वभावः एष नारीणां नराणां (च) इह दूषणं
 (परस्परं); भतोऽप्यान् न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः" (म०); नारीणां च नराणां च
 दूषणं हि परस्परं ; उभौ अपि क्षोभयेते, संधिपौ, इतरतरं; सांख्येषु पूर्वैः संख्यातं,
 पुरुषप्रकृती यथा । इन्द्राभाक्वधिमनारी, ज्ञानशक्त्यधिकः पुमान् ; योया तु माध-
 यह्वला, नरो योधाधिष्ठयः; प्रकृत्या निर्मितस्तु पुं-प्रत्यक्षं लक्ष्यते तयोः ; तय

च, उत्तरदायित्व भूपान् बोधो हि यस्य वै , आनन्द , प्रमदो नाम, 'हर्षक' स-
 'प्रमादयेत्' , इच्छापूर्त्यां तथाअनन्द , स्त्रीनाम 'प्रमदा' तथा ; नरं एव आदि-
 शति अस्मात्, सर्वज्ञानमयो मनु , "कोमल खीति नामध", स्त्रीषु तस्माद् दया-
 मय , "प्रमाद्यपुर नरा नैव प्रमदामु विपश्चित", आत्मान च स्त्रिय चापि रक्षेयुर्
 दुष्कृतात् सदा , सतीना च तथा धर्म तेनप्रदिष्ट पुन पुन ,अन्यैर्महर्षिभिश्चापि,
 "शीलरक्षाअमन सदा" । 'नरो' 'नारी' च दाद्री तौ 'काम स्वैवात्र घाचमौ,

! वराहमिहिरोऽपि एव स्वे 'बृहत्सहिता'ऽभिधे, प्राय तु भर्त्सयामास दुष्टान् नारी

निनिन्दकान्, उदार प्रशशतापि सतीर्योषा गृहस्त्रियनी — "ये लयनानां प्रवदति दोषान्
 वैराग्यकूटेन, गुणान् विहाय, ते दुर्जना एव हि दुष्टभावा ; सद्भाववान्यानि न तानि
 तेषां । प्रभूत सत्य,कतरोऽज्ञाना दोषोऽस्ति यो नऽाचरितोऽस्ति पुभि ! धार्ष्ट्येन पुभि
 प्रमदा निरस्ता , गुणाऽधिकास्ता , मनुनाऽत्र चोक्त, 'सोमस्तासां अदान् शौच,
 पधर्वा शिञ्जितां िर, अग्निथ सर्वभक्तित्व, तस्मांश्चिष्क (स्वर्ण) समा (त्मपा)
 स्त्रिय , माझणा पादतो मेध्या , गावो मेध्यास्तु पृष्ठत , अनाऽथा मुखतो मेध्या ,
 स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वत , स्त्रिय पवित्र अतुल, नैता दुष्यत कर्हिचित्, मास मासि
 रजो यासां दुष्कृतानि अप्रकर्षति , जामयो यानि गेहानि शपन्ति अप्रतिपूजिता , तानि
 कृत्याहतानीव, विनश्यति समन्तत', मनोर्वास्यानि उदाहृत्य, वराहमिहिर स्वय, स्व
 शब्दैरेव लिखति, विषये प्रस्तुते पुन— "जाया वा, जनयित्री वा समव स्त्रीकृतौ
 नृणां , हे वृद्धा ! तयोर् निन्दानं कुर्वतां व कुत मुख ? दम्पत्योर् व्युत्क्रमे दोष
 सम शास्त्रे विनिश्चित , (१०), नरा न तं अवेक्षते , तेनात्र पर अज्ञाना , अहो
 धार्ष्ट्य भसाधूनां निन्दतां अनघा स्त्रिय सुष्यतां इव चौराणां 'तिष्ठ चौर" इति
 जल्पना!" । चलस्योऽनुष्टुभ, पूर्व, या 'मनोर्'इति उदाहृता, एका आसां आतमा इदानीं
 लभ्यते हि मनुस्मृतौ , तिष्ठोऽया अन्यस्मृतिषु प्राप्यते न पुनर्मनी , एव अन्ये
 क्रियतोऽपि मनो श्लोका उदाहृता , रामायणे, पुराणेषु , भारतस्य च पूर्वसु, अन्ये-
 स्वपि प्राग्प्रन्थसु, येऽद्यादरया मनुस्मृतौ , ईशोर्हेतुभिल्लकोऽय तु सिष्यति असशयं,
 यद् भूरि लोषा क्षेपाथ पाठे प्रचलिते कृता । उद्योगपर्वणो, नीतेर्विदुरस्य हि धीमत ,
 निदर्शनयोद्दृश्यते श्लोका अत्र तु केचन— "सप्तदश इमान्, राजेन्द्र !, मनु स्वाय-
 म्भुवोऽत्रवीत्, वैचित्रवीर्य !, पुरापान्, आकाश मुष्टिभिर्भ्रत , तानेव च इन्द्रस्य धनुर्
 अनाम्यं नमतीऽत्रवीत्, अंधो मरीचिन पादान् अप्राहान् गृह्णतस्तथा ; 'यथाशिष्यं

प्रतीकौ इव ; न खाने आग्रहस्तु 'शरीरयोः' ; (१५०) ; यद् एव विषयसङ्ग-
कारकं वस्तु विद्यते, तदेव 'नरकद्वारं', 'स्वर्गद्वारं' तथैव च, पुण्यापुण्यमपस्यास्य
शरीरस्य तु कारणात्, धारंवारं अमुत्र-इह-गमऽगमन-कारणं, तदेव सर्वथा
वर्ण्यं प्रपत्नेन 'सुमुमुषुणा', नरेण, नार्यां चैवापि ; न त्रिवर्गं-सुमुमुषुणा । "या
उपयाति ज्ञानेर्माया'योपिद्'देव-विनिर्मिता,तां(नरः)ईक्षेत आत्मनो मृत्युं, एतैः कृपं
इव आकृतं,(स्त्री)यां मन्यते'वति'मोहान् मन्नायां कपभाभर्ता,तां आत्मनो विजा-
नीयाद् वित्तपत्य-मृह-प्रदं देवोपसादितं मृत्यु, मृगयोगसंयनं यथा" (भाग०
स्कं० ३, अ० ३०) । पुं-स्त्रियोः समता एवोक्ता प्रत्तिभिः ; वा ततोऽधिकं, अर्धद्वयत्वं
एकस्य देहस्य एवापि कीर्तितं ; अर्धनारीश्वरो देवः प्रतीकस्तत्र दाम्भतः, गिरा-
शास्ति वै यश्च तुभ्येद्, यथातिवेलं भजते द्विपन्तं, स्त्रियश्च यो रक्षति भद्रमश्नुते, यथा-
याच्यं याचते, कथ्यते वा, यथाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं, यथाश्लो बलिना नित्यवैरो,
(३०), अथदधानाय च यो ब्रवीति, यथाकाम्यं कामयते, नरेद्र', बध्वाऽवहासं श्वशुरो
मन्यते यो, बध्वाऽवसक्तभयो मानकामः, परशेत्रे निर्वपति यश्च बीजं, स्त्रियं च यः परि-
वदतेऽतिवेलं, यथापि लब्धा न स्मरामीति वादी, दत्त्वा च यः कथयति याच्यमानः,
यथासतः सान्त्वमुपानशीत, एतान्नर्थेति निरयं पाराहस्ताः X X "। सर्वेषां अपि शब्दानां
सर्वोऽर्थो, किंतु, पुथ्यते न, अप्रधुना एषां तु पद्याना ; व्यवहारविपर्ययात् । अपरं हि प्राचने
काले, येऽर्थाः संकेतितास्तु तैः शब्दैर्, न तेऽर्थाः वैत्यंते, कालगत्या त्र, साम्प्रतं ;
वाकशैली एका निवृत्ता,ऽन्या प्रवृत्ता शब्दपद्धतिः ; यातो व्याहारः एवो,ऽन्यो व्यव-
हारः उपगतः ; यथा 'यत्कामः' इत्यर्थे 'साधयामः' प्रयुज्यते, स्वोपेपु कालिकासेन
नाटकेषु पुनः पुनः, न च सोऽर्थोऽस्य शब्दस्य व्यवहारे तु लौकिके । ईदृग् हेतुभिर्
आपत्यं तच्छ्लोकानां तु सिध्यति । न चापि अपि हानिर्हि, मृगोः संकरणे मनोः,
तेषां लोपेन संजाता ; न प्रसक्तः यतो बहु ; आशयश्च तथा एतेषां, उत्तमः वित्तपावनः
शोधनो व्यवहाराणां, अन्यश्लोकैः मनुस्मृतौ, इतिहासपुराणे चापि, अन्यत्र, विशादी-
श्रुतः । मनोर्शक्यमुदाहृत्य, स्वं यत्ति रिदुरो मर्तं, "यस्मिन्वया वर्तते यो मनुष्यः,
तस्मिन्वया वर्तितव्यं ; सः धर्मः ; मायाऽचारी मायया वर्तितव्यः ; शाक्चारी साधुना
प्रत्युपेयः ; जरा रूपं हरति हि, पियं चाशा, मृत्युः प्राणान्, धर्मवर्षा अस्या, कामो
द्वियं, यत्तं जनार्णसेवा, क्रोधः अियं, सर्वमेवाभिमानः" (म० भा० शिदुरनीति,
उद्योगपर्व) । (४२) ।

अनुमुखौ चापि , लक्ष्मीनारायणी तथा , अपृथहरणीयौ तौ भ्रतृपायि निदर्शन ,
 “विप्रा प्राहुस्तथा चैतद्दयो भर्ता सा मृताहना” (म०) । ‘ अनुष्टास्यति रामस्य
 सीता प्रकृत आसन, आत्मा हि द्वारा मर्वपा दारसप्रहवत्तिना, आमा इय इति
 रामस्य पालयिष्यति मेदिनी” (वा० रा०) , (१६०) , — ण्य आह वसिष्ठो,
 य इहगृणां ‘पुरो हित’, रामेऽरण्य पद्यमाने, राष्ट्रस्य ‘हित’ चित्तम् , ‘पू’,
 पुर्यां तु ‘पुरो’, अमे वै, फल्याणाय, ‘हिताय’, हि, प्रनाना, मर्वकार्येषु, परामर्शं
 अथ उत्तम दत्तु, दशरथेनाथ ‘नि हित’ ‘प्र हित’ सदा । धन्येपा च महर्षीणा
 अत्र चैवविधा मति — “नास्ति मातृसमा छाया, नास्ति मातृसमा गति , नास्ति
 मातृसमं ज्ञानं, नास्ति मातृसमा प्रिया, कुशौ सधारणाद् ‘धात्री’, जनान् ‘जननी’
 स्मृता, अगानां वधनाद् ‘अम्बा’, वीरसूत्रेण ‘वीरसू’, शिशो शुभ्रपणाद् ‘शुभ्र’,
 माता देहमनन्तर” (म०सा०) ; “गुणव्यक्ति इय देवी, धनको गुणभुग् भवान्,
 त्य हि सर्वशरीरी जात्मा, श्री शरीरेन्द्रियस्रष्टा , नामरूपे भगवती, प्रथयस्व
 मयाशय ” (म० सा० १ म० ३१) , “विष्णो एव एष जगन्महात्मा, विष्णो
 श्रीर अनपायिनी , यथा सर्वगतो विष्णु , इय भगवती तथा , अर्था विष्णु , इय
 वाणी , नीतिर एषा, नयो हरि , बोधो विष्णुर, इय बुद्धि , धर्मोऽसौ, सत्विया
 तु इय , सष्टा विष्णु , इय सृष्टि , श्रीभूमिर भूधरो हरि , सतोपो भगवान्,
 लक्ष्मीस तुष्टि सा शाश्वती स्मृता , (१७०) , इच्छा श्री , भगवान् काम ,
 यज्ञोऽसौ, दक्षिणा तु इय , आज्यसङ्घुतिर असौ देवी, पुरोडाशो जनादन , पत्नी
 शाला तु इय लक्ष्मी , प्राग्वशो मधुसूदन , चित्तिर्लक्ष्मीर्, हरिर्युप , इध्मा श्री ,
 भगवान् कुशा , सामस्वरूपी भगवान् , उद्गीति कमलजालया , स्वाहा लक्ष्मीर्,
 जगन्नाथो वासुदेवो हुतापान , शक्तो भगवान् शौरि , गौरी लक्ष्मीर्भवेत् सदा ,
 सूर्यसु केशवो मित्र , तत्रभा कमलजालया , विष्णु पितृगण , पद्मा स्वधा साखन
 पुष्टिदा , सी श्री , सर्वांमको विष्णु अयकाशोऽतिविल्लर, शशाक श्रीधर , कान्ति
 श्री चन्द्रिकाऽमला , एत्तिर्लक्ष्मीर् जगन्नेष्ट, पापु सर्वभ्रमो हरि , जलधिर्नतु
 गोविन्द , बेला धार अस्य विस्तृता ; लक्ष्मी स्वरूप इन्द्राणी, देवेन्द्रो मधुसूदन ,
 यमश्रद्धर साक्षात्, धूमार्णा कमजालया , फदि धी , श्रीधरो देव स्वयमेव
 धनेश्वर , गौरी लक्ष्मीर्माहाभागा, केशवो वरण स्वय , धीर्देवसना साऽज्ञेया,
 सेनानी पण्मुखो हरि , अवष्टम्भो गदापाणि , शक्तिर्लक्ष्मी स्मृता सदा ,

(१८०) ; काष्ठा लक्ष्मीर्, निमेषोऽसौ ; मुहुर्त्तौऽसौ, कला त्वियं ; ज्योत्स्ना लक्ष्मीः , प्रदीपोऽसौ सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ; कलाभूता जगन्माता श्रीर्, विष्णुर्दुर्ग-संज्ञितः ; विभावरी श्रीर्, दिवसो देवशत्रुगदाधरः ; परमशो वरो विष्णुर्, वधूः पद्मयन्जलया ; नदस्वरूपी भगवान्, श्रीश्च मंगमनी नदी ; ध्वजश्च पुंडरीकाक्षः, पनाका कमलजालया ; वृष्णा लक्ष्मीर्, जगन्नाथो सौभो नारायणः परः ; रत्ति-लक्ष्मीश्च, भगवान् गोविन्दो रागः गृध्र च । किं चाति बहुबोकेन, संक्षेपेण इद-मुच्यते, देव-तिर्यङ्-मनुष्यादी पुत्राणां भगवान् हरिः, स्त्रीवाम्नी श्रीश्च विज्ञेया ; नाऽनयोर्विद्यते परं" (विष्णु पु०, अ० १, अ० ८) । "शाक्ति-शक्तिमद्-उत्थं तु दानं दीवं इदं जगत् ; श्री-पुत्र-प्रभवं विश्वं स्त्रीपुंसात्मकमेव च ; परमात्मा शिवः प्रोक्तः, शिवा माया इति कथ्यते ; पुरुषः परमेशानः, प्रकृतिः परमेश्वरी ; शक्रः पुरुषाः सर्वे, क्षिप्रः सर्वा महेश्वरी ; विषयं भगवान् ईशो, विषया पर-मेश्वरी ; मंता स गृध्र विदवात्मा, मंतव्यं तु महेश्वरी ; आकाशः शंकरो देवः, पृथिवी शंकरप्रिया ; (१९०) ; समुद्रो भगवानीशो, बेला शैलेन्द्रकन्धका ; वृक्षो वृषध्वजो देवो, कला विश्वेश्वरप्रिया ; शब्दजाल शरीर तु धत्ते शर्वस्य बलभाः ; अर्धस्य रूपं अखिलं धत्ते गुण्धेन्दुप्रोत्तरः ; यस्य यस्य पदार्थस्य, या या शक्तिरुदाहृता, सा सा विश्वेश्वरी देवी, स स शर्वो महेश्वरः ; पुंलिंगमखिलं धत्ते भगवान् पुरशासनः, स्त्रीलिंगं पाखिलं धत्ते शैवी देवमनोरमा ; या इयं लला विभूर्तिर्यै, प्राकृतो सा अपरा मता ; अप्राकृती परा अन्या गुह्यां गुह्यादिशे विदुः ; यतो पात्रो निपतन्ते, अप्राप्य, मनसा सह, अप्राकृती परा सा एषा विभूतिः परमेशिनः" (शिव-पु० वासुसं० उत्तरखंड, अ० ५) । अर्धवाद्गलककालापं पुराणं वर्णयति अहुं, परस्परं यः संजातः, त्रिदेवानां समागमे—“ प्रकाशं च अप्रकाशं च, जंगमं स्थावरं च यत्, विश्वरूपं इदं सर्वं कृद्गारायणात्मकं ; (सारा-यणाभिवां देवी, मोहिनीरूपं आश्रिता, नारायणीं वृष विष्णुं, शक्ति कृद्दक्षिणदे शिवः—) अहं अग्निर् भवान् सोमः, भवान् शक्तिर, अहं दिनं ; भवान् कृतं, अहं सत्यं ; भवान् प्रतुर, अहं कलं ; (२००) ; भवान् ज्ञानं, अहं धेवं ; (अहं जप्यं, भवान् जपः) ; भवान्यां सहिता चैव गतिर्, नान्या, युगक्षये ; आत्मानं प्रकृतिं विद्धि, मां विद्धि पुरुषं शिवं ; भवान् अर्धशरीरं मे तु, अहं तव तथैव च" । (प्रत्यक्षापन विष्णुश्च ब्रह्माणं पुरतः स्थितं), " हेतुर अस्व अथ जगत्, .

पुराण पुरोरोऽप्यय, प्रधानं चाऽप्यय उद्योतिर् अथ्यक प्रकृति तम ; अस्य च
 पुत्रानि नामानि, नित्य प्रसन्नधर्मिण, य, क, स, इति दुःखार्त्तैर् मृग्यते योगिनि
 शिव, एष योजी, भवान् बीजं, अहं धोनि सनातन, अरमान् महत्तर गुहा भूत
 अन्यन् न विद्यते' (वायु पु० पूर्णार्ध, अ० २४-२५) । "सर्वा (प्रजा.)
 प्रकृतिसभूता उत्तमाधममध्यमा, योयिता अवमानेन प्रकृतेर्धं परामय,
 रमणी पूजिता येन, पतिपुत्रघती सती, प्रकृतिः पूजिता तेन, वद्याएद्वारचन्दनै"
 (दे० भा०) । 'विद्या समस्तास् तत्र, देवि', भेदा, स्त्रिय समस्ता सख्या
 जगामु, स्वया एकया पूरित अभ्यया, एतद्, का ते स्तुति स्तन्यपरा परोक्ति ।
 सर्वभूता यदा देवी स्वर्गमुक्तिप्रदायिनी त्व स्तुता, स्तुतये वा वा भवन्तु परमो-
 क्तय । त्व श्री, स्व ईश्वरो, स्व ही, स्व बुद्धि बोधलक्षणा, एजा, पुष्टि, तथा
 पुष्टि, त्व क्षान्ति, दातिरेव च ।" (२१०) । "या देवी सर्वभूतेषु बुद्धि सिद्धि, क्षमा,
 दया, शक्ति, निद्रा, क्षुधा नृप्या, छाया, जाति, धृति, स्मृति, व्याप्ति, भ्रान्ति,
 रचि, वृत्ति, ऊहा, उपोहा च, धारणा, श्रद्धा, व्यवसिति, लक्ष्मी, मेधा, भीरुअपि,
 धीरता, या देवी सर्वभूतेषु विश्वरूपेण सस्वितता, नमस्तस्यै, नमस्तस्यै, नम-
 स्तस्यै, नमो नम" (दु० स०) । शिवस्य हि महाशक्ति शरीराऽर्धं यथा, तथा । "अर्धं
 भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतम सखा, भार्यावन्त क्रियावन्त, भार्यावन्त धियाऽ
 न्विता, भार्या मूल त्रिचगस्य, भार्या मूल तरिण्यत, सखाय प्रविविक्तेषु भय
 ति पूता प्रियवदा, पितरो धर्मकार्येषु, भवति आत्तस्य मातर, आत्माऽमनैव
 जनित पुत्र ह्युच्यते बुधै, तस्माद् भार्या घर पश्येन् मानृवत् पुत्रमातरं"
 (म० भा० आदि० १८, शकु०), विललाप, धन याते रामे, दशरथो मुहु, कैकेयी
 नत्संयन् निन्दन्, आमान चापि गार्हयन्— "यदा यदा हि कौसल्या दासीवच्च,
 सखीव च, भार्यावद्, भगिनीवच्च च, मानृवच, चोपतिष्ठति, न मया सकृता
 देवी सत्काराहां, कृते तव" (वा० रा०), एवं उधै स्थिति स्त्रीणां दृष्टा लोके
 महर्षिभि ; पति अशत्य प्रतानां च मानृणां शुद्धचेतसां । (२२०) । सहिप्र,
 सच् च राज्ञ्य, सती माता तथैव च, समाच नीच्या मनुना स्थापितास्तु विशेषत ;
 नीच्या उपरि चीरास्या चतुर्भांसा, चतुर्विधा, तथा षोडशधा, चाय बहुधा, चाऽ-
 प्यस्यथा, सुप्रतिष्ठापिता सवा शिष्टता सम्पत्ता सदा । समाज माता तु सती,
 पिता सत्क्षत्रमुप्यते, आचार्य खलु सद्मह्य, त्रिभिर्वै धार्यते जगत् । माता पिता

तथाप्रचार्यः, एत एव त्रयोऽप्ययः ; ते एव हि त्रयो लोकाः, ते एव त्रयः आधमाः, ते एव हि त्रयो वेदाः, ते एव उक्तास्त्रयोऽप्ययः" (म०) ; अग्रणीर्नयनाद् अग्ने, स एव 'अग्निः' स्मृतो बुधैः, पाचनाद्, दुष्टदहनाद्, अंधकारे प्रकाशनात् ; "अग्निर् सुखं (सुख्यः) च देवानां", परमात्मा, इति च श्रुतिः । भारते विपरीतं यन् जातं सर्वं तु साम्प्रतं, दुष्प्राप्यं किल सद्मह्यं, सर्वत्र च न दृश्यते, मातरौ शृणुद्विग्नाः क्षपन्ते 'हेन्दव' वृक्ष । (२२८; आदितः २०५० श्लोकाः) ।

१० अध्यायः

कथं हिन्दूनां योगक्षेमं साधनीयं ?

(११) प्र० एतादृश्यां अवस्थायां योगक्षेमं कथं हि नः ?

उ० शंशासकाः कतिपये ददं निश्चिनुयुयंदि, 'कर्मणा वर्णतायाश्चापि, आश्र-
माणां तथैव च, उद्बुध्यै, स्वैर् अपि प्राणैः, प्रयतिप्यामहे यमं', प्रचारयेयुः सिद्धा-
न्तान्, कुर्युः आचरणं तथा, निमग्नस्योद्धृतिभूयस्तदा स्वस्थं भविष्यति । सदा
परस्पराधीनाः, सुमन्वदाः परस्परं, परस्पररोषकर्तारः, परस्परमुपाश्रिताः, सर्वथा
अन्योन्यतत्राशाप्यनुरक्ताः परस्परं, मुख-आहू-रुपद्वन्द्वे यथाः प्राप्स्यन्ति यौवनं,
शाश्वतो मानवो धर्मः, सर्वसंग्रहकाकः, निर्मूर्च्छो निर्मग्नः स्वस्थो, भूपश्रोज्जा-
गरिष्यति, आप्यायितस्तपस्याभिः संज्ञां शक्तिं च लप्स्यते ।

गुरुत्रये च, द्विजत्रये च, को धरिष्ठः ?

(१२) प्र० आचार्यैः च, पिता, माता, शिक्षकाः, रक्षकाः, तथा पोष-
काश्च इति प्रितयं, प्राक्षणाः, क्षत्रियाः, विशाः—एतर्निप्रितये ध्वे नु धरिष्ठः
धैष्ठ एव च ?

उ० न शक्यमेतन् निर्णेतुं, "कथयोऽप्यत्र मोहिताः"; एकं प्रशंसति इदानीं,
सदानो अपरं पुनः, न शक्यते च निश्चेतुं, स्वयं हि भगवान् मनुः । (१०) ।
उक्तमेव हि पूर्वं यत् सर्वे तुल्य-गुणाः 'द्विजाः', परस्पराभुयदाश्च, न स्वतन्त्रास्तु
कश्चन ; 'एक जाति'श्च बालोऽपि सर्वप्रियतमः कुले ; यदर्थं अन्ये जीवन्ति; स हि
सेपो 'प्रयोजनं' ; स्वरूपलाभोऽप्यन्येषां विना तेन भवेद्यदि ; 'आचारणीयो' यास्ते

हि, यालेनैव हि 'मातृता', 'पितृता' चापि यादेन, विना तेन त्रयो नहि । विचार एव मिथ्याऽत्र तारतम्यस्य सर्वथा, इत्यर्था-भरत्सरयो वक्ता, तथा मानापमानयो , ज्ञानिभिस्तु विशेषेण धार्यमेतत्सदा हृदि , यत सज्जान-सद्भाव प्रचारस्तेषु वशाश्रित , सज्जानाण्य च सदिच्छा स्यात्, सदिच्छायाश्च सध्विया । नूनं स-ज्ञानि-चित्त च, महामाया महीयसी, बलाद् 'आवृण्व' 'विक्षिप्य', महामोहाय यच्छति (दु० स०) , "बलीयान् इन्द्रियप्रामो, विद्वांस अपि कर्षति" (म०) , महामाया-स्वरूपं तु विद्या ऽधिद्या अमक द्विद्या, तत्र त्रिद्या स्वरूप च योसोक्तं तल्लु पचक— अविद्या, अस्मिता नस्या, रागाद्वेषौ उभौ तत , ताम्या अभिनिवेशश्च, तद्द्वे न न्यद् अस्ति हि , एतेन पचकेन एषा ऽष्टि आवृण्व सर्वथा, तद्बलेनैव जीव तु कुमार्गे विक्षिपत्यहो ! "न धर्मशास्त्र पठतीति शोषक, न चापि वेदाध्ययन, दुरात्मन , स्वभाव एवाय तथा ऽतिरिच्यते, यथा प्रकृत्या (मरिच भवेत् कटु)" । (हितो०) । तथापि, सति सज्जाने, सदिच्छायास्तु सम्भवा , अमज्ज्ञाने तु, नैवास्ति सभवोऽस्या मनागपि । (२०) ।

(क) एतेनैव हि भावेन भारो ऋषिभि अर्षित , "अधीति-बोध-आचरण प्रचारणै " ज्ञानस्य शुद्धस्य तु सप्रहस्य, विद्वेषु धर्मशिक्षाया , धर्मकृत्यस्य चैव हि , सात्त्विक्याश्च तपस्याया , सर्वं तत्तु विवर्तित । मिथ्याधर्मास्तु शिष्यन्ते, न प्रज्ञासम्भता पुन कृत्यानि चानुष्ठीयन्ते दाभिनान्येव भूरिश्च , तपो रजस्तमोयुक्त प्रायो बरविडालवत् , 'आचारा' सतशो भिन्ना, प्रामे प्रामे, कुले कुले , मूढप्राहा , हेतुहीना , सर्वथा 'वेद'-यजिता , परस्पर विरुद्धाश्च, पो-प्यन्ते कूटशिक्षके , "चराणा अन्न अचरा , दक्षिणा अपि अदक्षिण , सहस्राना अहस्राश्च, लघूनि महता अपि, पुधानां 'अपुधा' चैव, शूराणा चैव भीरव" , (भा०) सुखिनैव हि भोज्या स्तु 'पुधानां' 'अपुधा' इति, प्राय प्रसार्यते 'मौर्यै' कूटनीत्या एतया 'बुधै' । "सरस, वैपरीत्येऽपि, सरसत्वं न मुचति , साक्षरो, विपरिषत्त्वे, राक्षसो भवति भुव" , रागाद्वेषाभिभूताऽस्य दुर्बुद्धि दुष्प शुष्यते पाच, प्रवञ्चनायैव लोकस्य, न तु भूलये , महोत्पाता ततो लोके उत्प-पन्ते हि दारणा , 'प्रोपागैण्डा'-कृता यद्दत्त प्रपृता सति साग्नत । (३०) । "चापि अर्था निहिता सर्वे, पाद्मसूला , चाग्विनि तृता , तस्माद्, य स्तेन-येद् पाच, स. सर्वस्तोयकृन्नर" (म०) , 'मला' नाम 'महद् बुद्धि-देर्वा बुद्धि-

तरं प्रियां पूर्वां सरस्वतीं वाचं पुंश्रुली कर्तुं उच्यते; रुद्रं भद्रोद्यद् घोरं, शिरोऽस्य एकं च सोऽश्चिनस । महाजनस्य नेताऽपि, यो वाचं दुष्प्रयोद्धपते, स्वार्थान्पो वा; मदान्धो वा, लोभान्धो, कामुकोऽपि वा, लोकानां विप्रलम्भाय, शिरस्तास्य विगन्ध्यति; नेतृत्वान्, जीवनाद् एव वा, ज्यं प्रध्यावधिष्यते । “शाखं ह्यबुद्धा तत्त्वेन, केचिद् वाद्ब्रह्मज्जनाः, कामद्वेषामिभूतत्वाद् अहंकारवशं गताः, यायातध्यम-विज्ञाय शास्त्राणां, शास्त्रदस्त्वः, ‘ब्रह्म’स्तेनाः, निरारम्भाः, अपक्वमनसो, अशिवाः, तेषां तमःशरीराणां तमः एव परायणं ; × यो यथाप्रकृतिजन्तुः प्रकृतेः स्याद्दानुगाः, तस्य द्वेषश्च कामश्च श्रेष्ठो दम्भो ज्ञतं मदः, नित्यमेवानुवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिसम्भवाः” (म० भा० शां० २७५) । न ईदृशाः ‘ज्ञानदातारो’ महर्षीणां तु सम्मताः । “श्री-शूद्र-द्विजबन्धूनां न सुबोधां श्रुतिः ; ततः भारत-व्यपदेशेन वेदार्थं उपदिष्टवान् ; (ध०), सततं यतमानोऽयं महाकारणिको मुनिः, यः स्यानुभावं अखिलश्रुतिसारं एकं अध्यात्मदीपं, अतिरितीर्यतां तमोऽन्धं ; संसारिणां करुणयाऽहं पुराणगुह्यं” शुश्रूष्यं एव हि वचो हितकारि तस्य (भा०) । “पठन् द्विजो वाशुपमत्वं ईयात्, स्यात् क्षत्रियो भूमिपतिव ईयात्, वैश्यो जनः पण्यकलतत्त्वगीयान्, जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्” (वा० सा०), इति उद्देश्येन आदिकार्यं वाल्मीकिः बरतलो जगौ । “सर्वेषां ब्राह्मणो विद्वाद् घृत्युपायान् यथाविधि, प्रमूयाद् इतरेभ्यश्च, स्वयं चैव तथा भवेत् ; ज्ञानन् अपि हि मेधावी घृत्युपायान् भक्षेपतः, ब्राह्मणोचितवृत्त्या एव वर्तेत; अन्यां न धारयेत्; अद्रोहेणैव भूतानां, अल्पद्रोहेण वा पुनः, या वृत्तिनां समास्थाय, विभो जीवेद् अनपदि, न लोक्घृषं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन, अजिह्वां अनाठां शुद्धां जीवेद् ब्राह्मणजीविकां ; संतोषं परं आस्थाय, सुस्वार्थं, संपतो भवेत् ; संतोषमूलं हि सुखं, दुःखमूल विपर्ययः ; नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन, न विस्त्रेन कर्मणा, न विद्यमानेषु अर्थेषु, न ज्ञात्यां अपि यतन्मतः ; इन्द्रिपार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ; भक्तिप्रसक्तिं चेतेषां मनसा मनिषत्तयेन् ; (५०) ; सर्वान् परित्यजेद् अर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः, यथा तथा अध्यापयँस्तु; सा हि अस्य कृतकृत्यता; बुद्धिबुद्धिकराणि आनु, धन्यानि च हितानि च, नित्यं शास्त्राणि अवेक्षेत, निरामांशैव वैदिकान् ; श्रुतं उच्छशिलं प्रोक्तं, (कली तस्य न सम्भवः; विप्राणां विन्तु सन्ति एव) श्रोणि कर्माणि जीविका, याजनाध्यापने चैव, विमुक्ताश्च प्रतिग्रहः” (म०) । आदर्श-‘ब्राह्मण’, नूनं,

म्यासो महामुनि, स्वयं तादृगुण, ख्यातिं वाक्यैर्वैराग्यसमृते, सर्वभूतदया पूर्णं, सर्वकल्याणकीर्तिभिः — 'येन पूर्णं इवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा, दूष्य येन जनशरीर्णं, तं देवा ब्राह्मणं विदुः, येन केनचिद् आच्छन्नो, येन केनचिद् आशितः, यत्र क्वचन शायी च, तं देवा ब्राह्मणं विदुः, अहरे इव गणाद् भीतं, सम्माना म्मरणादिव, (मरणञ्च न भीतो य), तं देवा ब्राह्मणं विदुः, न क्रुध्येन्, न प्रहृष्येत् च मानितोऽमानितश्च य, सर्वभूतेषु अभयद, तं देवा ब्राह्मणं विदुः ; विमुक्तं सर्वसंगेभ्यो, मुनिं आकाशवत् स्थितं, अस्व एकचर, दांतं तं देवा ब्राह्मणं विदुः. (६०), जीवितं यस्य धर्मार्थं, धर्मो ह्यर्थमेव च, अहाराराश्च पुण्यार्थं, तं देवा ब्राह्मणं विदुः, ("एष तु पठितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिं, त्रियते सर्वं भूतेषु भक्तिरस्यभिचारिणी", वि० पु०, 'ह्यर्थं' इत्यस्यार्थांस्त 'सर्वार्थं' इति शिष्यते) ; निराशय अनारम्भ निर्नमस्कार अस्तुतिं, निर्मुक्तं चन्दनं सर्वं, तं देवा ब्राह्मणं विदुः, अनुत्तरीयवसन, अनुपस्तीर्णशायिन, बाहूपधान, शाम्यन्त, न देवा ब्राह्मणं विदुः, द्वन्द्वशरामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनि, परेषा अनव ध्यायन् तं देवा ब्राह्मणं विदुः, येन सर्वं 'इदं' युद्धं, प्रकृतिविकृतिश्च या, गतिश्च सर्वभूतानां, तं देवा ब्राह्मणं विदुः, अभयं सर्वभूतेभ्य, सर्वेषां कथयत, सर्वभूतान्मभूतो य, तं देवा ब्राह्मणं विदुः" (म० भा० सा० अ० २५१, २७५) । "न जातिर्दृश्यते तावद्, गुणा कल्याणकारका, जीवितं यस्य न जातमा उर्थं, धर्मार्थं यस्य जीवितं अहोरात्रं चरेत् क्षातिं, तं नरं ब्राह्मणं विदुः" (म० भा० अनु०) । गोविन्दराजटीकाया उक्तं रामायणस्य, च, "न शूद्रा भगवद्भक्ता ; विप्रा भागवता स्मृता. (७०), सर्वधर्मेषु ते शूद्रा, ये हि अभक्ता जनार्दने ; न प्रशमापर श्लेष क्वचन चैतदुच्यते, किन्तु धन्तु सुशक्यं तद्, बाधकानां अभयवत् ; ब्राह्मणवादिजातिर्हि साक्षणीयाऽधिगम्यते, आकुर्यैवाऽधिगम्या सा न शोखाश्वयवत् पुन" (वा० रा० आर० अ० ६८, टीका) । 'यदा भूतपृथग्भावं एकस्थं अनुपश्यति, तत एव च विस्तारं 'ब्रह्म' सम्यग्यते तदा, × अद्वैता सर्वभूतानां मैत्रं करण एव च, निर्ममो निरदकार समदु लसुख क्षमी, × यस्माच्चोद्विजते लोको, लोकाच्चोद्विजते च य, ह्यार्थमपमयोद्वैतीर्मुक्तो य स च मे मिथ" (गी०) । इयं तु परमा काष्ठा, प्राप्याऽल्पैरेव मानसै, आदर्शमेत चेद् शूद्राद्, अजुपुण्या यतेत च, 'साधुरेव स मतप्य' सम्यग् व्यवसितो हि स"

(गी०) ; सोऽयं पृथ्विधः शब्दः 'म्राह्मणः' श्रैष्ठ्यसूचकः, आच्छिद्यमानो यैः कैश्च, निरये पातितोऽप्युना । धीमासरूपिणो भूरि, धीष्वां धीष्वां, पुरे पुरे, म्राह्मणान्' स्वान् रटन्तश्च, पान्धोद्वेजनकारिणः, भिक्षन्ते हि, क्वचिद् दीनाः, बलिनां अग्रतः स्थिताः ; अन्यत्र विकटशकारैः ग्रासयन्तोऽमलाः क्वचित् ; अरक्षितेभ्यो मालेभ्यः मुष्णन्ति आभूयणानि च (८०) । क्षत्र-विद्-वृत्तिभिश्चापि जीवन्तो पश्यो नराः, सञ्जाः 'म्राह्मण'-सन्मानं अपि भूयोऽनुपुञ्जते ; नामजात्याऽपि ये नैव म्राह्मणाः, तेऽपि स्वोस्तथा बहवः ख्यापयन्त्यश्च, 'जन्म-वर्णा'ऽदरेच्छया । घोरापराधान् कृत्वा च, चौर्यं, इत्यां अथापि वा, पलायन्तो राजदंडात्, नटयद् बहुरूपिणः, स्वाकृतिं गोपयन्तश्च, मद्भ-संन्यासि-वेशिनः, 'माधु-सन्त-महन्तानां' रूपं, 'वैरागिणां' च चा, 'धरयन्तः कियन्तोऽपि पूज्यन्ते मूढबुद्धिभिः, 'म्राह्मणाः' इति कृत्वा तु, भ्रष्टान्वैद्' भविष्येतिभिः । म्राह्मण्यभितिवेशो हि सारव-भावे न लभ्यते ; राजसे तामसं भावे प्रायः एतर्हि दृश्यते । सद्म्राह्मणाः श्रांतदांताः विद्वांसो विनयान्विताः भारते येऽवशिष्टाः, ते लज्ज्यन्ते म्राह्मणमुखैः । "क्षात्राणि वेदयानि च सेवमानः, शौद्राणि कर्माणि च म्राह्मणः सन्, अस्मिन् लोके निन्दितो मन्दचेताः, परे च लोके वितयं प्रयाति; X यः स्यादन्तः सोमपाश्र्वायंशौलः, मानु-प्रोतः सर्वसहो निराशीः, ऋजुमृदुरनुशंसः क्षमावान्, स वै विप्रो; शैतरः पाप-कर्मा" (म०भा०शा०) । विविधाश्चाप्यनाचारः 'म्राह्मणानां' प्रदर्शिताः, 'संप्रवा-सिक'कारेण, दक्षिणे चोत्तरे तथा, भारते, अद्यापि दृश्यते ते तथैव हि सर्वतः (९०) ।

(ख) रक्षासारः क्षात्रधर्मस्तथा व्यासेन कीर्तितः; विप्रधर्मादपि श्रेयान् स, इत्येतद् सूचितं, "क्षत्रं वै ब्रह्मणो योनिः; योनिः क्षत्रस्य ब्रह्म च । यथा, राजन् ।, हनिपत्रे पदानि संलीयन्ते सर्वसाधोद्भवानि, एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान्संघोषस्थान् संप्रलीनान् निबोध; मज्जेत् त्रयी दृढनीती इतायां, सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विह्वलाः, सर्वे धर्माश्चक्षत्रमायां हताः स्युः, क्षात्रे नष्टे राजधर्मं पुराणे; सर्वाः विद्याः राजधर्मेषु शिष्टाः, सर्वे योगाः राजधर्मेषु दृष्टाः, सर्वे धर्माः राजधर्मं प्रविष्टाः, धर्मो नान्यो राजधर्माद् विशिष्टः; एवं धीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः, क्षात्रः धेष्टः सर्वधर्मेषु धर्मः, पाव्यो युष्माभिलोकपालैरुद्धारैः; विपर्यये स्याद् अमयः प्रज्ञानां; नष्टाः धर्माः शतधा शाश्वतास्ते, क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृद्धाः, तस्माच्छ्रेष्ठाः राजधर्माः; न चान्ये; धीर्यधेष्ठाः राजधर्माः मताः मे; आत्मत्यागाः,

सर्वभूतानुकम्पा, लोकज्ञान, पालन, रक्षण च, विषण्णाना मोक्षण पीडितानां, क्षात्रे धर्मं विधत्ते पार्थिवाना, निर्मयोदा, काममन्युप्रवृत्ता, भीता राज्ञो, नाधिगच्छन्ति पाप, क्षिप्रश्चान्धे सर्वधर्मोपपत्ता साध्याचारा साधुधर्मं चरन्ति, त्याग श्रेष्ठ मुनयो वै वदन्ति, सर्वश्रेष्ठ यत् शरीर त्यजति, सत् तु व्यक्त राजधमेषु, सर्वे प्रत्यक्ष ते भूमिपाला यथैते" (म०भा०शा०) । (१००) । एव पितामहो भीष्म प्रदाशास युधिष्ठिर । "यदि न प्रणयेद्राजा दद ददयेष्वत द्रित, मत्स्या इवाभक्षयिष्यन् दुर्वलान् यलघत्तरा, अघात् काव पुरोदास, आ च लिखाद् हविश्या, स्वाम्य च न स्यात् कस्मिंश्चिद्, प्रचरैताञ्धरोत्तर" (म०), निग्रह सर्वदुष्टाना, क्षिप्तानामपि सग्रह, प्रग्रहश्चापि सर्वेषा, माधूना चाप्यनुग्रह, रजन च शर्व्यवृत्ताना इतरोषा च मञ्जन, मज्जन् शुभंकार्याणा, भद्रुमाना च तनन, शक्ति, पौष्टिक, कर्म, क्षमो योगस्तथैव च, सम्पत्तिर्युक्तारा तु विना, भूमौ न सिध्यति । उपद्रवेष्वो रक्षायै प्रजाना, कर्म, शक्ति, शिष्टे सर्वत्र येन स्यात् शक्ति सुस्थापिता, सदा, सम्पत्तिवृष्ट्यै, पुष्ट्यै च, तासा, कर्मास्ति पौष्टिक, अग्रसमापण योग, क्षेम प्रासरय रक्षण । अरावके तु लोकेऽस्मिन्, स्यात्, तथा दुष्टराजके, सर्वश्रेष्ठवशैव, विदुवश्चापि सर्वत, सारक्षत्रिये सन्तृपती लोककल्याणमाश्रित, साधुमदनतश्चापि, दुष्टदडनखडनै । (११०) ।

(ग) अन्यच्चादि तथैवाह कुरुद्व पितामह, 'विप्र, वैश्य, राजपुत्र च, राजवृ', लोका सर्वे सश्रिता धर्मकामा, X 'वात्ता' मूलो ह्यय लोक, तथा वै 'धार्यते' सदा, X वेश्यो हि धनधान्येन, जीन् धर्मान् विभृयादिमान्" (म०भा० शा०), वैश्याधीना च सा 'वात्ता', 'धारणाद्' 'धर्म'स्त्विणी, वैश्यधर्मोऽपि तेनाय हेतुनाऽसि वर पर, यथैव माता सर्वेभ्योऽभ्येभ्यो गुरतरात्तमा । एष, तथा गुणा तुल्या अय, धर्माश्च वस्तथा, न कश्चिद्धरश्चाप, न च कश्चिद्धपोत्तर । "यज्ञाय मृष्टानि धनानि धात्रा, द्वेष्यो भवति अर्धपरो हि लोके, कामात्मता खलु अपि न प्रसासा, न वा धर्मो यो नार्थकामै प्रसूते" (म०भा०, शा०) । "शावद्र त्रियेत जठर तावन् स्वत्व हि देहिना, अधिक पोऽभिमान्येत, स स्तेनो दद अहंति" (भाग०) ।

(घ) बाल शूद्र धनुर्धश्च सर्वसग्रहकारक, यथोक्त पूर्वं, अव्यक्त यथैव त्रिगुणस्य च ; बालस्यैव दोषणाय त्रयोऽभ्ये कर्मसाधका ।

भोजनविवाहयोः जातिविवेकः क्वयं व्याच्यर्थ एव किं ?

(१३) प्र० भोजने च विवाहे च परस्परतिथिवर्जनं यच्च विरात् भारते ऽम्बस्तं, किं नु तत्र सर्वथा सृष्टा ?

उ० “यत्कर्मणांनुसंधेते स धर्मं वेद नेतरः” (म०), इति सिद्धान्तं आत्मव्य, प्रभोऽथ सुविचार्यतां; जातिनाम्नोद् एव भेदः, सादृशे हि विषर्जने, पर्याप्यते न हि इदानीं हेतुत्वेन फर्गचनः; मूढप्राहः, श्रौचप्रभः, पराद् विषभयं, तथा भवे-
 शुरीहशाद्, चान्ये हेतयो व्याजसंभृताः; (१२०); न जातिनामभेदस्तु स्वतः पर्या-
 सकारणं । पर्याप्यन्ते न ते चापि व्याजाः स्वोद्देश्यसिद्धये । यज्ञातीनां त्रिसाहस्रं
 वर्वति एतर्हि भारते, तत्र एकोऽपि न सखेतुः वयं अपि उपलभ्यते । जातीनां
 वेभनस्यं यत्, प्रान्तीयानां च तथा, देशीयानां तथा, तद्भू भिन्नप्रनापलभितानां;
 ‘प्रयोऽहं’, ‘एष एषार्हः’, ‘एतज्जातीयको ह्यहं’, ‘एतद्राष्ट्रीयः एवाहं’, ‘एतद्दाम्ब-
 लम्बी अहं’—घोराः अभिनिवेशारते, रागद्वेषैः परिप्लुताः, ‘अस्मिता’-जनिताः सर्वे
 मानवान् भ्रामयति वै, परस्परं द्वेषयित्वा विनारां प्रापयत्यपि । न भाटे कश्चिद्
 रक्ष्यं प्रकृत्या लिखितं किल—क्षत्रियो, मातृणाः, शूद्रोः म्बेच्योऽयं, वैश्यः, एव
 चा, श्रीवासुयो, वा सबसेना, गौडो धा, माधुरोऽध्या, ग्याल, बूडा, नमः-
 शूद्रो, तोया, देदो, ऽध परिधा, नहेसरी, वा रादोरो, ऽमथालो वा, वनौजिया,
 मद्राली वा, अथ पंजावी, बंगाली, गौजरोऽध्या, हिन्दी, चीनी नु, जापानी,
 इरानी, तुर्की, अरबोऽध्या, जर्मनी, पिडनो, रूसी, मेक्सिकन् वा, फनेडियन् ; सर्वे
 सर्वाः उद्दहति, सर्वे सर्वत्र यांति च, “सर्वे सर्वासु अपर्यानि यणोः संजनयंति
 हि” (म० भा०) ; (१३०) ; अथ हिन्दुर, अधान्वेत्तुर, मुस्लिमः, किरचनोऽ-
 ध्या, भयतीह स एवायं ; मुस्लिमश्चापि क्रिस्तः । तौ चैवप्रयंसमाजेन प्राच्येते
 हिन्दुतामपि ; देशीयत्वं, राष्ट्रियत्वं, अपि एवं परिवर्त्यते उपयुक्तैर् ‘नैधुरालिजोदा-
 नैर्’ विधिभिः ; यथा वाय्वरतोमादिविधिभिः भारतेऽपि पुराऽभवत् । भिरानां
 विविधप्रकाराः प्रान्थानां भावतरप तु, स्यासेन दृशिता भूयो विवादे कर्णशलायोः ;
 अधिक्षिपत्तयो अन्योऽयं, यद्यप्युक्तं दृश एव हि, ताकालीना तथाऽप्येवं श्रया
 सामाजिकी रिधतिः ; “अस्तु नु मया, देवान् ताताधर्मसमाकुल्यद् जायच्छता,
 महाराज !, पादुकेषु विरामितं ; तत्र वै माहगो भूत्वा, पुनर्भवति क्षत्रियः,
 वैश्यः, शूद्रश्च, पक्षीकः, ततो भवति भावितः, नापितत्र तातो भूत्वा पुनर्भवति

माहायण , द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते , X पचनघो बहुव्येता सिन्धु
 पशस्तु यत्र, से आरहा नाम वाह्रीका , एतेष्वार्यो हि नो धंसत् । कुरव सहर्षो
 चाला , सान्वा , मत्सवा , सनेमिशा , कोसला , काशि र्याद्वाश्र, काशिता माराधा-
 स्तथा, चेदश्व महाभागा , धर्मं जानति शाश्वत" (म० भा०) । (१४०) ।
 (कलिह्वदेश किं वन्यैर् निन्दितो धर्मंशास्त्रिभि) । येदेषु चोदाहरण तादृश इदृषते,
 यथा, "काररहं, ततो भिपद्, उपरप्रक्षिणी नना, नानाधियो वस्यवोऽनुगा इव
 कस्मिन्, इन्द्रायेन्द्रो परित्तव" (ऋ० ९—११२—३) । सूच्यते खीदृशै
 श्लोकै , प्रान्ते पंचनदे, पुरा, 'वर्ण'स्तु 'जीविका-धर्मं राधी' ष्वामूष् च ; ना-
 न्यथा , पर्यवर्तते 'वर्ण'स्तु जीविकापरिपचंनात् । यस्मिन् यस्मिन् जन्मपदे जीविका
 रिप्रस्ता भवात् , प्रकृतेर आनुवृत्त्याच्च, सुप्रयन्धात् सूच्यते च, प्राचीण्यात् शिष्ट
 वाप्यं च शिष्य सहर्षं निर्णये, न तत्र द्वैतवर्णस्य परिवर्षे तु तादृश , प्रमाच्य च
 'जन्मवर्ण'व'आमोद् 'यदा परम्परा', पुराणी सूच्यते यद्वा, "कर्मभि पर्यता गतं" ।
 जाति देश राष्ट्र धर्म-कृतानि कृत्रिमाणि तु लक्षणानि इदृशानि इह व्यावर्तन्ते पुन
 पुन , मनुष्य धं पुनस्तु एक रिप्रत्येन अनुवर्तते, तदेव भाले सर्वेषा प्रकृया लिखित
 स्फुट, पादो दर भुजा अस्थानि, वर्णं जिह्वा अक्षि नासिका , व्यक्तशकृदात्तिरपि, एतत्
 सर्वेषा अरित मुस्फुटं । (१५०) । 'अह हिन्दुर्' 'अह मुस्लिम्', 'किस्चनोऽह',
 'यहूदस्' , 'तन्मातीयो' 'अन्यजातीय'—इति कोऽप्य महारथम् ? 'मानवोऽह
 मनोजात'—इत्येवाल कथं नहि ? " जाति रीति कुल-गोत्र दूरम्", वेदा-वाग्-
 यसन भेदवर्जितं, ' देश काल विषय तिवर्ति यन् ' मानवत्व'इह भावयन्मनि ।
 "सामान्य एतवर्तविशेषस्तु पृथक्वकृन्, तुल्यार्थेताहि सामान्य विशेषानुविपर्यय ;
 सर्वेषामेव भावाना सामान्य गृहिकारण , हान्यहेतुविशेषस्तु, प्रकृतिर् उभयस्य
 च"(ष०), 'सामान्ये बल आधेय मनुष्य'वे'मयजत, न तु 'जाति' 'विशेषेपु सध-
 र्थापात करिषु , सामान्ये 'धारणा' वाप्यं, 'चित्तवन्पस्', तादा एव वै, विनि-
 वर्तित्यते 'हात', 'विशेष' 'जातिभि' कृत , आच्छेदान्त च अन्तःप्र समाज स-
 खरिप्यते । प्रकृतिस्तु 'विशेषाणा' अपि अस्त्येव, न सशय , गीणा एव हि ते
 सन्तु, सामान्य मुख्यमेव च । प्रयोग प्रस्तुते प्रश्ने सिद्धान्तानो अथ इदृश —
 शीलव्यसनसाम्येन विवाहोऽस्तु च, भोजन ; निरामिपाणां सदृशै ; सामिपाणां
 च सामिपै ; सुरापाणां सुरापैश्च, हिंसकाना च हिंसकै , सारिवकानो सारिवकैश्च;

राजसानी च राजसैः ; तामसानां तामसैश्च; प्रकृतीनां तु साम्यतः (१६०) ;
 द्युत्तरादाः यराहशदेः, गोभक्षाः वृषभशदनैः, महिषैर्वाजिनश्चापि तथा कासर-
 मर्दनैः, शीलगवाः शीलगवैः, अजाभक्षाः अजाजशिमिः, आखेटकाः मृगयुभिः,
 दुग्धपाः क्षीरैरपि, गोधूमतण्डुलभुजः यवमुद्गचणानानैः, कंदमूलफलआहाराः
 कंदमूलफलशदनैः, सिंहव्याघ्राश्च शन्यादाः क्रव्याददृक्तरक्षुभिः; वृणाशनाः ह-
 स्तिनः यज्ञाः सैरिभाः श्वपभास्तथा तारसैः करिभिः गंडैः लुलापर् वृषभैरपि; शैवाः,
 शाक्ताः, वैष्णवाश्च, शैवैः, शाक्तैश्च, वैष्णवैः; सह आहारविहारेषु विधाह्वेषु चरन्तु वै,
 परस्परं रमन्तां च, मोदन्तां स्वतः एव च ; नैसर्गिको विधिर् अयं सर्वथा चापि
 अकृत्रिमः, शीलव्यसनसाम्येन प्रकृत्यैव नियोजितः । पशूनां 'जातयो' भिन्नाः
 यद्, रूपेणैव तत् तथा ; न पुनर्मानवेषु पूर्वं जातिभेदः स्वरूपतः ; कृत्रिमैरेव
 वेदीः स्वान् भेदयन्ति एव ते मृषा । पुराणी इयं प्रथा—वेदा-भेदाः 'कर्म'-विभे-
 दने ; सा तु "कर्म-विवेकार्थं" इदानीमपि पाल्यते; 'कान्ठेडेलस्य' स्वपरो वैशो,
 सैनिकस्यापि चापरः, 'जजस्य' च, 'दर्कालस्य', 'कृत्रिमैरस्य' चान्यथा; (१७०);
 शरण्यायै त्वपरं वस्त्रं, अश्वशरोहाय चापरं, मार्जन्याश्च प्रयोगाय घस्त्रमन्यद् अपे-
 क्षितं ; देश-काल-निमित्तानां विशेषैः विविधाः प्रथाः; अभूवन् पूर्वकाले याः,
 सर्वाः ताः नाधुना हिताः ; "ततः शकान्, सयवगान्, काम्योजान्, पारदाँस्तथा,
 पद्मवाँश्चैव, नि.शेषान् कपु" व्यवहितलदा ; ते बध्यमानाः वीरेण सगरेण महा-
 अरमना, वसिष्ठे शरणं गत्वा प्रथिपेतुः भर्तापिणं ; x सगरः स्वयां प्रतिज्ञां च
 गुरोर्वाक्यं निशम्य च, 'धर्म' जघान तेषां वै, 'वेश-नन्यत्वं' चकार ह ; अर्थं शका-
 नां शिरसो मुण्डं कृत्वा व्यसज्रंयद्, यवनानां शिरः सर्वं, काम्योजानां तथैव च,
 पारदाः मुक्तकेशाश्च, पद्मनाः इमक्षुधारिणाः, निस्स्वाध्यायवपटकाराः कृतास्तेन म-
 हात्मना ; x सर्वे ते क्षत्रियाः, तास्त !, धर्मरतेषां विराकृतः, वसिष्ठवचनाद्,
 राजन् !, वेशश्च, सगरेण हि" (हरिवं० अ० १४) । न यातजायात्सार्क्यं पुरा-
 आसीत्, साम्प्रतं यथा ; न 'रेवै', वायुयानानि, वह्निश्रमि अभिधगानि चापि अति-
 योगानि, चाप्यैवां विद्युत्ता प्रेरितानि वा, 'हारी', 'बस्', 'मोटरादीनि'; जा-निर्वा
 च गतागतं, कोटिशोऽपि मनुष्याणां, 'चातुर्मास्ये'ऽपि संततं ; (१८०) ; 'देव-
 निद्रोधिभिः' चापि, 'शुक्रासोदय' मेव च, न मत्वा, 'हिन्दव'श्चापि म्रयन्ति अद्य
 तु कोटिभः । वसुभिः किल माघेषु रुद्रेषु प्रापशः पुरा, परस्परसहापार्थ

‘सार्धं’वज्र-‘जाति-निर्मितिः’, ‘समुत्थितानां सम्भूय’, ‘ध्रेणीवन्’ ‘निगमादिवत्’ ; प्रधानहेतुः सर्वत्र ‘कर्म’-नामान्यमेव हि ; एकस्मिंश्च कुले ‘जाताः’, जीवंतश्चैव-जीविकां, परस्परं संहताश्चापि, एकजातित्वमागताः, पुरागले ; तदद्यत्वे सर्वं वि-परिवर्तितं ; ततो नवीना कार्याऽस्मि समाजस्य व्यवस्थितिः । “आयुः सावयल-अरोग्यसुखप्रीतिविचर्धनाः, रस्याः, स्निग्धाः, स्थिराः, हृद्याः, आहाराः सारिवक्-प्रियाः ; कट्वम्ललवणात्पुष्पातीक्ष्णरूक्षविदाहिनः आहाराः राजसस्येष्टाः दुःख-शोकऽामयप्रदाः ; यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यद् उच्छिष्टमपि चांमेध्यं, भोजनं तामसप्रियं” (गी०) ; भोजने ऽतः, विवाहे च, परा शुद्धिरभीप्सिता ; दुष्टाद्याद् व्याधयो भूरि जायन्तेऽपि आधयन्मथा, पापानि च निकृष्टानि दुर्बुद्धि-जनितानि हि ; (१९०) ; शुद्धाभ्रात्तु स्वदेहस्य, शुद्धोवाहात् च समन्तेः, स्वा-स्थ्यं, च परमोत्कृष्यं, प्रत्यक्षं क्लिष्टं दृश्यते । जातिनाम्नोः समत्वेन किंतु नैतद् अवाप्यते । संचारिरोगऽशान्तानां ‘सजातीनां’ तु हन्ततः दृश्यते गृह्यमाणं हि भोज्यं ; मान्यनरात् तथा, स्वस्थस्यापि शुचेश्च, अन्य-‘जाते’नाम तु विभ्रतः । एवमेव विवाहेषु वैषम्यं दृश्यते बहु ; कृष्णो वरो वधुः श्वेता, घरो गौरो अस्मिता वधुः, कुरुपोऽयं सुरूपा इयं, दान्तोऽयं विकटा त्वियं, मूर्खोऽयं विदुषी चैषा, मूर्खोऽयं स्फूर्तिमती असौ, नपुंसकप्रायः पुरुो हि अपरा तु अतिकामिनी, ‘कामु-कोऽयं व्ययायेन्तुः सा मीधुनपराद्मुली, व्यभिचाररतो ह्येयः दुःखिनी एषा पति-अता, पत्नीवतो ह्ययं शुद्धः सा पुनर्धर्मिचारिणी, अयं भीरुरियं वीरा, स्वच्छा इयं मलिनस्तु असौ, कराला इयं मृदुश्चायं, विपरीतं तथैव च, जम्पत्योर्यदयद् एकस्य अभीष्टं, द्विष्टं तद् अन्यतः, दम्पत्योर् दृश्यते हि ईदृग् विरोधो, सुखनाशकः, हिन्दूनां षडुसोलोके, ‘जाति’-नाशि समे द्वयोः (२००) । “उन्मादो मातृदोषेण, पितृ-दोषेण मूर्खता”, गाथा इयं प्रथिता लोके, विवाहे दोषसूचिका । “आहारादिषु वि-वाहेषु चतुर्विंशानुपूर्वदाः ; प्रहयचंस्विनः पुत्राः जायन्ते शिष्टसंमताः, रूपसाव-गुणोपेताः, धनवन्तो यशस्विनः, पर्याप्तभोगाः धर्मिष्ठाः, जीवन्ति च दातं समाः ; इतरेषु तु अदिष्टेषु, सृशंसाःऽनृतवादिनः, जायते दुर्विवाहेषु, ब्रह्म-धर्म-द्विष-सुताः” (म०) । ज्ञानं तु ‘ब्रह्म’-शब्देन, कर्म ‘धर्म’ण, कथ्यते ; ‘ब्रह्म’-द्विषस्तं निर्विद्याः, पापिनो ‘धर्म’-घातकाः, ‘मूर्खा’श्चापि, तथोन्माद् रोगादिभिरपद्रुताः ; अरवप्योर् आनुगुण्यं यत्र निश्चीयते भुषं, विना छलं, विना लोभं, विना ‘जाति-

अग्रहं तथा, 'सह-धर्म-चरी स्यातां' इत्युद्देश्येन षेधलं, तत्रैव सद्विवाहोऽस्ति, सत्यं 'सावर्ण्यं' एव च । कामस्य भार्या. तिसस्तु सारिककाः सारिकस्य च, प्रीतिः स्नेहमयी, गाढा रतिः, शुद्धा च सन्ततिः । "परस्परशुभुद्ध्येन तदेवं लज्जमानयोः, संस्तरश्नतेनापि प्रीतिर्न परिहीयते" (वा० कामसू०) । (२१०) । 'प्राप्तकामफलं लोके पद् द्वयोरेकचित्तता ; अन्यचित्तवृत्ते कामे, शययोरिव संगमः" (अर्तुहरि०) । ताभ्यामेव तु लभ्याः स्युः 'ब्रह्मवर्चस्विनः' मुताः, ब्रह्मचारि-घृतं यान्धां अध्युतं प्रतिपालितं; ब्रह्मचारी युवा यत्र, कन्या च 'ब्रह्मचारिणी' । "अविप्लुतब्रह्मचर्यः युवा गार्हस्थ्यं आविशेत्" (म०), कन्या च अदूषिता सत्या प्रयत्ना ब्रह्मचारिणी । ब्रह्मचर्येष्वकीर्णानां शुभं तु विहितं व्रतं; कन्यायाः दूषक-स्यापि दंडनीशुनो विधीयते, सर्वैरेव स्मृतिकारैः प्रजोत्कर्षं तु काक्षिभिः । "आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणं इच्छते, आचार्यो ब्रह्मचारी" स्याद् इति; आपर्व-णिनां धृतं । पुण्यकीर्तिं सदाचारं, तादृशो हि उपसीदति ब्रह्मचारी सदाचारः, सद्धिर्वा प्राप्नुं उल्लुकः । "कन्या वै ब्रह्मचर्येण युवानं विन्दते पतिं" (वे०); विद्या दिनव-सम्पत्तां, ब्रह्मचर्यव्रते स्थितां, शुद्धां, तथाविधाः शुद्धः युवा चापि अभिकांक्षते । शृष्ट्यादिशाले "प्रायच्छद् ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः, न प्रायच्छद् (किन्तु) तस्मै ब्रह्म-चारिणं एव" हि (श० भा० ११-३-३१; गे० भा० २०) । (२२०) । "येत्या नाम महाबद्धिः, रूपेन्धनसमुज्ज्वला, कामिभिर्यथ हृपन्ते यौवनानि धनानि च", इति श्लोकः प्रसिद्धोऽस्ति; तस्मात्सत्यतरो ह्यसौ—'पितो नाम महाव्याघ्रः शाल्यदंष्ट्रान-सैर्पुंस, योऽज्वलाः स्यादति क्रूरः, वेपतीर् हरिणीरिव' । "ज्ञानं, शौर्यं, महः, सर्वं ब्रह्मचर्यं प्रतिष्ठितं" (म० भा० शा० १०), ब्रह्मचर्यव्रताऽयत्तं ज्ञानं, शौर्यं, धनं, फलं; पर्यन्, तेजो, महो, रहो, ब्रह्मचर्येण वर्धते । यालानां, युव-वन्यानां, दूषणेन, विपत्तयः घोराः, मानवजातेस्तु उत्पद्यते जीवने भूरां । "अविज्ञातासु च स्त्रीषु, ह्रीयासु, स्वैरिणीषु च, परभायांसु, कन्यासु, नाऽचरेन् म्रैयुर्न नरः; हुत्सेषु पाप-रक्षसि जायंते कर्णसंकराद्, अपुमांसो, उद्गहीनाश्च, शूलजिह्वाः, विचेतसाः; एते पान्ये च जायंते यदा राजा प्रमाद्यति; तस्माद् राज्ञा विशेषेण परित्तर्ध्वं प्रजा-हिते" (म० भा० शा० १०) । नवश कथ्यते भक्तिः, दशमा चापि मैथुनं; अष्टाहः प्रोच्यते योगः, तथाष्टां च मैथुनं; भासनान्वपि चत्वारि च अतीति-आपि मैथुने, पशूनां अनुकारेण तापंतः रज्जु संलपया; पोतो च तावन्ति,

उच्यन्ते, फल तु विपरीयते, (२३०), योगात्समाप्यते मोक्षो, मैथुनाद्
घोरबधन, योगात्कृत्यता नित्या, मैथुनात्समृत्तिर्भृदा, स्वे महिञ्चि स्थितिर्
योगात्, परानुसरण रतात्, योगात् "स्वरूपेऽनस्थान", पररूपे तु मैथुनात् ;
"सर्वं परवश तु ए सर्वं आत्मवश सुख", लभ्याऽभिवशता योगात्, पारवश्यं तु
मैथुनात्, एकस्माद् आमनोलाभ, परस्माद् आमविस्मृति, एकस्तु पाशुपत्याय,
पशुन्यावैव चापर । तथाऽप्यस्ति 'स्व भाषो'ऽय, 'प्रकृति', परमात्मन, विहाय
पाशुपय यत् 'पशु'व' याति भविष्या, ततश्च धीर 'वीरत्व', 'दिव्य' च पुन,
क्रमात् । सकेत खडु शाक्ताना अर्थ दक्षिणमार्गिणा, उल्कर्षमत्तस्तिष्ठो जीवा-
यस्या भवति हि, 'पशु', 'वीरश्च', 'दिव्य'श्च यो जीवमुक्त एव वै । धिया
ईर्येद् इन्द्रियाणि, धिय चाप्यात्मबोधत, परम्यश्च धिय रायेत्, स 'धीर' इति
कथ्यते । 'वीर' अधान् ईर्येद् यस्तु, तथैव स्वेन्द्रियाण्यपि, धृतिगृहीतया बुद्ध्या,
निगृह्यन् प्रमद्वैरिव, वीरत्वाय हित 'वीर्य' यश्च रक्षेन् प्रयत्नत, काम बोध
च दमयन्, स हि 'वीर' इतीर्यते, (२४०), 'अभ्यान्' किल इन्द्रियाण्याहु,
यतस्ते विषयान् प्रति मनो ह्याशु घटति, एव, विषयाश्च मन प्रति, 'अधास्तिष्ठति'
परिमन् स नाडीव्यूह कलेवरे, ' ऊर्ध्वमूलो ह्यध शाखो' रहस्ये 'ऽध' उ-
च्यते । मध्याया 'वीर' धीराया अवस्थायां, वृषे, ननु, प्रकृत्यैवारित सत्सेव्य-
पूर्वं अभ्युदय, तत नि श्रेयस मार्गितव्य 'दिव्य', पातोऽप्यथा भवेत्,
कामश्चाभ्युदयस्याग, धर्म्यो वैशाहिकस्त, राघवीयस्सारिविक्रश्च, न तु राजस-
तामस, "धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्ति, भरतर्षभ !" (गी०) । पथाऽदिष्टं
भगवता मनुना सर्ववेदिना—सारिविक्रमनिरस्यद्वा, धार्मिवा, ज्ञानिनो, बुधा,
दया 'मैत्री परा, स्वस्था, सुमुखा, सुस्मिता, सुता जायते सद्बिषाहास्तु सर्वदा
'वीरधीर योः, अन्ये पाशात्र कर्णोच्चारा, दर्पभयानुरा, मोघिन, कर्कशा, क्रूरा,
कामिन, कृतभापिण, स्नेहहीना, अधिश्वास्या, सर्वेषा अपि 'शत्रव', "अन्त
शाक्ताः, बहि शैवा, सभामध्ये च वृष्णवा, नानारूपधरा वीला विपरति मही
तले" । "मित्रं मिन्देर्नन्दते, प्रीयतेर्वा, सत्रायतेर्मिन्दतेर्मोदतेर्वा, (२५०) ; शत्रु
शत्रे, शासतेर्वा, श्यतेर्वा, शृणातेर्वा, श्रमते, सीदतेर्वा, श्रमे, शुचो, पशुश सूद
तेश्च" (म० भा० कर्ण० ३६)—निरक्षिरेव मित्र-शत्रवो सृताऽस्ति । "पापान्
निवारयति योजयते हिताय, गुणं निगृहति, गुणान्प्रकटीकरोति, आपन्नत न विव-

एव तु-उत्पायाः प्रजाः, पालयितुं हि याः सुप्तेन सम्यक् दक्षयाः स्युः, पितृभ्याः न-धिकाः ततः ; अन्यया बहुदुःखानां अनन्तैव परम्परा, पितृणां, तदपल्यानां, समाजस्याखिलस्य च, चिन्ता, क्षुब्धक्षामता, रोगाः, दीर्घल्यं, कलहाः, सदा, आमिषार्थं श्रुतां यद्दद्, अन्योऽन्यस्यापि भक्षणं ; कोटिशो जायमानास्तु, नदीषु जलधौ तथा, भक्षयन्ति यथा मत्स्या दुर्बलान् बलवत्तराः । काम. एव जगत्स्रष्टा, मात्रयाऽनन्ददायकः ; मात्रां अतीतोऽदानवन्, विषमं पापि सेवितः, धारणं घोर-कष्टानां, धर्मापेतः, स एव हि । अतः कामो निरोद्धव्यः, संसेव्यश्चापि भाग्या, वैवाहिकेन विधिना, गार्हस्थ्ये चापि संस्कृते, विज्ञानमृष्टधर्मानुसारेणैव च सर्वदा । 'कामे' नियमिते, सर्वं अन्यन् नियमितं भवेत् । तत्र आद्यो 'रस-काम.' तु मूलकामः स्मृतो बुधै । 'रगना' ऽतो नियम्याऽदी, "जितं सर्वं जिते रसे" (भा०);

भक्षेण जिन्विष्यसि, शुद्रकल्पस्ते प्रजायामाजनिष्यते, अन्यस्य प्रेष्य, कामोत्पाप्यो, यथा-कामबन्धो ; यदा वै चत्रियाय पापं भवति, शुद्रकल्पोऽस्य प्रजायामाजायते ; ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रतामभ्युपैतो, स शूद्रतया जिज्युषितः । एतै वै त्रयो भक्षाः, राजन् !, इति होवाच, येषा आगां (इच्छां) अपि न इयात् चत्रियो यज-मानः । अथास्य स्वो भक्षो, न्यमोधस्यावरोधाश्च फलानि धौदुम्बराणि आश्वत्यानि श्लाक्षाणि अभिपुण्ड्रयात्, तानि भक्षयेत्, सोऽस्य स्वो भक्षः, इति" (ऐत० ब्रा० ध्र० ३५) ।

एवं, तत्तद्भक्षेणैव सन्तते 'वर्ण्य'-परिवर्तन, वैदावयवेन ऐतरेयणब्राह्मणेन दर्शित । रामादीना, यज्ञ चरुणा मातृभिर् अशितेन, जन्माभूत् ; तथा विश्वामित्र-जमदग्नि-परशुरामाणामपि ; इति पौराणैर्निहासिकान्बुदाहरणानि । "ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणतामभ्युपैतो.", इत्यस्यान्याधि व्याख्या सम्भवति, यदि "तृतीयः" इति शब्दा-दनन्तरं विराम. पठ्यते ; यथा, 'ईश्वरः चत्रियः, ह हास्माद् द्वितीये वा तृतीये, परौ, पुनर्भवति', यथा चरुव्यत्ययेन ऋचीवस्य भार्या ब्राह्मणप्रकृतिकं एव जमदग्निं जनयामास, महर्षिच्यवनस्य विशेषवरदानेन, परन्तु जमदग्नेः पुत्रः पाशुरामः चत्रियप्रकृतिको बभूव ; एव चरुव्यत्ययेन, महाराजगाधे. पुत्र, ब्राह्मणप्रकृतिको विश्वामित्रो बभूव ; तथा च, 'वा', गयेवं न भवति, यदि पापं, प्रमादः, भोजने, पुनः पुनः क्रियते, तदा घन्ततिः स्थिररूपेण ब्राह्मणतामेवोपैति ; इत्यादि ।

बृहदारण्यकोपनिषदि अपि, षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे ब्राह्मणे लिखितं, "य य इच्छे-

महान्भारतयुद्धस्य कारणं मुख्यं अस्ति, यद् “आपूर्यंत मही कृत्वा प्राणिभिर्बहु-
 [भिक्षुंशं, असुरा जशिरे क्षेत्रे राज्ञां च पलदपिता , (२७०), सप्तं बलैर्बलवती
 सिक्ता भूः भृशपीडिता , पुरे पुरे च नृपतिः कौटिसंख्यंबलैर्वृतः , राष्ट्रे राष्ट्रे च
 बतसो भ्रामाः कुलसद्विजिनः ; भ्रामायुतैः पुरैः राष्ट्रैः भूमिः निर्विबरीकृता” (म०
 मा० आ० ६५; स० ५१) , येषां भारवत्ताराय, ‘ग्रहाणं’ हृदिसंस्थितं ; ‘रुद्रः’,
 क्रोधः, तदा जातः, कामस्थानुजः एव यः । साम्प्रतं चापि घोरानि प्रवृत्तानि पुनः
 पुनः युद्धानि यानि सर्वत्र, तत्र एतद् एव कारणं, अतिसंख्यामनुष्याणां, पापिनारं
 (ईशिता तथा । भारतेऽप्यस्ति बाहुल्यं नृसंख्यायाः असंशयं, दिवसे दिवसे चापि
 वर्धते सदभीक्षणशः ; तथाऽद्ययस्यसामग्री हीयते चानुपाततः ; नास्मानि घोरयाद-
 यति पूर्ववत्, सेविताऽपि, भूः ; अतिक्रपणत्, उर्वराऽपि, यत्र तत्रोपरायते ;

त्युत्रो मे शुद्धो जायेत” (वा) कपिलः पिंगलो जायेत” (वा) श्यामो लोहिताचो
 जायेत” (वा) ध्रुव य इच्छेत् दुहित्वा मे पंडिता ज्ञयेत” (वा) अथ य इच्छेत्
 पुत्रो मे पंडितो जायेत” ” स एतद् एतज् जायया सह अरनीयात् ; इत्यादि ।

एते प्राचीना मनुष्याः वेदोक्तः वा प्रवाराः अभिलषितसंख्यायुगादने अस्थित्यन्त वा
 पुराकाले, सिध्यन्ति वा इदानीं, सैत्थ्यंति वा भविष्ये, इति तु न यत् शक्यते ;
 सफलप्रकारनिश्चयस्तु साम्प्रतमपि वैज्ञानिकयवेषणाधीनः ; पाश्चात्यैश्च महान् परिधमः
 कियते ; अत्र नृकृतिस्मृतिवाग्मयीद्वरास्याभिप्रायः एतावानेव यत् धृतिस्मृतिकाराणां
 कृषीणां मतेन, एवसिद्धेन कुले एकदम्पतीभ्यां एव भिन्नप्रकृतयः चत्वारोऽपि वर्गाः
 उत्पत्तुं शक्नुवन्ति । आयुर्वेदकामशास्त्रग्रन्थेष्वपि येषुचित् इच्छायन्तत्युपायाः केचन
 सूचिताः ; न तु निश्चिताः ।

पाश्चात्यवैज्ञानिकैः सूक्ष्मबीजक(“माइक्रोस्कोप”)यंत्रैश्च बहुशः परीक्ष्य एतद् अपि
 निश्चितं यत्, मधुकरराज्ञी यदा अनुचरमधुकरैः मिलिगैः, विज्ञेयप्रधारकं एकं मधु
 भोज्यते, तदा पुंलिंगान् अल्पसंख्यकान् मधुपानं सृते ; अन्यन् मधु भोज्यते चेत्,
 अल्पसंख्यकाः स्त्रीलिंगाः मधुकर्याः, यासां एव एका नवचैदपटले मधुकरराज्ञी भवति
 साधारणं मधु अशित्वा, साधारण्याः बहुसंख्यका- मिलिगाः सरवाः सृजते । तत्रैव
 अन्यान्यपि विविधानि परीक्षानि, चाफसानां लिंगं यथेष्टं विधातुं, वन्तु क्वि-
 सन्त्येव निरन्तरं । (५०) । गर्भोधातात्प्राक् चिरकालं इष्टजनं तपथ्

गृधुभिः कर्पकैः, 'भू-पैः', मंछिष्ठानि वनान्यपि ; भ्राम्याश्चनुष्यदः चापि बहुशो हि
 विनाशिताः ; उपपातकानि मनुना कर्माणि गणितानि वै यानि, 'विज्ञान'-दृष्ट्या
 च ब्रह्मपत्तिः प्राणि हि, तानि क्रियन्ते बहुशः, लोभाच्च चादूरदक्षिभिः ; (२८०);
 "गोवधोः, ज्याज्य-संयाज्य-पारदार्य-अत्मविक्रयः ; कन्यायाः दूषणं चैव ; वार्धुष्यं ;
 धृतलोपनं ; सर्व-अकरेषु अधीकारः ; महार्यत्रप्रवर्धनं ; इन्धनार्थं अशुष्कानां
 द्रुमाणां अवपातनं ; तद्भाग-भाराम-भाराणां अपत्यस्य च विक्रयः ; हिंसा ओष-
 धीनां ; ख्याजीवोः उभिवारो ; मूलकर्म च ; मृत्या वाध्यापन-अदानं ; अपण्यानां
 च विक्रयः ; अनपक्रिया प्रणानां च, कौशिल्यस्य च क्रिया ; असच्छास्त्राधिगमनं,
 नास्तिक्यं धोपपातकम्" (म०) । एतादृशानि कर्माणि, सद्यो वा, कालतोऽथवा,
 भवंत्यापत्कराणीह, धोरं वापि, अल्पमेव वा ; महापार्यः समाप्ति एव तस्मात् संति
 तु कानिचिन् ; वैशानिर्बन्तु निर्णतं, वनानां नाशनेन वै, यथा विहन्यते चापि, तथा
 वेगो न रुध्यते सरितां गिरिजातानां, ऊपरीक्रियते ततः भूमिर्, यथा ह्यनुभूतं प्रान्ते
 पंचनदेःधुना ; कृपेहानिस्तु महती, गोवधाद् भविचारितात्, विविधेन प्रकारेण,
 दुग्धाभावस्तथैव च । महापातकमेवास्ति कन्यायाः दूषणं ननु ; मानसी विहृति-
 स्तस्माद्, उन्मादानां तथा उन्नवाः, संतप्तौ विहृतिभूयः, इत्यन्तर्धरंपरा । (२९०)
 समीपे एव तस्यास्ति पारदार्यमपि भुवं । प्यस्तीनां अधीकारे वै आकरेषु अनि-
 धंश्रितैः, तेषां तथा अतिवार्धुष्यैर्, महार्यत्रप्रवर्धनैः, काम-क्रोध-होभ-द्रोह-
 संपर्षणां विवर्धनात्, प्रसिद्धमेवारित इदानीं, विश्वपुद्गं प्रवर्धितं । 'विज्ञान'-
 रहितैर्विमैः पुस्तकाक्षरलम्बिभिः, स-हेतु धर्माः नोच्यन्ते, विद्वत्सोऽस्मात् ज्ञायते ।
 विनाहादपि भोज्येषु शौचप्राधिक्यमपेक्षितं ; भोज्याधीना यतः शुद्धिर् विवाहोस्तु
 शरीरयोः ; न पुन'जाति'-नामैव तत् शौचं उपलभ्यते । "सर्वज्ञानमयो वेदः, सर्व-
 वेदमयो मनुः" ; आहारशुद्धेर्महिमा, वेदेन, मनुना तथा, शब्दैर् बहुगभीराथैः
 पुनः पुनः उदाहृतः, "उपसृष्ट्य द्विजो नित्यं अष्टं अद्यात् समाहितः, भुत्वा
 धोपसृष्टेर् सम्यग्, अग्निः खानि च संसृष्टोत् ; पूजयेद् अशनं नित्यं, अद्याच्चैतद्
 भुवासयन्, इष्ट्वा हृष्येत्, प्रसीदेच्च च, प्रतिनन्देच्च च सर्वथा ; पूजितं अशनं
 नित्यं षष्ठं ऊर्जं च यच्छति ; अपूजितं तु तद् भुक्तं उभयं नाशयेद् इदं ; (३००) ;
 मोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यात्, नाद्याच्चैव तथाऽन्तरा, न चैवात्यशनं कुर्यात्, न
 चोच्छिष्टः क्वचिद् मजेत् ; अनशरोम्यं, अनशुष्यं, अस्वम्यं, स्वातिभोजनं, अपुण्यं,

“लोक विद्विष्टं, तस्मात् तत् परिवर्तयेत्” (म०) । “सत्त्वं अन्न-जनितो जन-वेहः” ;
 “यदन्नः पुरुषो भवति, तच्चान्नस्य देवताः” (वा० रा०) ; दुष्टान्नाद् दुष्टभावाः
 स्युः, पापानि, नरकं ततः , अस्तिद्धा भोजनाशुद्धेरैषा जन्यपरम्परा ; सुरापानान्म-
 हाघ्नानि प्रत्यक्षं प्रभवति हि । “पानं, अक्षाः, स्त्रियश्चैव, चृगया च यथाक्रमं ,
 एतत् कष्टतमं विद्याच् चतुष्कं कामजे गणे” (म०) , “ॐ अन्नपते, अन्नस्य नो
 धेहि, अन्नमीवस्य शुष्मिणः ; प्र प्रदातारं तारिष, ऊर्जं नो धेहि, द्विपदे चतुष्पदे”
 (वे०) ; “अन्ने सर्वमिदं स्थितं, अन्नमयं हि, सोम्य !, मनः, प्राणश्च ; अक्षं प्रक्ष;
 ओषधोऽन्योऽन्नं, अन्नात् पुरुषः ; अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं ; अन्नाद् भूतानि जायन्ते,
 जातान्यन्नैत वधंते, स वा षुष पुरुषोऽन्नरममय.” (उ०) ; “अन्नाद् भवति भूतानि,
 पर्जन्याद्गन्धसम्भवः” (गी०) ; “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः,
 स्मृतिलभ्ने सर्वप्रन्थीनां विप्रमोक्षः ; तस्मै स्मृदितरूपायाय तमसस्पातं दर्शयति
 भगवान् सनत्कुमारः, तं स्कन्द इत्याक्षते, तं स्कन्द इत्याचक्षते” (छा० उ०) ।
 (३१०) । आहारशुद्धेरेतावान् महिमा उक्तो महर्षिभिः ; न त्वन्म-जाति अस्प-
 श्चैत्र प्रोक्तं यत् ता तु लिप्यति । ‘शूद्राः एव हि सूद्रास्तु द्विजानां अभवन् पुरा,
 पाचनान्यान्नपानानां, भोजने, परिवेशने , द्विस्र गतिथीनां सत्कारे, राज-श्रेष्ठि आदि-
 घेदमसु , हृत्वेतद् इतिहाम्याम्यां वर्ण्यते तु पुनः पुनः । “आर्षिकः, कुलमित्रं च,
 गोपालो, दासनापितौ , एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः, यथात्मानं सनपयेत्” (म०) ;
 “अथापरस्यां दिशि भीमदर्शनो वृकोदरोऽदश्यत् सिद्धविष्मताः , अस्तिप्रवेके प्रति-
 मुच्य शाणिते, खजां च, वृवीं च, करेण धारयन् ; त्वचं च तो चर्म मयीं सुमर्दितां,
 समुक्षितां पानक रग-पाडवीः , निलासमालम्ब्य करेण चजयसं, सशृंगिवेराङ्क-
 भूस्त्रुणाङ्कुरं ; × ततो विराटं नृपमाद् पाण्डवस् , × त्वां, शत्रुहन् !, जीवितु-
 नागतोऽस्मि ; × नरेन्द्र !, ‘शूद्रो’ऽस्मि, ‘चतुर्थवर्णभाक्’, गुरुरपदेशापत्रिचारकर्म-
 कृत्, जानामि स्यांश्च, रसांश्च संस्कृतान्, मांशानि, अप्प्रांश्च यन्तामि शोभनान्,
 रागप्रकारांश्च घहृन्फलअध्रयान्, महानसे मे न समोऽरित मूपकृत् ; × ‘चतुर्थ-
 वर्णो’ऽस्मि अहं, उपशासन !, न वै घृणे त्वां पत्रं अन्यथा ईदृशं, जाल्याऽस्मि ‘शूद्रो’
 यललेति नाम्ना, जिजीविषुः त्वद्विषयं समागतः ; धृष्टिदिरस्यारिम महानसे पुरा
 चभूय सर्वप्रभुरभ्रप्रपानदः । × तमेवं उक्तो वचने नराधिपः, प्रत्यप्रवीन्मरत्यपतिः
 अहृष्टयद्, यथैव कामस्तव तत्तथा कृते, महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः.” (म० भा०) ।

इत्युदाहरणैः स्पष्टा यावत्सीद् अत्र प्रथा पुरा । निष्कर्षस्त्वत्र—‘शीघ्रं’ हि, भोजनो-
द्वाहयोः, परं, इत्थितं, किंतु तत्रैवं ‘जाति’-नाम्नैव साध्यते ; शीलव्यसनसा-
म्येन साधनीयं हि तत् सदा । (३२२; आदितः ३०७९ श्लोकः) ।

अध्याय ११

यज्ञः किं ?

(१४) प्र० “सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरा उवाच प्रजापतिः, अनेन
प्रसविष्यध्वं, एष वोऽस्विष्यन्नामधुक्” (गी०), इति प्रसिद्धः श्लोकौर्ज्यं; ‘यज्ञ’
शब्दश्च भूरिशाः, संस्कृत-‘महानि’ इत्यः ; कोऽर्थो, हेतुश्च, तत्र, कः ?

उ० विषयेऽस्मिन् पूर्वं उक्तं; तथापि पुनरुच्यते । द्वंद्वत्मिका हि प्रकृतिः ;
अतोऽन्योऽन्यं उपाध्रिती द्वंद्विनौ दृढसम्बद्धौ, पृथक्कार्यौ न कर्हिचित् ; प्रभवत्ये-
कः एकस्मिन् काले, अन्यस्मिस्तथाऽपरः ; स्वार्थस्य हृदि पारार्थ्यं, तस्य स्वार्थत्व-
मेव च ; चक्रनेमिप्रमेण पृथौ भ्रमतः खलु अहर्निशं । ‘अहं स्यां बहुधा’ इत्येषा
पूर्वं स्वार्था एव च एषा ; दम्पत्योः कामः आदौ तु ‘स्वार्थः’ एव, न संशयः ;
अपत्येच्छा पुनस्तत्र ‘परार्था’, हृदि लीयते ; न मालनं अपत्यानां, पित्रोः आत्म-
‘बलि’ विना ; ‘यज्ञस्य’ च प्रधानाद् भ्रूयते ‘बलिर्’ एव हि ; आत्मनो बलिदानं
च स्वस्य, वेदैस्तु सम्मतः सत्यो बलिः, परार्थाय स्वार्थत्यागो हि यो भवेत् ; न
स्वार्थाय परेषां तु जीवानां हिसनं बलिः ; अतो हि ‘यज्ञपुरषो’ ‘विष्णुः’, यत्
लोकभूतये स्वयान्नोऽवतरन् भूमौ, आत्मानं कुरुते ‘बलि’ । (१०) । “धीर्जयंशेषु
यष्ट्यं इति वै वैदिकी धृतिः ; अजसंशानि बीजानि, छागं नो हन्तुमहं च ; नैव
धर्मः सत्तामस्ति यत्र कथ्येत वै पशुः ”; ‘अष्टादशपुराणेषु ध्यासस्य घचनद्वयं,
परोपकारः पुण्याय, पापाय परपीडनं’; “कपाय पशुभिर्दुष्टैर्धर्मकामार्थनाशकैः, शम-
मंत्रइतैर्यज्ञं विधेहि, विहितं बुधैः प्राणघातात्तु यो धर्मं ईहते, मृडमानसः, स घा-
न्धति मुधावृष्टि कृष्णाहिमुखकोटरात्” ; “काम क्रोधादयो नाम कपायाः पशवः
रमृताः, मनुष्यहृदयाऽरण्ये धरन्तो नित्यं आन्तरा.” (म० भा०) । कामोऽजी,
महिपः क्रोधो, ऽहोऽहंकारो, भयं (मोहः) च गौः, नरस्तु अभिनिवेशो वै अस्मिता-
ममतादिभावः, ‘मेधेन’, ‘पावनेन’, पूर्वा पशूनां ‘शम’-मंत्रतः शमनेनैव, सद्-

यज्ञा सतत संभवति वै । ऋषीणां निर्णयो ह्येष शक्तिपर्वणि वर्णित (म० भा० शां०) ।
 तथा वायुपुराणेषुपि शुभाद्द कथिता कथा—“पूर्वं श्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत् प्रव-
 चनं × ओषधीषु च जातासु, प्रवृत्ते वृष्टिसर्जने, प्रतिष्ठिताया वातायां गृहाश्रम-
 पुरेषु च, वर्षांश्चमव्यवस्थानं कृत्वा, मन्नाद्य, सहितां, मन्त्रान् सचो जवित्याथ इहा
 मुग्धेषु च कर्मसु, (२०), अथाधमेधे वितते, समाजसमुर्महर्षय × कर्मव्यग्रेषु
 कृत्विक्षु, सतते यज्ञकर्मणि, × आलब्धेषु च मेधेषु तथा पशुराणेषु वै, हविवि
 अग्नीं हूयमाने देवाना देवहोतृभि, × ये इन्द्रियसात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु
 ये, तान् यजन्ते तदा देवा कल्पादिषु भवति ये, × महर्षयस्तु तान् दृष्ट्वा दीनान्
 पशुराणान् स्थितान्, पप्रच्छुरिन्द्र सभूय, कोऽय यज्ञविधिसत्त्व, अधर्मो वश्वान्
 एष हिंसा धर्मेष्वया तव, न इष्ट पशुवधस्त्वेव तव यज्ञे, सुरेश्वर ! × ते तु
 रिक्ता विवादेन, तत्समुक्ता महर्षय, सन्धाय वाक्य इन्द्रेण, पप्रच्छुश्चेश्वरं वसु,
 औत्तानपादे !, प्रवृद्धि, सदाय छिन्धि न, प्रभो ! × (राजा उवाच द्विधा वाक्य
 पक्षपाति उभयोस्तु यत्,) यष्ट्य पशुभिर्मैत्र्यै, अध धीर्ज्ञै फलैस्तथा, × एव
 हतोत्तरास्ते वै युक्तामानस्तपोधना (अध पात नृणां दृष्ट्वा युगवोपाद्, अधामुपन्)
 मिध्यायादी नृपो यस्तान्, प्रवेक्ष्यति रसातल, वसुधा (रसा)-तल वासी तु तेन
 वाक्येन सोऽभवत् । (३०) । तस्मान् न वाक्यमेकेन यद्गृह्णाति सनाये, देवान्
 ऋषीन् वा उपादाय, स्वायम्भुव ऋते मनु”, “सर्वधर्मनयो वेद, सर्ववेदमयो
 मनु, स पूर्वकोऽस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुव, अचिं यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्कार्यं
 विद् पत ” । “तस्माच्च हिंसा धर्मस्य द्वार उक्त महर्षिभि, तस्मान् न दान यज्ञ
 वा प्रदासन्ति महर्षय, अद्रोहश्चाप्यलोमश्च दमो भूतदया तप, ब्रह्मचर्यं तथा
 सत्य अनुक्रोश क्षमा धृति, सनातनस्य धर्मस्य मूल एतद् दुरासद्, × यज्ञेन
 देवान् (स्वर्गान्) आप्नोति, वैशानं तपसा पुन, मह्यण (लोक) कर्मसन्त्यासाद्,
 वैराग्यात् प्रकृतेर्लय, ज्ञानात् प्राप्नोति वैवल्य, पचैता गतय स्मृता ” × (वायु-
 पु० पूर्वार्ध, अ० ५७) । श्रेतावृत्तस्य चास्यैव पुद्गदेव, पुन कलौ, आवृत्तिप्रवरोद्
 भूयो हिंसा-यज्ञान् निवारयन् । ‘भूत्वा उपरिचर, एर्ष्वी’ पतितो वसुर्’, अत्र तु
 बहस्यार्थो भवत्येष—पुरा कृतयुगेऽभवन् धूमयद् वाण्यवद् देश, तद्द व्योम
 गमास्तथा, श्रेतादी दास्यमागम्य, ते रसा (भूमि)-स्पर्शितां ययु, कामक्रोधौ वशु-
 धातं, स्वाधपयेक्षुधात्वा प्रादुर्भूता, उत्तरेमूढा, नास्तानि भाषि आसीपुस्तदा । (४०) ।

विध्वंसित धृतेरेव अर्थो मांसशत्रुलोलुपैः, नवीना श्रुतय स्वच्छाऽनुकूला रक्षिता अपि । अर्थो गुह्यतरोऽनोपि कृष्णो न विशदीकृत , "यज्ञाना जपयज्ञोऽस्मि" (गी०), "जपश्चैवार्थभावन" (यो० सू०), "सर्वेषामेव दानाना 'ब्रह्म' (ज्ञान)दान विनिश्चयते" (म०) ; माता पिता तयाऽचार्यं प्राण ज्ञान ददत्वपि, पालन रक्षण शिक्षा, महायज्ञा, दिने दिने, स्वार्थांशस्य विना त्यागान् प्रजाया पोषण नहि, "य मातापितरौ श्लेश सहते सम्भवे नृगा, न तस्यापचिति शक्या कर्तुं वर्षंशतैरपि" (म०), "य आवृणोति, अधितयेन ब्रह्मणा, शिष्यस्य ध्रोत्र, अमृत सप्रयच्छन्, त जानीवान् पितर मातर च, त न द्रुष्टेन् कतमचनाह" (निरत०), ज्ञान तस्मै न वेद्य, यो द्रोहशीलो भवेद्, अतः ; देवो लब्ध्वा घर घातु, देवानेव हि वाधते । मनुनोक्ता 'महा यज्ञा' पूर्वमेवात्र वर्णिता, परार्थबुद्धि 'यज्ञस्य' ताव इत्येव शिष्यते, 'सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा, पुरा उवाच प्रजापति —अनेन प्रसविष्यष्व, एष घोऽस्तु इष्टकामधुक्" (गी०) ; स्वय सह एव 'यज्ञेन' जज्ञानापि प्रजापति, सहैव चापि 'यज्ञेन' प्रजा सर्वां ससर्ज स, (५०), विना 'परार्थ भावेन' प्रसृतिर् न प्रवर्धते, 'परार्थभावा' इवास्ति प्रजाम्य सर्वे 'काम' धुक्, परस्परस्य साहाय्यान्, स्वार्थयागात् तथा अशत, धर्म्य 'काम' समयाद् सर्वं सर्वैरवाप्यते । पानात् पाता, 'पति'श्च, अपि 'पिता', मानाच्च 'मातृ'ता, गर्भस्य परिमाण यन् शीयने मातृ शक्तिभिः, प्रजाताना प्रपानां हि जननान् पालनात् तथा, सर्वो वंशकरोऽस्येव 'प्रजापति'—अभिधानभाक् । 'यज्ञो' नाम, 'परार्थाय', 'महाजन' हिताय च विशेषेण हि, यत् किञ्चित् क्रियते कर्म, तस्य वै । विना च स्वार्थहानेन परार्थं नहि सिध्यति ; परार्थं साधिते, भूय स्वार्थं चैव अपि सिध्यति, आत्मस्वार्थं यत्किं कुर्वन् यजमानस्तु सद्यजि, स्वार्थं याग विना विशेष, नापत्यानां तु सभय, प्रजापति च—पितृव—मातृत्वानां च नैव वा, परस्परार्थं, स्वार्थानां त्यागेन तु विना अंशत, न वर्धन मनुष्याणो, समाजस्थितिरेव वा, 'प्रसविष्यष्व एतेनैव, अद्यमेव हि कामधुक्' । 'स्वायंयाग परार्थाय'—नून भाषोऽयमेव हि 'यज्ञस्य' तात्त्विकं रूपं, धार्मिक मार्मिकं तथा । (६०) । अत एव श्रुति ख्याति, "देवा, यत्किं अकल्पयन् प्रजापति" ; विना तस्य बलिदानेन, सभय 'देवानां' नैव, तिष्ठेत् स "स्वे महिम्नि" एव सर्वदा । कृष्णोऽप्यनुबद्धार्थं इमं एव जगौ गिरां, 'प्रजापतिः ससर्ज जांती सहयज्ञा प्रजा इमा' । षट् श्लोकार्यं उक्तं, धर्मशास्त्राश्च, घाटिका, श्रुत्यां

यतासाः, कृपाश्च, मदिराणि, सरांसि च, पांशुविभ्रामशालाश्च, तथा वै मूर्तिकागृहाः, विद्यापीठाः, पाठशालाः, चिकित्सानां तथा जलयाः, पन्थामौ, रथमार्गाश्च, पशु-
पक्षि-नर-प्रयाः, छायिनो फलिनां चापि वृक्षाणां श्रेण्यः पथि, अग्रहाराश्च,
सत्पाणि, भिक्षामोहाः, सदाप्रताः, 'आपूर्त्तं' सर्वं एव एतद् 'यज्ञस्या'न्तर्गतं ननु ।
'एवं बहुविधाः यज्ञाः विस्तृताः ब्रह्मणो (वेदस्य) मुखे, कर्मजान्, विद्धि तान्
सर्वान्, एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे । इन्द्रियज्ञाः, तपोयज्ञाः, योगयज्ञस्तथाऽपरे,
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, यतश्च सशितवताः । धेवान् इन्द्रिययाद् यज्ञान् ज्ञानयज्ञः,
परंतप !, सर्वं कर्मादिलं, पार्थ !, ज्ञाने परिसमाप्यते ; दशावज्वरतः कर्म
(निष्कर्मणि) विलीयते" (गी०) ; 'निवृत्तं' एव 'निष्कर्मं' कियते ज्ञानिना
यतः । (७०) । किंतु लोकार्थमुत्कृष्टं, समनैर्यत् परार्थिभिः, परमार्थिभिरेवापि,
स्वार्थाय व्यस्यते तु तद् विनियुक्तैः प्रबन्धाद्, रक्षि-देवलक-आदिभिः, राजभिर्,
मंत्रिभिश्चापि, तथैव एषां पुरोहितैः, यद् घस्तु सर्वसत्ताकं, कौषे राष्ट्रीयकी यथा,
एकसत्ताकमेवतत् कुर्यात् कोऽपि छलेन चेत्, यथा सर्वहितं न्यासं निधिपः
स्तोनयेत् स्वयं, तथा धर्मत्र-देवत्र-सत्राणां अत्र दुर्गतिः । "देवाः अकुर्वन् यद्,
देव्याः अविध्यन् पाप्यता तु तत्" (३०), एवं इदंमयं युद्धं साश्वतं पुण्यपापयोः ।
विवेकेन सदा कार्यं ज्ञानिना दूरदर्शिता । 'यज्ञे' सति अपरेऽप्यर्थाः रहस्याः,
आधिदैविकाः, शक्तयस्तैस्तु लभ्यन्ते ऋषिभिः, योगसिद्धयः, "तृतीयं यज्ञवीक्षायां"
भवेत् जन्म इति हि धृतिः; कानः कौषे भयं दर्पः तथाऽहं-भावः एव च, अज-
सैरिभ-गोऽश्व-नु-नामभिस्तत्र सूचिताः, तत्तन्मोक्षेषु अथ एतेषां बलिदानं क्रियेत
चेत्, मानसानां विकाराणां, विसर्तस्करणं भवेद् उत्तमं; सुकराः सर्वाः भवेयुः
सिद्धयः तदा । काम्येभ्यः किंतु यज्ञेभ्यः 'महा'-यज्ञाः पराः, कर्ता, दैनिकाः पंच,
इत्येतन् 'महा'-यज्ञेन सूच्यते । (८०) ।

धर्मसर्वस्वे ग्रीके सति, यर्थाभ्रमधर्माणां प्रतिपादनं कस्मात् ?

(१५) प्र० "न तत् परमं कुर्यात् यत् स्याद् अभियमात्मनः; यदाद् आत्मायं
दृष्टेष् च तत्परस्यापि कृतयेत्"—इत्युक्तं 'धर्मसर्वस्व'; तत् कस्माद् अज-
शिष्यते वर्णाभ्रमाणां धर्माणां विस्तीर्णानां प्रयोजनं ?

उ० यथा भीतं हि 'सर्वस्व' धेतस्य महतीऽपि च, तर्धैवात्मिकसिद्धान्तो भीतं धर्म-
दुस्वय धैः; सूत्रमूर्त्तं परं त्वेतद् व्याख्यां स्फीतां अपेक्षते, विकल्पिताऽवबोधाय; भीतं

विटपितां यथा; "संमतं विदुषां ह्येतद् समास-ध्यास-धारणं"; भाष्यं बोधाय उपयुक्तं, सूत्राणि स्मरणाय तु; विंदितेनापि बोद्धव्यं, बोद्धव्यं तानितेन च; सामान्यं अपि तु श्रेयं, विशेषाः अपि वै तथा। सूत्रं तद् धर्म- 'मर्मैव', नममं न पुनर् वपुः। 'इच्छेत्' चेति 'अप्रिय' चेति, सूत्रे शब्दौ तु यौ, तयोः स्फोटनं कांक्षितं; मा भूद् अर्थे भ्रान्ति-स्तयोर्यथा। स्पन्दते शर्करा पृक्स्मै, अन्यस्मै मरिचं तथा; न मिष्टं एव सर्वेभ्यो दयं, न च तथा कटु। यद् पृक्स्मै प्रियं, तत् तु न सर्वेभ्यः प्रियं भवेत्; पृक्स्मै-यापि कालेन रचिभूयो विभिद्यते (१०)। "क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छु, क्रमे-लकः कटकलम्पटस्तं", प्रयक्षमेतत्तु पदे पदेऽस्ति, यथा भृशं "भित्तरचिर्हि लोकः"; न सर्वथा भिन्नरचिस्तथापि; सामान्यं अप्यस्ति विशेषितेषु। स एव पुरुषो बाल्ये पृशं धारयते रचिं, तारुण्ये कांचिद् अपरां, अन्यां वयसि मध्यमे, घाघं क्ये चेतुरागमेव, वयोभेदात् क्रमेण वै, चतुर्णामाश्रमाणां तु धर्माः अस्माद् विभेदिताः। अन्येवेच्छा समस्थस्य, विषमस्थस्य चापरा, इच्छा नैकांतिका छति, नूनं आव-स्थिका हि सा; "धर्मोऽप्यन्यः समस्थस्य, विषमस्थस्य चापरा; नद्येयैकान्तिको धर्मः, धर्मो ह्यावस्थिकः स्मृतः" (म० भा०); शिक्षकस्यापराः कांक्षाः, अन्याः दंडधरस्य च, कृपकस्य तथैवान्या, धारकस्येतरालाया; आवश्यकीयांश्चाप्येषां धर्माः अनुसरंति हि; अतश्चतुर्णां वर्णानां पृथग् धर्माः प्रवृत्तिताः; शिक्षकस्यापरो धर्मो, उपरो दंडधरस्य च, कृपकस्य तृतीयश्च, सेवकस्यान्यः एव हि, अपि वै स्व-गुणानुसारिणां "गतयो भिन्नपथाः हि देहिनां"। (१०६)। सामान्यतन्मतोऽर्थोऽयं सूत्राद् प्राद्वो विपश्चिता, 'अस्य इव मे दशा चेत् स्यात्, स्वभावोऽपि तथैव च, तदा किं अहं इच्छेयं, किं च सं स्यात् तदाऽप्रियं, तदेवास्मै अहं दद्याम्, न च कुर्यां तद् अप्रियं, न अप्रियं यदि तद्दानं, न चाऽप्यकरणं तथा-समयोऽयं पुनस्तत्र विचारायोपतिष्ठते, यद्य-अप्रियः घातकस्य, बालोऽग्निं स्पर्शुं इच्छति, न पूरणीया तु इच्छा सा, न न कार्यो वधश्च सः; वर्णाश्रमाणां धर्माणां ज्ञानेन कृवाद्य निर्णयः। देश काल निमित्तानां, 'इच्छा'-पात्र-धिकारिणां, स्वभाव-शक्ति-अवस्थानां भेदैर्धर्मो विभिद्यते। धर्मधीज-स्कंध-शाखा प्रशाखा-पद्म-आदिवद् भेदाः एते; संग्रहाय सर्वेषां तु, विवेकतः समन्वयायाऽपि, कृतं वर्णाश्रम-निबंधधर्मः एतेन 'धर्म-सर्वेष'-प्रयोगो नाऽनूतो भवेत् विविधव्यवहारेषु, भिन्नोप्यवसरेषु च। "सरुद्वयः सरहस्यश्च वेदोऽप्येवो द्विजन्मगा"; (म०) 'रहस्यं' औपनिषदं

अध्यात्मज्ञानं उच्यते, 'कल्पः' तस्य प्रयोगोऽस्ति मुख्ये धर्मस्य कर्मणि, पर्णा-
श्रमाणां धर्मश्च धर्मो मुख्यतया स्मृतः, (११०), यतो धर्माः तु सर्वेऽस्मिन् अन्त-
र्भूताः हि अशेषतः, महापञ्चाश्व यज्ञाश्चाप्येतदर्थं हि कल्पिताः ।

वेदस्य च इतिहासस्य च कौटशाः सम्बन्धः, कस्माच्च ?

(१६) प्र० वेदस्य च इतिहासस्य सम्बन्धः कौटशाः, कुतः ?

उ० अलंघ्याः शक्तयः, सृष्ट्याः, श्रुत्याः, उर्मयः, आशयाः, अविद्याः, वासनाः,
मोहाः, काम-क्रोधादिवृत्तयः; तथा ज्ञानानि अनंतानि, विद्याः, प्रज्ञाः, प्रकाशिकाः
राम-द्वेषादि-तमसां, अज्ञानांप्रविनाशिकाः; तथा सर्वाणि 'कर्माणि', 'निष्कर्माणि',
अग्निः नित्यदा अव्यक्तत्वेन निर्लोपन्ते ऽप्यक्तं हि परमात्मनि, सर्वेषामेव जीवानां
चिद्रूपेण हृदि स्थिते । विभूतीनां अनन्तानां सृष्टां तु परमात्मनः अव्यक्तानां ननु
सर्वासां व्यंगनं जगदेव हि । इतिहासपुराणं च जगतां एव वर्णनं । विना व्यक्तं
तु न अव्यक्तं योद्भुं शक्येत कर्हिचित् ; यथा सूत्रं, विना भाष्यं, विशदं तु
न बुध्यते ; यथा च नियमः कश्चिद्, विना उदाहरणैरपि । सृष्टेर्विधीनां मूलानां,
नियतीनां परात्मनः, वेदेन 'सूत्र'वत्तत्त्वं क्रियते प्रतिपादनं ; इतिहासस्तु तन्नाप्यं
बहूदाहरणैरिति । "परोरकारः पुण्याय, पापाय परपीडन ; (१२०); पापाद् दुःखं
सुखं पुण्याद्"—श्रुत्या उक्तो नियमस्तु अयं ; जीववृत्तौ विना किंतु न बुद्धिमधि-
रोहति ; तस्मात् पुराणैतिहास्योर्न वेदं समुपबृंहयेत् । सर्वे वेदान्तसिद्धान्ताः, इति-
वृत्तस्तु मानवैः, शोधितैः तत्प्रयोगेण, साफल्यं यान्ति ; नाऽन्यथा ।

वेदा किं न अपौरुषेयाः ?

(१७) प्र० 'अपौरुषेयाः वेदाः' इति अस्ति 'हिन्दुयु' विद्विभः ; तद् किं सत्यं
असत्यं वा ? 'वेद'-शब्दः किमर्थकः ?

उ० अर्थो विनोप-सामान्यौ वेदशब्दस्य तु स्मृतौ; (१) एकः सांकेतिकः
तत्र, संहितानां चतुष्टयं ; (२) निष्कत्या यौगिकोऽन्यस्तु, सर्वं सगुणमेव
वै । अन्तर्गतो विशेषार्थः सामान्यार्थे च सर्वथा । 'विद्यते' हि इति 'विद्या' स्याद्,
'वेदनाद्' 'वेदः' उच्यते । महाभारतकारेण कृतां तद् शांतिपर्वणि ; "अद्भूतानि,
वेदाः चत्वारो, मीमांसा, न्यायविस्तरः, पुराणं धर्मशास्त्रं च, विद्याः, स्रोताः चतुर्दश,
आयुर्वेदो, धनुर्वेदो, गान्धर्वश्चेति ते श्रयः, अर्थशास्त्रं (शिल्पवेदः) चतुर्थं तु, विद्याः
अष्टादश एव तु ; एतासामेव विद्यानां न्यासं आह महेश्वरः, शतानि श्रीणि शास्त्राणां,

महातत्राणि सप्ततिं , नानार्थाभि च शास्त्राणि तत सर्वाणि शकर श्रोवाच भगवान् देव , कलाज्ञानानि यानि च (१३०) धनु षष्टिप्रमाणानि, आयुर्वेद च सोत्तर, अष्टादश विकल्पा ता इदानीति च शाश्वतीं, गान्धर्वं, इतिहास च, नानाविस्तरं उक्तवान्—इत्येता शकरश्रोता 'विद्या' शब्दार्थसहिता । पुनर्भेदमहत्त्वं तु तासां-मेव तु विस्तरा, ऋषिभिर्द्वयगंधर्वै सविकल्प कृतश्च ; तत् दास्यद्भ्रम्यस्यते लोके, 'वेद' एव तु सर्वदा । 'वेदा' चतस्र (चत्वार) संश्लिष्टा; वेदवादा'ब्ध(विस्तर) उस्मृता, एतेषा पारगोयस्तु स चोक्तो 'वेदपारग' "(म भा. शां अ १२२)। "मीमांसते च यो वेदान् पद्भिर्गै सविस्तरै, इतिहासपुराणैश्च स भवेद् वेदपारग" (न्यासस) । अर्थाद् 'विद्या' च वेदश्चेति अनर्थान्तरमेव हि । चतस्र 'सहिता' 'वेदा' सक्तेन, विशेषतः ; रहस्यार्थमयत्वाच्च, दुर्वेद्यत्वात् तथैव च, तासां तु 'वेद' इत्येष प्राय सक्ते उच्यते । "यावान् अर्थ 'उदपाने' सर्वत मद्भुतोदके, तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विचानत" (गी०), इति श्लोकस्य गीताया अर्थौ द्वौ सम्भविव्यत — (१) आत्मज्ञस्य न किञ्चित्तु वेदेभ्यो लभ्यमस्ति वै, गगाया प्लवमानस्य कूपेभ्य किं प्रयोजनं ? (१४०), आध्यात्मिके निष्णातस्याप्या मृतस्य सर्वदा, आमारामात्म कामस्य, निष्कामस्यापि सर्वत, तथा प्रतीक्षमाणस्य शरीरात् स्वाद् विमोक्षण, "नाभिनन्देत मरणं, नाभिनन्देत जीवितं, कालमेव प्रतीक्षेत, निर्देश भूतको यथा" (म०), "नानवास अघातव्य" वेदेभ्यो हीदृशस्य वै । (२) 'उदकाना' अगाधानां निधिर्येदन् महा 'उदधि', वेद पूर्णो महाध्याना, तद्रहस्यस्य वेदिना, हि अधिभूत-अधिदेवादि ज्ञानाना महतामपि । ज्ञानेभ्यस्तादशेभ्यस्तु सर्वदाऽस्ति प्रयोजन ईदृशि पृणा, महर्षीणा; जगत्कार्येऽधिकारिणा । समीक्ष्य च परीक्षास्यं, उद्भिपन्तेऽत्र केचन श्लोका , सदायिता शब्दा प्रयुज्यते प्रमानृभि आसैर्यपु , भवेद् एव सप्र-धायं अर्थनिश्चिति । "न स्विद् एतेऽप्युच्छिष्टा इति, न या अजीविव्य इमान् अत्वाद्, इति होवाच, कामो मे 'उदपान' इति" (छा० उ०, १-१० ४) , "कामः, इच्छातः, मे मम 'उदकपान' लभ्यते इत्यर्थं" (शाकरभा०), "अदृश्यत महाक्षुप्तृणवीरसमावृत, खमावृत्य 'उदपान'स्य कृकलास स्थितो महान्" (म० भा० अनु० १०५) , (१५०), 'अथापश्यदपीन् सर्वान् अगुष्टोदरवर्ष्मण, क्लिश्य-मानान् मन्दबलान् गोण्डे 'सद्भुतोदके'" (म० भा० आ० ३१), "यथा 'उद-पाने' महति (ऽऽमहति) सर्वत 'सद्भुतोदके', एव सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानत" ।

(सनासु० गी०); "यथा वप्रे वेतावति, सर्वतः 'संजुतोदके', नित्यं विचरणाद् याघः, तथा राज्यं प्रमाद्यतः" (म० भा० शा० १०३) ; 'महत्तावं', 'दुद्धितावं', जगद्दयापि तु यद् सदा, तदेव "विष्णुर्जिष्णुश्च मह्ना शम्भुश्च शंकरः", इति पौराणिकै-
 बोक्तव्यैः पूर्वमेव प्रदर्शितं ; तस्य प्रेरणयैवात्र 'विद्याः' प्रादुर्भवन्ति चै, हृदयेभ्यो मनुष्याणां, ऋषीणां, विदुषामपि ; सन्ति 'चापीश्वरी'भूताः जीवाः 'विष्णुवादि'-
 नामकाः, महान्तश्च महामानो महैश्वर्यैश्च संपुताः, परामनोऽनन्तसृष्टौ अधिकारियदं
 गताः, प्रह्लांढानां नियन्तारो, मानवानां यथा नृपाः ; "प्रादुः करोति धर्माथं पुरा-
 णानि यथाविधि, द्वापरे द्वापरे विष्णुः व्यासरूपेण सर्वदा; "संख्या चेद् रत्नसां
 भस्ति, विश्वानां न कदाचन ; प्रह्वविष्णुमहेशानां तथा संख्या न विद्यते ; प्रति
 विश्वेषु संति एव प्रह्व विष्णुमहेश्वराः ; " (१६०) ; कर्मणा इन्द्रो भवेत् जीवो,
 प्रह्वा वारि स्वकर्मणा, सुरत्वं च, मनुत्वं च, राजेन्द्रत्वं लभेत् नरः, कर्मणा एव
 शिवत्वं च, गणेशत्वं तथैव च" (दे० भा० स्क० ९) । यथोक्तं ब्रह्मसूत्रेषु, देवी-
 भागवतादिषु पुराणेष्वपि ; ते चापि बुधान् आविश्य कुर्वन्ते दास्यणि आविः, मनु-
 ष्याणां शिक्षायै हितकाश्यया ; तानि अभिदुत्य दैत्यैश्चाप्याविष्यन्ते हि पाप्मना,
 "भकुर्बन् खलु यद् देवाः आविष्येन्तत् तु पाप्मना, देव्याः सपदि अभिब्रुव्य" (३०),
 इति अस्मि भौपनिषदो भुक्तिः । अहिताय प्रयुज्यन्ते हितस्थाने च, भूरिताः ; यथा
 वेदास्तु अहिंसायाः हिंसायै र्व्यतिताः अपि । 'अपौरुषेय'-वाद् अथ 'तैचनार्थो' हि
 केवलं, अद्यापयति वेदानां उत्कृष्टत्वं, अपेक्षया । 'अपौरुषेयः' पुरुषः स्वयमेव यदा,
 तदा सन्नेमापौरुषेयं, यद् किंचिज् जगतीगतं । (१७०) । परमात्मा स्वयं चैव
 'परमः पुरुषः' स्मृतः ; महाभूतानि सर्वाणि, गुणस्तेषां तथैव च, शब्दस्पर्शादयः
 सर्वे, प्राकृताः यैकताहाया, सामान्याश्च विशेषाश्च, सर्वे 'प्रह्व'-कृताः इति ; सर्वे-
 अपि 'पुरुषाः' (मनुजाः) 'तस्य' षाष्टपुत्तलिकाः इव ; तेनैव निर्मिताः सर्वे ;
 'ऽग्नीषी' निर्मितयः तु याः संसृती प्रतिभासते, ताश्च 'तस्यैव' मूलतः । मानवं
 याद्यां सर्वं, स-वेदं, सावंभाषिकं, 'अपौरुषेय'मेवातः ; 'पौरुषेय'मथापि वा, यतो
 हि संहिता-मंत्राः अपि 'दृष्टाः' महर्षिभिः । नैको भावो, विद्यारो वा, उप्युपानिद
 वा, उद्यमोऽपि वा, नासंख्यजायचित्तेषु न उदितो यः पुनः पुनः ; न च शब्दो,
 ष्यनिर्वापि, यो न स्यात् सार्वकालिकः ; अनन्ते चिन्मये जाये सर्वानुभवसागो,
 श्रैकालिकः अनुभवाः सर्वे सन्त्येव सर्वदा ; "अद्यास्य, भवनुभूतोऽर्थो न मन

स्मद्भूमिर्हति ; स सर्वधीवृत्त्यनुभूतमर्वः" (भा०) ; "विभक्तिं सर्व-नाम-रूप-
 कर्माणि ब्रह्म एव हि" (३०) ; "अविग्रजातः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ;
 कर्मजानि शरीराणि, शरीरऽकृतयन्त्रथा ; (१८०) ; महाभूतानि नित्यानि
 भूताधिपति-संश्रयात् ; तेषां च नित्यसंवासी, न विनाशो विद्युज्यतां" (म०
 भा० आश्रमवा० अ० ३६) ; अचलोऽधिपतिः स्थाणुः सर्वगश्च सनातनः
 (गी०), नित्यानि, आविस् तितो-भावेद्, भूतान्यपि च सर्वदा । 'वृट्स्थ'-नित्यता
 एकस्मिन्, अपरेषु 'प्रवाहिणी' । सति एव, 'पौरुषेयं' किं वक्तुं शक्येत तावतः ?
 प्रत्येकस्यापि कार्यस्य कारणं किञ्चिद् इष्यते ; तत्कारणं स्वयं कार्यं भवत्यन्यस्य
 कस्यचिन् कारणस्य ; एवं अस्ति ह्यं अनन्ता एव परम्परा, कार्याणां कारणानां च,
 मितानि एव तु यानि वै । अमितं कारणं त्वेकं, निदानं, द्यादिकारणं, सार्वत्रिकं,
 सार्वदिकं, सर्वकारणकारणं, सर्वव्यापि, सदाव्यापि, सर्वेषां प्रेरकं परं ; 'अपौरुषेयं'
 तच्चास्ति, 'सार्वपौरुषं' एव वा ; 'परमः पुरुषः' सोऽयं, 'सर्वेऽपि पुरयाः' सर्वे ;
 कार्यं तस्यैव सर्वं, यत् किञ्चिद् भवति कुत्रचित् ; 'अपौरुषेयं' इति वा, "पौरुषेयं"
 इति वा, सर्वं हि शक्यते वक्तुं, जगदन्तर्गतं तु यत् । प्रसंगतः इदं चाख्यं—
 'कवौ' 'तस्मिन्' 'परे' सति, सर्वज्ञे सर्वधीवृत्तौ, केषांश्चिद् शब्दपाठिनां क्रोड्यं
 'मौलिकता'-गर्वः, कोऽपूर्वात्-अगो महान् ! ! (१९०) । यत् किञ्चिदपि सच्छाब्दं
 सग्नानप्रतिपादकं, 'विद्या'-अविच्छरणं नूनं सत्सर्वं परमात्मनः ; तथा 'विद्या'ऽपि,
 प्रत्येवासग्नानेषु आविद्-आ-ऽयते । ज्ञान विज्ञान-शास्त्रेषु यत्तथ्यं प्रतिपादितं,
 'पौरुषेयं' न केनापि वक्तुं तदिह शक्यते ; आसौस्तु पुरुषः, काले काले, तत्
 तत्त्वदर्शिभिः 'दृष्ट'मेव, तथैवान्यैः, 'श्रुतं', 'सूक्तं', 'स्मृतं', तथा ; न 'कृतं' खलु
 केनापि, नऽदौ केनापि 'निमित्तं' । यद्द्वयं च, महार्थं च, यच्च विसयकारकं,
 बहुना अपरिचितं, 'प्राकृतातीतं' एव च, 'लोकोत्तरं' तदेव इह 'अपौरुषेयं'
 इति ह्यंते ; संकेतार्थं प्रकृतोऽयं शब्दो, न खलु तावतः । यथा एव 'अलौकिकी
 बुद्धिः', 'लोकतीतः पराक्रमः' ; लोकजन्मके 'तु संसारे सर्वं यद्यपि वस्तुतः ।
 द्वौ द्वौ मिलित्वा, चत्वारः ; शतं च, दशधा दश ; सौह-अश्मनोः घट्टनाच्च,
 संशानां घर्षणात्तथा, गृहेषु उत्पाद्यते वद्धिः, दावाभिर्जायते घने ; दुग्धपानाद्
 भ्रूवेष् पुष्टिः, विषपानान् मृत्तिस्रया ; इतीदृशानि तप्यानि 'पौरुषेयाणि'
 सन्ति किं ? 'द्वयंते' पुरुषैस्तानि, 'त्रियंते' पामात्मना । "न अमन्त्रं अक्षरं

किंचिन्, न च द्रव्य अर्णोपय", मयत्वं औपधत्वं च 'अर्णोस्तेय' द्वयं तल्लु ।
 (२००) । विधातु विहितान्येष तादृकतथ्यानि जज्ञेपत । प्रकृते निषमाः
 सर्वेऽपौरुषेयास्तु मुस्फुट, तेषां च वर्जितं शब्दैस्तादृशं हि भविष्यति । अनन्' हि
 जगद् धम्माद् अनन्त तस्य 'वेदन', "वेदा अनन्ता" इत्येव वेदेऽप्युक्तं म्य
 तत । रूपयो नहि कर्तार तेषां, द्रष्टार एव हि । "इष्ट, दत्त, तपो, ऽधीत,
 घतानि, निषमाश्च, ये, स्वर्गं एतद् विनाशान्तं, ज्ञानस्यान्तो न विद्यते" (म०
 भा० अश्व०), "इष्टं च मे स्याद्, इतरच्च न स्यात्, एतत्कृते कर्मविधिं प्रवृत्त,
 इष्टं हि, अनिष्टं च, न मां भजंता, एतत्कृते ज्ञानविधिं प्रवृत्त, त्यज धर्मं
 अतद्वेषाद्, अपर्मं चाप्यलिप्यथा, उभे सत्वानृते सुदृष्या, बुद्धिं परमनिश्चयात्,
 अनृतं त्यज सत्येन, सत्यं चोभयदर्शनात्, उभे सयानृते त्यक्त्वा, येन त्यजसि
 त त्यज" (म० ना० शांति०), "एष त्रिषो महिमा माह्वणस्य, न वर्धते कर्मणा
 नो कनीयान्, तस्यैव स्यात् पद्विन्, तं विदिद्या न लिप्यते कर्मणा "पापकेन"
 (बृहद् ० उ०), "तन्न एवे सुवती विरूपे (रूप रहिते, विकृति रूपे वा, विला
 ऽविद्ये परमात्मन) अन्वाक्राम वयत पणमचूत (पद्मप्रहयुत, पृष्ण्या सह सप्तप्रह,
 सोरसप्रदाय, देह वा पादकौशिक) , प्राण्यास्तन्तुँसतिरते, घत्तेऽन्या, न अप
 वृत्ताते, न तमाते, अन्त' (अथर्व० १० ७, ४२), (२१०) । अपौरुषेया विद्या चापि-
 अविद्या चापि, उभे अपि, त्पौरुषेयं जगत्सर्वं कार्यमस्ति, न सशय, जगदन्तर्गत
 सर्वं परिहृविद्वाद्मय, तथा अपौरुषेयमेयान्ति, पारमार्थिकदर्शनात्, प्पापहारिक-
 दृष्ट्या तु यद्गुणाय, महोत्तम, असाधारणमेवापि, पौरुषेयं तदुच्यते । (२१२,
 आदित ३२९२ श्लोका) ।

१२ अध्याय'

धर्मग्रन्थेषु लभ्यानि जन्मवर्णयोपपन्नानि वापमानि किं न मान्यानि ?

(१८) प्र० लभ्येषु धर्मेग्रन्थेषु, 'जन्म वर्ण' समर्थाका श्लोकास्तु ग्रह्य

सति, स्वल्पा 'वर्णस्य कर्मणा', न मान्य 'जन्मपक्षीय' ष्यपीणां किं अतो मत ?

उ० "नयथाऽयवर्णो वेदाः, धार्ष्ट्य चेदधिंशति, सहस्राध्या साम-
 वेद, यजुरेकतादृक" (पतं० महाभाष्य), सर्वमेतद्विगलित, किंचिदेवा-

वशिष्यते । “ब्रह्मा ऽध्यायमहस्याणो शतं चक्रे स्वबुद्धिर्ज, यत्र धर्मः, तर्ध-
 वाधः, कामश्चैवानुवर्णितः, चतुर्थो मोक्षः इत्येव पृथगर्थः पृथागुणः । युगानामा-
 युपो हाम विश्व, भगवान् शिवः”, दशाध्यायसहस्रैस्त्वन् महष्टास्र समक्षि-
 पत् । सहस्रैः पंचभिश्चापि सच्चिदेष पुरंदरः । बृहस्पतिस्त्रिस्ताहस्रैः, सहस्रै-
 णैव च उशनाः” । (म०भा० शा० ५८) तदाध्यायसहस्रं च प्रति एव उदा-
 नसं गतं ; मर्त्यलोके न कुत्रापि केन चाप्युपलभ्यते । ‘वृद्धो मनुः’ ध्रूयते च,
 लभ्यते न तु साम्प्रतं । इतिहास-पुराणं च “शतशोटी-प्रविन्तरं” आदिकाले
 ऽभवच् चेति ध्रूयते; न तु लभ्यते । आयुः-काम-अर्थ-शाखाणां ग्रन्थाः प्राप्यास्तु
 ये ऽधुना, आदौ तेषां सल्लु सर्वेषां कथ्यते चेदृशी कथा ; कोटिशो विन्तरस्वासीत्,
 युगहासात्तु ह्यम्यता । (१०) । एतेषामर्थवादानां अर्थः एकस्वरूपं हि, यत्,
 शीलस्य भारतीयानां हाम्पाद् विद्यापि अजिदसत् । भूयांसो लोपिताः ग्रन्थाः
 भाषाः, स्वल्पाः तु दोषिताः ; अनार्थश्चानुदात्ताश्च नवीनाः लिखिताः, भृशं शील-
 शक्ति बुद्धि-विद्या-औदार्य-साद-भनुरूपिणः । स्वल्पान्येव हि रहानि, लोप्टकुड्वं
 तु भूरिज्ञाः ; प्रकृतोर्निबभो ह्येष, किमाश्चयं अतो, यदि स्वल्पाः ह्यभ्याः ‘कर्म-धर्म’-
 श्लोकाः, भूरि तथा इतरं ? अन्यद् अत्र विचार्य च; सर्वे हृदमयं जगत् ; प्रत्येक-
 विषये तस्मात्, पक्षो द्वौ सगभविष्यतः ; उत्तरे च, प्रति प्रथं प्रथं, द्वे भयतरतथा ;
 पक्षपातेन चाप्यन्त पक्षस्यैरस्य, तत्र वै, भ्रदयति व्यवहारश्च, विवादा. प्रभवति
 च ; अत एव हि निर्णयं प्राप्ते. सर्वार्थदर्शिभिः, “शाश्वयेन्मध्यमां वृत्तिं, अति
 संयंत्र यजंयेत्” ; “अतिवादां न्नितिर्धंत, नागमन्येत कंचन” ; (म०) ; “आत्म-
 मीड, आत्मरतिः, मिथावात्, विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी” (उ०) ;
 “उभय (-‘अति’-) कोटि-रशदिनी प्रकृति., पुरपः मध्यस्थः” (भावप्रकाशः) ;
 (२०) ; “यस्मिन् धितद्गतयो ह्यनिशं पतति, आनन्दमाग्रमधिश्चरमहं प्रपद्ये ;
 तस्मै ममुकद्विरदशकनये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे” (भा०) ; “तदेजति,
 तद्वैजति, तद् दूरे, तद् अन्तिके, तदन्तर अरय सर्वस्य, तद् सर्वस्यास्य
 वासतः ; अपोरणीयान्, महतो महीयान्, आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायां,
 तं अमृतः पश्यति, पीतशोको, धातुः प्रसादान्, महिमानमात्मनः ; पुनं संयद्दाम
 ह्यापक्षते, पुनं सर्वाणि वामानि अभिसविशन्ति” (उ०) ; सर्वाणि वामानि
 अभिलानि चैत्रं, सर्वाणि संयच्छति तानि चाधं, मनीषिणोऽतः प्रवदन्ति संयद्-

वामेति नाम्ना पुरुषं पुराणम् । “न निरोधो, न च उध्वानं, न बन्धो, न च मोचनं, न मुमुक्षुर, न वा मुक्तः, इति ष्टया परमार्थता ; न पुण्यं न च वा पापं न ऊर्ध्वं, नैवापि अधोगतिः, न सुखं, न च वा दुःखं, इत्येषा परमार्थता ।” एको, नाना; प्रथमं, माया; विद्या, ज्ञेया; शमो, भ्रमः ; सामान्यं च, विशेषश्च; देवं, पौरुषमेव च ; नर्थ्यं, मिथ्या च; सद्, असद्; निद्रा, जागरणं तथा ; अहर्, निशा ; भ्रमः, मोडा; कामो, नैष्काम्यमेव च ; प्रवृत्तिश्च, निवृत्तिश्च; कर्म, निष्कर्मं वै तथा । (३०) ; “द्विविधं श्रूयते वाक्यं, कुरु कर्म, त्यजेति च”, “कर्मणैव हि संसिद्धिः”, “विद्ययाऽमृतमश्नुते”, “नियतं कुरु कर्म त्वं”, “ज्ञानवान् मां प्रपद्यते”, “ज्ञानयोगेन संख्यानां, कर्मयोगेन योगिनां”; प्रकृतिर्, विकृतिश्चैव; प्राधान्यं, तौष्यं एव च ;—इद्वान्यसंख्यानोरंशि दृश्यन्ते जीवने सदा ; इद्विभ्यामुभयाभ्यां च कार्यमस्ति गुणां मुहुः । द्वाभ्यामेव हि वक्ष्याभ्यां रयस्य स्याद् यथा गतिः, एवमेव समाजस्य व्यवस्थायां अपेक्षिते, ‘सुख्य’-‘गौण’-स्वरूपेणाशुभये, ‘कर्म’-‘जन्मनी’ । चारं चारं पूर्वमुक्तं, ‘कर्म’ ‘जन्मानुसारि’ चेद् कस्यापि, अवश्य वर्णनं भजेजन्मानुसारि तः ; नो चेद् पूर्व, तदा तु स्यात् ‘कर्मणैव हि वर्णता’ । बाधकैः सर्वदा उत्सर्गाः अपवादैर् अनुद्रुताः ; उभयेऽपि भवेयुस्ते मान्याः, हेतुविशेषतः, सामान्यश्च विशेषाश्च, स्वस्मिन् स्वस्मिन् स्थले स्थले ; “अपवादो ननु उत्सर्गं व्यावर्तयितुं ईधरः” (३७० १५,७) ; अपवादी यत्नीयान् वै उत्सर्गात् स्वस्थले मिते ; उत्सर्गस्तु प्रभवति साधारणतयाऽन्यतः ; सामान्यशास्त्रं उत्सर्गं चकि साधारणं, पुनः, (४०), विशेषशास्त्रेण तु तद्, यत्र तत्र, हि बाध्यते, अवस्थानु विशेषानु, विशिष्टैः कारणैरपि ; एतेऽपवादाः स्वीकार्याः, अनुमान्यास्तथा सदा, प्रसङ्गेनापि मनसा ; संवर्षां दारुणोऽभ्यधा, उत्सर्गेषु अतिनिर्वन्धाद्, अपवादावहेलनात् । अपवादोऽपि निवृत्तः, उत्सर्गो नियमो यथा । परेण नियमेनैव नियमो बाध्यते ऽपरः, इत्ययं चापि नियमः प्रकृतेरेव दृश्यते । आचाराणां तथा भेदाः दृश्यन्ते तु सहस्रशः, ‘हिन्दूनां’ वै प्रतिपद, त्रिसहस्रास्तु जातिषु ; यद्येतां वर्णनं कुर्यात् कोऽपि, ग्रन्थो महान् भवेत् । प्रत्यक्षमपि सति एवं, मूढप्राहो दृष्टो महान्, ‘शुद्धो ममेव-शाचारः’, ‘पवित्राहमेव वै’ । अदृष्टा-भेदतो इद्वी, प्रतिद्वी ततोऽभ्यधा, प्रभूतत्वं अवाप्तौति, चरनेनिक्रमेण हि । प्रकृतेर्विकृतिश्चैव ; विकृतेश्चापि संस्कृतिः ; संस्कृतेश्चापि विकृतिः ; सर्वासां

प्रकृतौ एव , चरुवर्तिनि ससारे भवत्येव पुन पुन , एवमेव एकराले तु, यलीयो 'जन्म' वै भवेद् , अपरन्मिन्मथा काले, यलीय 'कर्म' एव हि । (५०) प्रतिष्ठितार्थमर्थादे समाजे, सुव्ययस्थिते, कुलेषु एकैक धर्मेषु प्रवृत्तेषु अव्यतिक्रम, स्वभाव-गुण धर्माणा 'जन्म' हेतुर्भविष्यति । मर्षादासु विनष्टानु, प्रवृत्ते वृत्ति-सकरे, ब्रह्मचर्ये च विप्लुष्टे, व्यभिचारे च विवृत्ते, (मोक्षधर्मे भरद्वाजो व्याजहार यथा भृगुम्, "सर्वेषां सखु वर्णानां दृश्यते वर्णसंस्तर " म० भा० शा०), लुप्ते कृष्याधिकाराणा विभागे, धर्म-कर्मणां, श्रमाणा च तद्दर्शना, जीविताना तथैव च, वैशिष्ट्याना राधनानां सकरे सर्वत सृते, वर्णैव हि वर्णैव निर्णयो भविता भूव, सस्वाराय समाजस्य, व्यवस्थायै पुनन्मथा । अथ ननु महान् दोष जन्म वर्णसंग्रहे भूव, 'जन्मनैवाहमुचोऽस्मि, नीचस्य चैव जन्मना', 'त्वद्गृहे त्व पवित्र स्या, पवित्रोऽह तु भद्गृहे', 'यथा श्रेष्ठ पवित्रोऽह तथा नैवान्यजातय', इति भावाः भवत्यस्मात् चतुर्दिग्द्वेषमारिण । नैकोप्यणु शरीरेऽस्मिन्, 'शरीरमाणे' पदे पदे, दोऽमख्य ऋटि योर्नैषु भ्रान्तो न उच्चावचासु वै, वैदङ्गमीषु, पाटीषु, कौर्माषु, जलजासु च, शौकरीष्वपि, वार्माषु (वृमीणा), दैवीष्वपि, पुन पुन , सर्वाण्यपि शरीराणि पचभूतमयानि हि, पचम्य एव जायते, पुनर्याति च पचता, प्रयक्ष प्रयह चैव परीवर्तोऽत्र 'खाद्य' यो , विष्टा ओषधीना 'साद्य' च, अपि अत्र ओषधीना नृणा , ("ओषध्य फलपाकाता", गोधूमचगकादय , म०), "स्थानाद् यीनाद् उपटम्भान् निस्स्यन्दान् निधनादपि, काय आधेय शौचत्वात् , पडिता हि अशुचि विदु " (यो० सू० भा०), "अस्थि स्थूण, स्नायु युत, मास शोणितल्पन, चर्माधमद, दुर्गन्धि, पूर्ण मूत्र पुरीषयो , जराशोकसमाधिष्ट, रोगा-यतनमानुरं, रजरवल धनित्य च" शरीर मागव सदा (म०), एतादृश्या अव स्थाया, देहाना, जगतन्मथा, 'अहमेव पवित्रो,ऽह अस्पृश्योऽस्पृश्यजातिभि , शुद्धोऽभिजनवानसि'—कोऽयमेव मदभ्रम ?

शुचि अशुचिशब्दौ निरर्थकौ किम् ?

(१६) प्र० तर्हि शब्दौ किं एतौ तु, 'शुद्धो अशुद्धो', निरर्थकौ, 'अपवित्र-पवित्रश्च' अपि, 'अशुचि शुचिद्' एव च ?

उ० सैव, सदैव सापेक्षी किंतु, नैकान्तिकी हि, तौ । नहि अपिद्धा अशुचि तया, शुचिता त्वमि कुत्रचित् , मलं स्थित सदा नून अपि द्विजतमादरे , अतो

जात्यु-पो-पो प-जातीनां तासां नास्ति स्मृती प्रमा । यथा हि—प्राहणाः संति,
 गौडाः, वांग्याश्च, गौजराः, काश्मीरकाः, नाग्युदियाः, कौङ्काः, मालयास्तथा, सार-
 स्वताः, द्राविडाश्च, अपि औदीच्याः, मैथिलाः अपि, महाराष्ट्राः, कान्यकुब्जाः,
 शरयूपारकास्तथा, तेलुगू-त्वल-कालिङ्गाः, शाकद्वीपिनः पूव च ; प्रायसो देशभेदेन
 जातास्ते भिन्नसंज्ञकाः ; विवहन्ति न चान्योऽन्यं, न भाशयन्ति परस्परं, स्वं स्वं श्रेष्ठ-
 तम चापि प्रत्येकं पलु मन्वते । क्षत्रियाश्चापि शतधा संति भारत-भूतले ; सूर्य-
 वंशिनः पूर्वके, ह्यपरे सोमवंशिनः, रघुवंशभवाश्चान्ये, यदुवंशभवाः परे, सोलं-
 किनः, प्रमाराश्च, चोहानाः, चैतघारकाः, शीशोदियाख्याश्चैवान्ये, राटोरारयान्तथा-
 जरे, वितेनाः, डोगरा, यापा-गुरट्-इत्यादि नामनाः ; उपवीतं धारयन्ति केचिन्,
 नैव तथाऽपरे । (१००)। वैश्याश्च शतधा ह्येवं भारते साम्प्रतं स्थिताः; खंडेलवालाः,
 श्रीमालाः, जायम्बालालयैव च, अग्रवालान्तथोस्वालाः, चूरुवालान्तथाऽपरे, वीसा-द्रसा-
 शैनिहार-रोहूतगी-सेठ-चेटिनः, रीतिभिर्भाषणैर्दशैवैशरिष्टैश्च भेदिताः । मय्यी कायस्थ-
 भेदाश्च, साध दोसाधरास्तथा, भवन्ति बहवश्चान्ये, 'गणनायां' तु येषकिनाः, क्षत्रियान्
 वा ऽथ वैश्यान्वाते आत्मनः तु मन्वते । तथैव शतधा शूद्राः प्यासाः भारतभूमिषु,
 माली-कुम्हार-भवालाश्च, अपि ऊँटहार-गदेरियाः, सुनाराश्च, लुहाराश्च, टटेराश्चापि,
 जाटवाः, कोरी, कुम्भी च, काठी च, कुर्मी चेत्यादयो बहु, एतेषु केचिदात्मानं स्व-स्व-
 गृह्यगुरूपतः, वैश्यान्वा, क्षत्रियान्वापि, ब्राह्मणान्वा तथा पुनः, देशकालानुसारेण
 मन्वते हि, यथोचितं । विवादोऽपि महोस्तत्र प्राते प्राति विजृम्भते, 'ब्राह्मणेतरव-
 णानां' 'ब्राह्मणानां' तथान्तरे; 'ब्राह्मणाः' वयमेवात्र, सर्वेऽन्ये शूद्रजातयः, आशु-
 हन्त्येवं एकं तु, तन्नान्ये च विरुन्धते । (११०) । एतानि जाति-नामानि न 'स्मृ-
 तानि' तु कुत्रचित् स्मृतिकारैरू, न चैतासां विवादशमनाथ च निदेशः कोपि लिखितः,
 षणानां निर्णयाय च । "नस्मात्, कौन्तेय! विदुषा, धर्माधर्म-विनिश्चये, बुद्धिमास्थाय
 लोकेऽस्मिन्, धर्षित्तथ्यं कृतात्मना; × न धर्मः परिपाठेन शक्यो, भारत !, वेदितुं"
 (म० भा०); "समाप्तानेन कृष्टा तु, शक्या लक्षणकर्मणा, समाप्तिः सर्वधर्माणां"
 —आयस्योऽयवैरिषिः (धर्मसू०) । सामान्यैर्लक्षणैरेव धर्मरूपं तु पुष्यते, अयं-
 लयेयाः विशेषास्तु प्याण्याऽकांक्षाः पदे पदे । अनशविदं छलेन एव सत्यं, तत्परिपा-
 लयेत्, आत्मार्थं च, परार्थं च, सर्वथा सत्यवाद्, नरः; "नास्ति सत्यात् परो धर्मः, न
 सत्याद् विद्यते परं" (म० भा०)—साधारणोऽयं उत्तमर्गः ; सापवादस्तथापि अस्ती ;

‘सत्यस्य पवनं श्रेय , सत्याद् अपि हि यदेत् , यत्कोहित आकृत तत्सत्यमिति न धृत ’ (म० भा०), “न नर्मयुक्त अदृत द्विनमि, प्राणाव्यये, सर्वधनापहारे, न स्त्रीषु (अबुद्ध्या इटिनीषु अकार्यै), पदानृतानि आहुर् अपातकानि” (म० भा० गाति०) । आपलम्बोक्त सूत्रस्य तु घृतद् एक निदर्शनम् । (१२०) । भूक म्पेनेव महता यथा विध्वंसिते पुरे, शिष्टशरदि सगृह्य, नच निर्मायते पुर, हिन्दू समाजस्य तथा नचनिर्माणमीप्सित । “तपो-वीत-प्रभावेस्तु, ते गच्छति, युगे युगे, उत्कर्षं चापनर्षं च मनुष्येतिवह जन्मत , गृह्ये आह्वयतामेति, माह्वयधैति शूद्रता, × कुलान्यकुलता याति, कुलतामकुलानि च” (म०) । सम्वाधे सकुले जाते, जातानां, धर्मकर्मणां, विना पुत्र सस्करण ममापस्य, न नो गति ।

आसर्द्धितमार्गेण, कर्मवर्णाव्यक्तेन च, सञ्जल सभवत्यद्य, जत सगामका यदि ह्युद्युधेरेन् फटिं यथा, स्वान्त कृष्या रट तथा, “भविष्यतोमेव मन कृत्वा सतत अव्यथा ” (म०भा०), प्रचरेयुश्च सर्वत्र, बुद्धयन्, शंकरादिषु, सिद्धास्तान् स्वापयन्तश्च कर्मवर्णनिबधनान्, बोधय तश्च, तावेपु तेषा, सर्वान् जनानपि ।

“अन्नतानां, अन्नप्राणां, जातिमात्रोपजीविनां, सहस्रान् समेताना परिषाव न विरते, य यदति समोभृता मूरां धर्मं, अतद्विद्, तपान् ज्ञतथा भूया तदक् एन् अनुगच्छति” (म०), (१३०), “सर्वेषां च सुहृद्विष्य, सर्वेषां च हिते रत , कर्मणा मनसा वाचा, न धर्मं यक्मर्हति” (म०भा०), ‘धर्माधर्मौ न परत ‘आद्यो ह्य’ इति वादिनी; न गपवां, न पितर, देवा आचक्षते नहि, ‘धर्मोऽय, वाप्यधर्मोऽय’, लोके प्रत्यक्षता गता , सम्यग्विनीता , ‘वृद्धजयां’, आसपतो, छलोलुपा, अदाम्बिका प्रशंसति च, न धर्मो भवेद् ध्रुव, य पुनाते तु गर्हन्ते, सोऽधर्म इति निश्चित ” (आप० धर्मसू०), निघण्टुार्थं अर्त्तानां अर्त्तु योचो भवेत् तु य, अर्त्ते च महायार्थं आर्त्तं, ‘आर्त्तं’ स उच्यते । पर्यायेषु ईश्वरस्य, ‘आर्त्तं’ निघण्टे किल पठ्यते, “आर्त्तं ह्ंशरपुयो” ऽस्तीति, एष ईश्वरक मत, स्वामिनि ‘ह्ंशर’ शब्दोऽय, ‘अर्त्तं स्वान् स्वामि-वैदययो” । “वत्संघ आचरन् काम, अकार्यं अनाचरन्, तिष्ठति प्रकृतञ्चारे च स आर्त्तं इति स्मृत ” (शब्दकोश महाविधि) । “वृत्तेन हि भवत्यार्त्तं, न धर्मेन, न विद्याया” (म०भा०), “न र्त्त उहोपयति प्रज्ञात, न र्त्तं आरोहति, नार्त्तं पति, न दुर्गतो ऽस्तीति करोति अर्त्तं, त आर्त्तसिद्धिं सुहृद् आहुर् आर्त्तं , न स्वे सुर्ये वै

कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दु रे भवति प्रहृष्ट , दत्त्वा न पश्चात् कुरुते ऽनुताप,
 त आर्यशास्त्रेण घटति अधर्षायां " । (१४०) । "समपिण, धर्मसामा,
 युक्ता, लोमहिते रता, अरुक्षाश्च, तथाऽयुक्ता " लोमनिर्णयकर्मणि, निर्णयति
 यथा, आचार स एव स्यात् सुखसम्मत (तै०उ०), यथैव परिकल्प्यते, लौकिके
 राजशासने, 'वानून'-इति तथा धर्मां, 'असेम्बली-कौन्सिल'दिभि । मौर्य-
 साम्राज्यकालस्य, गुप्तानां समयस्य च, तादृशपत्रेषु दत्त्वोऽप्य, 'आयुक्त' इति,
 लभ्यते, 'कायस्थ'श्च, 'नियुक्त'श्च, सकेतौ इतरी तथा, लोकस्य प्रिय, 'आयुक्त',
 प्रजाभि स्वीकृत, वृत ; अधिकारे 'नियुक्त'स्तु, यो राज्ञा एव नियोजित',
 'कायो' हि लेखशालाऽभि, पत्राणा यत्र सचय, सम्बन्धिना शासनस्य,
 'काय'स्य 'तत्र य स्थित, कुरुते लेखकार्यं च, पत्राणा चापि रक्षणं । "कार्याकार्य-
 विमर्शेषु विधिकिम्मा भवेद् यदि, यथा वर्तयुर् आयुक्ता, घत्तितव्य तथा" एव
 तु (तै०उ०प०) । 'क' आत्मा तु अयते यस्मिन्, देह काय स उच्यते, 'कायो',
 'दपतर', इत्येव देहो वै शासनशासनः । व्यवहारेण शाखाणि, व्यवहाराश्च शास्त्रत,
 ये शोधयति कालज्ञा, धर्ममर्मविदो हिते । "अनाज्ञातेषु धर्मेषु, कथ स्याद्, इति
 चेद् भवेत्, य 'शिष्टा' ब्राह्मणा ब्रूयु, स धर्म स्याद् अशक्ति, धमेणाधिगतो
 यस्तु वेद, समरिबृहण, ते 'शिष्टा' ब्राह्मणा ज्ञया, श्रुतिप्रत्यक्षहेतव्य " (म०),
 "इतिहास पुराणाभ्या वेद समुपगृह्येत्, यस्मात् पुरा हि अनति इद्, पुराण
 तेन तन् स्मृत" (वायु पु०, ५०, अ० १), ('जानाति' अर्थे 'जनति' च,
 'पठति' अपि, 'पुरा' भव) । (१५०) । "एकोऽपि वेदविद् धर्मं य व्यवस्येद्
 द्विजोत्तम, स विज्ञेय परो धर्मा, यदि सोऽध्यात्मवित्तम, अन्ये कृतयुगे धर्मां,
 प्रेताया ह्यपरे परे, अन्ये बलियुगे वृणां, युगभेदाऽनुरूपत " (म०), "अश्वज-
 लम्भ, गवजालम्भ, सन्न्यास, पलपैतृक, देवराज सुतोपत्ति, फलो पच विवर्णयेत्,
 प्तानि पच कर्माणि निधिद्धानि महामभि, समयस्य गतिं रप्ता, व्यवस्थापूर्वक
 बुधे " (परा० स्मृ०), अन्ये वदन्ति यद् धार्य सन्न्यासस्तु कलावपि, श्लोचैरेतादृशी
 स्पष्ट स्मृतिनारैस्तु सूचित, धर्मां सन्नयेव सस्कार्यां, काले, काले, विवर्तत । अरष्ट-
 श्यताया विषये पूर्वमेव विचारित, जन्मनाऽस्पृश्यतायास्तु नास्ति प्रत्यक्षलक्षणं ।
 "अत 'चङ्गल' एवैक स्पर्शादी तु निरस्यते प्रतिलोमतो" हि, नैवान्य, इत्येव
 निश्चिनोति च कुश्लुडो मनुदीकायां, यद् सुष्म विचार्य च (म० अ० १० अ० १०)

१३), 'चडाल'नामिका जातिनांश्च काचित्तु लक्ष्यते , 'चडाला' चाति'चड'-
 स्वात् सति सर्वासु जातिषु, जघालाश्च, भुजालाश्च, मिरालाश्च यथा, तथा ।
 (१६०) । अस्पृश्यता निमित्तन, न जात्या, धर्मसम्भत्ता, यथा महापातकिन,
 यथा स्रचारिरोणिण, यथा च मलदिग्धागा, उद्गस्याऽशौचिनो यथा,
 अस्पृश्या सर्वे एवेते, निमित्तेर्, न तु जन्मत । ईदृशी अस्पृश्यता
 चास्ति वैरिणोस्तु परस्पर, चडमुडादिद्रेत्येभ्योऽस्पृश्या चामुण्डचण्डिका, अप-
 याते निमित्ते तु स्पृश्यतैरावशिष्यते । एके विवेकनिष्ठास्तु कस्तु 'स्वच्छ पवि-
 त्रयो', वदति 'स्वच्छता' 'दृष्टा', 'अदृष्टा' तु 'पवित्रता', एका स्थूला च बाह्या
 च, सूक्ष्मा अन्या तथाऽन्तरा । तत्तु स्मृतिकारणा ऋषीणामस्ति सम्मत ।
 बाह्याऽभ्यन्तरवस्तुना एकत्र, भगवान् मनु, शुद्धिप्रकरणे चकि प्रकृतान् शौच
 साधकान् । श्लोको भगवता प्रोक्तो मनुनाऽत्र निदधान, यत्र 'धू' धातुरेवैक उभ-
 वार्थं प्रयुज्यते—'दृष्टिभूत अपसेत् पाद, वस्त्रपूत पिबेद् अप, स वपूता वदेद् वाच,
 मन पूत समाचरेत्' (म०), 'शुचि' 'शुद्ध' 'पवित्रश्च' 'मेध्य' धेति पदान्यपि
 प्रयुज्यन्ते समार्थानि मनुना तु पुन पुन —' त्रीणि देव 'पवित्राणि' ब्राह्मणाना
 अरुणश्चन्, अदृष्ट, सद्भिर्निर्गिक्त, यत्र वाचा प्रशस्यते, (१७०), निय 'शुद्ध'
 कारुहृद्, श्वा मृगग्रहणे 'शुचि', X योऽथ 'शुचि' स हि शुचि, न मृद्धारि-
 शुचि शुचि, X मक्षिका, विप्रुप, लाया, स्पर्श 'मेध्यानि' निर्दिशेत्'
 (म०) । चडालदेहे व्याहृता चेन् 'सूक्ष्मा' अशौध्या 'अपवित्रता 'जात्यैव',
 'सूक्ष्म देह' सा नून स्पृष्टिन आविशेद्, तदाऽस्य स्पृष्टिन शुद्धिः स्थूल-
 क्षानात् सम्भवेत् । अन्यथात्र विचार्य स्याद्—'शा मृगग्रहणे शुचि',
 मृगमांस शुना दृष्ट श्वा उच्छिष्ट भक्षते यत्र, मल्ल क्षयादिभि, जाता
 कीदृशी अस्पृश्यता तदा ? दृष्टाद् अदृष्ट, पाददृष्टाद् दृष्ट, उत्पद्यते पुन,
 चत्रपत्परिपत्ते, ऐहिशाऽमुष्मिके सदा, शरीर मानसी, स्थूलसूक्ष्मी वा,
 कार्य कारणे, वृक्ष बीजे, स्पृष्टि लयी, जागर स्वप्न पृथ च, "अन्यथाद्
 व्यस्य सर्वा प्रभवत्यहरागमे, रात्र्यागमे विलोपन्ते तत्रैवा-वत्तमंगुके"
 (ती०), नऽऽर्थतिक्र तु पार्थक्य सिध्यतीह पयचन, 'पवित्रता स्वच्छतयो',
 'दृष्टादृष्टपदार्थयो', ग्रन्थक्षं चाप्युभौ पत्तौ भोत प्रोतौ परस्परं; "ध्यानिक सर्व-
 मेवैतद् यद् पतद् अभिशदित" (म०), 'संकल्पस्य' हि 'अदृष्टस्य' 'कामस्य'

जगदात्मन, सृष्टि सर्वाऽपि ‘दृष्टा’ इय स्थूलभूतमयी, फल । (१८०) ।
 ‘कर्मणै’वा, अन्ततो गत्वा, ‘नीच’ जन्म, ‘उच्च एव, घा, “सुराथ वा‘सुराव वा
 कर्मणेव हि लभ्यते, सुरेशाव गणेश व महेशाख तथैव च, ब्रह्माव वाऽथ विष्णुव,
 कर्मणैवऽमुयात्तर ” (दे० भा०), हिरण्यकशिपुव च, रावणव तथा, गता,
 दिशुपालवमेवापि, कर्मणा विष्णुपापंदा, “कर्मणैव हि समिद्धि आस्थिता
 जनकऽदय ” (गी०), “जात्यन्तरपरीणाम प्रकृत्यापूरतो भवेत् (यो० सू०),
 उल्लुष्टात् पुण्यत, पापाद्, वा, एकस्मिन्नेव जन्मनि, नन्दीश्वरो नरो ह्येता
 भवद् वै शिवपापंद्, मानुषो बहुयोऽपीन्द्र संपंश्चाप्यभवन् तथा (योग०भा०),
 “अत्युग्रपुण्यपापाना इहैव फलमश्नुते’ (म०), एव वलीय ‘कर्म’ एव
 वर्तते, ‘जन्म-कर्मणो’ । चत्वारोऽपि हि यद्गणां एकस्य ब्रह्मण मुता, ष्तेन
 रूपवेणेव खड्गते ‘जन्म-वर्णता’ । अस्पृश्यो नैव पादोऽरित दारिरे कस्यचिन् क्वचित् ।
 हिंसाश्च, दस्यव, ‘चाडा’, मलजस्ता, भीमदर्शना, असम्या दूरतो वज्या,
 नास्पृश्या एव केवल, शासनवैर्देवनीयाश्च, प्रवासाश्चापि दूरत, (१९०),
 यथाऽथ काले सथेव पापा काश्चन ‘जातय’, ग्याना ‘जरायम् पेशा’ इति,
 ‘क्रिमिनल् टैबज़’ इत्यपि, यासा सव नरा नार्य कुर्वते चीर्य जीविका, स्थाप्यते
 ताः निरीक्ष्यते बहिर्ग्राम तु यामिकं, परिव्रज्या च कार्यते स्थानास्थान, पुन पुन,
 कपटादिविमानेषु वसन्त्य ‘कजरा दय । “चडाल श्वपचानां तु बहिर्ग्रामात् प्रति
 श्रय ”, X इयैव मनुरप्याह, “परिव्रज्या च नित्यश, X धसेयुगते विज्ञाता,
 वर्णित स्वकर्मभि ” (म०) ।

सहस्रशोभिजाना जातीना अधुना चतुर्वर्षेषु राशीकरण कथ साधनीय ?

(२१) प्र० शत शत जातयस्तु, ब्रह्म क्षत्र विशामपि, सहस्रशश्च गृदाणां,
 ‘अस्पृश्याना’ परस्परं, या, तासा ननु वर्णेषु चतुर्वर्षेण कथ भवेद् राशीकरणं
 भवत्वे ? दुस्तर तज्यतीयते ।

उ० घिना ‘दृष्ट’ भय शक्य मर्यादास्थापन नहि, “दृष्टस्य हि मया सर्वं
 जगद्धर्म प्रतिष्ठते” (म०), स्वाप्येत चाप्यनायास मर्यादा इय पुनर्ननु, ‘मनुष्य-
 गणनाया’ चेद् इदं शासन भवेत्—‘य कोऽपि यस्या कस्याश्च जाते स्याज्
 ज्ञान जीवन, “विद्योपजीवि” वर्णं न लिखेत्, “ब्राह्मणो”ऽथवा; (२००) “रक्षो-
 पजीवि” वर्णश्च सर्व शस्त्राश्च जीवन, “क्षत्रियो” भवेत् वा, तद्वा सर्व

कृष्यादि वृत्तिमान् "घातोंपजीवि" वर्णस्तु, "वेश्यो" लिख्येत वा तथा, "अनोप-
जीवि"-वर्णश्च "शूद्रो" वा, भृति जीवन । एव सर्वमनुष्याणा चतुर्विभजन
भवेद् अनायासेन विस्पष्ट । "विशा" स्वया महत्तमा भाविनी तत्र, यत् प्राय
सर्वे 'ऽस्पृश्या' कृषीकला, 'हातिनासा' कृत तेषा अस्पृश्यत्व च विलोप्यते,
परिवर्त्तन नास्तु । 'माया' इय 'नाम' रूपयो । 'जाति'स्तु 'जन्मना', 'वर्ण' तनु
स्थाद् वृत्ति कर्मणः, विवेकोऽय स्पृष्ट कार्यं, शब्दयोर्जाति वर्णयो । 'दृ' पुन,
यदा 'धर्म्य', तदैव प्रभवेत् सुख, सर्वमान्य तदैव इक्ष् प्रवर्त्ततांषि 'शासन',
'भूयासो' देश वृद्धा तद् धर्म्यं चेद् अनुमन्वते, ये लोभमान्या अद्देया, क्षोभो
लोकोऽन्यथा भवेद्, गताऽनुसिके, शिक्षाहीनं, पूजित पूजके, मूढमाहैर्गृहीते च,
घोर स्याच्चापि विप्लव । "द्वौ इमौ, पुरुषस्याग्र !, परप्रत्यकारिणौ, द्विय-
कामित कामिन्य, मूर्खा पूजित पूजका, गतानुगतिनो लोक", स्वल्पा वै पार
माधिंश (म० भा० विदुरनीति), स्व 'बुद्धिसरणा' केचिन्, परबुद्धिसरा. परे,
पुरुषाणा प्रसिद्धानां बुद्धीनां अनुगामिन, 'प्रसिद्धसरणा', ख्यातान् ये ऽनुयाति
अविचारित, (२१०), केचिद् एव 'स्वयप्रज्ञा', 'परप्रज्ञा'स्तु भूतिना, प्रकृष्टज्ञान-
सपत्ता, सर्वसम्पादिनी वत्, प्रज्ञा प्राज्ञैस्तु विन्तायां स्वदेशे वै प्रयत्नत, अतो-
ऽस्मिन् विषये, देशमान्यानामेव सम्मति उद्गोप्या प्रथम, पश्चात्, तद्द्वारा,
लोकसम्मति । अनुगामि-अनुगम्याना बुद्धिसाम्य विना, नहि भारतीयसमाजस्य
नव संस्करणं भवेत् । 'गतानुगतिकाना' हि बुद्धिर् निर्णायिका अतिमा । सद्देहगते
पत्तिते तु कार्ये, तन्नास्समुत्सारयितुं बलेन, मार्गेण तत् चालयितुं शुभेन, 'महाजन-
स्यैव हि बुद्धिरीष्टे । परप्रज्ञप्रज्ञानां हि कार्यं 'राज्ञा' तु 'रञ्जन', प्रसादनैरुपायैश्च
तासा सदुद्विषयं, अनुकूल्य उपलाल्य बालान् माता हि पापयेत्, "अहि-
सयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुत्तासन' (म०) । तामां श्रद्धा च सप्राद्या,
नेतृभि सत्तपस्याया । प्रायश्चनेव पश्यामो, बहवो, यद्, दिने दिने, त्यजत्येकं तु
य कचिद् धर्मं, गृह्णति चापर, न महर्षि, न मर्माहो, न रसूलो, न पुस्तक,
वेदस्य वा, कुरानस्य, बैबलस्याथवा तथा, न शब्दपटुलाम्भनं, निरोद्धं शक्तु-
पति सान्, (२२०), सेवामन्तर्गता बुद्धिर् आत्मीयैव निषामिका, मध्ये च तत्त-
द्दर्माणा आघातार्णां विषादिनां कुरते प्राङ्विगात्त्व, निश्चय चान्तिम, तथा यथैव
स्वस्य कल्याणं धरधाति कथयन् । ईश्वरोस्ति, न वा सोस्ति, अपि अस्ति चेन् कीद-

शोसि स —इत्यापि विनिर्णयी बुद्धिरेवान्नि सर्वथा, ईश्वरान्निवनाम्नि च अध्य-
वस्यति सा, यदा, का मन्यताऽमान्यतयो ग्रन्थानां तु कथा तदा ? 'अह
मान्यो' हि, अह मान्य', इति मन्वे घटति त, य तु एने आमसात् कर्तुं प्रय-
तन्ते विवादिन, स्वीया बुद्धिं कते ऽस्य एका, कोऽत्र निर्णायने भवेत् ? कोला-
हले चतुर्दिक्षु तादृशे हि समुचिते, स्वीया हि आमप्रभा साक्षाद् बुद्धिरेवाऽस्य
सिद्धिदा । बुद्धेस्तु कार्यं तर्कोऽस्ति, तर्कश्चापि परीक्षते गुणान् दोषाश्च वादानां,
'सद् अय' निश्चिनोति च, नृपयोऽपि बहुन् वादान् विकल्प्यापि, परस्पर, तर्कं
नैव परीक्ष्यापि, निर्णयं समयाप्नुवन्, मीमांसायां स्वयं तैस्तु सिद्धान्तोऽत
प्रवर्तित, 'तर्कं एव अपि नूनं अस्मान् परमो मत', सद्-असत् तर्कयोश्चापि
बुद्धिरेव विवेचिनी स्वकीया, सर्ववादेषु, यादृशी तादृशी च वा, (२३०), कुना-
यकै स्वार्थपरै बहुधा सा प्रतार्यते, दु खदान् असमीचीनान् निर्णयौश्चापि
कार्यते, तानेव 'बुध्या' 'ऽज्ञानेन' साधून् लोकहितान् अपि, अतो हि सर्वप्रथम
कत्तव्य नेतृ बोधन, सद्धर्मरूपे सज्ज्ञाने, ततस्त'श्रीत शिक्षण', सुष्टु दुष्टु फलानां
हि ज्ञापनैर्बुद्धिशोधन, कार्याणां कारणानां च विन्मराप्रतिपादनं । अत एवात्र
हिन्दूनां विन्मराद् गदिता राजा, चिकित्साया उपायश्च तथैव कथितोऽस्ति ।
विचारपन्तु सद्धद, सुद्धदो भारतस्य च, तथा मानवजातेश्च, "सर्पभूत हिते रता"
न केवल स्वार्थपरा, स्वयं निर्धारयन्तु च, बोधयन्तु तथा चापि 'वासुदेव' 'महाजन,
भारतोद्धारकार्याय, मानवानां हिताय च । (२३७, आदित ३५२९ श्लोका) ।

ॐ

१३ अध्याय

सर्वधर्माणां मानवे धर्म सम्मेलनं कथं ?

(२२) प्र० भारते ये ऽन्यधर्मान्तु प्रवृत्ता बहुपत्तरे, तथा हि मानवे धर्म
भवेत् सम्मेलनं कथं ? 'शुद्धि' कृत्वा न किं ग्राह्या हिन्दुध्वेतेऽन्यधर्मिण ?

उ० यथैव रीव शाक्तानां, वैष्णवानां यथैव च, जातानां त्रिसहस्राणां हिन्दूनां
मेलनं यथा, तथैव सर्वधर्माणां कर्तुं शक्येत मेलन, विभाज्यास्तेऽपि 'वर्णेषु'
चतुर्विधे हि 'कर्मणा' । 'शुद्धि' प्रकारो व्यर्थश्च निष्फलश्च परीक्षित, अपि वा
दुष्क'श्चैव, प्रयुत, द्रोहवर्धन । 'कर्म वर्ण' पदवस्थाया अभावे नितरामपि,

'हिन्दुत्व' च तथाऽन्योऽपारपृश्य नायात्मके सति, मुस्लिम, क्रिश्चनो वापि, तथा कोऽप्यन्यधर्मक, 'शुद्ध्या' हिन्दू भिद्येवापि, 'जाति' काऽप्य भविष्यति ? न विवाहादि सम्बन्धो 'जाति' निर्धारण विना, प्रवृत्ते जाति हिन्दुत्वे, यदि 'शुद्ध्या' प्रवेशन विशेष 'जाती' शक्येत कर्तुं, तत्रैव सा उचिता । 'शुद्ध्या' 'हिन्दुत्व'मालीता अपि केचिज्जना, पर व्यथहारेषु विद्वता, विवाहादिक धर्मसु, 'जात्य'भावात्, पुनर्जाता अन्यधर्मास्तु तान् प्रति, एषा द्विगुणया पूर्णा, घृणया चापि, हिन्दुषु । (१०) । इय जाति-प्रथा, 'जाति-बहिष्कार' प्रथा, तथा, कारराश्रितिविषयात्ता हिन्दूना ध्वंसकारिणी ।

आकालवृद्ध वनेषु प्रसिद्धेय कथा, यथा राजनारायणो विभ्र, स्वजातीयेर्विहि कृत मिष्याऽर्जभशापे, नन्दुद्ध, गप्पा दाऊद नामक नब्बाय, तस्य देशस्य शासकं, मुस्लिमोऽभवन्, दिल्लीपुरे तु यकाले सत्राड अकवरो बभौ, क्रमात्, नब्बाव सेनाया मुख्य सेनापतिर्भवन्, 'काला पहाड' इत्येतच्चार्मैवऽसीत् स विधुत, फायस्य च विशालन्वात्, कृष्णवणान् तथैव च, तत, सेनापतिर्भूत्वा, देवतायत नानि, स, निस्तेजोमूर्तिपूर्णानि, भेदभावकराणि च, द्रुमावपूर्णनिर्घिसादेवैराचि तानि च, क्रोधाद् बभञ्ज हिन्दूनां, शतशश्च सहस्रश, वनेषु च, विहारेषु, तथा औड (उदीसा) श्रान्तभूमिषु, लक्षशश्च स्वजातीयान् गोमापान्यप्यघादयत्, मुषयित्वा शिरस तेपा, सूत्रमप्रोटयत् तथा, कृता 'अशुद्धा' सेऽप्येव स्वजातीयेर्विहि कृता, सर्वथा मुस्लिमी भूता, तेपा वंशास्तथैव च, (२०), तत्कालीनंमं हामोहमरुतै पठितमानिभि न पाठिता मनोराज्ञा, शीचदग्भान्धट्टिभि — "सर्वात्र चलकृतान् अर्थात् अकृतान् मनुरमपीत्" (३०) । इदं कारणैरेव, सहया अधिकतां गता मुस्लिमानां तु पनेषु, हिन्दूनां हासमागता ।

काश्मीरदेशस्यैवापि कृत्वात्त खलु तादृश । पतुर्दश सतान्घा तु सुक्ता नोऽभूत् सिक्न्दर महाराज प्रमुस्तत्र, भृदा हिन्दुषु यातय । किंवदन्ती तथा चेय, विप्रस्तस्याऽभघत् पिता, मर्मा च पूर्वराजस्य, यो राजा हिन्दुरेव हि रात्र्यश प्रमेणऽसीद्, हत्वा त, स स्वय प्रमु बभूय, मुस्लिमाना च केषाचन सहायत, अह्नीचकार धर्मं च स्वय प्वापि मुस्लिम । सिक्न्दरोऽप्य मुन्तान, तापुरो, नवमु- स्लिम, 'भूयासं पुनरेवाऽह हिन्दुर' इत्याह पठितान्, ते च सत्र अन्वमोदन्त, तम काल-प्रसोदिता, 'जन्मता प्यास्ति हिन्दुषु, मुस्लिमस्यैव आयाथा, मापु शशयसि

हिन्दुत्वं अपरेष्वैव जन्मना' । आकार्य 'मौलवीन्' पदचान्, सोऽवादीत् तान् रया ज्वलन्, 'नाभूव' अद्य यावत्तु निविष्टो मुस्लिमो; ऽधुना तथा भवितुं इच्छामि; किं कृत्यं मम; कथ्यतां'; (३०); ऊचुस्ते, 'पंडितान् एतान् अस्मद्धर्मस्य वैरिणः, यद्वा, क्षिप्या प्रसेवेषु, वितस्तायां निमज्जय' ; एवमेव चकारासौ; मन्दिराण्य-भगवत् तथा शतशो; मुस्लिमोचक्रे बलेनैव हि 'पंडितान्' सहस्रशो, लक्षशश्च; यथाऽलुप्यत हिन्दुता कश्मीरदेशे, यत्रऽस्मीत् शुद्धऽयाणां पुरा जनुः । श्वेताः, मैत्राः प्रसन्नाः च, नीरोगाः, स्थिरयौवनाः, सुमुखाश्च, सुरूपाश्च, सुयलाश्च, सुबुद्धयः, शिष्टाः, सन्याः, सदाचाराः, विश्वास्याः, सत्यवादिनः, बहुविद्याश्च बहवः, तेजस्यन्तस्तपस्विनः, यत्राभवन् पुरा, तत्र सर्वमेवान्यथा कृतं, पापा-त्मभिः, बलात्कारैः, मागुण्यस्याविवेकिभिः, स्नेहेन रहितैः क्रूरैः, केवलं वाम-नोदिनैः, जनकैः पट्टरिष्णां च सततं, दुष्टमैथुनैः । मुस्लिमशकमणात् पूर्वं अपि तत्राभवत्, पुरा, बौद्धानां अधिकारं तु, विभ्रष्टे बुद्धमार्गतः, प्रजानां पीडनं चापि, मैथुनेषु च संकर, विभ्रुग्धानां प्रजानां चापि उद्वेगताः, राष्ट्रविप्लवाः । विन्तीर्ण-श्चापि संकीर्णः इतिहासोऽखिलो हि सः । ईसाशताब्द्यां पथ्यां च, हूणाः काश्मीरं आपतन्, मिहिराकुलनामा च राजा एषां अभवत् तदा ; (४०); स यशोधर्मणा राज्ञा मालवस्य पराजित ; हिन्दुराजेष्वपि तथा दुर्घृत्ताः बहवोऽभवन् । दिहा नाज्ञी अत्र 'राजा'ऽभूत् नितरां च्यभिचारिणो ; तथैव नरराजानो बहवो व्यभि-चारिणः ; विदेश्याना स्वदेश्यानां एव घोरैरुपद्रवैः, विप्राणां चापि मूढानां भ्रान्त्या, धर्माधिकारिणां, सा स्वर्ग-भूमिर्नरवीभूता, प्रज्ञाऽपराधतः धर्मिणमन्यमानानां, नितरामल्पदर्शिनां । दश प्रतिशतं तत्र हिन्दवः संति साम्प्रतं, नवतिर्मुस्लिमा-श्चापि ; श्रीः, शीलैश्च सह, अर्दिता ; दुराचारस्य बाहुल्य, स्वभावस्य च क्षुद्रता, कुरूपत्वं च बहुशः, यणं गौरं च सति अपि, श्वेतरङ्गेऽपि मालिन्यं, न शुभ्रत्वं यथा पुरा, दरिद्रत्वं च, दीनत्वं, शिक्षाऽभावः परस्त्रया, पशुयजीवनं चापि कृन्त्रेण, भयसकुलं—या 'देव-भूमयो' ह्यासन्, तासां अद्य तु इयं दशा ।

एवं गोमांतक-प्रान्ते, यस् त्तरेपश्चिमोदधेः, 'गोआ' नाम्नाऽधुना ख्याते, दक्षिणे बम्बई-पुरात्, वैक्रम्यां पोडशीशल्यां पोचुंगीजाः यदाऽगमन्, पहिर्नैर् अन्धि-मार्गेण तरन्तो बहुदूरतः, (५०), चिन्तित्यास्य एकभागं ते, राज्यं अस्यापयन् स्वकं, ततः, तद्देशेनास्तप्यान्, ग्राहणांस्तु विनोपतः, प्रव्याप्य हिन्दु-धर्मात्

स्वात्, छलेन च बलेन च, उदयुजत, धर्मांधा क्रिस्चनीकृतुं, उद्धता, विभीषि
 काभिः, पूर्वं तु, दारुणोर्यमयातनै, वियोजनैश्च प्राणैभ्यो, न कृतार्थास्तथाऽभवन्
 यथा इष्ट ईदृग्य नैस्, तद्, अन्योपायान् अचितयन्, क्रमात्, कालेन, हिन्दूना
 मृडमाहान् अवैदिषु, अनायासेन, तपश्चाद्, आपुर्यन्ते कृतार्थतां, ब्राह्मणग्राम
 कूपेषु गोशिरांसि प्रचिक्षिषु, छिन्नानि, अद्भानि चान्धानि, रात्र्या, मुसुपेय पासिषु,
 प्रातरल्पाय, विप्रास्ते, कूपेभ्यो जग्दृहुर्जल, स्नानपानार्थं, अस्पष्टे आलोके, अनुदिते
 रवौ, पश्चात्, प्रकाशे, सदृश्यं गोमासानि, महाजन, सर्वांस्तान्, ब्राह्मणान्
 'ध्रष्टान्', पोलुंगीजा अधोपयन्, तथा च क्रिस्चनीभूतान् बहिष्कार्योन् स्वजा
 तित, तज्जातीयं महामृदा, मोहितश्च महाजन, बुद्धिशून्य कृत नैस्तु
 रवर्षिर्धर्मनेतृभिः, तान्, स्वयं तेषुपि बान्धान्, पतित्तानेव मेनिरे, प्रापदिचत्सेन
 येनापि हि अनुद्धार्यान् कथयन्, (६०), गोभाप्रान्तस्तु तत्कालात् क्रिस्चनग्रपूरितो
 ऽभवन्, नवा विनिमित्ता 'चर्चा', भग्ना मदिमूर्त्तय । पागे 'शूल गवे',
 येषा, ऋष्या साण्ड महावृष, अर्नौ समग्र उक्षाण, पूर्वजा समभक्षयन्, (पार
 स्करादि सूत्रेषु गृह्येषु विहित यथा) तेषा अद्य तमोऽन्धाना इंदरी बुद्धिदुर्दशा ।
 गोमास्य एष्टुष्ट पानीय पानेन निपतति ते, असररार्या अनुद्धार्या निगये सार्वकालिके ।
 अहो त्र(नृभ)सृश्यतावाद् तेषां येषां, सदा उदरे, 'द्विजाना' पच्यन्ते मास
 शयाना पशु पक्षिणा, गाव एकं परित्यज्य, मस्यादीना तथैव च । 'हिन्दुत्व'
 एव म्लान तु नाचाप्यावत्तंते तत । शुद्धो दि वैदिको धर्म म्लानोऽभूत् पूर्वमेव वै,
 अधिघोर्धैर् मृपाधर्मै, इदानीं तु निपुदित ।

सर्वप्रान्तेषु सन्त्येव वृत्तान्ताकीदृशानि च । प्रान्तो इय महाभ्रान्तिनांयापि
 विनिवत्तंते, यज् 'जन्मनैव हिन्दु च', 'धर्मैव जन्मनैव' च, एतावताऽपि भोगेन
 दु खानां सा न शोधिता, विध्वंसनाय हिन्दूना निस्तन्द्र प्रचरत्यसौ । (७०) ।
 इंग्र विंशी गताब्दास्तु वसरे चैकविंशके, अर्वाजातेस्तु यस्याना मोपलाना उपद्रव
 मुस्लिमाना भभूत् तीव्र, प्रान्ते मद्रासनामके, मलावारप्रदेशे च ; हिन्दुवो बहु
 सूदिता, विप्राश्च नाम्बुदिरय, नाथरा क्षत्रियास्तथा । 'स्त्रीराज्य' तत्रदेशेऽस्ति,
 तथाऽप्यारा विलक्षणा, आचारेभ्यो भृशं भिदा हिन्दूना अन्यप्रान्तिना । 'मा
 पिहा' 'मोपला' वा इति कथ सद्य समागता, कथ निवासिता पूर्व तत्रत्यरेव
 हिन्दुभिः, कथा इय महती, सर्वा नात्र वर्णयितु क्षमा । अस्तु । तैरेव 'म'

पिल्लैः' त्रिप्रबोध्यं महान् पृनः ; त्रियो नराश्च हिन्दूनां दूषिताः निहतास्तथा ।
मेवां सम्प्रेष्य 'मा-पिडाः' ह्यवा नाताः घनं पुनः, दंदिनाश्च यथायोग्यं, प्रान्ती-
र्षु आंल-शासकैः । किंतु दूषित-हिन्दूनां 'शोधनाय' उत्तमम्पु यः कृतोऽयं
हिन्दुभिस्तत्र, शिक्षितैः ममवेदिभिः, मानुषोक्तैः, दयाश्रेष्ठैश्च, नीतिज्ञैर्, दूरद-
र्शिभिः, नवां अवस्थां जानन्निः, तं 'विप्राः' नानुमेनिरे ; श्रेयैरि-शंकराचार्यैः,
तत्रत्यानां 'जगद्गुरुः', शुद्धि-प्रदानाद् विमुक्तः पृथगर्नात्, भूषणं तथा ; तर्पण
विशुद्धाश्चसन् यद्यः काशि-पंडिताः । (८०) । आंलशासनमहाद्वान्,
प्रभावाद्, यंत्रणाश्चि, दक्षिणार्थैः कृता तेषां 'शुद्धिः' 'विप्राः' कथं कथं; इंदुयपि
दयाहेतु हृद्दीर्घैर् भूरि निपुणैः, धर्मतत्त्वानभिज्ञैश्च, नितरां मूढबुद्धिभिः, स्वर्ण-
'शौच'-दग्धेनशविष्टैर् वेतालजद् भृशं, स्वार्थमप्यप्रपश्यन्निर् भाविनं दूरवर्तिनं,
स्वजातीयैस्तथा जातौ कृच्छ्रेण स्वीकृताः च ते । शुद्धिं चैगन्धमोदन्त पंचराः
काशिपंडिता । शिष्या चेन्मुंडिता, मूर्खं श्रोतितं च यलाश्चि, अभक्ष्य पाज्यपेयं वा
खादितं पायितं यलात्, 'हिन्दुस्य' हि कथं नष्टं आमूलं, तावत्तव तु ? किमेतेषां
प्रतीकारः सर्वधैवास्यसम्भवः ? जन्मनैर हि वर्णश्चेद्, ध्यासं देहेऽरिले तथा,
क्षुद्रेण कारणेनास्य इननं कयमिष्यते ? जन्मना मानघर्षं यत् तत्तु नैवापनीयते
केनापि कारणेनेद् ; यगोऽपि न कथं तथा ? अत्रनेपो यदि स्यात् सः, धारणैः
कैश्चिदेव च, न कथं प्रत्युपजनेयो भयेत् सः प्रतिहारणैः ? सूत्रभंगेन भज्येत,
शिष्यायाः मुंडनेन वा, अभक्ष्यापेययोगेन यदि वा, तत् कथं न सः, नवमूत्र-परी
धानैर्, नवकेत-विवर्धनैः, वमनेन, विरेकेण, सर्प्रायेत पुनः पुनः ? (९०) ।

१ निदर्शनानि चान्यानि, समीचीनानि पश्यत—पंजाब-प्रान्त-राजस्य जयपालस्य
पुनक-आनन्दपालस्, तस्यापि ब्रह्मपालाभिध. पुनः, मुन्तान-महामूदेन मुद्धे बन्दी-
कृतः (१००१ ई०), तथा, प्रादितो मुस्लिमं धर्मं यलाश्च ; परिवर्तितं नामा-
प्यस्य, 'नवाब' इति ; सामन्तोऽपि (गवर्नर) कृतस्तु स. तस्मिन् प्रान्ते च, करदः ;
किंतु, स्वस्थानं आगतः, संन्यज्य स. नवं धर्मं, पुनर्हिन्दुत्वमघहीत् ; पंडितश्च स्व-
कालीनै. तस्मिन् कार्ये समवितः । मुस्तानेन तु, तत्पथान्, सामन्तावाद् वियोजितः ।
हिन्दुत्वं न पुनः किंतु सोऽस्यजद्, वैदमस्यजद् । नात्राऽन्-विलादुरी इत्येवौ
मुस्लिमंतिहालेखन., लिखन्त्येवं यद्—'अष्टम्याः शायः अन्ते तु, सिन्धुपु, मुस्लिम-

सूत्रे न धार्यते बाले, सन्न्यासिभिर्यथा, न शूद्रैर्बहुभिः सूय, किमतस्ते इव ? सुरापान च गोमांसभक्षण पूर्व 'हिन्दुभिः', ग्राह्येण क्षत्रियैर् वैश्वेयैः पि हृत बहु पुराणकाले, नस्पष्ट पुराणेष्वेव लिख्यते, 'सुरापानमहत्तमं पापमपुण्यम्' (धा० रा०), बलराम स्वयं तावद् अपिबन्तु बल इत्युक्त्वा, १ बहु साहस स्वकीये दीर्घजीवने, क्षीयौ कृष्णार्जुनौ पाप्या गृहेऽपश्यच्च

एते आते दौर्बल्य, पुनरुत्थिता हिन्दवो, पहवो चै च एतादौ मुस्लिमीकृता, ते हिन्दवोऽभूवन्, देवतानुमतेन हि । 'एकादशशताब्द्यां तु किंतु सा मुस्लिमी प्रथा दुर्धलता प्राप्ता, ग्राह्येणानां विरोधत, यद्यप्यन्ये त्रयो वर्षां मुदेरान् समुद्रमुका'—एव लिख्यन्ते वेरुनी नामा मुस्लिम पदित, योऽवसद् बहुवर्षांथ गते बहुशास्त्रवित् । (१०) । त्रिपु सुल्तान-नामा, यो मैसूर प्रान्त शासनेऽभूद्, इराशस्या तु (१७८२-१७९६ ई०), छलेन च, बलेन च, तेन, प्रलोभनेनापि दवो मुस्लिमीकृता बहव, तस्य पातान्ते हिन्दुमवितु इच्छव, विप्राणां विमुखतु, न समाने प्रवेष्टिना । नाल्लकरो नरहरि, महाराष्ट्रीय ग्राह्य, पानीपतहृदयेने १७६१ ई०) गतो मुस्लिमविदतां, मुस्लिमत्व तथेवति, कश्चित्त्व म्दमोचयत्, ते, द्वादशवर्षान्ते, प्रतिष्ठान उपागमत्, यस्तु 'दक्षिण-पार्श्वी ति दक्षिणे प्रविशतोऽस्ति । तत्रत्यविप्रास्त काले सौभाग्याद् अनुमेनिरे पुनरावर्तनं तस्य समाने खलु द्वैदवे । वसिष्ठो महाराजो, (१६२७-१६८० ई०) महोत्साहो महापुषः, 'मिवा-जी' येव नाम्ना य सर्वत्र प्रथितो भुवि, स निम्बाल्करनामान स्वोप सेनाधिकारिण, मुदेपु स्लिमीभूतं, पुनरावर्त्य हिन्दुतां, जनतापोथनार्थं चै, खां मुना उदवाहयत् । पश्चात् जोर-गजाध, तक्षोनेरनुस्मारिया, आज्ञा प्रचारयामासुर्—'ईसाधर्मं गतो जन विद्यो यते स्वसम्पत्त्या, नो चेद् हिन्दुर्भवेत्सुन', बहवो एव आपृता हिन्दवो हिन्दुतां ज । (काशीविश्वविद्यालय प्रोफेसर-डाक्टर श्रीअन्तेकरस्य निबन्धात्, धानपुरनगरे, वक्मदिसाहस्यदि-महोत्सवे थाविनाद्, एतानि वृत्तानि संगृहीतानि) । (२०) । साऽनु कार्यो जन्मा नीति' पुनरस्माभिर् लक्ष वै, आज्ञायात् अभावेऽपि, हिन्दुधरस्यकृत्यः प्रत्येव अस्मान् इदानीं च काठिन्य चास्ति तत्र यद्, वस्या जातौ प्रवेश्य स्वान् नवो हिन्दुर् इति द्द—तत् कारकं चयने सद्य धर्म-वर्णं प्रया महे । कनविद्या शताब्द्यास्तु पश्येते नो नरेद्वार, कापीरेष्वभवद्बीधे, रथवीर इति धुन, तस्यापि युदानि अयमन्

संजय , जयद्रथयधोघोरो, सप्राप्ते रोमहर्षणे, “पीशा च मधु मैरेषं द्विगुणद्रविणो मुहु ”, रणादद्राययद् द्रोणं भीमस्त्रयति ग्वा ज्वलन्, अष्टवारं रथान् अस्य विश्रेष च यमञ्ज च, गदया पोषयामास मारयोश्च हयान्मथा ; द्रोणो ररक्ष चामान प्लवमानो रथाद्रथं, भीमन्ममनुधावश्च जगत् पि सततं च, “रिता नम्यं गुण वंन्धुरिति मया मह वय , तदद्य विपरीत ते पदतोऽस्मात् पश्यते ; मह

सीमाप्राप्तनिशामिभि मुस्लिमं राजभिः सार्धं ; प्रायशोऽजयद् एव ग । यदाकर-
चिन् किं वस्य योधा सोमा इति श्रिता , सनातीया क्षत्रियश्च महाराज एव तस्य य,
गृहीता मुस्लिमश्चापि, तथा पदीयता अपि, सप्तमरान् बहुधापि ग्वदथ विभृता-
स्तथा । कथंचिद् उन्मोच्यश्रमात् ते दारमार उपागमन् । शास्त्रीयवत् पुराणव् च,
व्यवहारे तु, न उरमुक् अत्रानुस्ते महाराजं, सपुत्रात्मिवशकूल । कृत्वा स्वजाती-
सार्धं परामर्शं तनस्तु ते, रणवीरवृषं ह्युचु, कश्यप श्लेष मिथिनं, ‘भवदर्षं, महाराज ।
प्राणास्त्यक्त्वा गृह्णाणि च, दारुणं शत्रुभि सार्धं वय एव अयुस्महि, (३०) ,
अरिभिर्निगृहीताश्च, प्राणिना बहु यानना, मध कच विद् उन्मोच्यश्रमात् पुनरिहश
गता , आशसाना , महाराजो हर्षात् स्वागमयिष्यति , दरेऽपास्त्य तु माऽश्या न,
विपरीत हि दृश्यते , तर्हिता भवनाऽप्यव ह्याग एव हि, तर्हि न जाने कश्चिच्छरो नैव
सैनिकस्ते भविष्यति, साहाय्यं तव नैवह सगरेषु धरिष्यति’ । रणवीरस्तु तज्जत्वा तेषां
मन्त्रितं उत्तम, आचारयन् समप्राथ सभाया-पडितान्, अथ, उपादिगन्धापि ‘धर्मस्य,
देश-काल उचितस्य च रचयन्तु भवन्तो हि नरीना ननु महिता, यथाऽस्य देगम्य
एवापि, सैनिकाना च तोषण, पीडण च, भवेन् सम्यक्’ । प्रथ तेऽरचयन् नव,
‘रणवीर प्रकाश’ तु, व्यवस्था यत्र यं कृता, ‘सर्वान् बलकृतान् अर्शान् अकृतान्म
नुरध्वीत्’ (म०) इति सिद्धान्तत ‘शुद्धवै’ सैनिकाना तु तादृशा । अथिरादेव तत्पथात्
रणवीरस्य मृत्युत्, शासनस्य प्रजारे च काश्मीरे परिवर्तनान्, प्रनापसिद्धे तपुने
भूपशमनमुपागने, आंगलानामधिकारे च हटीभूनेऽधिक एत, ‘रणवीरप्रकाश’ स्व
प्रचार कुठिनोऽभवत् । (४०) । कर्म वर्ण प्रथा चेत् स्याद् गृहीता तु महाजनै,
प्राप्ते प्राप्तेऽपि, हिन्दूना, सर्व सिध्येसुरोने वै । केचिद् अत्र विराजन्ते—हिन्दुत्वं
न कथयन् मुस्लिमास्तु गृहीष्यति, कुरनेऽरित आप्रहो महोस् तेषा, मुहम्मदे
श्चापि, शब्दे च ‘अत्ता’ इति वै तथा , गोभक्तकाथ ते सति, न च त्यज्यति तं विधि ।

बन्धो ! स्वमात्मानं ननु चेन्मन्यसेऽस्तु तद् , एष ते सप्तमं शस्त्रे कर्म भीम करिष्यति , (१००) , अथोद्भ्राम्य गदा शुर्वी कालदण्डमिवान्तक , द्रोणाप्य-
ष्ठासृजद् , राजर्ष ! स ख्यादयपुप्सुबे , साश्वस्तध्वज यानं द्रोणस्यापोषयन्तु सा ,
× एवमष्टौ रथा शिमा भीमसनेन लीलया × (म० भा०) । 'गोमेध'-
शब्देनैवंतत् , तथा 'शूलगवेन' च , वैदिकेन , हि , गोमातृभक्षणं पूर्वं उच्यते ;

मूर्तिष्वपि न विश्वासं तेषां , प्रस्तुतं सन्ने , चतुर्षु खलु जाडिय , यद् हुत्तरतमं ननु
-कस्यां 'जातौ' तु हिन्दूना , नवो हिन्दु प्रवेक्षते । तत्रैव तु समाधान-हिन्दुष्वपि तु
सन्ति वै , विरोधपुस्तकप्रसिद्धि , निविष्टश्च तथा गुरौ कस्मिन्दिन , नामनि तथा
उपास्यस्यापि ईश्वरस्य च , "त्वदन्यो वरेण्यो न मान्यो न गण्य " "महेशास्त्रपरो
देवो , महिम्नो नापरा स्तुति , अयोऽस्त्रापरो मत्रो , नास्ति तरव (मर्मैव) गुरो
परः ; दीक्षा , दान , तपस , तीर्थं ज्ञान , यागादिका क्रिया , महिमस्तवपाठस्य कला
नार्हन्ति पोद्भ्यां" , 'हरेर्नाम, हरेर्नाम हरेर्नामैव केवल' , "एतस्तीजस्य पाठेन सर्वा
दृष्ट अनाच्यते , भाष्या , मुता , धन , राज्य , स्वर्ग , मोक्षस्तर्भव च," प्रत्येक-स्तोत्र-
वस्थान्ते , लिख्यते सर्वथा मृदा । शोबाना वैष्णवानां च मुक्तानि विदितानि वै । (५०) ।
काश्या निष्कारितां व्यास , विष्णु तु अति समीप्यन् , दृष्टव्येभ्योऽर्थेषु शिवस्वानु-
चरैरिति , किंचदन्ती प्रसिद्धैव , काशीराजे च वक्षिता । 'वेदा प्रमाण , नान्यो हि मान्यो
प्रदस्तु कश्चन तादृशोऽस्ति , इति हिन्दूना वैदिकाना महाप्रमह , अनेन त्यागहेतुव
-नपरेऽपि प्रदिला कृता , विरोधेन विरोधो हि जायते , वर्धते तथा । मुस्लिमा यद्य
पीशानी कुराने प्रदिला ननु , मुहम्मद स्वयं किन्तु प्रशस्तति 'कित्ताबिन' , (अर्थात्
मुशिविता ये हि सद्म-भैरवि समृता) , अन्योऽपि , 'रसूला' धान्यान् सभनयति
इत्यपि । मुस्लिमेष्वपि द्वैविध्यं , 'मुस्लिमा' 'मोदिना' तथा , अन्त्याह परमात्मान
मन्वते ये हि केवल , ते सर्वे द्वाभिधीयते 'मुस्लिमा' इति निर्णय , मुहम्मदेऽपि
ये किन्तु निविष्टा , ते हि 'मोदिना' , (स्त्री-कार-वाची 'राम्' इति शब्दो , यस्मात्तु
'मुस्लिमा' ; 'अमन्' विश्वासवाची च , सरमान 'नेमिर्' विनिर्गत) । 'वमार'-
नामका ये च सन्ति हिंदुषु सान्प्रत , मांस गवा मृगानां ते भक्षयति यदा कदा , प्राचीन-
नवाले गोमेध प्रथा च प्रवीक्षु मारते , तथा शूलगवो नाम यागोऽपि प्रथितोऽभवत् ;
(६०) ; सर्वं तद् 'अवतीर्णेन' कृण्येन हि निवारित , एतत्तर्षं पूर्वमेव प्रथेऽ-

कृष्णेनेन्द्रमखध्वसकारिणा पापहारिणा गोवधनेनअरुधा इयं प्रयागोमायवर्जिनी ।
 गोमासवर्जं, अन्यानि मासानि विविधानि तु ब्राह्मणा क्षत्रिया शूद्रा सादत्येव हि
 भूरिशा , क्षत्रियाश्चापि शूद्राश्च पिवन्ति तु सुरामपि , न चैतद् गण्यते पापं तेषा
 तेषा तु जातिषु । 'ब्राह्मणेषु' च सत्येव बहवो वाममागिणः शास्ता कौलास्तु, ये
 पंच-म कारान् भुजते मुदा, मघ, मास च, मत्स्य च, मुद्रा, मैथुनमेव च ,

स्मिन्तु प्रदर्शित । बह्वन्यमयमासानां पानं भोजनमेव च, हिन्दुपुस्तकेव विस्तीर्णं,
 तात्क्यं नु विपद्यते ? बहवो हिन्दवोऽप्ययं नैव वै मूर्तिपूजका , न चाभूत् प्राक्तने
 काले वैदिके मूर्तिपूजनं, अथाप्यार्यसमाजीया मूर्तिपूजाविरोधिनः, वेदान् अधिचि-
 पतश्च हिन्दुध्वेवानभवन् जना, भारते सर्वकालेषु, तथा ऐतिह्येन दर्शयते, रामायण
 चापि, महाभारतेऽपि, कथाऽस्ति वै जाबालि चार्वाकादीनां, मतं च प्रतिपादितं, कृष्ण
 नापि च गीताया स्वयं वेदा विनिन्दिता, तथा भागवतस्यापि एकमेव लक्षादश, अधिकं ।
 श्रीहर्षकविना चापि, काव्ये नैपथनामके, व्याचैन कलियात्राया, कलेरैवोत्तिभिस्रथा,
 वेदप्रह्वता घोरा अनाचारा प्रदर्शिता — 'हिंसागर्वो मखे वीच्य, रिरिमुर्, धावति
 स्म स (कलि), सा तु सौम्य (सौमीय, गोमेधीय) वृषासखा खर (खल, कलि)
 दूरान्, निरास त, (७०), मुमुदे मदिराऽदानं विदन्, एष (कलि) द्विजमन,
 दृष्ट्वा सौत्रामण्यं इष्टिं तं कुर्वत, अदूयत, तत्र ब्रह्महृत् पश्यन्, अति सतीष आनजो,
 निर्वश्यं सर्वमेधस्य यज्वान, ज्वरति स्म स, (सर्वमेधे हि तत्तन्पानापीकप्राग्निहिंसा
 अधिकारात्, 'ब्राह्मणो ब्राह्मण आलभेत' इति ब्रह्मवधस्य वैवन्वात्, निराश्रयत्वात्
 सतप्त, इत्यर्थं -इति नारायणकृष्णा टीका), कश्च तत्रोपनन्नाया विश्वस्या वीच्य तुष्ट-
 वान्, स मन्त्री त विभाव्य अथ वामदेव्यं भ्युपासन्, ('कथा नक्षिन्न' इत्यादि
 वामदेव्यं ब्रह्मसाम, 'वामदेव्योपासने सर्वां स्त्रियं उपसीदन्ति' इति श्रुति, विश्वस्या
 सर्वस्या स्त्रिया, गम्याया अगम्याया वा—इति नारायणीया टीका), अधावत् चापि
 गा वीच्य हन्यमानां अथ (कलि) मुदा, अतिभिभ्यस्तथा मुद्धा, मद मद न्यवर्तत,
 मृतौ महाहते पश्यन् ब्रह्मचारी—इत्वरी रत, यज्ञे (अज्ञासीत्) मिया अज्ञ स
 भडाकांडतांडव, यज्वभार्याऽश्वमेधेऽवलिगाऽलिगि चरागता दृष्ट्वापचष्ट स, कर्तार
 श्रुतेर् भड, अपंडित ; भैमीभर्तुर् (नलस्य) अहंमानी, राणधान्यां, महीभुज,
 स 'पाखडजना'न्वेधी, प्राप्नुवन् 'वेदपंडितान्', जलार्थं च नल प्राप्य, पापस्, तापाद्

त चापि परम धर्मं घोषयति अ भियो ऽ हिय , शास्त्राणि तत्सजातीया धर्म्यां मर्य-
यन्ति ता, न च जातेरंहिष्कृतुं साहस तांस्तु कुर्वते । सानन्द भक्षयत्येव मानवा
पाशवान् शत्रान् , "मत्स्याद् सर्वमासाद् , तस्मान् मत्स्यान् विवर्जयेत्"—
इत्याशा तु मनोर्नित्य भङ्गन्ति एव हि ये जना , (११०), उच्चमन्या , द्विजाभूता ,
तेऽस्पृश्यान् यद्ददति चै, धाष्टर्थाद् अपरजातीयान् , दम्भस्य महिमा हि स ।

अपासन्" (नैषध, सर्ग १७) । (८०) । क्लेशिपेण श्रीहर्ष एव धर्मयति, ध्रुव,
'वेदपण्डित'-'पासड' 'भडस्य' 'अकाडताडव' । ईग् क्लाम्यस्तु वामस्य तंत्रस्योत्पत्तिरस्ति
वै, पचानां च स काराया स्वोकारखान्धतुडिभि । कस्माद् एकविधा मत्रा विषय
श्लोषादिता वेदेषु, तत्तु, असदिभ्य, गहि निक्षीयतेऽधुना, लज्जा गोपायितु यत्नो
मैमाद्यैस्तु प्रसार्यते, विस्तार्यते च चाग्जाल बहुकौलादलाप्लुतं, जनता इदय किंतु
कर्म सर्वं हि तादृश, वेदाना कालिमा-कारि घृण्य राक्षस्यमत्यजत् । व्यस्यतेऽर्थं कथ
सत्याद्, दर्शयत्यपि तत्, कलि — "बलात्कृत पापानि, सतु तानि अकृतानि च,
'सर्वान् बलकृतान् दोषान् अकृतान् मनुर् अब्रवीत्', श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु वैकमत्य
महाधिया ? 'न्याल्या बुद्धिबलापेक्षा', सा नोपेक्ष्या मुखोन्मुखी ।" आद् असौ सत्य
अप्यर्थं किंचिद्, बहु चदन्, कलि , "ईर्ष्या रचतो नासीत्, धिक कुलस्थितिदाम्भि-
कान्, रमराधव । विशयेऽपि, तथा नर अरचत , तृणानीव शृणगादान् विधूनय
वधूर् अतु, तथापि तादसर्षव (श्लेषमांसादिमयस्य) का चिर जनवचना ? (१०),
.. प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यन्वे एव चेत्, केनाभागेन तु खान् न विधीनपि तथा
इच्छथ ?" (तर्ज) । यथैव मानवे देहे, ऊर्ध्वं अन्न, अधो मल, नाभेर् उपरि
नेष्यत्व, अमेष्यत्व अधस्तथा, तथा उपनिषदो, वामस्तत्र-मत्रा जपि, धृतौ , सावधानेन
समाद्य, त्याज्यं, सुष्टु च, दुष्टु च । निष्कर्षोऽस्मिन् प्रसंगेऽस्य विचारस्य एव एव
हि-न आत्मसमावितैर्भाव्यं, अहमानिभिरेव वा, हिन्दुभि , स्वस्य वै दोषा द्रष्टव्या
यत्नतस्तथा; त्यज्यते यद् (यदि) हठ तै , सत् (तदि, तदा) चिप्रमन्यैथ त्य-
क्ष्यते । आत्मवस्तु, विवेकेन, मनुष्यान् अपरान् अपि, कर्म वर्ण व्यवस्थात समाने
शुचिभाजितान्, अवस्थायु विभिन्नासु, यो पट्टिच्छु ईहने, स आत्मानं परांधापि
आपद्भ्यस् सतारविष्यति । एकतथातिदीनत्वं, अस्तीदत्य तथाऽन्यत , एकतो
राशनाभाव , ऐश्वर्यान्पारमन्यत , यो हि अय पादस्य रज निर्धनत्वात्, परे दिने, य

भिक्षनात्तेर्मनुष्यस्य स्पर्शानवव्यति ये, नित्यमेव गिर्येते हृष्यन्त कुणपपदो । अहो
दम्भस्य माहात्म्य अहो-हकारविभ्रम , पैपरीय अहो बुद्धेर, अहो मोहस्य चडिमा ।

मनुननु सुरापाग महापातकपथके गणयति, अपरे किन्तु रगुविकारा तदेव
हि, परिसख्याविधानेन, चातुवष्यऽनुमन्यते, विष्णुस्मृतिर्यथा वन्ति, विप्रसवे
सादृशीं पिबेत्, क्षत्रियो न्या अपि तथा, वैश्य, शूद्रोऽपि घा, तथा । ह्य्या

एव संप्राप्य धन, शिरास्यारोहुमिच्छति परेषा तु यथा धूलिर्वात्याऽऽस्ता विपूर्यिता,
साधु एकत पुराय हि, नवमेव । यनस्तथा, (१००), सक्कऽऽकुलता एकत्र, कृय
वैमुख्ये अन्यत पाशारज्जुर् उभयत पया चमो न दृश्यते स्थजे ध्याप्रा, तले
मक , वेन मागण गम्यता ? हिन्दूना अन्यधर्मभ्य प्रयावर्तनन्मणि, 'शुद्धि'रीया,
तथाऽन्येषां ग्रहणे नव दीक्षया, हिन्दू समाप्ते, या ईदक् शका उभयत स्थिता,
निरस्यते तमस्तासा, कर्म वर्ण प्रकृशत । कर्म-वर्णस्य सिद्धात पया चम्पतम
सदा, सर्व-सगमन सर्व-सवादी निरुपद्रव । एतस्मर्तव्यमन्यच, प्रयोगेऽस्मिस्तु
हिन्दुनि — ईस'शयास् त्रयोदश्या आरभाद्, कनविंशका पर्यन्त अभवन् यानि सुरय
युद्धानि, तानि तु सख्यया द्वे शते ऽभूवन् पठिस्तेपातु भूपयो हिन्द्वोरेव । भवन् मध्ये
तावत्येव च भूपयो इस्लामधर्मिणोमध्ये, दोषेष्वेव एकत स्थिता राचानो हिन्दवो
ये हि, मुस्लिमा अयतो नृपा, प्राय सर्वेषु युद्धे, हिन्दवो, मुस्लिमा तथा,
योधा, प्रत्येकपक्षेऽपि परस्परसहायका । (११०) । (वर्तत् त्रयोदशात्
पूर्वं अस्नान्, (मार्च मासे, १८३१ ई० वर्षे), वानपुरे पुरे, उपद्रवो महान् आसीद्
हिन्दू मुस्लिमयोर्मिष , काश्यामपि ततोऽप्रऽभूत् किंचिदल्पतरस्तन , कराच्या च
तदेवऽसीत् (मार्च १८३१ ई०) काश्यामपि वशान , उपद्रवस्य हेतूस्तु निश्चेतु तेन
निर्मिता समिति पत् सदस्याना , त्रयस्तन तु हिन्दव , त्रयश्च मुस्लिमा आसन् ,
प्रधानोऽयं जन वृत्त , श्रीन् मासौथ पुरे तस्मिन् कृत अन्वपण्य हि तै , पथाच्
पतुर्भिर्मासैश्च विवृत्तिर्लिखिता तथा काश्यामेव , इतिहासः । भारते मुस्लिमागमाद्
आरभ्य, व्यवहारस्य उभयोथापि परस्परं, विरोधस्य पि, साहाय्यस्यापि, तत्र प्रदर्शित ,
बहुन् प्रयाग् विनिर्मथ्य प्राक्तनान् ऐतिहासिकान् , आग्लराजवे यथा चाभूद् शुद्धि
द्रोहस्य चानयो , तत्सर्वं विस्मरेणास्यां विवृतौ प्रतिपदितं , तदेव सख्या पूर्वोक्ता
युद्धानां गणिता — इति) । (११८) ।

मनुस्मृतिर् नूनं मांसं बहु विनिन्दति ; राजसीं प्रकृतिं दृष्ट्वा क्षत्रियाणां तु, कर्म च, तेभ्यः तद् अनुज्ञानाति, श्लाघमानाऽपि वर्जनं (म०) ; “न मांस-भक्षणे दोषो, न मत्ते, न च मैथुने; प्रकृतिरेषा भूतानां; निवृत्तिस्तु महाकला ; मां सः भक्षयिनाऽमुत्र यस्य मांसं इह अग्नि अहं, पृतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः; न-कृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित्, न च प्राणिषधः स्वल्पैः, तस्मान्मांसं विपर्ययेत्; (१२०); योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्वतामसुखे-च्छया, स जीवैश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ; यो बंधनबधङ्गंशान् प्राणिनां न चिरीरेति, स सर्वस्य सुखमेप्सुः सुखमत्यन्तमभुते ; यद् ध्यादति, यत्कुरुते, धृतिं पध्नाति यद् च, तदवाप्नोत्ययत्नेन, यो हिनन्ति न किंचन ; समुत्पत्ति च मांसस्य, बध-बंधौ च देहिनां, प्रसमीक्ष्य, निवर्तते सर्वमांसस्य भक्षणात् ; अनु-मन्ता, विशसिता, निहन्ता, क्रय-विक्रयो, संस्क्रतां च, उपहर्ता च, स्वादकश्चेति पातकाः ; यैरे यथैऽश्वमेधेन यो यजेत शतं शयाः, मांसानि च न त्वादेद् याः, तयोः पुण्यफलं समं ; फलमूलाशनैर्मध्येर्मुन्यघ्नानां च भोजनं, न तत्कलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्” (म०) । आरण्याः जन्तवो यस्मात् कृपिं हिंसन्ति भुरिशाः, गृगयायां बध. तेषां, तथा तन्मांस-भक्षणं, ‘राप्रतैः’ ‘रक्षकैः’, क्षत्रैः, कयचिद् अनुमन्यते ; धान्तस्यशलेटक-स्यापि सद्यः प्रस्तुतमेव तद्, भोज्यं ; न अरव्यपोऽस्य स्वाद् ; विचारीरीशरीरिपि । परमांसैः स्वमांसस्य पुण्यै, स्वादाय चैव हि, अहिंसकानां सौम्यानां पशूनां हननं, गनु, स्वगृहे पालयित्वा च, भक्षणं—पापमेव तत् । (१२०), कार्ये स्वात्ययिके प्राप्त, विशेषेण च हेतुना, अपि इंद्रशानां च हननं अस्तु वैधं, न धार्यते; यथाऽनुज्ञातमेवांसैः “भीकधार्षे सुरां पिबेत्” ; “लोके प्यवाय-जामिप-मद्य-सेवा नित्यान्ति जन्तोर्, नृदि तत्र शोदना, ध्यवस्त्रितिः तामु विवाह-यज्ञ सुरा-प्रदः; आमु निवृत्तिरिष्टा” (भा०) । भीष्मोऽप्यनुग्रहार्थं मनुकं ग्राह सद्बुधः, “उत्तमं भोजनं मांसं, द्वितीयं गोरोसः रघृतः, x न तु मांसं नृणात् काष्ठाद् उपपन्नाद्वापि जायते, हृत्वा जन्तुं ततो मांसं, तस्मादोषो हि भक्षणे” (म० शा०) । “गोव्रविहं शिरात्मं”, हिन्दुरग्न्य न ममं तद्, ह्याहाह शबरन्वामी मीमांसा-सूत्र-भाषणे ; “पर्यपि शिरां दधाति, यथा पा पृषां कुलधर्मः; दक्षिणतः कुमुता पामिष्ठानां; उभयतः शिरां वाश्यमानां; मुण्डाः शृगवाः ; पंचभूदाः आंगिरसाः” (शाबरभा०) । यज्ञोपवीतं श्रेष्ठं चेन् नवीतं विद्य

धायते ? एतदर्थं तु मत्रो हि ऋषिभिर्दक्षितं त्रिल—“यज्ञोपवीत परमं पवित्रं, प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्ताद्, आयुष्यमइदं प्रतिमुच्यते शुभ्रं, यज्ञोपवीतं यत्नमस्तु तेन ”। “सहयज्ञा प्राग मृष्टा” इत्येवार्थोऽत्र तु कथ्यते । अन्यद् अप्र विचार्यं भ्यान् ‘जन्मना’ यदि धर्मात्, केनापि पातकेनेव बधमेवापयास्यति ? (१४०) । ब्राह्मण , क्षत्रियो, वैश्य , शूद्रो वा, सुखिभीभवन्, जन्मनैव कृता र्त्वीयां नैत्र हास्यति धर्मात् । ‘कर्मणा’ चेद् इयं, नूनं, विसृज्येत विकर्मणा, ससृज्येत पुनश्चापि सा उप-युक्तेन कर्मणा । एतत्सर्वं तु विसृज्य धर्महेतु, असद्ग्रहा , धर्मममानंभिज्ञाश्च, ‘धर्मं धर्मेति’ राविण , मोहान्धा , दाग्मिना , पापा , दयाहेष्यपि गिष्टुता , स्व-धातुन्, पीडितान् अन्यै , पीडयन्ति अधिकं पुन , कश्चित् स्वाङ्गानि अत्र उल्लेख्य दद्याद् व्याघ्राय वै, यथा, तथैवैतेऽन्यधर्मभ्यो स्वकीयान् प्रददत्यपि, हिन्दूसमानं सरळं पातालं नेतुमुच्यते । हिन्दुवो ‘नीच’जातीया , ‘उच्च मन्यैस्तिरस्कृता , प्रत्यहं यान्त्यन्यधर्मान्, पूर्वमेव इति वणित । अन्ये ‘धर्मपञ्चा’ सति, धूर्ता ‘धर्मपुरधरा’ , ‘धर्माधिकारिणम्मन्या’ , चित्ररूपधरा भटा , उपार्यविधिर्धर्मैः तु स्वार्थसाधनतत्परा , मात्र धर्माधिकारिणोऽस्या सेपां तु वितता कथा । किन्तु सन्त्यन्यनेतार , सुन्दरा , शूर मानिन , निर्वर्णिक च हिन्दूना पीडयन्ते चे च पीडया, (१५०), तापितानां कम्पिताना निर्व्याजमनुकम्पिन , दु खिता परदु खन, सेपा च समवेदिन , परा धिनश्च, आर्यशरीरा , उदाररा , हृदयालयो, ज्याचारै चापि सन्मुदा ये परेषां तु हिन्दुषु, ते विश्वसन्ति—‘युद्धेन विजेष्यामो रिपून् वय, यत्नेन गभिभविष्याम-उद्धतान् अन्यधर्मिण’ , तत ‘सगठन’ चापि हिन्दूना यातयति ते , धर्मपञ्च श्रोतमाह्वते कार्येऽस्मिन्, कृत्वा धिया, ‘प्रभुताऽस्माकमेव गते भविता धर्मभूर्धतो’ । ‘समन्थन , ‘सघटन’, तिष्यतीह तु नैव तत् , यतस्तु हृदय शूर ण्णां, धीस् तु न मार्मिनी, न अन्विष्यति निदानं तु, न सा गम्भीरदर्शिनी, हिन्दूना नेक्षते दोषान् परेषामेव पश्यति ; अत्याचारास्त्राकारिणान् एव हृष्टा प्रकुप्यति , प्राकृता नांति सेवास्या—“क्षेप कोपेन पूरयेत्” । आर्त्मायाना रक्षणं च, रक्षणं चा-मनस्तथा, अवश्यमेव कार्यं सर्वोपायैस्तु नियतं , “आततायिनमात्यान्त हन्वादेवाविचारयन्”, “शठं प्रति शठं कुषांन् , सादरं प्रति सादरं’ । कार्यसिद्धिस्तु हिन्दूनां किन्तु नैतावतैव हि , (१६०), एतेन तु सर्ववान्यत् कृत्यं शुरुत्तरं किल । आक्रमं प्रतिकाराय नूनं शक्तिरपेक्षिता , न सा विना ‘सघटन’, “सधे शक्ति-

कळी सुगे"; नैव 'संग्रहणं' शब्दं, 'संघः', 'सहननं' मिथः, 'संधातो', नैव हिन्दूनां, यावत् स्यात् 'जन्म-वर्णता'; इत्येतद् विस्तारान् पूर्वं अस्मिन् ग्रन्थे प्रदर्शितं । परेषां तु विरोधाय 'संधिः', 'संघः', क्रियेत यः, न स्थिरो बद्धमूलोऽसी; गल्लयेव अधिरात्तु सः । "परैः परिभवे प्राप्ते वयं पंचोत्तरं शतं" (म० भा०), इति क्षणिकः एवधर्मात् संधिः अन्योन्यवैरिणां पांडवानां कौरवाणां, गंधर्वैः सह संयुगे । ईसाविंशततन्त्यादीं विश्वयुद्धे तथाऽभवत् ; यानि राष्ट्रानि सुदृढादीं संहितानि अभवन् दृढं, विजयानन्तरं तानि एव अद्भुहन् वै परस्परं । भीमस्य तु नदीवासीन् मतिः कौरववैरिणां, "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गंधर्वैस्तदनुष्ठितं, किमर्थं मोचयिष्यामः शत्रून् दहान् परैः"—इति (म० भा०) ; "परस्परविरोधे तु वयं पंच, शतं च ते"—इत्येव नीतिलक्षणभूत् शाश्वती वंशनाशिनी । (१००) शतानामेकतश्चापि, पंचानामेकतस्तथा, संधिर्पोऽभूद् दृढः, सोऽयं आसुर्योस्तु व्य-घर्षतः; यतो नैसर्गिकी प्रीतिरभवत् सत्र कारणं, परस्परहितायैव, परस्परविभूतये, आत्मनां मंडनायैव, नान्येषां खंडनाय तु । हिन्दूनां ननु जातीनां भीमस्येवान्नि वै मतिः ; एकस्यां पीड्यमानायां जाल्यां अग्न्या नु मन्यते 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं अ-परैस्तदनुष्ठितं' । यदिति कैचिद्विभ्रास्तु—'कृपेः प्रवरणं, यथा, पशुभ्यो रक्षणायैव, क्रियते कंटकादिभिः, तथा द्विषानां प्राकारो भयंति अद्विज-जातयः' । वृटा कापुरुषी नीतिः, रक्षकाः यत्र भक्षकाः, पोषकाः शोषकाश्चैव, शिक्षकाश्चापि तक्षकाः, "यस्यांके शितः आपाय जनः स्वपिति निर्भयः, स एव तच्छिरश्छिन्नाद्यद्", एवं विश्वास-घातिनी (म० भा०), न इयं नीतिः फलव्यय फलमाशासितं किल । कंटकानि तु भक्ष्यंते उद्देशकमकारिणां, कृप्यश्चापि चर्यंते नदारोहैः सुरेण हि । 'संग्रहणं' भव-स्यायां अस्यां, महमसीचिन्ना । जेष्यति संग्रहणैव, विग्रहणं न हिन्दवः । (१८०) । उपायः पृक् एवाद्य जगन्मिलारकारकः, न केवलं तु हिन्दूनां, अपि वै सर्वधर्मिणां सर्वेषां मानवानां तु, येऽद्य द्रोहैस्तद्भुताः । "कृणुष्व विश्वमार्यः" हि, वेदज्ञा एषा एव पालयतां, सर्वेषामपि धर्माणां मेलनं त्रिपतां मिथः । प्रकारमल्य चैवैकः, न द्वितीयः प्रतीयते ; अतुर्वर्णान्तरं पृथक् आनीयेरन् समन्ततः, सर्वेषामेव धर्माणां समन्ताः अनुयायिनः ; धर्मग्रन्थाश्च सर्वेषां, एव्याश्च पुरुषान्तथा, वेदांताः एव मन्यंतां, अक्षतारात्पर्ययः । "यद्यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद्भूजितमेव वा, सत्त-देवायगच्छ त्वं मम तेषोऽंशसम्भवं" (गी०) । ये केऽपि सन्ति महन्त्याः "वेद एव

तु सर्वत्र " (म० भा०) । 'ज्ञानिन' सर्वदेशेषु सर्वजातिषु सति यै, तथा साह-
 सिक्काश्चापि, शूरा. ये ग्णरमंणि, एवं घातांशु 'दक्षा'श्च, तथैव 'घात'-जीविन ,
 'प्राहणा', 'क्षत्रिया' 'वैद्या', 'शूद्रा' चेति तथा, अर्थत , मंश्याऽपि वृत्तो न
 स्युः तेषुपि, यदत्तु हिन्दव ? हिन्दुजातिमहस्याणां चतुराशिषु भाजनं यथा, तथैव
 सर्वेषा मानवाना भविष्यति । (१९०) । ये ज्ञानतृष्णा यत्रैव भवेद्युर्वर्गमिच्छन्तः ,
 तत्र सत्यदयायुक्ता , 'प्राहणो वितवृत्तय , प्राप्नुयुर् नहि कस्मात् ते उचिता 'प्राहण'-
 तमिधां ? देशपेशोभिभिभिन्ना , दृष्टोपाक्षिभिरेव च, 'प्राहणाना तु हिन्दूनां शतधा
 सति जातव्य', भेदानन्येऽपि सति एवं, सर्वां प्राहणयज्ञका , कथ दोषाय मन्या
 सा स्याद् दश द्वादशाधिका ? मा र्प्राधुमां विधाधुवां ह्येते ननु परस्पर, वृत्त
 वर्णानुरूपं चेत् सज्ञा कस्मान् निवार्यते ? (१) 'पादरी हृदिमत् प्रीष्ट द्विर्धन'-
 इत्यादय , तथा (२) 'मौल्यी सुन्तद्विद्-मपती सुत्ता-पीर् सुसिद्' आदय , तथा
 (३) 'मोषद्' च 'दस्तूर', (४) 'भिक्षुचो' (५) 'यतय'मथा, एवमन्येऽपि
 बहव , तत्र सज्ञाभिर इज्जिता , (१) श्रीनीया प्राहणा सन्ति, (२) सुस्तिमा
 प्राहणाम्ना, (३) पारस्या प्राहणाश्चापि, (४) शौद्रा , (५) जैनाश्च प्राहणा ,
 एवं क्षत्रिय विद् शूद्रा सर्वधर्मेषु सति यै, सचप्यपि च देशेषु, सर्वमानवजातिषु ।
 देयता भारतीयाना शतशश्च सहस्रश सत्येव , तत्र तन्वन्त्या दश वाऽप्यथ
 विंशति । (२००) । 'तिलभाणेश्वर'श्चास्ति, तथा वै 'कर्मेश्वर', 'घटेश्वर'सथै
 चान्ति, तथा वै 'पर्वतेश्वर', 'गणेश्वर'मथा चान्ति, तथा वै 'नर्मदेश्वर', अपि
 'नागेश्वर' आस्ति, 'नरसिंहेश्वर'मथा, 'श्रीगिरीश्वर' एवापि, 'वृष नन्दीश्वर'मथा,
 'शूलेश्वर'श्चापि, 'दृढपाणीश्वर'मथा, 'चतुर्मुखेश्वर'श्चास्ति, तथा 'पचमुखेश्वर',
 'दुग्धनाथेश्वर'श्चास्ति, 'वीरनाथेश्वर'मथा, 'सिंहाचलेश्वरो'प्यस्ति, तथा वै
 'जम्बुकेश्वर', 'गृध्राचलेश्वर'श्चास्ति, तथा 'देवापलेश्वर' ; अ-येऽपि सति अन्
 ल्येषा तीर्थेषु 'एनाटेश्वरा', 'वराहो', 'वामन' 'कूर्म', 'सुग्रीवो', 'हनु
 मॉस्' तथा, 'गरुड'श्च, 'ण्वदन्त' च, 'रामोन्-मज्जाननी', 'अष्टबाहु', 'चतुर्बाहु',
 'अष्टादशभुजेश्वरी', यद् किंचिदरमपिहं च, मृन्मयी मूर्तिरेव वा, तथा दारमयो
 याऽपि, हृत्रिमा, ऋत्रिमाऽपि वा, ताप्रादि निमिता याऽपि, घटिना याऽपि कीदृशी,
 घटादि वृक्षाश्चैवापि, तथा गो सर्प पानरा , पूज्यन्ते सर्वे एवैते हिन्दुभिरदीनशुद्धिभिः,
 धर्द्ध्या च, उपदेशाच् च स्वेषां 'धर्माधिरारिणां' । (२१०) । वेदान्ते च प्रसिद्ध

यद् "अर्चतन्मयं न विद्यते", अतो यावन्ति वस्तूनि तावन्त सन्ति च 'ईश्वराः' । का हानिर्यदि मान्येत तत 'काया ईश्वरो'चि स, 'मका ईश्वर'न्तथैवापि मान्येत 'मदिना ईश्वर', 'मर्तद् ईश्वर' सथा चापि, तथा 'करबला ईश्वर', 'दरराह-ईश्वर'-श्चापि, तथा च 'तकिया ईश्वर', 'बम ईश्वर' स्तथैवापि, तथा 'भवचरा ईश्वर' ? मुस्लिमानामोदशानि देवतीथानि सति हि, 'अल्ले'श्वरस्तु सर्वत्र भित्तैर्नामभिरी क्यते । 'परमात्मा' ईश्वरो यद् हिन्दुभिः सर्वेनात्मभिः । किलिम्नीन प्रदेशस्य तथा 'बेल्हमेश्वर', 'दहल्लीनेश्वर'श्चापि, तथा 'कलवरीश्वर', 'रोमेश्वर'सथा चापि, निश्चनैर्ये समर्चिता — को दोषो यदि मान्येरत् एते, अन्ये चापि तादृशा ? एको 'गौड' ईश्वरो द्वेय सर्वस्थानेषु पूज्यते । 'अह्ला'- 'गौड'- 'परमात्मा' चान्ये वार्थाः षड् ते त्रय । (२२०) । समुद्रस्यापरे पारे, इतरुत्पारु पश्चिमे, 'अर्वा'- नाप्ता प्रसिद्धोऽस्ति देवो जनपदो महात्, 'अर्वाणा' धन्ति तत्रैवा 'मका' नाम महापुरी, यत्र 'कावेश्वरो' देव 'अह्ला' नाम्ना समर्च्यते, 'हज्रुल् अस्वद्' इति ख्यात ज्योतिर्लिङ्गमपीरुष, इमाहीमर्षिणा, पूर्वं, 'बाया नामन-नादिर निर्माय, स्थापित तत्र, पूजार्थं, लोकभूतये, ज्वलदुल्कास्वरूपेणापतद्, अश्ममय, हि तद्, नभ- सस्तु पुराकाले, न नरेण च टकितं, ज्योतिर्लिङ्गमत् व्यतं, अकृत्रिम, अपौरुष । प्रत्ययद् 'हज्र' यात्रायै, तत्र गच्छन्ति मुस्लिमा, 'जिल्हिय' नास्ति मासे तु, शत- वाश्र सहस्रश, पृथिव्या सर्वभागेषु, यत्र यत्र पतति ते, गथाऽपिथना च, मरणा, मकानिरुदमागता, पस्तिवाऽस्तोचिते वस्त्रे, त्यक्त्वा उष्णोप पदयकान्, पदस्थानेषु च गच्छन्त द्वित्रयोशान्, ततस्तु ते, काशामदिरमासाद्य, विरानि अस्य अक्षणं महत्, प्रशार्य 'जम् जमे' कुडे, कुर्वन्ति च परिश्रमां, काशानामं गृह स्यते, प्रगमति च दृढवत् ; प्रविश्य तद्गृह पश्चान्, पुञ्जन्ति अश्मान् 'अस्वदम्', ध्यायन्ति परमात्मान् क्षणाय 'अह्ला'-ऽभिच तत । (२३०) । हिन्दूनामिष स्ता पूजा, किन्तु द्रव्यैर्विना हि स्ता, न पुष्प धूप-नैवेद्य जल मिष्टान्न कर्षना, न अक्ष तानि, न पत्राणि, रक्तनील न लेपन, न ताग्र रौप्य खडाना आह्वान देवलैरपि, न भिक्षु आज्ञोत्-सहाधौ, न समर्प परस्परम् । 'महल' प्राये स्थितो धर्म, 'हमा हीमे ति य स्मृत, मान्य' प्रजापतिर् धर्मप्रयस्यापि अनुयायिनां, यहूदानां, क्रिश्चनानां, मुस्लिमानां तथैव च, चतुर्वर्षसहस्राणि तस्य कालाद् गतानि हि, तस्याऽन्वयायै च महापुरषोऽभूत् मुहम्मद, ईसाकालात् दत्तान्दे तु पृष्टे गच्छति

पूर्णता, मुस्लिमाना प्रधानपि विशेषण मुहम्मद , सम्प्रदायास्तु सर्वेऽपि तेषा, त पूजयति हि, 'कुरान'-तामक तेषा प्रधान धर्म पुस्तक , मुहम्मदेन 'दृष्टा' ते मन्त्रा-
 म्त्र स्थितास्तु ये । ईसा तथा क्रिश्चनाना प्रधानपिश्च, पुस्तक, 'न्यू टेस्टामेंट',
 यद् भाषा सहस्रेऽपि अस्ति अनूदित , कोण कोण पृथिव्याश्च, जाति जाति च
 मानधी, ख्रीस्तायर्वाहणैस्तु प्रापित लोक-स्वकै । (२४०) । सर्वेषामेव धर्माणां
 रूप्य पुस्तकानि च, तीर्थस्थानानि चैत्रापि पवित्राणि, भवति हि , प्रयेक-सम्प्र
 दायस्य, यथा सन्ति च हिन्दुषु—अद्वैतिना साङ्कराणा, विशिष्टाद्वैतिनामपि
 तथा रामानुजीयाना, माध्वाना द्वैतिनामपि, निम्बार्क प्रभुचैतन्य वल्लभ अद्यनु
 यायिना । किन्तु सम्राट्को धर्मं सर्वेषामपि मानव , अनन्ताश्चापि वै वेदा' सर्व
 ग्रन्थ पधायका , सर्वेऽपि धर्मग्रन्थास्ते "वेद एव हि सर्वदा " । "देशधर्मान् ,
 जातिधर्मान् , कुलधर्मांश्च शाश्वतान्, पाखण्डगणधर्मांश्च, शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनु'
 (म०) । मूल न लभ्य आद्य तु सर्वं प्रवचन मनो , लभ्ये ग्रन्थे स्मृते , सर्वे
 उक्ता धर्मा न सन्ति ते । भृगुणा सस्कृता चेद्य लभ्यमाना मनुस्मृति —इति तु
 स्पष्टमैशेक तस्यामेव पुन पुन , 'एतद्वाज्य भृगु शास्त्र श्रावयिष्यत्यशेषत ,
 पृतद्धि मत्तोऽधिजगो सर्वमेपोऽखिल मुनि , ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना
 भृगु , तानमवीद् ऋषीन् सर्वान् , प्रीतामा, श्रूयतामिति , x (२५०) ,
 स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगु , श्रूयता येन दोषण भृगुर्विप्रान्
 जिघासति , अनम्यासन वेदानां, आचारस्य च यर्ननात् , प्रमादाद्, अद्यदोषाच्च,
 भृगुविप्रान् विवांरति" (म०) , (प्रमादो, मदो, मद्य, उन्मादो, मादकं,
 मद, प्रमाद भेदा सर्वे ते, "सुप्त मोहनमानन विद्रागलस्यप्रमादोत्थं, तत्ताम
 समुदाहृत -गी०) , "इ येव मानव शास्त्र भृगुमेक पठन् द्विज , भयत्या
 धारवान् निय, यथेष्टा प्रामुयाद् गति" (म०) । प्रसंगप्राप्तमेतच्च अवधार्य सुवि
 चारकै—क्षत्रियश्च आदिराजश्च वक्ति स्वायमुवो भनु , 'पतीर् प्रजानां असृजं
 महर्षान् आदितो दश' ; तथोक्त पुनरेवात्र यथास्य ' मानवो भृगु ' , क्षत्रियस्व
 मनो पुदा साक्षाणास्तु महर्षय ; एतेन स्पष्टमेवोक्त प्राक्काले किल भारते, वर्णता
 कर्मणैवशस्तीत् ; न कथंचन जमना । भारतीयान् भृगुद्वारा यथा मनुशिक्षयत्,
 तथाऽन्या स्वप्रचामृता जाती अन्ये श्रिक्षयत्, शिक्षयित्यति चैत्रापि यथा
 योग्य पुन पुन , स्वसृष्टैश्च विसृष्टैश्च पुनभूतैर्महर्षिभि, ऋषिभिश्च तथैवान्यैर्वि

विधैरधिकारिभिः । (२६०) । सर्वदेशे षतुर्वर्णाः, सर्वदेशे च 'मानवाः'; हितप्याता च सर्वेषां बक्षलो मगवान् मनुः । बृहत्त्वाद् बृहणाद् 'ब्रह्म'; मननान् 'मनु' कृष्यते; महत्तत्त्वे मनोऽंशो यः, स यस्मिन् संश्रुतीऽधिकं, सर्वदर्शी, महा-योनासिद्धिभिश्चापि संयुतः, संयुक्तैश्च तथा सर्वैर् महापुरुषलक्षणैः, विशिष्टोऽकृष्ट-जीवोऽयं 'मनु' रिच्यभिधीयते, प्रवर्त्तकोऽयं वंशस्य मानवानां, प्रजापतिः ; "दा-त्सव्ये मनुष्यैर्णां"—पुराणेषूपमा स्मृता । इतिहासे पदं, चैतद् अधिकारस्य वाचकं ; उच्चापचाथ 'मनवो' बह्वस्तत्र वर्णिताः । कस्याः अपि महाजातेः आद्यः आरम्भकस्तु यः, 'मनुः' इत्युच्यते सोऽपि । सर्वेष्वस्तु प्रजापतिः, सर्वेषां मान-वानां च, मनुः 'स्वापम्भुवो'ऽभवत् । सप्तमः तु आर्यजातीनां मनुर् 'वैश्वतो' ऽस्ति वै ; "सावर्णिः सूर्यतनयो, ऽसौ मनु कथ्यतेऽष्टमः" (६० सप्त०) ; अवा-न्तराश्च 'मनवः' सन्ति प्रति 'महामनु' । सुरथश्च समाधिश्च, यौ तौ 'स्वारीचिपे' ऽन्तरे, खिन्नौ, विरक्तौ, आपन्नौ, नेपथुस्तपः उच्यते, तावेष हि पुनर्जातौ, "कलापग्राममास्थितौ", मरुश्च सूर्यपंसीय, देवापिञ्ज्रवंशजः ; (२७०) ; महत् तपस् तपन्तौ च, "महायोगबलान्वितौ", काले काले मनुष्येषु चातुर्वर्ण्य-व्यवस्थितिं, जीर्णोद्धारं च, कुरुतः, आदेशाच्च महामनोः ; सावर्णि-ऽयासौ तौ एव भाविनौ अष्टमेऽन्तरे । मनोः सप्तपथः सन्ति, प्रत्येकस्य, यभासदः ; ज्ञानानां घ्यास-कर्त्ता यः तेषां, ज्ञासः स कीर्तितः ; अन्येषां अन्यकृत्यानि, राष्ट्रे वै मन्त्रिणां यथा । स्वापम्भुवैर् मनुनाऽदौ धर्मा ये प्रवर्त्तिताः, अवरैः 'मनुभिः' तेषु क्रियते परिवर्त्तनं, संकोचः, परिवृद्धिर्वा, देशकालानुसारतः ; तत्तद्देशीय-कृषिभिश्च धर्मस्तु व्यवसीयते । एवमेव प्रवृत्तारतु धर्माश्च, स्मृतयो, बहुः स्वापम्भुव-कृतं किंतु स्वर्णानुस्यूतमस्ति वै; चातुर्वर्ण्यं, प्रकृत्यैव, सर्वसंग्राहकं, यतः । अनेन विधिना, सर्वं धर्माः, सर्वाश्च जातया, 'मानवानां' समानेयाः धर्मं निःषे तु 'मानवै' । यदि न क्रियते त्वेषं, निरुप्या-पार्थक्य-दर्शनाद्, विनाशः एव भविता हिन्दू-धर्मस्य, निश्चितं । 'भेदात्' क्षयः, चयो'ऽभेदात्'; एतत् प्रत्यक्षमेव वै ; तथाऽप्यविद्या-प्रायज्याद्, 'भेदः' एव प्रसार्यते । (२८०) । 'अभेद-भावो' वेदान्तैः मौगनस्याय घोषितो यद्य, तत्र 'भेद-भावो' विकलालो विज्ञमभते, वेदान्त-घोरं आचार्यं, घोरं नर्दति नर्दति, मसिष्यद् वृत्रवद्, धर्मं, 'इन्द्रो' (राजा, शासको) यदि न रक्षति, 'दधीवि-आत्म-यलेर्' जातेन अनिरायण

हेतिना, तपो विद्या-मयेन-पि तेजसा समृतेन च । (२८३, भादित ३८३२श्लोका)।

ॐ

१५ अध्याय

उच्छ्रास्त्रवर्तिनो राजा नियंत्रण कथं ?

(२३) प्र० “क्षत्रस्थाति प्रवृद्धस्य”, राजश्रोष्ठ्रास्त्रवर्तिन , “ग्रहैव समनियन्तु स्यात् , क्षत्र हि ब्रह्मसंभव” (म०), इति य-मनुना प्रोक्त, अत्र तल्पम्भवेत् कथं, कथं तु ब्रह्मज क्षत्र, कथं वा तद्वियन्त्रण ?

उ० ज्ञानेनोत्पदित शस्त्र, अत्र च विविध तथा, ज्ञानेनैवान्यदास्त्रास्त्रैर् विद्वन्नुमपि शक्यते, ज्ञान ब्रह्म, तथा क्षत्र शस्त्र, इत्यत्र रूपक । ऐतिहासिक एवापि तथाऽर्थोऽन्योऽत्र विद्यते, ‘ब्रह्मा’ऽदेशात् प्रजाभिस्तु ‘मनुर्’ आदौ वृत्तो नृप, निदर्शनत्वेन ऐतिह्येन इत्याख्यान तु कीर्यते (म० भा०शा० ६६), प्रत्येक-जातौ वृद्धाना अद्वेयाना कदम्बकं ‘ब्रह्मा’-इति बहुमान्यत्वाद् बृहत्त्वाद्यापि चक्ष्यते, एकोऽथवा बुद्धतम, सर्वमान्य ‘पितामहः’, तस्यऽदेशान् नरो योग्य शान्चे विनियुज्यते, तथैव अस्यऽज्ञयाऽयोग्य राजत्वाद् अपकृष्यते, ज्ञानिनो ‘राजकर्तारो’ ऽत क्षत्रोद्भव कारण । अथ च, ‘ब्रह्म’ नेतृत्वे, मुसम्भूय, ‘महाजन’, भद्र उत्पद्यत राज्याद् बलेनैवावरोपयेत् । “स्वर्वायांद् राजर्वायांश्च स्वर्वाणि बल-वत्तर, x सर्वं तु तपसा साध्य, तपो हि दुरतिक्रम” (म०) (१०), यदि वा एकस्य विप्रस्य महर्षे, तपसाऽञ्जिता, योगसिद्धा भवेत् शक्ति तादृशी ऐश्वर्यमयी अपि, उच्छ्रास्त्रवर्तिन भूप शापेनैव स निर्दहेत् । इतिहासपुराणेषु, दग्धना शापवह्निना ऋषिभि शतशो राजा सति उदाहरणानि हि । वृष्णस्यापि समुद्रद्व अग्निमद् यादव कुल, अतिवीर्यमदोन्मत्त, ऋषिशपेन शोषित । ‘ऋषते’ ‘ऋच्छते’ प्राप्या सत्वस्य परमात्मन, ‘ऋणोत्तेर’ हननात् शापे, ‘ऋषि’श-दो निरच्यते । “प्रजानां तु नृप स्वामी, राज स्वामी, पुरोहित ” (म० भा०), एवं हि मानवे धर्मं राजा मृष्टोऽभिरक्षिता, ज्ञानी च यन्ता तस्यापि, विधाता, चाजुरासिता । “विधाता, शासिता, वना, मैत्रो ‘ब्राह्मण’ उच्यते”, x सज्ज्ञानवान् प्रकृत्यैव “देवानामपि दैवत ; प्रमाणं चैव लोकस्य, ब्रह्म एव अत्र तु कारण” (म०), यस्मिन् ‘ज्ञान’, ‘ब्रह्म’, ‘वेद’ चास्ति, न ‘ब्राह्मणो’ऽस्त्यसौ ; यस्मिन् क्षत्रनिय

गृह्य नास्ति, न 'ब्राह्मणोऽस्त्यसौ । लोकाय तु प्रमाणत्वे, ब्रह्म, ज्ञान, हि कारण ।

'हिन्द'-'हिन्दू' शब्दोत्पत्ति

(२४) प्र० सनातनस्य, चण्डयस्य, वैदिकस्यानुयायिनः, धर्मस्य मानवस्य, अभिधीयते 'हिन्दव' कथं ? (२०) ग्रन्थेषु तु पुराणेषु शब्दोय न उपलभ्यते ।

उ० हतो नदानां पचाना, प्रान्त पचनद् स्मृत, तेषां तु पाश्चायतम् 'सिन्धुर्' नाम महानद्, पर्वासु अस्ति स विस्तीर्णं महान् 'सिन्धु' समुद्रपद्, 'सैन्धवा' इति नाम्ना तु शतास्तत्प्रातवास्तिन, समस्त स प्रदेशश्च 'सिन्धु'- 'सिन्ध' इति कीर्तित, तस्यास्ति पश्चिमे, देश, 'परिया' योऽभिधीयते, 'कारस्' इत्यपि स ज्ञा, तन्नाया चापि 'कारसी', मुस्लिमशाक्रमणाद् अघान्, धर्मस्य परिवर्तनाद्, भाषायां च तथैव 'अर्ब' शब्दाना परिमिश्रणात् । 'पारसी कास्ततो गेनु प्रतरथे स्थलवासिना" (रघुवश), इत्येव काठियासन तद्देशीयास्तु परिणता । द्वौ प्रान्ता तस्य, 'पतिस' च, 'पाथिया' चेति, कीर्तितौ, यभृबनु पुरा काले, इत्यतिशय शोधिदा । 'पार्था' आसन्, द्वितीयस्य, सुप्रसिद्धा धनुर्धरा, सर्व ते प्रायशोऽभूवन् कुशला सव्यसायिन, समुत्तरार्धे, पृष्ठस्थान् चतुर्दिक्षु स्थितानपि, बाणैरविष्यन् पाशुस्ते, पठिता रणक्रमणि । सर्वस्य तरण देशस्य नाम 'आर्याना'ऽपि चाभवत्, परिवर्त्तेश्च भाषाया कालन 'ईरान्' इति, क्रमात्, 'आर्या' एव हि तेऽभूवन् 'आर्याना'-देशवासिना, (३०), आधर्वणस्तु वेदोऽभूद् अर्याया, इति केषन, 'हिन्द आर्यिन्ता'-इति नाम्ना यन् प्रसिद्धश्चास्ति साम्प्रत । कलहोऽस्तिसा चापि भृगुभिस् तु समुचिते, भारताद् भाषाया केचिद् 'आर्याना' ('ईरान्') जग्मुर्बसा, (हतीरता कथा सति, निश्चयतत्र हुर्लभः); कंठनिमित्ति भेदाच्च, 'स-वार', तै, 'ह-रार' चद् उच्चार्यते, ज्ञ तै श-दा सस्कृता विहृता बहु, 'सिन्धुर्' 'हिन्दु', 'सैन्धवा' च, 'सैन्धवा' इत्यताऽ अघन्, क्रमात्, 'हिन्द', 'हिन्दू', च, 'हिन्दु-स्थाने ति चैव हि, 'हिन्दो' च, 'हिन्दोरताने ति, चाभूत् शब्द परम्परा, 'ण्योनिया' चति नाम 'ग्रोस-देशस्य यत् पुरा ऽभवत्, तद् 'यवनैरेव वासित'वाद् अभूद् इति; उक्त च मनुना णे तु पथना क्षत्रजातय; "शनवैस्तु त्रियालीरद्, इमा क्षत्रियजातय, वृष्टस्य गता लाके, ब्राह्मण-नदरानेन च, पीडकाश्रोद्धविदा, धाम्योजा, दरदा, यशा, पारदा, पट्टया, चीना, किराता, पपना शका" (भ०) । { 'ब्राह्मणादरानेन'

इति शब्दार्थोऽन्यत्र वर्णितः) । एवमेव 'असुरा'श्चापि देशं 'आसुरिया'-ऽभिध
 'आसीरिये' ति चडाख्यात वासयाचक्रिरे पुरा , 'देवाना' भारतीयाना 'भ्रातृच्या'
 एव ते ऽभवन् । (४०) प्रसिद्ध हि पुराणे यद्, 'असुर' अपरनामका दैव्या
 तथैव देवाश्च, भ्रातरो हि विमानृजा । 'द्वद्धानि' देव दैत्याना प्रकृत्या शाश्वतानि
 च । पुराण'रूपक'स्यास्य बहवोऽर्था भवति वै, आध्यात्मिक, तथैवअधिदैविक,
 च ऐतिहासिक । 'सिन्धु' देश, 'हिन्दू' इति पारस्यैरभ्यधायत, भारतस्य
 समग्रस्य सा तु जाताऽभिधा प्रमान्, 'ग्रीका'दि 'यवनै' पश्चाद् 'इदिया' इयेव
 सा कृता, यूरोपीयं तत सर्वैरद्यावधि तथोच्यते । 'हिन्दू' शब्दो न 'धर्मस्य',
 देशस्यैवास्ति, सूचक, 'हिन्दू' 'हिन्दी'ति वा नाम्ना सर्वं भारतवासिन पार-
 स्यादिभिरुच्यन्ते, 'हिन्दवो', 'मुस्लिमा' अपि । 'हिन्दू' नाम्ना तु यो धर्मं
 साम्प्रतं बुध्यते जनै, तस्य स य नाम रूप 'मानवो धर्म' एव हि, यत स
 'मनुना'ऽदिष्ट, धर्मवर्णाश्रमात्मक, मानवाना तु सर्वेषा इहामुत्र हिताय वै ।
 हिन्दू हिन्दू शब्दयोस्तु प्रयोगे, विविध मत । 'हिन्दू देशोद्भव धर्मं य क अपि
 अनुयाति य, स एष हिन्दू नाम्ना स्याद् व्यवहार्यो, न चापर', एतन्मतं तु
 केषाचित् । चिन्तनीयं तदस्ति वै, (५०), 'सनातनस्य' धर्मस्य, 'वैदिकस्य',
 'आर्य' रूपिण, 'बौद्धस्य' सद्बुद्धिमत, 'मानवस्य' विशेषत, सामान्यतो
 मनुष्याणा सर्वेषां च प्रधानत, भूतदैकपरिच्छिन्ति किं स्याद्दोषोपकारिणी ?
 मन्वाशयानुकूला वा ? किं वा स्याद् बुद्धिसगता ? "प्रकृति पार्वती माता, पिता
 च पुरतः शिव, भ्रातरो मनुजा सर्व, स्वदेशो भुवनत्रय'-इत्युदारमतीना तु
 प्राग् मुनीना हि समत, अर्वाग्भिश्च तथैवोक्त विशालहृदयैर् मुदा-"अयं निज
 परो वेति गणना लघुचेतसां, उदारहृदयाना तु बसुधा एष बुद्धिम्यक" । 'हिन्दू'-
 देशोद्भवा धर्मा के.हृद्यप्रापि सशय ; 'हिन्दू'देशस्य सीमान क।, सदिग्धमिद्
 तथा, विशेषणोत्तरे, धारवार ते पर्यवर्त्तयन्, बौद्धकाले तथैवासीत् स्मृत, सर्वासु
 दिक्षु अपि, पारे चापि समुद्रस्य, यद् बृहत्तरभारत, प्राचीनस्य अस्य देशस्य नाम
 'भारत' उच्यते, उत्तरीयो महान् भागोऽस्य 'आर्यावर्त्त' उदीर्यते, "उत्तर यत्
 समुद्रस्य, हिमाद्रेश्चैव दक्षिण, सर्वं तद् भारत नाम, भारती यत्र सतति"
 (भा०), (६०), भाषा तथाऽस्य वर्षस्य, सरहन्ता, सुपरिष्कृता, बह्वर्धगर्भं एकै-
 कशब्दो यस्यास्तु, 'भारती' । "दक्षिणापरतो यस्य (दक्षिणतश्च, अपराततः

पश्चिमतश्च), पूर्वेण च महोदधिः, हिमवानुत्तरेणारय, कामुंकरय यथा गुणः, तदेतद् भारतं वर्षं, सर्वमीजं, द्विजोत्तम !” (मार्क०पु०); “गंगी च, यमुने चैव, गोदावरि, सरस्वति, नर्मदे, सिन्धु, कावेरि, जलेऽस्मिन् सञ्चिधिं कुरु”; “इमाः आपः शिवतमाः, इमाः राष्ट्रस्य भेयज्जीः, इमाः राष्ट्रस्य वर्धनीः, इमाः राष्ट्रमृतोपमाः”(वे०);पुण्यार्थेषु एवं अत्र उवाचान्ते सप्तसिंधवः,हर्मदेशं चतुर्दिक्षु पोषयन्ति हि याः सदा ; (अन्यथा सरिताः वेदे पठ्यन्ते यत्र तत्र तु)। “माहेन्द्रो, मलयः, सदाः, शुक्तिमान्, ऋक्षवान् अपि, विष्णवश्च, पारियात्रश्च, ससात्र कुलपर्वताः”, (भारत् ०अ०१५); (अन्यनामानि चाप्यन्ये पठन्ति अत्र तु केचन)। “अथोष्वा, मथुरा, माया, कानी, कांची, अयन्तिका, पुरी द्वारायती चैव, सप्तपुर्योऽत्र श्लोकाः”। एवं पुराणेतिहासे देशस्यास्य तु वर्णनं, कृतं यद्द्वै प्रदेशानां, प्रान्तानां चापि, भूरिशः, तीर्थयात्राप्रसंगे, वा घनवासादिघर्णने, अस्माद् देशाद् बहिष्णानां देशानां चापि घर्णनं,(७०),(सीताऽन्वये यथा पृथ्वी-परिकान्तेसु तु घानरैः), यत् कृतं, तेन सर्वेण सीमा निश्चीयते हि सा, भारतस्य तु, वा श्लोका मार्कण्डेयशुकादिभिः ।

वाल-गंगाधरो ‘लोकमान्यः’ श्री तिलकानिधयः, पूर्वपश्चिमविधासु निष्णातो-ऽद्भुतपंडितः, भारतोद्यरणे ध्यप्रः, वासकैर्बहुषोदितः, ‘हिन्दु’-धर्मस्य सः तु एवं लक्षणं पर्यभाषत—“प्रामाण्यबुद्धिर्देसु, साधनानां अनेकता, उपास्यानां अनियमः, एतद् धर्मस्य लक्षणं”। श्रीमान् सावर्करो नाडा दामोदर-विनायकः, हिन्दूतां साहसी नेता धीरः स्वाराज्य-पूजकः,तदर्थं यतमानश्च सावर्कैर् यासितो षड्, विशिनष्टि सः हिदुं तु लक्षणैरीदृशैः, यथा—“आ-सिंधु, सिंधुपर्यन्ता, पर्य भारत-भूमिका पितृभूः पुण्यभूश्चैव, स वै हिन्दुरिति स्मृतः”। एयमित्यन्ति विद्वान्सः केषिन्; चिन्त्यं तु तद् षत् । ‘वेदे प्रामाण्यबुद्धि’श्चेद् हिन्दुत्वस्य विशेषणं, हिन्दु-त्वं षड्कोटीनां सद्यः एव निहन्यते, ईसा-मुहम्मदादीनां धर्मेषु च निग्न्यते । (८०)। श्रुतेर मंत्रे निपतिते, ऽकस्माद् अपि तु धोत्रयोः, द्वादस्य कर्णौ पूर्वतां प्रपुणा जतुनाऽपवा—एष यदाज्ञा ‘विप्राणां’, ‘वेदे प्रामाण्यबुद्धिता’ ‘सच्छु-द्धानां’ अपि कथं ? ‘असत् शुद्ध’-कथैव का । ‘अदृश्य’जातयः सयाः हिन्दुत्वात् स्मृनिर्दिष्टताः, याद्याः एष ; एवमन्येऽपि बहुषो गलहसिताः । ‘त्रिप्रन्ध’जैन-कक्षाणि स्युद् हिन्दुत्वाद् बहिष्कृताः; यीद्दानां कोटयश्चापि, यद्देदः ‘पिटक-ग्रन्थ’; सिक्खानां अर्धकोटिश्च तथा स्याद् विमुक्तोऽहता, येषां प्रामाण्यबुद्धिरतु ‘ग्रन्ध-

साहच्य'-नामके, प्रन्थे, संकलितो मान्वीर् 'गुरुभिर्दंशभिस्तु यः । तथा च संति बहवो,
 चेऽपि वै ब्राह्मणमुखाः, सर्वांशानां तु वेदानां आदरं नैव कुर्वते ; आयुर्गणं तथा वेदं
 अन्यत्रयविदमन्ना घदति, अशुचिमेवाहो !; स्वयं कृष्णमथैव च, गीतायां कर्म-
 कांडं तु वेदप्रोक्तं विगायति । "सामवेदः स्मृतः पंथः तस्मान् तस्याशुचिर्व्यनिः"
 (म०) । बहूनां वेदवाक्यानां अर्धश्चापि न युध्यते, प्रामाण्यबुद्धिः तेषु स्यात् कथं
 एतादृशेषु च; ईदृशानि तु वाक्यानि इडाद् ये लापयन्ति वै, तत्र कस्यापि संतोषो
 न भवत्येव कश्चन ; पृथैव तद्गारुवापलयं, यथैव नटकृदितं । (९०) । अतो नृणां
 व्यवस्थाऽत्र कार्या, या समयोचिता, नेतृभिस्तु समाजस्य विद्वद्भिर् दूरदर्शिभिः ।
 यो वर्णयितुं आमानमिच्छेत् 'मानव'-धर्मिणं, वर्णाश्रमव्यवस्थान्तरं घस्तुं यः
 स्वीकरोति च, यो वा वदति यजामानं 'हिन्दु', स्याद् 'हिन्दुर्' एव सः ; यथा
 हि मनुनाञ्जसं "यश्चाजमानं निवेदयेत्" (म०) । यथैव 'वर्णधो' हिन्दुः, 'श्रीधो'
 हिन्दुर्यथैव च ; तथैव 'जैतो' हिन्दुश्च, 'सिक्लो' हिन्दुर्यथैव च, 'वीद्ध'श्च सर्वपा
 हिन्दुः, 'किश्चनो' 'मुस्लिमो' पि च ; हिन्दूनां एव भेदास्ते सर्वे 'हिन्दु'निवासिनः ।
 शूद्रस्य मंत्रश्रवणे त्रयुणा जतुनाऽथवा कर्णयोः पूरणस्यान्ति त्वाश्रयो ह्यन्यदेव वै ;
 चौषेण, स्पशयद्, यस्तु गोप्यं मंत्रं, कथचन, दुष्टभावेन, हरति, महाधीर्यवनां यथा
 शशास्त्राणां तु, दानुभ्यो दागुं, लोकक्षयाय हि, दुष्प्रयोगाय-सोऽयं तु दंडयो भवति
 सर्वथा । प्रत्याक्षमेव ननु एतद् अद्यापि बलु दृश्यते; सर्वदेशेषु, राष्ट्रेषु, विपक्षस्य
 स्पशाः सदा युद्धकाले निगृह्यते, यथ्यंते चापि निर्दयं, विदेशीयाः, न्वदेशीयाः, भवेयुस्ते,
 खियोऽपि वा । (१००) । नवीना सुव्यवस्था चेत् न मिचेत् ईदृशी तत्र, न जैनाः,
 नापि बौद्धाः वा, न सिक्खाः, नान्यपथिनः, लिगायताः, तांत्रिकाः वा, भविष्यन्ति
 तु हिन्दवः, न चापि अस्तुश्रयजातीनां शोच्यः । यैस्तु न धुं ; वेदस्य जातु नामापि,
 कुतः प्रामाण्यबुद्धिता, तेषां, अस्मिन् भवेद् ? किंतु गण्यारस्ते चापि हिन्दवः ।
 चातुर्यपंच्यवस्थानं यत्र यत्रैव घनंते, भार्यावसंतस्तु तत्रास्ति यत्राऽयाः निवसन्ति
 च ; यत्र नैतद् व्यवस्थानं श्लेच्छावातः स एव हि, भारतस्य भवेद् भागः सो,
 अन्यदेशस्य चैव वा ; "कृष्वंतो विधमार्थं" चेति आदेशो विधुतः धुतेः, संको-
 वितेऽयं तु, कथं चरितार्थो भविष्यति ? यस्य भारतभूर एव पितृभूः पुण्यभूरपि,
 स कथं पृथिवीमन्त्रां, समग्रां अहंविष्यति ? कथं च पठितुं श्लोकं धृद्वदावं तु
 शक्यति— "समुदयमने, मातः !, पर्वतस्तनभंदिते, विष्णुपति !, नमस्तुभ्यं,

पादस्पर्श क्षमस्य मे" ? शक्या विमुचन् प्रातःक्षमा 'हिन्दु' एव तु वन्दते । "सर्वं सहा, क्षमामूर्ति, क्षमा, धरित्री वसुन्धरा, विश्वभरा, रसामयी, रसा, सर्वस्य पोषिणी— उदारचरितानां तु 'वसुधा' एव कुटुम्बक" । (११०) । वेदप्रामाण्यबुद्धौ वा लोक मा-पस्य चऽग्रह कस्माद्, वदा स वेदास्तु, यौरुपेयान् दि मन्यते, उत्तरध्रुवभागे च, पृथिव्या, सहितान् अपि ? वेदान् अवौरपयास्तु पुरपो यो न मन्यते, तस्य नून अयुक्त स्याद्, वेदप्रामाण्ये आग्रह । 'वेदश्च किं' इति प्रश्नस्योत्तर कथित पुरा, स्वयं व्यासेन, भीष्मस्य वदनात्, शांतिपर्वणि, प्र-थेऽस्मिन्नाद्य सक्ल पूर्वमेवास्ति उदाहृत, 'सम्ज्ञान अखिलं वेद', निष्करो हि अवसीयते । गृह्यते चाप अर्थश्रेद्, वेदप्रामाण्यबुद्धिता, लक्षण सर्वहिन्दू ता सदा भवितुमर्हति, 'उपास्याना अनियम, साधनातामनीकता', द्वे चापि लक्षणे हीमे निर्दोष भवतश्चदा, तथाऽप्युपास्य परम परमासा इति यस्मृत, उपास्याना उपास्य यत्, तत्तु स्मर्तव्य एव हि । "पितृभू पुण्यभू" शब्दौ व्याख्यायतेऽपि विस्तारद् यदि, तौ च घटतां, तद् (तदि, तदा), हिन्दुत्वस्य तु लक्षणे, सर्वेषां हि मनुष्याणां मनुर्ब्रह्मादिम पिता, पुण्य च कर्तुं सर्वत्र शक्यते सात्त्विकाऽग्निता, भुयो वै सर्वदेवेषु, भारत चापि भू गत । एव सर्वं समाधेयं प्राक्तन नूतन मत । (१२०) ।

रूपकाणा व्याख्यान ।

(२५) प्र० 'रूपकाणि' पुराणानां उद्दिष्टानि पुन पुन, केषांचिदत्र व्याख्यान कस्यास्य क्रियतेऽधुना ?

उ० प्रश्नेष्वन्येषु हिन्दी भागक भाषाम्या निमित्तेषु तु व्याख्यान यतित, पूर्वं भद्राण्येव तु त-कृत, केषांचिद्, अन्येषां चाऽत्र यथामति उपकल्प्यते, विश्वयेन तु केनापि वस्तु तत्राद्य शक्यते आभाणक प्रसिद्धोऽप्य, 'वेदा वै कामधेयव', तथैव च पुराणानि, 'यो यदिच्छति तस्य तत्' तेभ्य माप्य अतो ह्यत्र, यथामति विचार्य च ज्ञानविज्ञानसम्पद्य, युक्तियुक्त तथैव च, उपयोगिनमेवार्थं उपासित्वा महे पप । (१) 'समुद्रो वरण भाकाज्ञौ' वेदे पर्यायवाचका, आक्षर्याणां समग्राणा आकाज्ञो 'ऽद्भुतसागर', "भद्राणानि वरणस्य प्रतानि" (वे०), "समुद्र इव दुर्बोधो, X गुप्तार्थो वरणो यथा" (भा०); शून्य, सर्वांशसम्पूर्णो, ऽव्यक्तो व्यक्त निधिलया, खं, प्रस्य, अप्यै असत्येयैर् आचित चित्तिरेणुभि, सूयं, चन्द्रै, शरिरीभि, अह नक्षत्र तापकै, विचित्रान्निर् विभिन्नाभि सृष्टिभि पूरितैरपि,

जगत्सु, असत्या भगव, प्रत्यगै च जगन्ति, अपि (पो० वा०) । मूलप्रकृतिरेव अस्य 'शेषो', यं दिव्यते सदा, (१०), नाम्नो परवान्ति 'अनन्तो ऽमी, प्रलयेषु महास्वपि, सर्वा यस्मिन् प्रधीयन्ते विहृति इष्यन्तो ऋधक्, 'प्रधान' तत् ; समु-
 द्रेऽस्मिन् प्रवृत्ते व्यापक सदा, पणाऽस्मात्सहस्रैश्च संपद्यत् संपर्तति च, स देव
 च जगत्सर्वं तस्योपरि अवलम्बित, पणे पणे च प्रहाण्ट, भ्रमण, ये विमर्षण,
 देवपयो(मिल्की वे), स्वर्गांगामहाऽभोगो, अत्यन्तारागणा पणा, 'विष्णु'-
 विंस्ति वनाद्, 'प्रहा' वृहणात्, 'शयनात्' शिव, शोते सर्वंशरीररुपु गुहोऽप्यन्
 मनातन, वृहयन् जगता घात, विसिन्वश्च परस्पर, महत्तरस्य रूपाणि,
 त्रयोऽशाश्च गुणाश्चय, विष्णु' शोते तु 'शेषे अस्मिन् विश्व रष्यन् 'वृहयन्' ।
 'विष्णो' 'सूत्रा-मनो' 'नाभे' 'नालानि' च समन्तत प्रसृतानि, यथा विश्वन्
 नाड्यो देहे तु मानवे, सम्प्रदाये यथा सीरे वितताश्चाकंरदमय, तथैव 'विष्णो'
 'सूत्राणि विद्युन् प्राण भयानि च, प्रहाडान्यपि अनन्तानि, विश्वानि च, जगन्ति च,
 षुकीकृत्य अपि अनेकानि, सम्यग च्छा परस्परं, 'धारयति', प्रकृत्याश्च 'घर्षे' म्चा-
 रपति च (२०) । अडान्येव हि 'प्राणि, यथोक्त शक्तिपर्वणि—“मानसस्येह या
 मूर्त्तिर्महत्त्व समुपागता, तस्यऽसन विधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते' (म० भा०
 शा० अ० १८०) । आदिदेव्यौ तु यत्, तत्र, विख्यातौ "मधु कैटभौ, विष्णुऋषामलोद्-
 भूतौ, प्रहाण दत्तमुच्यतौ" (दुर्गा०)—धोऽस्य तत्त्वमाकाश, मल अस्य राजसम,
 "तामसस्तु मधुर्जात कैटभश्चापि राजस" (शा० अ० ३५७), कामाधिको मधुर्ज्ञेय,
 धोऽभूयाश्च कैटभ, तौ 'प्रहाण' च, 'वेद' च, सर्वदा हन्तुमिच्छत, 'विष्णु',
 सत्त्वमय ज्ञान, सदा तौ च निपच्छति । "मधु कैटभौ, दुरात्मनौ" विधिं भक्तु
 अधावता, "समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरि, पंचवर्षसहस्राणि बाहु
 प्रहरणो विभु, तावप्यतियलोन्मत्तौ महाभाया विमोहितौ, उक्तवन्तौ 'वरोऽस्मत्तो
 मियतां', इति केशव, 'भवेतां अद्य मे तुष्टी मम वष्यौ ऽमी अपि', घचिताम्या
 इति तदा, सर्व आपोमय जगद् विलोक्य, ताभ्या गदितो भगवान् कमलेक्षण,
 'आर्षां जहि न यत्र उर्वी सलिलेन परिप्लुता', 'तथा', इत्युक्त्वा, भगवता शखचक्र
 गदाभूता, कृत्वा, चक्रेण वैलिङ्गे, जपने, चिरसीतयो" (दु०) (३०) । स्वाधिकार चरि
 र्वा एव बहून् धर्षान्, विजेयता, ज्ञानेन, कामकोधो तु याति, आख्यानऽशयो ह्यव ।
 "ऋणानि प्रीणि अषाकृत्य, मनो मौक्षे निवेशयेद्" (म०) । प्रहाचर्यस्य च क्षेत्रं

जघन ह्येव मुण्यते, तस्मात्शानेन दमन, महाचर्यदलेन हि, अविष्णुतेन च, 'अनाद्रे' तत्रैव क्रियते तयो । आन्तरौ च रिषू, कामक्रोधौ, धातुविनिर्मिते शस्त्राह्वेनें विजीयेते, आन्तराम्यां ततस्तु तौ सद्दिचार विवेकाम्या षाड्भ्यां एव पारिती, प्राप्ते युगोचिते काले, काल 'चक्रेण' निश्चिते, 'शिरसी' च तयोश्चिते तेन, 'चक्रेण', विष्णुना । शिरौ हि मूलस्थान स्याद् वेगानां, काम क्रोधयो वेगे हते, शरीराङ्गं अन्यत् खलु अवशिष्यता, न आत्यतिको विनाशो हि, मार्तिको वा, भवेत् तयो, तन्जयोस्तु मायाया, अथ किं, तस्वरूपाणो । "आपो नारा इति प्रोक्ता, आपो वै नरमूत्रव" (म०), अपां अभावे, मुष्के तु, कामक्रोधौ न जीवत, तस्मात्ताम्या उच्यते यद् 'अनाद्रे नौ हनिष्यसि' । "विष्णु कर्णं मलोद्भूतौ" आदिद्वैतौ हि तौ कुन ? (५०) । शोत्रस्य विषय शब्द, आकाशस्य गुणश्च स, आकाशश्चादिम भूत प्रपक्षोपाधिर् आत्मन, उपाधिमलरूपे हि ते राजसमसी रमृते, कामक्रोधौ, ययोरेव रूपौ तु मधुकैटभौ । उपाधेस्तु प्रसादाशो, मलस्य प्रतियोगि यत्, साव, तत्तु युद्धिनाकि, षाड्भ्य निरूपिता, पक्षं च प्रतिपक्ष चापेक्ष निर्णय कारिणी । (२) 'देवासुरा प्रकृतय वासना या शुभाशुभा; दीव्यतेर्, शोतना भंस्य, 'देवा' इन्द्रियशक्तय, शानेनोज्ञासिता यास्तु, विपरीता तमोमया, विष्वक् चैवाविवेकेन रमणाद् 'अमुरास्तु ता', ('असून् रान्ति', 'रमन्त च, अनुषु, अस्माद् अमुरा स्मृता') । सर्वेषु प्राणिदेहेषु दाधतोऽथ प्रवर्तते 'देवासुरो' हि सद्यम — दृश्यभिप्राय शोधने, रूपेणशास्त्राधिकार्यास्तु, यत्ता सुपनिपङ्कति" (छा० उ०, शा० भा०, १ २ १) । अराख्याथ अप्रमेयाथ द्द्वीभूताश्च शक्तय, सच्चिदानन्दरूपस्य परस्य परमात्मन, विरुद्धगतय सर्वां, चक्रयद्भ्रमकारिका, विरोधेन विकर्षन्ति 'वासु' प्राण इतस्तत, शरीरं 'मन्दर' गिरि, प्रति 'प्रलम्ब' एव च समुद्रमंथन ह्येतत् सदैवास्ति प्रवर्तित सर्वग्रावि च मसारे, प्रायेके हृदये तथा । (५०) 'वासुके', देव द्वैतेश, पदांशेण विकर्षणाद्, उत्पद्यते 'अमि'शोरा, सघर्षात् सर्वजीयने, शोधात्मक कराल च दिषं, दाहि, 'ह्लाहल', 'निषै'पुंश्रैः प्रपीतेऽस्मिन्, लीलया, मन्थने पुन, जीवनस्योपयोगीनि 'शदानि' भाविर्भवन्ति यैः, तेषामर्थे पुन स्पर्षा पक्षयोद्, युद्ध-मेव च, सार्वत्रिकं, सार्वदिकं, एतज्जीवन विग्रह । वृद्धा कुटुम्ब सधु०घ, स्वशांस्या शमपति हि । (३) 'राहो' आख्यायिका स्पष्ट 'महण'स्यैव रूपक । सूर्यचद्रमसोर्मध्ये भू रूढती पदाशयजेत्, तस्याश्रया तश चद्र आच्छादयति च भसत, एणतोऽ

या, किराणा ; अद्ग्रहणमेव तत् । सर्वभूषोपेन्द्र मत्वे, भ्रमन्, भ्रायति
 चन्द्रता, सर्वं विधीयते तावन्नेत्रेभ्यो भूनिवासिनी, टाया अद्ग्रममथापि पतयेष
 धरोपरि, अन्तत, पूर्णतो, वापि ; तत् सर्वग्रहणं मतं । (५) शृंगामुरव्या
 नून वर्यान्वृद्धमेव हि, निरुण-नामक ग्रन्थे उक्तं यावद्विपैव तत् । विद्यापा-
 र्यास्तु गृह्यते पुराणैर्गुंद्भापया ; तथा कथा च नैकत्र, अदनात्तु स्पष्टे-
 स्पष्टे, क्रियन्मपि पुराणेषु कल्पते स्पष्टमेव । (६०) । आर्यान् 'गर्भ'युग
 श्यान्ते पद्मिणां स पत्नी ; मिहामनस्य 'इन्द्रो' (रागा)ऽभूद् गुरी अवि
 भनिमान वान्, गृह्णति उपशायन्त नाम्युक्तयो, स 'दोष'-यन् प्रतिः
 भवान् ; अमुरा (आसुरा भावा) जर्गं गुरुष्वच पराऽभवन् । 'विश्वम्भं,
 'विश्वरुम'-भुव इन्द्रोऽगुगोत् तदा, पुरोहित शिविनं तु यावत्, विजयाप हि ।
 (प्रज्ञानं, ज्ञान अध्यात्मं, विज्ञान तु, आधिभौतिक, वैज्ञानिको 'विश्व रूप' ;
 'गुरु' प्राज्ञानिव पुम, 'विश्वरुमां हि, विदवाणां क्रियाणां मध्यमां, उनिव ",
 निरुक्तोक्तया, सुतस्तस्य, तेनैव प्राणिनो हि य ; निरुग्नि प्रीणि तस्यशम्न,
 त्रिगुणानां तु सूचका) । स तु मयात्तयन् दास, अमुतनपि भपाययन्, मातुल्ये-
 यान्, यज्ञभाग "मातुल्येदयदानुग", 'मोहन' वै, 'परोक्ष' तु । तद्
 "भाल्दय, सुरेश्वर, धर्मालोकं हि, देवानां (इन्द्रियाणां) तु हेलन, (तुर्योग,
 विषयौऽमुल्ये), तद्विदवाणि अचिउनद् रुपा" (भा०) । आदिनेयाश्च देनेया आदिःकाले
 न भेदिता, मन्वन्था बहवस्तेषां मभूदुश्च परस्पर, ममशो भावयोर्भेद उभयोस्तु
 प्यवर्षत, एवढु परी, विश्वरुम-माता, तु दितिजाऽभवन् । महाहत्या ममुपश्रा
 वषेनानेन तापिनी । (७०) । 'महा ह्यां अञ्जलिना जग्राहापि सुरेश्वर, मव-
 स्तरान्ते, तदधं, भूताना स विशुदये, भूमि भानु दुम योपिदुम्य, अतुर्पा
 म्यभजद् हरि" (भा०) । 'महा हत्या', 'सत्य' युग-रूपेनात्तु समुत्थिता, प्रवर्षनाश्च-
 प्रेताया, मस्यां वषां प्रवर्षते, इन्द्रेण रत्न पक्षाश्च 'धूम मेपा' पतति च भूमी,
 प्राग् दीप्यमाना ये, गिरी भूता प्रमात् तथा । शृंगामुरव्यधो नून वषाया एष
 वर्णन, अन्वेषा च रहस्याना, गृह्यैव तु भाषया, यानि वै 'देव गुह्यानि' विशांतु
 न वष क्षमा । ण्काप्रान्नेपणीनेय पाश्चात्यास्तान् विदन्ति हि । इरा आप,
 इरावास्तु वारिधि वारिदस्तथा, एकमकारको मेव 'पिरावत'-महागज,
 देवोऽन्तरिक्षस्थानी च, निरुक्ते, तु, इन्द्र उच्यते, 'पत्नेय'-'धायु'-'सोमा'दि नाम-

भिश्चापि सूच्यते, 'सोमो', 'ऽमृत', 'देव वारि', चन्द्रश्चापि 'सुधा' कर, पुत्रा
 सन्तो दितरेव, महत्स्वु इन्द्रसैनिका, 'प्रवहा'द्या, बह्व्येते 'पर्जन्या'दि
 बलाहकान् । "धेरमदीय हि मर " स्वर्ग्यं, छान्दोग्य सूचित, नाम इन्द्रधनुष
 श्चापि, 'मेघज्योतिर् इरमद " (८०) । 'विश्व रूपस्य' विज्ञान उभयोर् उपकारक,
 'देवानां' 'असुराणा' च, ज्ञान, 'ब्रह्म' एव चाखिल, अतो ह्यस्यास्य भवति हि
 उभयोर्भयकारिणी, ब्रह्मात्मविश्वरक्षाऽर्थं ततस्ता व्यभजद् इति "भूमिस्तुरीय
 जगद्, खात पूर वरेण वै, इंरिणं ब्रह्महत्याया रूप भूमौ मरश्यते, तुयं छेदविरो-
 ह्णेण वरेण जगृहुहुमा", तेषा नियामरूपेण ब्रह्महत्या प्रदश्यते, शश्वकामवरेण
 अह् तुरीय जगृहु द्वित्रय, रजोरूपेण तामु अहो मासि मासि प्रदश्यते, द्रव्य
 भूयोवरेणऽप तुरीय जगृहुर्मज्ज, तामु तुद्गुदफेनाभ्या दष्ट तद् हरिकिलिभ्य ।
 इतपुत्रसन्त-त्वष्टा (विश्वरूपस्य य पिता, विश्वकर्मेतिनामा च) जुहवेन्द्राय
 शश्वे, अधान्याहार्यघनाद् उद्धितो घोरदर्शन, कृतास्त इव लोकाना युगान्त
 समये यथा" (भा०) । त चापीन्द्रोऽवधौद्, इव्यदकपेर् अस्थिभवेन च वज्रेण । केच्यते
 उनेन, सारोऽस्मनो य, स एव हि मज्जिन आहितश्च, ज्योतिष्कत् ("कास्फोरम्"-
 तात् सूचित ?) । अन्यच्चापि इत्यतेऽनेन, ग्रेतादी घनता गता मनुष्याणा तु
 देहा, ये भूमवद् हि अमवन् कृते । (९०) । 'वर्षणाद्', 'वृक्षनाद्', 'वृष्ट', 'वर्षनाद्'
 'वरणाद्' अपि, आकाशमा'गृणोत्ये'प, वाप्यभूत, भुव स्पृशद्, "येनऽवृता-
 इमे लोका तमसा त्वाष्टमूर्तिना, कृष्याऽधरा इतु भूमौ, दे येन, दिवि चोत्तरो",
 शक्र येराधतऽरूढ तरसा एतं तु 'वृश्चति', 'विश्वसं'मान आकाशो, 'दीप्यन्त'
 'वृणत' तथा, 'वृक्ष्णो' विद्युन्मयेनाप यजेण तु, पुन पुन, घोर नदन् पतायुर्व्या,
 वर्षन्, विगलितो, जल । वृष् धातु सेचने, हिंसा क्लशपो, गति बधने, तथा
 अजत सामर्थ्यं । सर्वं वर्षेऽनुभूयते, खात पूर्तिश्च, भेदश्चापि इंरिण उर्वरयोस्तथा,
 शाखाछेद विरोहश्च, निर्वासा विविधा अपि, जलानां द्रव्यभूपस्त्वं, आवि-
 ल्लव्यं च फेबिल, नारीग आर्त्तव, कामी नित्यं स्त्रीपुंसयोस्तथा । अमैथुना कृते
 सृष्टि, मानसो केबलेऽटया, स्त्री पु भेदस्तदा नासीत्, निर्लिङ्गा हि शरीरिण ;
 न चाप्येतादशा वृक्षा, न मेघा, न च वर्षणं, अन्यथैव तथाऽहार, तृप्तिश्चापि दिने
 दिने । ब्रह्महत्याविभजनाद् 'ब्रह्म', ज्ञान, विचर्यते, अवस्थाना परावृत्त्या विज्ञानानि
 नवानि हि, उत्पद्यते ऽथ गार्हस्थ्य-वृषि आदि विषयाणि हि । वृषाएवामेव रूप्यन्ते

वाक्ताः भूयस्यः इंदना । (१००) । मित्ताः शब्दाः महर्षीणां अधिनीयाः भवन्ति हि ;
अर्षांषो जम्बूवाहुर्ष्यं, अर्षस्यापरावमेव र्ष । (५) शृष्ट्याशौ, शौरजगत्तः स्वय-
भ्यायाः पुरा, अभयन् संकृत-धर्मणं भूरि स्वगोष्ठानां, च घटनं ; मिष्टार्थं दुर्दिनीतानां
शाणानां इव, धारता, अन्योऽन्यं मृदुनतां चापि, प्राचराम्यगुणयेशनात् । यथा भूमे-
रिदानीं तु चन्द्रः पृष्टोऽप्युपग्रहः, तथा पृथ्व्यणः मति नव चंद्राः सुवग्रहाः ;
यम्भूयते यत्, प्राक्काले, तेषां बध्निपुपग्रहः, भुवध्रमद्रमगाऽऽष्टः, तेन यामर्दंमाय च,
भ्रमास्यां च तर्दंमास्यां 'बुधो' जातो नथो ग्रहः । एवमेव हि याम्भास्यं, भूमेर्मदति बम्पने,
'वराह'-विष्णोः भूमेश्च, जन्म भीम ग्रहरय र्षे । (६) पूर्वं 'अधम्य'-शब्दस्य ह्यप्र
निर्वचनं कृतं; तद्देव निरुक्तिः स्याद् 'अधिनी'-ति पदस्य च; 'नामस्यौ' 'नामिवा'-
जाती, श्वातः प्रभास्य एव च, प्राणापानी, 'देव'-र्षी, 'अधिम्या'सु 'कु-मारकी',
भाषानी चापि शोताणां कुम्भितानी विनाशकी; (११०); इन्द्रियाणि तु देवाः यै;
"प्राणापामः परं बर्ष; × "प्राणापामर्दंहेतोयान्, धारयाभिश्च किद्विषयान्, प्रत्या-
हारेण संसर्गान्, ध्यानेतानीधरान् गुगान्" (म०) । सूर्यस्य भाषां 'मंशा' च,
तस्या'इजाया' तथैव च; वैश्वक्नो मनुः, मंशाऽवत्यानि, च यमी-यमी; छायाया-
श्चापि म्वापणि, तपती च, शनैश्चरः; संज्ञायाः अधिनीन्पधारणं च, कुमारयोः
जननं चाश्रूपासु सूयांत्; सूर्यस्य चैव हि रश्मीनां अतिनिग्मानां कर्त्तनं विव-
कर्मणा, चके, ध्रमति योगेन तीमेण, शरोप्य चाक्षमा, तेजसोऽस्यापिपद्यस्य मद्यत्व-
करणाय हि, यतो सूर्यस्य नामाभूत् नथं अन्यद् 'विकर्त्तनः'; इतीयं बहु-वृत्तान्ता
यद्गर्धा विपुला कथा । (द्विषां व्यंत्' रहस्याधाः यतित्तास्ते 'प्रसोजने'; अन्ये ग्रन्थे
च विन्नीर्णे क्तिरिने चांग्लभायया) । (७) "करयपः, पदयक, मूर्यः" (निरुक्तं) ;
भूः, दितिश्च-दितिन्मया, तर्षीवान्यानि रूपानि यानि उक्तानि प्रयोदता भाषांवेन
अस्य ; तज्जाताः सुत्वाः सर्वाश्च 'जातय.', सर्वेषां लीवजन्तूनां भूमेः, याः स्युः
प्रयोदता । (१२०) । (८) विष्णो प्यवर्धत उच्छ्रायै, हिमवत्स्पर्धया, तथा यत्
सूर्यरथरोधोऽभूद्; देवाः इंधुः पितामहं ; अगस्यायश्चिदिदेश एनान्, विन्ध्यस्या-
ज्यं गुरुयंतः ; देवप्रार्थनया, अगस्यः, चिबीर्षुम्नासहायतां, उत्तरस्थात् म्यधाग्रस्तु
दक्षिणाय चचाल ह ; यदा विन्ध्यान्तिकं प्रागाः, पर्वत-प्रणनाम त, दंडयन् पतितो
भूमौ ; अगस्यस्तु शशास तं, प्रत्यावर्त्सेऽहं न यावत्, शयानः तावद् आस्य वै !
आप्यानस्याश्ररार्थोऽस्य वस्य प्राज्ञस्य तोषकः ? अगस्य-सारकं द्वासीत् भुव-

स्थाने पुरा युगे; भूमिर् अक्षस्य मरणाद्, अगस्त्यो दक्षिणां दिशं अदृश्यत प्रस्थित-
 वद्, भूकम्पश्च महान् अभूत्, विंध्यपर्वत-पातश्च, तथा वृक्षाञ्चेश्च शोषणं ; पुन-
 र्जलैर्महागच्छं पृथिञ्चाभूत् क्रमाद्, इति । पुनः सर्वे च्चेद् अक्षोऽयं, अगस्त्यश्चोत्तरं
 गजेत्, पुनर्भवेत् महाकम्पः, जलस्थल-विवर्तनं, विंध्यस्य पुन'रुत्थानं', हिमाद्रेः
 'पतनं' तथा । ज्योतिर-भूगर्भ-शास्त्रोक्तस्थानां तु महापतः, आप्यानस्यायमर्थो
 हि कथं चिद् अनुमीयते । "यचेद् दृश्यते किञ्चिन् जगत् स्थावरजंगमं, तत् सर्वं
 अस्थिरं, प्रह्वान्, स्वप्नसंगमसंनिभं ; (१३०) ; शुष्कसागरतंकासो नित्वातो योऽद्य
 दृश्यते, स प्राक्तद् अन्नसंवीतो नगः सम्पद्यते, मुने !; यो घनव्यूहविस्तीर्णो विलीढ-
 गगनो महान्, दिनैरेव स याति उर्ध्वसमतां कूपतां च धी ; यदंगं अद्य संवीतं
 कौशेयश्रग्विलेपनैः, दिग्म्बरं तदेव धो दूरे विस्तारिताऽवदे; ✕ शुष्यं व्यपि समुद्राश्च,
 दारोयंते तारकाः अपि, ध्रुवोऽप्यध्रुवजोऽस्ति, कैवजस्या मादशो जने ; सोमोऽपि
 व्योमतां याति, मार्त्तदोऽप्येति खंडतां, धरापि याति वैपुयं, कैवजस्या मादशो
 जनेः!" (यो० वा०) । (९) मेरुः पर्वतराजोऽस्ति, भू-मध्ये चापि संस्थितः, देवानां
 आलयश्चापि ; प्रयत्निराद्य देवता ; महा-द्वैतश्च उ-मया शार्धं शिखरे रमतेऽस्य
 च ; गंगा त्रि-पथ-गात्रापि शिरसि अस्य विराजते;—योशितां तु, शरीरस्य मर्धं
 एतद्धि रूपकं । 'पर्वभि' निर्मितो यस्मात् तन्मान्मेरुस्तु 'पर्वतः' ; 'मेरुदंडः',
 पृष्ठ-वंशः शरीरे मानवे च सः ; तत्र संचारिणी देवी शक्तिराद्या तु 'पार्वती' ;
 (१४०) 'उ'-कारस्य निगेषेन, मा-दृति-'उमा'ऽपि स्मृताऽस्ति सा; बाहिन्यः
 त्रिविधाः नाच्यः, ज्ञान-इच्छा-कर्मणां आवि; सुत्प-नाडीप्रयं तत्र 'त्रिपथं'
 च 'नदी-त्रयं' एकीकृतं, 'सुर'-सरिद्, 'गंगा' वा 'गमनाद्' सदा ; मेरोर्
 मूर्ध्नि स्थितो देवो प्रह्वान्धे महेश्वरः ; अनन्तानां च 'केलीनां' तपोः
 'कैलासः' 'आसनं' ; मानस्यः फलयः ताश्च, सरम् तस्मात् 'मानसं' ;
 'दीर्घवति', यत्तु षीडति, विषयैरिन्द्रियैरपि, तस्माद् 'देवाः' इति प्रोक्ताः तास्ताः
 महतिशक्तयः; अक्षाभिरानिनो देवाः, पंचभूताभिमानिनः, महेश्वरस्य-आत्मन'स्तु
 सर्वे ते वशवर्तिनः ; 'इदमं' द्रापयति, अस्माद् आत्मा 'इदं'स्तु कथ्यते ;
 "इदं सन्तमारामं इन्द्रं आप्यते पुषाः" (वेत्० उ०); 'देवानां ईश्वरश्च
 इन्द्रः', इति पौराणिकी प्रथा ; प्रयत्निराद्य पर्वणि, 'शुक्रिकाः', चलयानि वा,
 'मेरी' भवति यानि इह, 'देवा'न्नावन्ति तानि च; प्रत्येकगुरिकायाश्च नाड्योऽ-

धान् प्रति निर्गता, 'ब्रह्मणाल' सुपुम्नैव, तथा च 'मणिकर्णिका', 'हिमालय'श्च,
 'काशी' च, 'कैलासौ', 'मानस' सर — एतत्सर्वं तु मन्त्रिक भागा नाम्न्योऽथवा
 मता, 'चक्राणि', 'कन्दा', 'पीठा' वा, उज्जीव्या योगरीतिभिः । (१५०) ।
 "ऋषो अक्षरे परमे ध्योमन्, यरिमन् देवा अधि विदये निषेत्, यन्न न वेद
 किं ऋचा करिष्यति ? य इद् विदुस् तत् त इमे समामते" (वे०) । उदाहृति
 अर्थमेवात्र कृत व्याख्यानमीदृश, अधिको विस्तरो दृश्यो हिन्दो प्रन्धे 'प्रयोजने',
 स्मर्त्तव्यमेतच्च चैत्रापि, व्याख्याने नास्ति निश्चिति, तथोक्त पूर्वमेवापि, तर्क उहा
 एव केवल । (१०) एतद्ग्रन्थमूलभूत वैदिक यत्तु रूपक, विशद किल तस्यार्थ,
 न इयत् तत्रास्ति सशय । "सहस्रशीर्षां पुरुष, सहस्राक्ष, सहस्रपान्" (वे०),
 मानवाना महाजातेरेवैतत् वर्णन स्फुट । "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्, बाहू रानय
 कृत, ऊरू तदस्थ यद् वैश्व, पद्भ्या शूद्रोऽजायत" (वे०), 'ब्रह्म चक्र, भुजौ
 क्षत्र, कृन्धमूरुद्वर विश, पादौ यस्थऽधिता शूद्रा, तस्मै वर्णात्मने नमः"
 (म० भा०, शा०, भीष्मस्तवराज) । यथा माणवदेहस्य शिरो ज्ञानाङ्गमस्ति वै,
 तथा समाजदेहस्य ज्ञानि वृन्द भवेच्छिडर, बाहू च रक्षि सदोह, पोषि स्तोम
 तथोदर, पादौ सर्वधरा चापि निकर श्रमिणामिति । 'पद्भ्यां' इति चतुर्ध्वन्त
 ऋचाया अस्ति वै पद, 'समाजपादौ भवितु', 'पादत्वाय', इति योजना, अपरैस्तु
 त्रिभिर्वर्णैर् अस्यापि ननु साम्यत, (१६०), न अपादानार्थक ह्यत्र 'पदभ्या'
 इति पद भवेत्, नान्यवर्णाय कस्मैचित् प्रयुक्ता पचमी, यत्, ब्रह्मणोऽङ्गैर्म्य
 उत्पत्ति अपादानेन वादिनी । रूपकाणा पुराणाना व्याख्यान क्रियते, यदि, युनि
 युक्त, तथा, तेन जनानां बुद्धिवर्धन, (नाचरार्थेन मूढाना प्राहाणामेव पोषण),
 भारतीयसमाजे च सज्ज्ञानाना प्रचारण, तथैव मूढप्राहाणा, श्रद्धाऽन्वयस्य च,
 नाशन, स्वावलम्बिभ्रष्टनेश्चापि, धैर्यस्य, अभ्यसन तथा—सत्य 'स्व राज्य' प्राप्येत
 अचिरादेव, तदा, स्थिर । (११) कर्मठाना महामान्य प्रामाणिकतम, स्वयं
 कुमारिलो.महाविद्वान्, स्वग्रन्थे तत्रवार्तिके, पौराण वैदोपाख्यानान् विवृणोत्येव
 युक्तिन, नऽगृह्णाति तु शब्देषु, बुद्धियुक्तार्थतत्पर । "प्रजानार्थं, नाथ !, प्रसभ
 अभिक स्वां दुहितर गत, रोहिद्भूता रिरमयिषु, ऋष्यस्य वपुषा, धनुष्पाणे,
 यात दिव अपि, सपन्नाकृत भ्रमु प्रसत, तेऽद्यापि र्वजति न मृगत्याधरभस"
 (महिम स्तुति)—इत्याख्यानस्य तेन इय व्याख्या तत्र प्रदर्शिता—(१७०)

उद्भवतो हि सूर्यस्य वा उपा धावति चाप्रत , प्रात कालस्य दृश्यस्य तस्य एव
 एतत् तु रूपक । अपरे ज्योतिषा 'भाहु — धनुराशोस्तु रूपक नक्षत्रस्यगशीर्षस्य
 चाप्येतद्, यत्, शाश्वत । भन्ये तु, भन्यप्रकारेण बुध्यतेऽङ्गं तु रूपकम्—
 "वाच दुहितरं तन्वी, स्वयम्भूर हरते मन", दुष्कार्ये कर्षणाद् पाच , महान्
 छिद्यते शिर एचमो, य पुराऽभूच्च (अक्रान्तात्त्वेन निमित्त , च वारि चान्यतस्वाना
 शेषितानित्त पश्), 'रुद्रेण' तद्विद्विद्वन्, घाग्देश्या दुष्प्रयोगत , विप्रलम्भनजातेन,
 जनता'कोष'रूपिणा , महाजनाप्रणीर्मुस्य वृद्धो मह्याऽभिधीयते, "यदि कार्यविपत्ति
 स्यान् सुभरस् तत्र हन्यते" छिन्न नेत्व नस्य, न्येअधिकारास्तु अवशेषिता । रूप
 काणा पुराणाना, अर्थास्तु बहुरूपश , भवति एव , प्रतिपद नवीना वध्यते कथा ।
 महिमस्तवटीकाया, सन्धासो मधुसूदन विद्वान्, "रूपकमेवैतद्", इति स्पष्ट प्रवक्ति
 च । (१२) एव कालिय नागस्य शोष्णां उपरि नत्न, मर्दन, दमन चापि, ज्योतिषा-
 मेव रूपश, तत्तद्रूपेण हि प्यूदा , दृश्यते ये तु तारका । (१८०) । "यद् यत् छिरो
 न नमतेऽस्य शतैरुशीर्षास्, तत्तन्ममर्द , खरददधरी, ऽङ्गिवाती , तन्मूर्धन्यनिष्कार
 स्पृशतिताम्रवादांमुजोऽम्बिलकलाऽदिगुरुर्नर्च" (भा०) । आयुर्वेदस्य दृष्ट्या एतन्
 नाशीम्बूहस्य रूपक, यस्पोपरि च पश्चिम जीवो दृश्यति सस्ती, "गत वैका च हृद
 यस्य नास्त्र", तासा मूर्धान अभिनिर्मृता, एका, यथा ऊर्ध्व भायन्, अमृताव एति,
 विष्वद् अन्या अभिनिर्मृता भवति" (४०), महानादी सुपुत्रा एका, मुक्तिं यच्छति
 सस्यते । (१३) 'ऋते ज्ञानान् न मुक्ति स्यात्', 'मुक्ति काश्चा मृते' इति, वाक्ये तु
 अति विभक्त्यर्थे, कथयेते सम् अनु इत् 'काशीखटे रहस्य तद् विवृत तु स्फुटाक्षरै ,
 आत्म प्रकाशितो बुद्धि 'काशी' खलु अभिधीयते, असी च घरणा चापि तत्र हृदा
 पिण्डा तथा, गगा स्वय त्रिषधगा सुपुत्रा महानादिका, यथा निर्वन् शरीराणु जीषो
 महान्त्वमाप्नुते , काश्चा प्रज्ञानिना वासात्, सुलभ ह्यात्मदत्तं-मारिवेकेन विरक्तेन,
 (ननु राजस तामसै), ज्ञानिनामेव मासद्वाद्—एवमस्ति समन्वय , "उपदेदयन्ति
 ते ज्ञान ज्ञानिनमश्वदशित" (गी०) । (१४) मृणां समूहो 'नार' स्याद् , 'भयन'
 चातिमा यति , सन्धाऽतिगानां 'नाराणा' यद् अस्ति उद् भयन स्थल, तथा प्र-
 लयन स्थान, तन् 'नारायण ' उच्यते , जीवामानो 'नरा ' प्रोक्ता , परमात्मा परा
 यण नारायणो हि सर्वेषां जीवानामिति निश्चित ; (१९०), "सर्वेषां अवताराणा
 निधान यीजं अय्यय" (भा०) ; सरायौ चाप्यभिष्टौ तौ, नर नारायणौ सद्म,

देहकृशे परिप्लव्ही ममाने चैव नित्यदा, एकः शशार्द्धम् तपोरश्चि, परोऽनशन् चरा
 स्ति वै ; पक्षो युध्यति शस्ताम्प्रै , पर 'मारधिर्' एष हि, रथे ममाने आरूढ ,
 'सरथो', योधयन्, नयन् । (१५) स्पष्टैरेव, कुत , शब्दैर् अर्था सर्वेष्वपि न उदिता ,
 यथाऽद्यकाले पाश्चात्त्यैर् विज्ञैर् विज्ञानशास्त्रिभि ? प्रीतये बालबुद्धीनां, लाघवाय
 स्मृतेरपि, इत्येवै शब्दैस्तथाऽर्थां यद्गुणां सूचनाय च, पुराणै ऋषिभि प्राय
 प्रकारांस्ती घल्यित । अर्थविस्तारना ग्रन्था , शृङ्खलते, यह्योऽपि च, आसन् पूर्वं,
 पुराणाणा भाष्यरूपाः , सुबुद्धिभि निज्ञामुभि सुचरितै लम्बाश्चापि अधिका-
 रिभि , जिज्ञासुना तु, ते, हासात्, देशे दुर्बुद्धिबंधनात्, छोपिता , कालबेगेन,
 विदेशि भात्रमजैस्तथा , निधिषै ऋषिभिश्चापि गुप्तस्थानेषु गोपिता , एवं ऊहा
 च, तर्कंश्च, अनुमान च प्रवर्तते, परम्परया उच्छेदनात्, निश्चेतु तु न शक्यते । विवि
 धाना तु शास्त्राणा, अनेकाभिश्च दृष्टिभि , दृष्टेभ्यो रूपकेभ्यस्तु, नानाऽर्थां निर-
 तति धे , सभिन्नाश्चापि ते सर्वे, ह्यविरुद्धा, ममन्विता , मार्मिका नियमा ,
 यस्मान्, महावाक्यनिरूपिता , प्रकृतेर् अखिलानेषु, ते एव प्रभवन्ति वै, यान् वै
 'समन्ततो' दृष्ट्वा, भवति 'समदर्शन' । (२०३, आदित ४०१५ श्लोका)

१५ अध्याय

स्व राज्य-निरूपण ।

(२६) प्र० 'स्वराज्य' शब्दस्तु भति एव देशेऽस्मिन् धृतोऽधुना , योकाहलो
 महान् अथा न स्पष्टस्तावद् उच्यते , किं तत् ? कथं तत् साध्य ? को भेदोऽस्ति
 स्व-राज्ययो ? 'स्व-राज्यस्य' स्वरूप किं , 'पर राज्यस्य' किं तथा ? धर्मा-
 धमाणा धमाम्य मन्त्रन्ध कीदृशान्यो ? किं 'सम्यग् दर्शन', किं चापि अस-
 म्यग्दर्शन' भवेत् ? 'प्रयोग' सु कु 'दृष्टीना' स्व-राज्य-स्थापने च क ?

उ० 'दर्शन', नयन, नेत्र, नेता, नीतिर्, नयन्तथा, 'दृष्टि', मतिर्, मत,
 प्रज्ञा, बुद्धिर्, धीर्, धियगाजदय , शब्दा ज्ञेते समानाया , प्रायशो, (न तु सर्वथा)।
 यथा 'दृष्टि' , यथा नीति , यथा बुद्धिस्तथा 'मति' , यथा मति , यथा प्रज्ञा, यथा
 धीश्च तथा 'कृति' , यथा 'नय' तथा 'धार' , तथा 'कार्यं' यथा 'मत' ,
 'दर्शन'स्यानुमारी एष 'प्रयोग' सर्वकर्मसु । किं तु 'दर्शन' शब्दस्य विशेषार्थोपि

विद्यते । आत्मनो, इन्द्रात्मनश्चापि, सम्बन्धस्य त्वयोरतथा, दर्शयेत् ताविक रूपं
 या, तद् 'दर्शनं इत्यते । को ऽह', कथमिह ऽप्यात्, कुत, करमात्, विमर्शत,
 किं 'इदं' इत्य भवितु, जीवन मरण च किं, रागो, द्वेष, सुख, दुःख, स्मृति,
 आत्माऽऽदवश्च किं, वस्तुना समग्रह्यता किं किमिय मैथुनैषणा, भूत भवद्
 भवित्य किं, 'पृष्ठे अग्र'ऽपि किं तथा, किं काल, किं च देशो वा, गमन
 अगमन च किं, किं चित्त, किं शरीर, किं इन्द्रियाणि, कुतस्ताथा, किं भोज्य
 भोजन भोक्ता, ज्ञान इच्छा क्रिया च किं, किं द्रव्य गुण-कर्माणि, भेद किं चित्त-
 देहयो, द्वैतानि किं, जगत्सर्वं अपि द्वैतमय कुत, जीवानां किं कथं भेदो,
 अभेदश्चाप्यस्ति किं, कथं, सम्बन्धश्च किं अन्योऽन्य, 'अह-एव स' च किं,
 कुत ? मय्यै एव मनुष्योऽस्ति, नित्यो अस्थायो ऽथवा पुन, लोको ऽयमेव अन्यो
 वापि, पुनर्जन्मास्ति वा न वा ? स्व किं, पर किं, राज्य किं, प्राणि भेदाश्च किं,
 कुत, किं धर्मं, किमधर्मश्च, पुण्य किं, पापं एष च ? इन्द्रियैः सह सम्बद्ध
 नश्वर हि एय किं सुख, य आम्बुदयिक चेति स्मृतिकारा वदति हि, इन्द्रिय
 शीततामपि वा शाश्वत भास्वर शुभ, य नै धेयसिक ते हि कथयति, पर सुख ?
 यद्युभौ सख्यमेव स्त, प्राप्तयौ तौ कथं जनै, को मागंस्ते उभे ह्यु अल्प
 विज्ञो बहुदय ?—(२०)—प्रधाना ईशाना तु, चित्तमन्धनकारिणां, विचार
 शीलजीवानां शारिफकानां विवेकिनां, सशयोच्छेदक, प्रत्युन्मोचक, तोषकारक,
 सर्वाङ्गीण, सर्वशकातमाधात्, प्रसादक, उत्तर मार्मिक वस्तु दर्शयेत्, तद् हि
 दर्शनं, वेदातोपनिषासु, एतत् 'सम्यग् दर्शनं' आस्ति । नैतादरा भवेद् या,
 तद् 'असम्यग् दर्शनं' मत । नाप्यत गुणवत् किंचिद्, नात्यन्त दोषवत् तथा,
 तदेव कर्म गुणि वा, दोषि वा, ऽवस्थया भवेत्, अवस्थाया गु कस्यां, किं, कर्म
 भावि गुणाधिक, दोषन्यून—यद् एतत् दर्शयेत्, तद्दि दर्शनं । दुष्टमिमाहिणौ
 बुद्धि, शिष्टानुग्रहकारिणी, यधिनी सौमनस्यस्य, कौकृतमहकाशिणी, अल्पस्वार्था
 भवेद् येन, तद् सम्यग् दर्शनं स्मृतं । आध्यात्मं च, तद्वाच्यं च, दुःख भाष्य, सुख
 यद्, भवेत्, तथा च सम्वाद पक्षयोर उभयोरपि, विद्यादानां च शांति स्वान्,
 मध्यमावृत्तिपालनात्, एव पश्यति वा बुद्धि सा सम्यग् दर्शिनो मता । प्रत्येक
 विषये, प्रज्ञे, परीं द्वौ भवत सदा, इ द्व-स्वाग् जगतो, वाह सुन्दर एकाध्यात्,
 तथा, (३०), ऐक्याक्षिकयोरेव एवर् पादिप्रतिवादिनो विद्याया नियन्ता, तेषां

नामत्र चामि अर्भाधिपत, परिपत्रा, अनुमयिनी, शातण, ग्धविरा, म्भिरा, मवेदा
 उभयदर्शितयात् सर्वमवादसाधिनी, 'भतर' अपायिनी, द्द्विपक्षयो ममवायिनी,
 "देश-काल निमित्ताना भेदधर्मो विभिद्यते", इति न्यायेन पक्षाणा यथायत्नविवे-
 धिनी, यावच्छक्य सर्वकाले मध्यमार्गानुसारिणी, शास्त्रसार ज मेधा, सा सम्य-
 ग्दर्शनदर्शिनी । कथंवेत् सर्वेपद्रहपदेषु पदवीं शुभो, कल्याणयाहिनां, फलवीं,
 यत्, तत् सद्दर्शनं मत, यथाऽनुनाय कृष्णाय उपदेशेन तु दृशिता । "आद्य
 यत् त्रि अक्षरं ब्रह्म, यथा यस्मिन् प्रतिष्ठिता, स गुणोऽन्यद्विदुद् वेद,
 यस्त वेद स वेदवित्" (म०), 'सम्यग् दर्शनं' सम्यक्, 'वेदवित्', 'प्रणवा
 थंविद्', आत्मविद् य स एवेह "द्वियात्ममुपादानुते" (म०), निश्चयेन
 यतो वेत्ति स एव गलु तावत्, किं कार्यं, किमकार्यं च, कथं स्यात् सगल
 भुव । "प्रवृत्तिं च, निवृत्तिं च, कार्याकार्यं, भयाभये, वध मोक्ष च यो
 वेत्ति", माक्षोपायान्माध्याविलान्, (४०), मानवीं प्रवृत्तिं सूक्ष्मा समग्रा
 अपि वेत्ति य, "सेनापत्य च, राज्य च, दहनेनृत्वं एव च" (म०), 'पुरो
 हितस्य', 'आचार्य-कार्यं', माधिव्यमेव च, तथैव 'सार्थवाहय', 'धर्मोप्यक्षय'
 एव वा, 'नर्यानायो अरस्थाया नूतनैश्चापि हेतुभि, नवधर्मं प्यजमानस्य-नधिकारं
 तथैव च, राज मशिव शास्त्रैव नियोकृत्वानि चैव हि, "सर्वलोकधिपत्य वा, स
 एवाऽऽमविद् अर्हति" (म०) । 'रक्षा व्यूह' प्रकरणे, वनस्याश्रमि वर्णने, कार्यं सर्व-
 जनीन तु तेषामुक्त विदोपत, कल्याणार्थं प्रज्ञाना यद् 'यज्ञ' शब्देन सूच्यते,
 द्विजत्रयाणा धर्मश्च "दान, अप्ययन, यज्ञि" (म०) । 'उत्तम-स्व'-स्वरूपस्य,
 तादृशस्यऽत्मवेदिन, लोके सर्वैः श्रद्-धित'स्य, 'पुर' (अग्ने) मर्वे 'हितस्य' (प्र-
 हितस्य) च, तथा 'प्रति नि धी'-कृत्य 'नि हित'स्य 'प्रति'-इति च, सर्वकृत्ये
 "दधति एन पुर" तस्मात् "पुरो हित" (निरण), लोसाना हितकर्तृणा धर्माणा
 निर्णयाय च, धर्मशास्त्रानुपु 'पर्यन्तु' सऽदर 'प्रहित' स्य च, शासन तु स्व-राज्यस्यान्, न
 खेवऽनात्मवेदिन । "न सा मभा यत्र न सति 'बुद्धा', बुद्धा न ते ये न वदन्ति
 धर्मं, धर्मो नासी यत्र न सायमस्ति, सय न तद् यच्छलमभ्युपैति" (म० भा०) ।
 "पचाना, त्रिषु वर्णेषु, भूषांसि, गुणवन्ति च, यत्र स्यु सोऽत्र मानाहं", शूद्रश्च दशमीं
 गत" (म०) । विद्या कर्म धयो बुद्धै सन्नि 'सम्यग् वि भाति' या, सद्गन्धुषुद्धै
 सद्दित्तबुद्धै चापि, 'स भा' तु सा । पूर्वं उक्त तु-सम्मान अधिक ब्राह्मणोऽर्हति,

तथाधिकार, आज्ञाया शक्ति, तु क्षत्रियोऽहंति, सचप धनधान्याना प्राप्नु वैश्वस्तथा-
 प्य च, साधारणोऽप्य नियम , तत्र एतत्तु विशेषण , दक्षवृत्त्याऽर्जयन् वृत्ति, क्षत्रि-
 यश्चापि भक्तो भवन्, विद्यावृद्धो हि अतितरा भवेच् चेद् यस्तु, भीष्मवद्, ब्राह्मणे
 म्योऽल्पविद्योऽप्यो, जीयद्म्यो विप्रवृत्तिभि , ऋषिम्योऽपि यवीर्येभ्यो, अधिक सम्मान
 माप्नुयात् । शूद्रोऽपि नवर्षि क्रात्वा, दशम दशक गत , वयसा तु, यवीरोऽप्यो,
 द्विजेभ्यो मानमर्हति । एष वैश्वद्विजे चापि योजनीय मनोर्षच । (६०) । एके
 बुधति, श्लोकोऽप्य लापनीयोऽप्ययैव हि—‘प्रत्येकवर्णं पचाज्ञा गणन तूत्तरांतर’ ।
 न सा ध्यात्वा समीचीना , स्याच् चेद् एव मनोर्मत, कस्मात्पृथगसद्विद्य न
 म्याद् भगवान् ? यथा—‘प्रत्येकवर्णं पचाना भूयासि गुणवति च’ । ‘गुणवति’
 इति शब्देन ‘धर्मतोऽर्जितता’ उच्यते । चौर्यविधा, कुल चाऽसद, दुष्कर्म निरत
 मदा, महद्, यदपि, बिल्घात, वृथा वीत घयोऽधिक, महत् कर्मापि, यत् किंतु
 दारण लोकरावण, विद्या च लब्धाऽधर्मेण, दुष्टभावैश्च दूषिता, घर्षिनी त्वधि-
 मानस्य, कलहानां च कारिणी, प्रचारिणी च पापानां, अबुधाना च दम्भिनी—
 एते गुणा दुर्गुणा वै, मान नाहन्ति कथन, निन्दामेघ, लघमान च, धर्षण, दहन
 तथा, प्रव्युत्, अर्हन्ति नित्य ते, राजतश्च, ममाजत । “वित्त, यशु, धय, कर्म,
 विद्या भवति पचमी, एतां मानस्थानानि, गरीयो यद् यद् उत्तर”, “द्वा सुपर्णा
 सपुजा सखाया, समान बुक्ष परिपम्बजाते, तयोरेक पिप्पल स्वादु अति, अन
 शनन् अन्योऽभिचारुतीति । X मनस्तु द्विविध प्रोक्त, शुद्ध चाशुद्धमेव च, X वासना
 द्विविधा ज्ञाता, शुभा चैवाशुभा तथा” (७०) । ‘(७०) । सर्वै स्वानुभवेनैव
 बुध्यते तत् प्रतिक्षण , प्रत्येकहृदये द्वौ ‘स्वी’, उत्तमश्च, अधमोऽपर ; मनो हि,
 अशुद्धं, यन् स्वार्थसाधक परशीडया, पापवासनया पूर्णं, तदेव ‘एव अधम’
 स्मृत , शुद्ध, यत् स्वार्थहानेन परार्थं तु निषेवते , शुभवासनया पूर्णं, ‘उत्तम
 रदो’ अस्ति सन् मन , साध्नोति यत् शुभान् कामान् परेषां ‘साधु’रित्यत ।
 सर्वंस्मैः क्लेशधोर्परिमन् उदिता मनसि, स्फुटा, शक्यता प्यापि अथवा, तद्धि मन
 शुद्ध भविष्यति , ‘अनेदबुद्धेरे पृद्धा प्य मन शुद्धिर्निर्धते । समानस्य इंद्रिया
 जीवा, ‘उत्तम स्व’ स्वरूपिण , शुभवासनया पूर्णां, सर्पभूत हिते रता , ‘सम्य
 यदर्शन’ सम्पन्ना, सर्वत्र सम दृष्टिन , शास्त्रकार्ये नियुक्ता येन् , ‘एव राज्य’
 सिद्धमेव हि । मानवी प्रकृत चापि, मानव जीवन तथा , सर्वान्पु न यो वेत्ति,

पुरपाधांस्तपैव च , तथा त्रसाधनोपायान् , जगतस्तरसमेव च , भ्रमं संसरण-
 स्यापि, स कथं त्रासको भवेत् ? सर्वजीवनकार्येषु, मानवानां निर्देशकः , मानव-
 न्यवहाराणां कथं वा परिशोधकः ? (८०) । कारणानां च कार्याणां फलानां
 तु परम्परां, चतुर्दिग्भ्यापिनीं चापि, संततां, दूरगामिनीं ; न वेत्ति अदूरदर्शित्वात्
 स्वस्या एव ईरितस्तु यः—'ईदृशो नियमो जाते, फलं किं, यस्य कस्य च, सुखं
 वा यदि वा दुःखं?'—न चिन्तयति यद्यतः , धर्मघकूटसनं नास्ती अनात्मज्ञो-
 ऽहंति क्वचिन् । "गुणवद् अगुणवद् वा कुर्वता फलंजातं , परिणतिरवधायी
 यन्नत . पटितेन, अतिरभसकृतानां कर्मणां, आविपक्षेत् , भवति हृदयदाही नाल्य-
 तुल्यो विपाकः" (भर्तृ०); "सहसा विदधीत न क्रियां, अविद्वेकः परमापदां पदं ;
 युजते हि विमृश्य कारणं, गुणलुब्धाः, स्वयमेव सम्पदः" (किराता०) । मनुजानां
 सर्वधर्मान् पप्रच्छुमुं नयो मनुः, यतः "स एव सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः
 अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतरवार्षधिन् प्रभुः" (म०), सग्यदर्शीं, सर्वदर्शीं, सर्व-
 ज्ञानी, दयानिधिः । विधानकार्यतरवं यो न विजानाति मानुषः, कथं धर्मविधानं
 सः मानुषार्थं करिष्यति ? अनात्मवेदिनां, राग-द्वेष विच्छ्रुत-चेतसां , अहंकाराभि-
 भूतातां, स्वार्थान्धानां च, लोभिनां , (९०), अल्पभ्रुतानां, क्षुद्राणां, कामिनां,
 अल्पदर्शिनां , राज्यं यत् तु, तदेवास्ति 'पर-राज्यं' हि दारुणं । यश्रुवर्णाः, श्वेत-
 वर्णाः, रक्त-पीत-नसिताश्च वा, प्रकृत्या यदि ते दुष्टाः, भवेयुश्चाधिकारिणः ,
 सहोदराश्चेत् स्युः तेऽपि, 'पर-राज्यं' हि तन् ननु । "सर्वभूतेषु चकारमानं सर्व-
 भूतानि चारमनि , X समं पश्यन्नात्मयाजी, 'स्वा राज्यं' अधिगच्छति ; सर्वं
 परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं सुखं , एतद् विद्यात् समासेन लक्षणं सुख-दुःखयोः"
 (म०); मानवस्य तु देहोऽयं 'स्वार्थी' एव परमः 'परः', अद्युभाभिर्वासनाभिः
 पूरितः प्रेरितो यदा ; वस्तुतोऽस्ती 'परवशो', 'दुःखी', देहवशस्तु यः । यः पुन-
 र्देशमायातः 'शुद्धस्य मनसः' किल, 'निष्कामस्य', 'दया-मैत्री-मुदिता'दिगयस्य
 च, 'विद्यां' च दृष्टवान् यस्तु, समीपाद्, दूरतोऽपि वा, सर्वलोकहितेच्छुश्च, स
 ह्येव 'आत्मवशो' भुव् । ईदृ 'आत्मवशानां' तु राज्यं 'स्वा-राज्यं' अस्ति वै ।
 "अभयं, स्वायमंशुद्धिः, ज्ञानयोग्यवस्थितिः, दानं, दमश्च, यज्ञश्च, स्थाप्यायः,
 तपः, आर्जवं, अहिंसा, सत्यं, अयोधः, त्यागः, शान्तिर, अपैशुनं, (१००), तेजः,
 क्षमा, एति, शौचं, अद्रोहो, नातिमानिता, भवन्ति संपदं दैवीं अभिजातस्य

स्वर्द्धा' (गी०), ईदशाना हि यद् राज्य, 'स्व राज्य' तु तदेव हि । 'अविद्याया' निमगना. ये, पशुपुत्ररावन्ति, कामक्रोधाभिभूता ये, देहेन्द्रियपरायणा, "मोघाना, मोघकर्माणो, मोघज्ञाना, विचेतस, राक्षसो आसुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता, x असत्यमप्रतिष्ठ ये जगदाहुरनीश्वर, अपरस्परसम्भूत, किमन्यत्, कामदैतुक, एतां 'दृष्टि'मवष्टभ्य नष्टव्यमानोऽल्लवबुद्धय, प्रभावपुत्रकर्मणा क्षयात् जगतो हि ये, x यामोषभोगपरमा, एतावदिति निश्चिता, क्षायापन्न शतैर्बद्धा, मत्सर ईर्ष्यां परायणा, ईहते कामभोगार्थं अन्यायेनार्थमवयान्, 'इदमद्य मया लब्ध, इम प्रापये मनोरथ, इदमस्तोदमपि मे भविष्यति पुनर्धन, असौ मया इत नाप्तु, हनिष्ये चापरान् अपि, ईश्वरोष्ट, अह भोगी, सिद्धोऽह, बलवान्, सुखी, आर्यो, अभिजनवान् अरिम, कोऽन्योऽस्ति सद्यो मया', x आसत्सम्भविता एव, स्तब्धा, मानमदान्विता, (११०), यजन्ते 'नामयज्ञै' ये दम्भेनाविधिपूर्वकं, पारस्य दम हंकार यत् प्रोषांश्च संधिता, 'आमान' 'पर' देहेषु प्रदिपनो, अयसूयका" (गी०), ईदशा 'अभिजाता'स्तु जीका यम्पद् आसुरीं । "दम्भो, दर्शा, अभिमानश्च, प्रोष, पारस्य एव च अज्ञान च, अभिजा तस्य पार्थ', सम्पद् आसुरीं" (गी०) । यद् राज्य इदशा तत्तु पर-राज्य' भयद्वर । 'स्वदेशीया', 'विदेशीया'; मुस्लिमा', 'त्रिस्थना'श्च वा, 'शुद्र विद् क्षत्र ब्रह्मा'दि नाम धारक 'हिन्दव', 'चर्मणा' शुक्रवर्णा वा, श्याम गोभूमि ल गुणा, 'कर्माणा' यदि 'कृष्णा'स्ते, 'वर्ण' होना, नमार्थका, 'पर-राज्य' हि तद्वाज्य, न स्व राज्य कथंचन । एव च, कर्मणा तुप्तो य कश्चिद्, अपि चर्मणा यत्किञ्चिद्दर्शनात्, यस्मिन् कस्मिन् देशे जाजान च, यदि प्रजाना अद्याया आदरस्य च भाजन 'आत्मीयत्वेन', 'स्व-स्वेन', प्रपामि 'स्वीकृतो' यदि, 'स्व राज्य' च 'सु राज्य' च नूनं तस्यैव दासत । शुक्ल, कृष्ण च, मिश्र च, कर्म विविध उच्यते, कर्मांशुकल अरुष्णं यत्, तत्तु 'निष्कर्म' योगिना (यो० मू० भा०) । मानवस्य 'स्वदेशो ऽसौ यत्र यत्रानि मानव ; अन्यथा, 'जन्मभूमि'स्तु मातृत्वव्यमिता एव भू । (१२०) । "उदारचरितानां तु वसुधा एव कुटुम्बक, अथ निज, परो वा, इति राजना लघुचेतसा" (हितो०) । "पृथिवी मे माता, पुत्रस्तु अहं पुत्र" (अथर्ववेद) । 'स्वदेशो', यत्र मित्राणि, 'विदेशो', यत्र नो तथा । 'स्वदेशे ऽय, विदेशोऽय—इति मात्वे तु कारण एादेव, यद् एवत्र लभ्यते

हि सहायका, वेदिन स्वल्प भाषाया, पेशागचारसमा अपि, मलायो बान्धवा-
 श्चापि; नान्यत्र द्राक् तथा पुन । ये अहिता, ते 'विदशीया', स्वदेशीया' तु,
 ये हिता, स बन्धु य शुभ कुर्यान्; 'मानृभू', या तु वृत्तिदा । "न तेन वृद्धो
 भयति येनास्य पलित क्षिर, यो वै युवाऽपि अधीयान, त देवा स्थविर विदु,
 न हायनै, न पलितै, न वित्तेन, न बन्धुभि, क्रपय चक्षिरे धर्मं, यो ऽनूचान
 स न महान्" (म०) । 'उत्सवे, व्यसने (भापत्तौ) चैव, ऋभिक्षे, राष्ट्रविप्लवे,
 राजद्वारे ('कषहरी'), स्मशाने च, यस् त्रिष्टति स बान्धव" (हितो०) ।
 राज्ये, सहोदरस्यापि रावणस्य, भयङ्करे, विभीषणस्य, न्यूना वा, 'पूर्णा' वा, न
 'स्वतप्रता' । 'दिकृटेटरा'दि राज्येषु साम्प्रत चेदशो दशा, 'पूर्णं स्वतप्रता' नून
 यद्यप्येषु 'विराजते', 'प्रजा तत्र' तथा शब्दो जिह्वासु परिनृत्यति । (१३०) ।
 'दिकृटेटरस्य' तु इच्छाया विरद्ध न मनाग् अपि कोऽपि 'यक्तु' समर्थोऽस्ति,
 'कत्तु' हरपस्य का कथा । नून पाश्चात्यदेशेषु, पूर्वोपेध्वपि केवपि, सत्यां आमु-
 सम्पत्तौ अपि, सति गुणां बहु, तान् गुणान् अनु-कत्तु' च, हिन्दून्, केचन
 हिन्दव, आदिशति, पस्न्वेते न त्यक्तु 'जन्मवर्णता' इच्छन्ति, न च पश्यति,
 यत् तेषा भान्ति सम्भव गुणाना, एतया सार्धं, सचत्वस्य विपक्षया । 'कर्म वर्ण'-
 तयैरेषां गुणानामस्ति संगति । महाभारतकारेण राजोत्पत्तिकथा यथा वर्णिता,
 सत् स्व-राज्यस्य लक्षणं सूच्यते तथा । श्रद्धेयाना समाजस्य वृद्धानामुपदेशत,
 महापुरुष अग्र्य तु प्रजा राज्याथ चक्षिरे, धीरवीराग्रणीर्, योग्यतमो रक्षण-
 कर्मणि, श्रेष्ठो, वरिष्ठो यथाभून् प्रजापालनकर्मसु; स्थापिताया, पुरा काले,
 ऋषिभि, पारदशभि, वृद्धै, परिणतप्रज्ञै, मद्राया' सर्वतस्तथा, वर्णाधर्मव्यव-
 स्थाया य प्राणै प्रतिपालक । "दाह्य प्राप्तेन सस्कार क्षत्रियेण यथाविधि, सर्व-
 स्यास्य यथान्याथ कर्तव्य परिरक्षण" (म०), (१४०); अर्थाद् यो ब्रह्म चर्येण
 विद्याभिश्च सुसरकृत, क्षताद् प्राप्तुं समर्थश्च, राजा कार्य. स एव हि । वृद्धा ते
 'राजकर्तार' श्रूयन्तेऽनेकश. श्रुतौ; प्रजाभिर्वरणे सिद्धे, तेऽभ्यर्षिघ्न नृपं तत,
 प्रतिज्ञा कारयित्वा च, प्रजानां रक्षणाय वै, प्रजाभि श्रद्धितानां च तेषां केचन
 मंत्रिण अभूवन्, अपरेऽमा'या, सुमन्त्रा, सन्निवास्तया दूनाश्च, प्राह्विवाकाश्च,
 प्रधानाश्च, पुरोधस, धर्माग्मानसभायाश्च सदस्या अपरेऽभघन्, प्राज्ञाश्च साधवः
 सर्वे, प्रजाभिश्चऽऽहता वृता; महोदये राज्य'यज्ञे, ऋपयो, ऋत्विजो, यथा ।

“सैवञ्चार्थं पुरोधः यः शापानुग्रहयोः क्षमः, X दत्कोपभीत्या राज्ञापि धर्मं नीतिरतो भवेत्, X न विभेति नृपो योग्यं तैः स्यात् किं राज्यधर्मेन ? X राज्यं मजा, बल, कोप, सुनृपत्व न वर्धित, न भरिनारा कृत, येस्तैः मन्त्रिभिः किं प्रयो जन ?” (शुक्र०) । यथा राज्ञो ह्यमात्यास्ते नियन्तारश्च बोधका, तथा तस्य च, तोषां च, सदस्याः धर्मपदं, प्रजा प्रतिनिधी भूता, “सर्वभूतहिते रता” । इदं रूपं समग्रं तु ‘सु एव राज्यस्य’ चित्रितं, पुराणैरितिहासैश्चाप्यऽऽत्मानैर्विविधैरपि । (१५०) । “अग्निं अनु स्वराज्यं अग्निं उक्थानि वायुं, विश्वा अविधियो दधे । अत्य हि स्यशस्तर, सवितु कञ्चन श्रिय, न मिनन्ति स्वराज्य” (ऋ०व०) । ‘स्वराज्यं, अन्नस्य अन्तार, अन्नवस्त्रं सुपुरितं, अग्निवत् प्रज्वलन्तं चानुप्राप्य प्रज्वलन्ति वै शास्त्राणि उक्थानि वर्धते, दधति अवि अधिका श्रिय, सूर्यवच्च वरा स्वन्त सर्वेषां सुश्रिय तथा, न मिनन्ति, न हिसन्ति, तमोरूपास्तु शत्रवः’ । स्वाधीनास्तु जना सत्ये स्य राज्ये, स्वावलम्बित, उत्कर्षन्ति नितात तु विशिष्टान् स्वान् गुणानिति, परराज्ये पुन सर्वेऽपकृष्यन्ते गुणा, अपि वर्धन्ते च तथा दोषा दासवृद्धिमहोदरा । “वर्णानां आश्रमाणां च राजा रृष्टोऽभिरक्षिता” (म०), नान्यद् राज्ञोऽस्ति कर्तव्यं ईदृशतरक्षणाद् भक्ते । “परिणिष्ठितकार्यस्तु नृपति परिपालनात्, कुर्यादन्यत्र वा कुर्यात्, ऐन्द्रो राजन्य उच्यते, परिणिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव वै द्विज, कुर्यादन्यत्र वा कुर्यात्, मैत्रो माह्वण उच्यते” (म० भा० शा०), कृतकामस्तथा वैश्यो धन धान्याभिवर्धनात्, कुर्यादन्यत् न वा कुर्यात्, पार्जन्यो (मारुतो, कौबेरो) वैश्य उच्यते, (१६०), परिणिष्ठितकार्यश्च शूद्रोऽन्येषां सुसेवनात्, कुर्यादन्यत्र वा कुर्यात्, गान्धर्व शूद्र उच्यते (पद्मपु० ; पायु पु०) । चातुर्वर्ण्यं प्रजा यत्र, जीवनं चाधमेषु च, सर्वाणि धर्मं कर्माणि, कृत्य-तोषणकानि च सुविभक्तानि रक्ष्यते, समाजे सुख्यवस्थिते, पृथुदे चापि चतुर्वर्ण्ये परस्पर अनुमतै, कर्मणा वर्णता यत्र, ‘वयसा भाधमिता’ तथा, ‘सु-राज्य’ च, ‘स्व-राज्य’ च, स्वा राज्य’ चापि तत्र वै । आत्मदर्शनसिद्धान्त-प्रयोगेण विना, न हि चतुर्भिराधमेर्वर्णैः समाजस्य व्यवस्थिति, “चातुर्वर्ण्यं, त्रयो लोका, चत्वारश्चाधमा पृथक्, भूत भव्य भविष्य च, सर्वं वेदात् प्रसिद्ध्यति” (म०), मनुष्याणां ह्यभावात्, योग्यतानां च कर्मणां, चतुर्णां च पुमर्षानां, शास्त्राणां तदु-पायिनां, धर्माणां च वयोभेदाद् आश्रमाणां च, तावत् भेदा, सर्वेऽपि सिद्ध्यति

सम्यग्दर्शनतः किल । वेदो हि वेदन, ज्ञान, सम्यग्दर्शनमेव हि, विज्ञानार्थं प्रज्ञान, सर्वत्रुद्ध्यवदात् पत् । यत्र नैव मनुष्याणां जीवनं मुख्यवस्थितं, सम्यग्दर्शनं निष्णातं महापुरुरप शासितं, (१७०), स्वार्थान्धा यत्र 'नेतार', स्वयं 'नीता' कु 'दृष्टि'भि, अ सम्यग्दर्शिनो, धूर्ता, मूर्ता एव क्लृष्टेयुणा, शक्तिमन् कुल जाताः वा मूर्खा, प्राक्तनकर्मणा, कुमागवु, उ'पर्यं क्लृष्टं 'नयति' जनतामपि, यथा विहृत 'नेत्रेण' 'नीयेता' ऽन्धो ऽवटे, तथा, 'पर राज्य', 'कु-राज्य' च, 'नारक राज्य' एव तद् । "यौवन, धनसम्पत्ति, प्रभुत्व, भविवेकिता, एकैकमप्यनर्थाय, किमु यत्र चतुष्टय", "अविद्याया अन्तरे वर्त्तमाना, स्वपरधीरा, पदित भ्रम्यमाना, जवन्यमाना, परियति मूढा, अन्धेनैव नीयमाना" यथाऽंधा "(उ०) । स्व स्व उचिताना धर्माणा, निर्दिष्टाना विवेकत, पालनायैव वर्त्तत यत्र 'पूर्णं स्व तत्रता', 'पूर्णं स्व धीनता', नित्य 'स्वा राज्य तत्र वर्त्तते । परेषा पीडनायैव, हत्यायै, लुठनाय वा, बलाकाराय वा स्त्रीषु, पापाय विप्रिधाय च, 'पूर्णं स्व तत्रता' यत्र, 'पूर्णं स्व धीनता' तथा, भवेद् यत्र तु, तत्रैव 'शैरव राज्य' ऊर्जति । शब्द प्रिये अर्थशून्ये वा उक्ता 'पूर्णं स्व-तत्रता', अध्यामदृष्ट्या सा नून पूर्णा मरु मरीचिका (१८०), जनन यम्य देहस्य, पालन, जीवन तथा, पितृ तत्र, मातृ तत्र, वायु अधीन प्रतिक्षण, भद्र तत्र, पान-तत्र—तस्य 'पूर्णं स्व तत्रता ऽकाशा' चापि अथवाऽशसा 'सपूर्णा भ्रान्ति तत्रता' । जात ममाज, निवसन् समाजे, कृप्य अधिकारैश्च सदैव बद्ध सार्धं परैर्, भौतिकपिष्ट एव, पूण स्व-तत्रो भविता कथं नु ? य केवली, सर्वगतश्च, सर्वं, नाऽन्यद् यत् किंचन कुत्रचिच् च, सर्वं तु य स्व-मयं पश्यतीह, स्वसिन्धु सर्वं, च तथा स्व अस्मिन्, स एक एवान्ति सदा स्व तत्र, सोऽन्यस्य वै तत्रधिताऽपिलस्य । "प्रशासितार सर्वेषा भगीयास्त्रमणो रपि, रश्मऽभ, स्वप्न धी गम्य, त विद्यात्पुरुष पर' (म०) । "आर्यं धर्मोपदेश च वेदशास्त्राविरोधिना, यस्तर्कानुसंधाने स धर्म वेद, नेतार, × पितृदेवमनुष्याणां वेदशब्धु सनातनं, असाध्य अप्रमेय च वेदशास्त्रमिति स्थिति" (म०), अनायासेन न प्राप्तुं शक्यं तद्दर्शनं, ननु, यद्वेद शास्त्रे, वेदान्ते, निहितं वै महर्षिभि, जिज्ञासुना तु एकाग्रेण प्रयत्नेन न दुर्लभ । वेदाना स्थित अतेषु, यद् 'औपनिषद्' स्मृत, वेदस्य शास्त्र तद् हि एव, 'रहस्य' चेश्यपि, इति दिक् । (१९०) यथोक्त यमराजेन बालाय नविकेतसं, "न सुविज्ञेयं एतत्स्यात्, धर्मं सूक्ष्मोऽणुरेव हि"

(उ०) । “छदः पादौ तु वेदस्य, हस्तः कल्पोऽथ पठ्यते, मुरं व्याकरणं प्रोक्तं, शिक्षा प्राणं तपोच्यते, ज्योतिषामयनं चक्षुः, निश्कं श्रोत्रमीर्यते”, आयुर्वेदोऽस्य नाभिस्तु, गार्धर्वः कंठः ईर्यते, ऊरू व शिल्पवेदोऽस्ति, धनुर्वेदो महाभुजौ, कामशास्त्रं तु जयनं, अर्यशास्त्रमथोदरं, हृदयं मानवो धर्मः, मूर्धा वेदान्तः इष्यते ; मूर्तिमान् भगवान् वेदः एवमंगीः सुसंहतैः, विराजते; सदा उपास्यः सर्वकल्याण ईप्सुभिः । “याः वेदवाद्याः स्मृतयः, याश्च काश्च कु-‘ष्टयः’, सर्वास्तास्तु तमो-निष्ठाः, प्रेत्य चेह व निष्फलाः ; अप्यवाक्कालिकतया, अनित्याः, अनृताः अपि, उत्पद्यते च्यवंते ताः”, वर्षर्ताविव छत्रकाः (म०) । राग-द्वेषौ तमो, मोहः ; ‘तमोनिष्ठा’स्तु तन्मयाः ; ‘सनातनस्य’ सत्यस्य ‘धर्मे’ तु परमात्मनः, न निष्ठिताः, पतः, तस्माद् अनित्याः, अनृताः, अपि ; व्याहृत्यमानाश्चान्योन्यं संवशद्, बहु-संख्यकाः, संख्यन्मानाः, दंभ्यमाणानः, तास्तु परस्परं, शुद्धाल्पबुद्धिनिताः, भवंति क्षणभंगुराः ; न स्थातुं विरकालाय शक्नुवंति च कुत्रचित् । (२००) । परस्परं विरहानां, अन्वोऽन्वच्याविनां, तथा, बोलाहलोऽस्ति वादानां अर्थस्थानां तु साम्प्रतं, समाज राजनीति-अर्थ-इतिहास-विषयेष्वपि, तथाऽन्येषु च, शास्त्रेषु, बुद्धुन्मा-दकरो, यथा । आत्मदर्शनज्ञा यत्र सु-‘दष्टि-’नीति-‘कारिणी’, ‘नेत्री’, ‘नयति’सिद्धा-न्नीः, शाश्वतैः, सुमतिष्ठितैः तस्मिन् सनातने निव्ये ‘स्व-भावे’ परमात्मनः ; उत्पत्तिच्युतयलत्र, विद्वेषोपेद्रपालथा, मंगर्पभापि वयाणां ईर्ष्या रूपधनेन च, प्रत्याहं नानुभूयन्ते ; न नित्यं धानवस्थितिः । स्थापिता यत्र मयांदा चतुर्धर्माभमा-त्मिका, तत्रैव मुग्रमोगोऽस्ति विद्यानां दर्शनस्य च ; शास्त्राणां व्यवहाराणां मुस-म्बन्धश्च तत्र हि ; प्रणयार्थस्य सर्वस्य तत्रैव चरितार्थता ; चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सर्व-स्तत्रैव चाज्ञमा ; स्वप्रकृत्यनुसारेण तत्र जीवोऽप्यवाप्नुवात्, सर्वोऽपि, स्व-स्व-शास्त्रिणां, समाजस्य च भूतये, धर्मं विक्रातं, प्रमत्तः अपि, आश्रमाद् आश्रमं व्रजन् ; सनातनशास्त्रिलो मूयात् सदा सर्वसमृद्धिमान्, ‘क्षय’-रोगेण निमुक्तः, बलवान्, ‘बुद्धि’मान्, मुरी, उत्तमानां च दैवीनां आस्पदं सर्वसम्पदां (२१० , आदितः ४२२५) ।

५

१६ अध्याय

'हिन्दू' समाजस्य पुनः संस्करणं कथं ?

(२७) प्र० समाजस्यास्य 'हिन्दूनां' पुनः संस्करणं, कथं व्यवहार्येण रूपेण सम्भवेच्च कियेत च ?

उ० पुनः पुनः पूर्वमुक्त—सिद्धान्तानां प्रचारणं, आवश्यकं नितान्तं तु, तत्रास्ति प्रथमं क्रमः । सत्सिद्धान्तप्रचारेण सज्ज्ञानं तु विकस्यते, ततो भावाश्च शुभ्यन्ति, सदिच्छा जायते ततः, महाजने समग्रेऽपि ; द्वितीयोऽयं भवेत् क्रमः । साधुः, सप्रयत्नः, सचेष्टः, सत्किया ततः, तृतीयोऽयं क्रमो हि, एषः सम्पन्नः स्यात् 'त्रिविक्रमः' । शब्दौ च भाग्यभाषाया 'पियरी' 'प्रकृतिस्' इत्यपि, मतिर्-गति, नयन्-चार, गाम्भ्र्यं व्यवहृतिमन्था, ज्ञान-कर्म, नीति-रीती, दर्शन-चरणं सज्जु, दृष्टि-सृष्टि, इति द्वे द्वे पर्याया, संस्कृते तयोः, ब्रह्म धर्मं, पुनः प्रकृति, द्वे द्वे तत्रास्ति चऽऽदिमः । पूर्वं मति शोधनीया, गति शोस्यति हि स्वयं । प्रचारश्चापि कार्यं स्यात्, न शब्दरेव केवलं, किंतु स्वऽऽचरणेनाऽपि, प्रचारणमुच्यते । आचारेण हि या शिक्षा, सा एष साध्वी, ददा, ध्रुवा, "यद्यदाचरति श्रेष्ठमन्तदेवेतरो जनः" (गी०), 'आचार्यं' सज्ज्ञां आप्नोति सत्प्रचारेण शिक्षणात् । (१०) । मित्ता अपि भवेयुश्चेत् सत्प्रचारा ते प्रचारका, यदि स्युः 'तीव्रसवगा' 'सत्यनिष्ठा', दृढ-कृत, सेनायां तु यथा योधा तन्कार्याय समर्पिता, परात्मनश्च, आदि मनो, रूपीणा नैतिकान्मथा, फारमी भाग्य भादि भाषाणां ज्ञानेनापि च संपुता, तच्च ज्ञापाऽभि भाषिभ्यो व्याख्यातु भाषया तया, सुस्तिमेभ्योऽन्यपरिमिभ्य, क्रिश्चनेभ्यस्तथैव च, भावान् 'मानव' धर्मस्य सर्वसंग्रहकारकान्, सन्न्यासिनो, वनस्था वा, 'ऽप्ये काष्ठा', 'सुसमाहिता', नान्यचिंतामिरद्विभ्रा, न 'विक्षिप्ता' इतस्तत्, कुर्यु प्रचारकार्यं च 'सत्कारेण', 'निरन्तर' (यो० सू०), 'परिव्राजक-सशस्ता', गन्तार सर्वदिक्षुऽपि, 'मानवस्य समाजस्य' विषयक् संस्थापनैविण, ध्रुव स्यु 'सत्यं सकल्या', सत्यत्वेव स्वकर्मणि ।

प्रचारणीया सिद्धान्ता विस्तराश्च नु वर्णिता ग्रन्थेर्नैतायता, भूय सक्षे परुच्य कल्पते । (१) भाष्युयुर्ब्रह्मचर्येण यौचत तु नराः, स्त्रिय, "ज्ञानं, शौर्यं, महः, सर्वं, ब्रह्मचर्यं प्रतिष्ठितं" । ब्रह्मचर्यस्य सारोऽयं इन्द्रियाणां विनिग्रहः, दशानां च, स-मनसा, तानि जित्वा तु सर्वजित् । (२०) । 'स्वस्य'

उपरि तु 'राज्यं' यत्, 'स्व-राज्यं' मूलं अस्ति तत् । "प्रद्युचयेण तपसा देवाः सूर्युं उपासत" (वे०) ; मूलं प्राण-द्रुमस्यैतद् 'प्रद्युचये' यदुच्यते ; यत्रास्य नःशरः तत्र नि-रूपे, पतनं, ध्रुवं । (२) न-प्राणयौघनानां च विवाहः स्यात् कथंचन ; वाग्दानं तु मिथः प्रीत्या सम्भवेत् पूर्वमपि भतः । (३) सात्त्विकं कामशालं च शिक्षेत् प्राक् तु संगमात्, तथा प्रसूतितं च, बालोपचरणं तथा । (४) 'धर्मज्ञं' सुतमिच्छेद्युः, नेतरान् 'कामजान्' बहून् ; द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽपत्यानां तुप्येतामेव दम्पती ; यदा शुद्ध मद्यज्यं शक्नुयातां न रक्षितुं, कुर्यातां गर्भरोध-स्योपायान् वैज्ञानिकानपि ; तौष्णं दंडयो भवेत् तौस्तु प्रमुञ्चन् अविवाहितः पुरुषश्च, अपि, योषा च प्रमुञ्चन्ती अविवाहिता । (५) 'गर्भाधानम्' संस्कारं कुर्यातां च विवाहितौ, यथा उक्कृष्टं अपत्यं हि जनयेतां ; न चेतरं । (६) प्रति पंचशतं चास्तु कुलानां, सूतिकागृहं पूर्वं, सुसजं सर्वोपकरणैः प्रसवस्य च ; कुल-प्रतिनिधीभूतसमित्या सुनिरीक्षितं । (७) कियतां 'नाम संस्कारः', पुरतः, प्रति-वेशिनां । (१०) । (८) 'अद्यप्राशन-संस्कारे' भवेद् 'वृत्ति'-परीक्षणं ; शिक्षके-भ्यः सूचनाय ; न तु निर्णयनं तदा । (९) लालयेत् पंचवर्षाणि ; जननी शिक्ष-येद् भवि, शौचादीन्, बालसाध्यांश्चप्रचारान्, नीतीमर्णैव च ; बालास्ततः पाठ-शालां गच्छेत्पुर् लब्धुमक्षरं, अभ्येतुं च तथा विद्याः, स्वप्रकृत्यनुरूपतः । द्वे पाठ-शाले च स्यातां, कुलपंचशतं प्रति ; एका कुमारीशिक्षार्थं, कुमाराणां तथाऽपरा । (१०) कन्या अष्ट, नव, वर्षान् वा, स्त्रीभ्यः शिक्षामवाप्नुयात्, वसन्ती स्वगृहे, शालां गच्छन्ती च दिने दिने ; आचार्यायाः, 'पुत्र-कुत्रं' भवेत् चेत्, तत्र कन्यकाः, वसेयुः, कुलवृद्धैः एवै काले काले निरीक्षिताः ; शालः दश, एकादश वा, पुंभ्यः स्त्रीभ्योऽपि वा, सप्ताः, कुमारपाठशालायां, वसन्, रवे, वा गुरोः, गृहे, एवमेव-अप्नुयाद्विद्याः स्वप्रकृत्यनुरूपतः । पितरौ नपतो बालं गुरोर् 'उप' ; गुरुश्च तं 'पश'-सूत्रेण 'उप पाप', 'मद्गण'श्च 'नयेद् उप', इति ; अतो हि सुख-संस्कारं तं तु 'उपनयनं' विदुः । अनेनैव 'द्वि-ज'त्वं यत्, तस्मान् सुखोऽप्यमुच्यते । (४०) । स्त्रीणां च उपनयः कार्यः स्त्रीभिः याश्च पुरा युगे । "उपनीय गुरुः शिष्यं, शिक्षयेत् (१) शौचं आदितः, (२) आचारं, (३) भक्तिकार्यं च, (४) मन्थोपासन-मेव च" (म०) । (१) धिपगा थापि, (२) शीलं च, (३) शरीरं चेति, तत् प्रथं, (१) ज्ञानं, (२) हृत्ता, तथा (३) कर्म, शोभनं स्यात्, एतं तथा, (१) सत्वं,

(२) तमो, (३) रजो इंद्राश्च भवेयु परिमाजिता, यया, सा एव उचिता शिक्षा ; त्रय साध्य गुरो कुले । (१) अतु (२) अहो (३) रात्रि चर्वांश्च शिक्षणाया प्रथमतः, विद्या 'सस्कारिणी' ग्राह्या, तथैव 'अर्थकरी' च या, "अर्थारामो नित्य अरोगिता च, प्रिया च भार्या, प्रियवादिनी च, वदपथ पुत्रो, अर्थकरी च विद्या, पद्म भागधेदस्य सुखानि, राजन् ।" (विदुर०) । शस्त्रास्त्राणा प्रयोगश्च शिक्षणीयो गुरो कुले, सर्वे, पुत्रिश्च, स्त्रीभिश्च, स्वरक्षायै तु सकटे, 'रक्षकै' तु विनोपेण ; सामान्येनैव चेतरे । सर्वेषामेव "वर्णानां" सकरे 'कालकारिते', क्षत्रियाणा रक्षकाणा अभावे चाप्युपस्थिते, "शस्त्र" तु सर्वे स्याद् "प्रास्य, धर्मो यथोपहृ-
ष्यते", आग्नीयानां "परिग्रणे", स्वस्वार्थं "चापि सगरे, स्त्री बालाभ्यवपत्तौ च", षोडश्य तु विशेषतः, सर्वे, द्विजैश्च एकजैश्च, प्रहर्षेण अचिन्तयन् ; (५०), "नडाततायिबधे क्षोपो हन्तुर्भवति कश्चन, प्रकाश वाऽप्रकाश वा, मन्युस्तन्मन्यु-
मृच्छति" (म०) । 'क्षत्रियैर्धार्ष्यते चापो नडात्तनादो भवेद् इति' (वाल्मी-
रामा०) । "द्रावेव पुरुषौ ज्ञातौ मूर्धमण्डलभेदिनौ, योगो योगसमारूढ, शूरश्च ममरे हत । X अप्रमं क्षत्रियस्यैव यन् दाटया मरण गृहे, विसृजन् कफपित्तानि कृपण परिदेवयन्, अरण्ये वा विमुच्येत, सधामे वा तनु त्यजेत्" (म० भा० शा०) । गुरो कुले तु द्रोणस्य सर्वे वर्णां शिशिक्षिरे । कैकेयो, सत्यभामा च, सुभद्रा चापि दर्शिता, इतिहासेषु, गच्छन्त्यः सगरान् पतिभि सह । 'राजा' दुर्गावती चापि, चाद् 'राजा' तथैव च, जौली 'राज' तथा लक्ष्मी, शस्त्रैर्बुधुधिरे स्वय । सशंभ्राण्या चैवास्ति प्रवीरेषु तु चटिका, दुर्गा, गौरी, महादेवी, याऽनपूर्णाऽपि चान्विका । "महाविद्या, महाऽविद्या, महामेधा, महास्मृति, महामाया च भवती महादेवी, महेश्वरी । किं वर्णायाम तत्र रूप अधिस्थ एतन्, किं चातिथीर्थं असुरक्ष यकारि भूरि, किं चऽऽइवेषु चरितानि तवाति यानि, मर्षेषु, देवि !, असुरदेवगणा दिकेषु" (दु० म०) । (६०) । न्वापत्परक्षणार्थं तु मातु शूरतरो नहि, गाव स्व राघ-
रक्षायै वने सिंही भवन्ति पै, प्याघान् तरक्षून् श्र गामै क्षिपन्ति च निहन्ति च । (११) कन्या पद्मद्रशाद्भ्रं, विशेषे कारणे ऽसति, विवाह चिन्तयेन्, शास्त्र अन्य-
न्येद् उत पाऽधिक । (१२) युवा सायद् अधीयीत, घस्रन् स्वे, वा गुरो, कुले, विद्यां विद्यालये वाषद् गृह्णीयाज् जीविकाकर्तुं । तत 'रजातक'-सस्कारं प्राप्तुयाद् म, यथाविधि, 'कुल देव-न्यमाजानां सेवां वृक्षविषां अह करिष्यामि, तथा श्रीणि

शोधविषये ऋणानि च—इति प्रतिज्ञा कुर्याच्च गुरुणा सविधे तदा, समक्ष च कुलीनानां, पौशाणा च समागमे, क्लृप्तं 'यज्ञ' सृषेण' धारयन्' बतमुत्तम । आचार्यो निर्णयेच्च चास्य 'वर्ण', 'वृत्ति' तयोर्चिता, ध्रावणेन् निर्णय चापि तस्मिन् जनसमागमे । (१३) चतुर्व्यूहं सहायेन, वृत्ति वर्णानुरूपिणो सताभ्य, छातको जीवेत् तथा जीविकया एकया । (१४) ततो मिथ परिचयात्, कन्या प्रीता श्रियामपि, सवादिशीलव्यमना, व्युह्यात् 'सस्कार'-कर्मणा, 'सह धर्मं चरौ आवा भूयात्' इति च निश्चयात् । (१०) । (१५) अघोव्य विधिबद्ध विद्या, प्रशाश्वे ष्याय धर्मत, कुल समाज ससेव्य, मनो मोक्षे निवेशयेत्, कणानि त्रीण्यपाकुर्वन् आश्रमाद् आश्रम वजेत् । (१६) चतुर्व्यूहेषु च एकस्य, सर्वोऽप्यवयवो भवेत्, चरय स्वयं च वर्णस्याप्याश्रमस्यानुसारत । (१७) समान शील-व्यसने भोजनं च विधाहन् । "समीति भोग्यान्वयानि, आपद् भोग्यानि वा पुन न च स्व शीयमे राजन्, न चैवापहृता वय" (म० भा०), दुर्वोधनमिदं प्रोष्य, कृष्णो विदुरमाद्यौ । (१८) भवेयु नव सस्कारा खीणा पुसा तथैव च । गर्भाधान, नामकर्म, तथाऽस्य प्राशन शिशो, अथ उपनयन स्नान, विवाहान्तदनन्तर, कानमस्य प्रवेशश्च, सर्व-सम्यसन तथा, अन्त्येष्टि-कर्म चेवापि, सस्कारा स्यु नव एव हि । कल्प्याश्च विधयोऽपि एषा पुन, सम्यग् विमुश्य च, वेदमंत्रै उदात्ताथ, हेतु मज्जिश्च कर्मभि, कालोचिताना यश्चित्ते सद्भावाना भवेत् स्थिति समीरा, सस्क्रियेयाता चित्तदेहौ च वस्तुतः । (१९) वर्णाश्रम व्यवस्था च, कर्मणा, वयसा, तथा, चतुर्धा ब्यूहश्च चापि समाजस्य, विवेकत — उत्तम मूलमेवैतद् अरोपायाश्च मस्कृते, प्र पावो करण चार्थ-सन्ततेस्तु समन्तत । (२०) । आहारस्य, विहारस्य, चरित्रस्य च शुद्धता, परस्पर च सौहार्दं कुलस्य प्राणिना अपि, जायावत्योर्मिथ प्रेमाऽनुराग, सहचारिता, मितच सततेश्चापि, जोदिकायाश्च निश्चिते, परमात्मनि तिष्ठा च, समाजे शांति हेतव्य । (२०) सर्वं प्रसविह, सूर्ये क्षिप्रितस्य, परात्मन प्राप्यभ्रस्यापि अदृश्यस्य देवस्य, जगदात्मन, सविभ्रुपासन हि एक, सज्यावदन एव च, ध्येयो जप्यश्च गायत्री नम एकस्तथैव हि, उपासना इय आधेभ्य पर्यासा उभय-नपेक्षिणी । "नोपतिष्ठति य पूर्वा, भोरास्त यश्च पश्चिमा", आर्येयाद् भ्रश्यते नूनं द्विजत्वं नास्य सिध्यति । "समानो प्रया, सह घो अन्न भाग, ममान योक्तुं सह घो युनक्ति, समानो मत्र, समिति समाप्ती, समान मन, सह

चित्तमस्तु च । समान मय अभिमन्ये च , समानेन वो हविषा जुहोमि" (ये०) ।
 (१०) । यद्वा किंतु "अनाधारा धारणा नोपपद्यते", "आत्मस्य ये न पश्यति
 देव, मार्गंति ते यहि", "द्वे धाव प्रहसगो रूपे, मूर्त्तं चामूर्त्तमेव च , यन्मूर्त्तं
 गदमत्य, यद् अमूर्त्तं सत्यमेव तत्" (१० उ०) । स्पष्टयन्तु रूप च सर्वाऽर्थाष्टम-
 पेक्षणे, "ये यथा मा प्रपद्यते, तान्मथैव भजाम्यह" (गी०), "भक्ताना अनुक
 म्यार्थं देवो विप्रहृवान् भवेत्", मूर्त्तांद् अमूर्त्तं नयन अभीष्ट परम गलु, न मूर्त्तिका-
 प्रीङ्गनकेषु आमृत्योनिरतो भवेद्-इत्यादिहेतुभि, स्थाप्या मित्ता काश्चन मूर्त्तंय,
 अवातरतया, ऽमूर्त्तस्य प्रतीका इव आत्मन । उपासना मन्दिराणि विद्यालानि,
 मित्तानि च, मुन्दराणि, पवित्राणि, सर्वदा निर्मलानि च, सुमृष्टानि, प्रशस्तानि,
 पुर दोभा कराणि च, तथा सर्वजनीनानि, न यद्वा, भयतु च , घाटिकाभिर्-
 यथाशक्य परितो मदितानि च । सष्टष्टानि गृहैरन्वैरु न स्युस्तानि कथचन ।
 मूर्त्तिर मुल्या च तत्रैका सूर्यस्य जगदात्मन , वस्तुंला च अक्ष (चक्षुर्मुखादि)
 रहिता दीप्यन्ती किरणश्रुता , विम्येनैका, अगुभिर्नाना, प्रहस जीव अनुस्विणी ,
 शुभ्रा, रौप्यमयी चापि, निर्मिता स्फटिकेन वा । (१००) । गिरा प्रह्ला शिक्ष-
 काणा , लक्ष्मीर् विष्णुस्तथा विशा , दुर्गा शिव रक्षकाणा, अश्विनौ सेविता
 अपि—गता विशिष्टानां च देवाना सतु मूर्त्तंय । स्ये स्ये गृहे यथेष्ट तु सन्व
 न्या अपि मूर्त्तंय , न तु देवालये काश्चिद् अन्या स्यु सार्धलौकिके । उपासना
 गृहे सर्व जनीने मूर्त्तंयस्त्वमा —प्रकाशात्म, रवेर्विम्य, आजिष्णु, किरणा
 निवत, (न अतिदीप्त तथा यास्याच् चक्षुषा क्षोभकारक, किंतु प्रसादन, कान्त,
 नेत्राणां प्रीतिवर्धन), सस्थाप्य पूर्वभित्तेस्तु मध्ये महति मदिरे ; तस्य चापि
 चतुर्दिक्षु यथास्थान नयप्रदा, भ्रमन्त इव घृत्तेषु, दर्शनीया समन्तत ।
 उत्कीर्णतापि 'गायत्री' मन्त्रो विम्याद्धमन्था । अन्यानि आदित्य सूक्तानि ध्रुयुक्तानि
 स्मृतानि च "सूर्यं आत्मा जगत्तन्मस्थुपश्च नमस्ते, आदित्य !, स्वमेव प्रत्यक्ष
 प्रह्लासि, विष्णुरभि, रुद्रोभि" (सूर्य० उ०), "पृक् एव हि लोकाणा सूर्यं आत्मा
 जदिष्टद् हरि" (भा०), "नम सवित्रे, जगदेकषक्षुष, जगत्प्रसृतिस्थितिनाश
 हेतवे, त्रयीमयाय, त्रिगुणात्मधारिणे, विरिञ्चि नारायण शवरारामने" । (११०) ।
 यानि नामानि चान्येषु धर्मेषु परमात्मन , तत्तद्विपिभिरेवापि, लिप्या ससृत्तया
 तथा, उत्कीर्णैश्च तत्र त्थ , सर्वं धर्मं समन्वयात्, स्थाप्यैरन् मूर्त्तंयस्त्वया , अन्य

भित्तिप्रये, यथा—एकस्यां मङ्गलाश्रापि, सरस्वत्यास्तथाऽग्निनोः चतुः-सनत्कुमाराणां
 चालानां वेदस्त्विणां; विष्णु-लक्ष्म्योस्तथाऽन्यस्यां; अपत्यत्रिकयोरपि, रविमणी-
 रति-सीतानां, कृष्णस्य-नङ्ग रामयोः; एतीयस्यां शङ्करस्य पार्श्वत्याः, स्कन्द-
 सेनयोः, गणेश-सिद्धि-रुद्धीनां, सुन्दरशङ्करयोर्ऽखिलाः, सर्वाः मनुष्यहृषिक्यः
 मूर्त्तयः स्युः; न भीषणाः; न मुखानि तु चतवारि, न चत्वारोऽपि बाहवः,
 न षट्-शिरांसि, नो पंच, न गजस्य शिरोऽथवा, नाष्टौ भुजाः, न कपाल-भाला-
 सर्वादि-भूषणं । एतादृशप्रकृतीनां तु देवानां वर्णनं हि, यत् पुराणेषु कृतं, तत्तु रूपकं
 ह्येव केवलं; व्याख्याकारैः पंडितैश्च विद्वद्भिर् 'व्यास'-नामकैः, महाजनाय व्यास्येयं
 'कथा'-काले च रूपकं; न मूर्त्तयः तदाकाराः स्थाप्याः देवालयेषु; यत् तासु एव
 रमते चित्तं, इदं गृह्णाति तास्वथा, वालवत्त्वेन, बालानां, सुकुमारधियां अपि; न
 निराकार-तत्त्वेषु ततोऽभिमुखतां इयात् । (१२०) । एतदोपं प्रपश्यद्भिर्, अन्य-
 धर्मावलम्बिभिः, मूर्त्तारु अतोपतस् स्पर्शतुं यतितं; न तु पारितं । एदूकान्,
 नुस्त्रिमाः; बुद्ध-त्रिनपोरुः, अनुयायिनः, मूर्त्तीस्तयोः; यथा 'सिक्खाः', 'प्रन्थ'-
 नामक-पुस्तकं; क्रिश्चनाः, 'जीसस'-स्य, अपि तन्मातुः, प्रतिमाः, तथा चित्राणि
 अपि विचित्राणि, 'क्रास'-यंत्राणि चैव हि; पूजयन्त्येव सर्वथ, यद्वा वा, म्यूनमेव
 वा । मानवीं प्रकृतिं दृष्ट्वा, मूर्त्तीनां विषयेऽपि, अतः 'आश्रयेन् मध्यमां मूर्त्तिं,
 अस्ति येषामपि वर्जयेत्'; अरन्धती-दर्शनयद्, अनूतं मूर्त्तितो नयेद्; अस्तथाद्
 परमनः सरथं मृदूपायैः कृपेन् जनान् । रामायणं तु वाल्मीकेरु, व्यासस्यापि च
 भारतं, मुरूपानि च पुराणानि, प्रन्थाः सनयुक्तमोक्षमाः, (हिस-क्षोकान् असद्-
 भावान् विविच्यपि विरिष्य तु) । न लभ्यन्तेऽन्य-भाषासु चेदशाः मुदिवर्धनाः,
 एकैकाद्वानकेनैयं विविधार्थ-प्रबोधनाः; बहुधुत्तेन यदि से व्याख्यायन्ते यथार्थतः ।
 कस्यामपि च भाषायां नेदशा. बुद्धिनाशकाः, यदि अल्पज्ञेन मूढेन व्याख्यायन्ते
 अथार्थतः । (१२०) । मंदिरं, प्रतिस्ताहलं नृणां एकं भवेदपि, न पुनर्वहुसं-
 ख्यानं, घोष्यां धीष्यां, पदे पदे, स्वच्छं सुमृष्टं चापि स्यात्, न पुण्यादिक-कर्ममं; अर्थां
 च दर्शन-व्यान प्रणामैरेष; नान्यथा; न पुण्यपत्रसलिलैः, न मिष्टैर्, न विलेपनैः,
 न ताम्र-रीव्य खण्डैः वा; न नादमैस्त्वेरपि; उत्तमं सुख-गानं च, धार्चं चापि,
 भयेन्ननु, सुप्रबद्धेन रूपेण, निर्दिष्ट-समयेषु च । देवालयेन यद् भाग्यं आधि-
 श्वाधि हरेण, तत् प्रत्येके त्वार् चिकित्सायाः शाला, वैदिकचिकित्सायः, धी-वैद्या

च तथैवैका, तथोपकरणानि च । इतिहास पुराणानां व्याख्यायै, प्रवि मन्दिर शाला एका च प्रशस्ता स्याद्, विद्वान् व्याख्याकरस्तथा, यो रूपकाणि व्याख्यायाद् युक्तियुक्तैश्च हतुभिः, नाऽन्धश्रद्धा वर्धयेत्, नायंयेतापि दक्षिणा, प्रोसाहयेच्च जिज्ञासो, शमयेच्च सदुत्तरे, युक्तियुक्तै हेतुमद्भिः, तापकै, ज्ञानवर्धकै । नस्या व्याख्यानशालाया, विकिरमाया गृहस्य च, चतुर्भ्युहा एव कुयुं निवाहस्य प्रबन्धन, यथा पाठस्य शालाया, प्रसवस्यापि वै यथा । स्वागता सन्तु सर्वेषु मदिरेषु एषु मानवा सर्वेऽपि, 'हिन्दवो' वा स्युः, स्युस्तथा वाऽन्धधर्मका, नियमानां स्वच्छताया येषु स्युः प्रतिपालका । प्रेम्णा पूत मनो येषां, देह स्नानादिभिस्तथा, ते सर्वे न्यागता सन्तु, सात्त्विकाऽनन्दकाक्षिणः । (१४२, आदिन ४३६७) ।

१७ अध्याय

'श्रद्धा' विवेचन

(२८) प्र० 'जान्धश्रद्धा वर्धयेत्'—यदुक्तं, उचितं हि तत्, विना श्रद्धा न किञ्चिद् क्रियते कार्यमुत्तमं, विरोधिब्द् इमे वाक्ये, कथं भूयात् समन्वयः ?

उ० आख्या एव हि सा श्रद्धा, या पात्रे स्थाप्यते मुदा, नाऽन्धश्रद्धा पुनः, किन्तु उन्मीलिताक्षा, विवर्जिनी पात्रापात्र-सदृशतोर, ज्ञान विज्ञान वर्धिता, सात्त्विकी सद्बुद्धि सा, यद्वा पात्रे दानं तु सात्त्विकं । सा भूद् अपात्रे श्रद्धा वा, दान, ज्ञान, धन, यत् । "श्रिविधा भवति श्रद्धा, देहिनां, सा स्वभावजा, सात्त्विकी, शिवसी चैव, ताममी चेति, तां गृणु, सत्त्व (प्रकृति) अनुरूपा, सर्वस्य, श्रद्धा भवति, भारत !, श्रद्धामयोऽयं पुरण, यो यच्छ्रद्धं स एव म" (गी०) । श्रद्धत्ते सात्त्विको देव (परमात्मनः), यक्षरक्षामि राजस, प्रेतान् भूतगणाश्चापि श्रद्धत्ते ताममो जन । यथाऽन्वेया महार्थानां शब्दानां दुर्बला कृता, स्वोत्तमायांश्च विपर्यस्त 'श्रद्धा' शब्दोऽप्ययं तथा । 'श्रन्, मत्थ' इति वेदेषु ; सयवेन दधाति या, य कश्चिदुत्तम भाव पदार्थं, पुरुष नु वा, सा बुद्धिरेव सत् 'श्रद्धा', न अधम लक्ष्य भाधिता, मूढप्राहेण, वा आर्त्यं पदार्थं, दुर्जनं नु वा । "श्रद्धा प्रातर्हवामहे, श्रद्धा मध्यदिनं परि, श्रद्धां सूर्यस्य निम्बुचे, श्रद्धे ! श्रद्धापयेह न" (वे०) । (१०) । सविभ्रुवास्तिरेवात्र, समाधां 'श्रद्धया' ननु, 'परमात्मानि वै श्रद्धा, साय प्रातर्ह-

वामहे' । श्रद्धाया महिमा त्वेव चेद्वचुकेन सूच्यते , तादृश्या ऋषि, या माता महता कौरकर्मणां, तपर्याना, च योगानां, आत्ममाक्षाकृतेरपि , उच्चलक्ष्यस्य लाभाय 'श्रद्धया' तपन 'तप' , "भाविवेश यथा 'श्रद्धा', बाहक नविकेतस" (कठ० उ०) । असत्-द्वद्धा पुनर्योनि वानानां वद्धकाय च, कार्याणां च निष्कृष्टानां, नरकाय गतेरपि । 'गुरु' भवितु-कामा ये, मुग्ध वित्त-पहारिण - 'गुरो' श्रद्धा श्रुतां कार्यां, न ईदृशं दास्यतु तद्दत्तं , नास्तिशयमेव जिज्ञासा हि, अहमेव गुह्यतय, यद्दक्षिणं शास्त्रं तद्दहिष्व, धनं स्व महामर्मय, प्राप्स्यसि स्वर्गमेव त्व-इत्यादि बहु पादिन , 'इदं वृन्दायन विद्धि, मां विद्धि यदुनन्दन, आत्मानं गोपिकां विद्धि, विद्वरश्च यथा सुख'-एव चरित्रभ्रष्टा ये, परस्त्रीभ्रष्टकारिण , 'सेव्या पञ्चम काराश्र, तैरेव सुखजीवन -एष पापिष्ठभावा ये, पापिष्ठवाचरणास्त्रा-नेषु श्रद्धा, महत्पाप, लोक सप्रह तादाक । (२०) । तादृशा वचका, दुष्टा, क्रूरा, कपटिनो भृश, धर्म कर्म विलोसार, लोक विप्रह-कारका । चातुर्थ्यव्यवस्थान, चातुराश्रयमेव च, धर्म कर्म विभागेन, लोक सप्रह कारक । "विरला गुरुव ते, ये शिष्य मतापहारका , यद्वो गुरुवस्ते ये शिष्यवित्त-पहारका" (गुरुगीता), ईदृशेषु तु या श्रद्धा सा वै नरकगामिनी , ईदृशैरेव दान्दोष्य नितये पातितो ऽयुना । अन्येऽपि सन्ति ये नून नैतायत्-पपदुदय, तयापि मोहिता स्वार्थं विपर्यन्ति स्वय, ततो विपदस्यति भावांश्च, शब्दान्, भाषान् मुचेइ च, जिज्ञासाया नृश भीता, भद्राका उत्तरे यत, विवर्त्तयति प्राचीनान् पादान् सुविशदान् अपि , मोहनावास्वतुद्धोनी, विक्षेपय अपथे तथा । "धृतिस्तु चेदे विज्ञेयो, धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति, ते सर्वार्थेषु अमीमास्ये, ताभ्यां धर्मो हि निर्बन्धौ"-इति प्रचलित पाठ, क इयार्थाऽस्य वै भवेद् ? धृति स्मृति अर्थ निक्षिप्ये 'मीमासा' शास्त्रमुत्थित , "ते सर्वार्थेषु मीमास्ये"-इत्येकाग्र उपपत्ते, (३०), "यत्कर्तव्यानुसंधाने स धर्मं वेद नेतर, x प्रत्यक्ष च, अनुमान च, साध च विविधजानम्, प्रथ सुविदित कार्यं, धर्मं बुद्धिमभाप्सता"-इत्यप्यग्रे स्वय प्रोक्तं मनुजा हेतुपूर्वकं ; "हेतुभिर्धर्ममभिवच्छेत्, न लोके विरस चरेत्"-एष्य व्यासोऽपि यदति, भारते शास्त्रिपथंणि । इति-निष्प्रासया प्रस्ता, पाठं अधश-यन्-छलात्, प्रहारयन्तो दीर्घव्य स्वं, एतच्छालिसन्-दुन-"दोऽवमन्वैत ते मूले हेतुसाक्षाश्रयाद् दिज, स साधुभिर्बहिष्कार्यं, नास्तिको चेदनिन्दक" (म०),

‘जिज्ञासैवास्ति नास्तिव्य’, ‘शेषं कोपेन पूरयेत्’—इति आश्रयन्तो दुर्नीतिं सद्धर्म-
ध्वंस कारिणां । मा तयोरवमानोऽस्तु ; किंतु संशयिते सति ‘शब्दे’, अनुमानमेव
स्यात् प्रमाणं बलवत्तरं ; ताभ्यां च, अप्यनुमानाच्च, प्रयत्नं बलवत्तरं ; “न
श्रुतीनां शतमपि, घटं पटयितुं क्षमं” (भामती) ; श्रुतीनां भवति द्वैधं, इत्यप्युक्तं
पुनः पुनः, “श्रुतिद्वैधे, यथेष्टं” चाऽधरेदित्यपि निर्णयः, मीमांसकैर्दुर्वस्तु स्वयमेव
कृतः स्फुटः ; पाठस्तस्माद् “अ मीमांसये” इति नैत्रोपपद्यते । (४०) । नैत्रिकौ
गुरु बाल्ये पितरौ, रक्षकौ परं, पालकौ पोषकौ चिग्धा, श्रद्धेयौ स्तः स्वभावतः,
बालोऽप्यव्यक्तया बुद्ध्या श्रद्धते स्तौ निमग्नतः । सुपरीक्ष्य, द्विजं यं, नौ ‘नयेयुर्द’
‘उप’, बालकं, सोऽपि प्रकृत्या श्रद्धेयो बालरपास्य भविष्यति ; सहुरीरं विशेषोऽस्ति
शिक्षणे पुत्रशिष्ययोः ; गृह्णाति येन मंत्रेण गुरोः शिष्यं, किल, आशयः तस्यापि
षापमेवास्ति, यत् पुत्रोऽक्रियते ह्यसौ, “मम यते ते हृदयं दधामि, मम
चित्तं अनुचितं ते अस्तु, मम वाचं एकमनाः जुपस्व, गृहस्पतिस्त्वा नियुक्तु
मह्यं” । ‘पुत्रत्व’करणायात्र, आवाह्यते तु ‘गृहस्पतिः’ ; ‘जायात्व’करणायास्मिन्
मन्त्रे देवः ‘प्रजापतिः’ । ईदृशो यत्र सम्बन्धः पवित्रो गुरशिष्ययोः, तत्र
श्रद्धा उचिता पूर्णा स्नेहः पूर्णस्यैव च । “प्रज्ञां ददाति चडाचार्यः, तस्मात् सः
गुरुरुच्यते” (वा० रा० २ का० अ० १११) । “प्रयः पुरुषस्य गुरवः, माता
विता आचार्यश्च” (विष्णुस्मृ०) । “कस्माद् आचार्यः ? आचारं ग्राहयति,
आचिनोति अर्थान्, आचिनोति बुद्धिं इति वा” (नि० १, २, २) । यदि प्राप्तव्याः
शिष्यः, व्यवहारक्षमः, तदा, तेन श्रद्धा विधातव्या स्वयमेव परीक्ष्य. च । (५०) ।

शालं, शिष्यः, तथाऽचार्यः, परीक्ष्या. ते त्रयोऽपि च—वाक्यैर् उदारैर् आह
एवं, चरको विद्वदग्रणी । “शास्त्रमादौ परीक्षेत; विविधानि हि शास्त्राणि प्रचरन्ति लोकैः
तत्र, सुमहद्यशसि, धीरपुरुषप्रासेवितं, अर्थबहुलं, आप्तजनपूजितं, ... हितं, ... आर्यं ...
पुष्कलाभिधानं अवष्टशब्दं, ममअगतार्थं, अर्थतरवनिश्चयप्रधानं, संगतार्थं, ... अशु-
प्रबोधकं, लक्षणवचोदाहरणवच्च, यत् शास्त्रं तद् अभिप्रपद्येत । ... ततोऽनन्तरमाचार्यं
परीक्षेत ; तद्यथा—पर्यवदातश्रुतं, परिदृष्टकर्माणं, दक्षं, दक्षिणं, शुचिः, ... प्रकृतिसं,
प्रतिपत्तिहं ; ... अनहृदितं, अनसूयकं, अकोपनं, ... शिष्यवत्सलं, ज्ञापनसमर्थं, अध्यापकं
(आचार्यं शुभ्रुणं) । आचार्यः शिष्यं चडादितः परीक्षेत ; तद्यथा—प्रशान्तं, आर्य-
प्रकृतिकं, अशुचिकर्माणं, ऋजुचक्षुर्मुदनासार्वरांः घृतिमन्तं, अनहृदितं, मेधाविनं, सुतर्क-

“न विश्वसेद् अविश्वस्तं, विश्वस्तं नास्ति विश्वसेत्, न वाऽत्यन्तं अविश्वस्तो, भवे-
दिनि वृहस्पतिः” । यथा ऽन्यत्र, तथैवात्रापि, ‘अति सर्वत्र धर्जेयेत्’ ; अत्र
कुर्वाद् गुणान् दृष्ट्वा, दोषानपि परोक्ष्य च ; ‘विद्वारुत् गुण-दोषतः’ ; न भवेच्छू-
द्रया जडः । ‘आत्मनोऽन्यत्र यस्मिन् तु श्रद्धां आत्वतिग्री अयं करोति, एनं म
पुत्राऽन्यः परादत्ते’, इति श्रुतिः (बृ० उ०) । “उद्धरेदात्मनात्मानं, नऽत्मानं अध-
सादयेद् ; आत्मैव ज्ञात्मानो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ; बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येन-
ऽत्मैवऽत्मना जितः ; अनात्मनस्तु शत्रुख्ये वर्त्ततऽत्मैव शत्रुवत् ; × आत्मन्येव-
ऽत्मना तुष्टः, स्थितप्रज्ञः स उच्यते ; × यस्त्वात्मरतिरेव स्याद्, आत्मतृप्तश्च,
मानवः, आत्मन्येव च संतुष्टः, स स्वशब्दं भवति ध्रुवं ; × यत्र चैवऽत्मनाऽऽत्मानं
पश्यन् आत्मनि तुष्यति, × स निश्चयेन योषेत्सो योगो ऽनिर्विण्णचेतसा ; ×
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तत्वात् विदुःसात्मनि यत्सुखं, स ब्रह्मयोगयुष्मात्मा सुखमक्षय्यम-
श्नुते ; × सर्वभूतस्थमात्मानं, सर्वभूतानि चऽऽत्मनि, ईक्षते योगयुक्ताऽऽत्मा सर्वत्र
यमदर्शनं ” × (गी०) ; (६०) ; “सर्वेषामपि चैतेषां आत्मज्ञानं परं मतं, तद्धि अर्घ्यं
सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः । × आत्मनैव सहायेन सुखार्थो विश्वेद् इह ;
स्मृतिर्न परं उदारमत्त्वं, तत्रवाभिनिवेशिनं, निगृतं, अनुद्धतं, अर्धतरवभावकं, असोपनं,
अन्यसन्निभं, शीलशौचप्रचारानुसंगमदाक्षयदाशिष्योपपन्नं, अप्ययनाभिकामं, अर्धविज्ञाने
कर्मदर्शने चानन्यकार्यं, अलुब्धं, अनलसं, सर्वभूतहितैषिणं, आचार्यऽऽज्ञाकरं... एवंगुण-
संगुदितं शिष्यं श्रध्वाप्यं शाहुः । (२२) । (अतः परम्, आचार्यं शिष्यं अनुज्ञास्ति-
एवं एवं त्वया मन्व्यारिणा सता आचरितव्यं) । (अन्यच्च च वदति,) कृस्नो हि लोरो
बुद्धिमता आचार्यः, शत्रुशत्रुद्विमता, अतः अभिसंगीक्ष्य, बुद्धिमता, अमित्रस्यापि धन्यं,
यथास्य ; आयुष्यं पौष्टिकं, लौक्यं (लोकाहितं) उपदिशतः, नचः श्रोतव्यं अनुविधातव्यं
चेति” (चरक०, विमा० अ० ८) । आचार्य शिष्ययोर एव परस्परपरीक्षणं, शब्दः
परिमितरेव उपदिष्टं सुधृतेन च ; ब्रह्मचारिण्यतः प्रचारं विद्यापिनं अपऽदिरान्, आचार्यो
अधिकं एतत् प्रतियजानाति सुधृतः—“ः अतोऽन्यथा तै वर्त्तमानस्याधर्मो भवति,
‘अफला च विद्या, न च प्राप्ताइयं प्राप्नोति; अहं वा, त्वयि सम्यग्धर्तमाने, यदि अन्यथा-
दर्शां स्पृष्ट्वा, एनोभाम् भवेयं, अफलाविषय” (सुधृत०, सूत्र०, अ० २) । शिष्योऽशकी
भवेद्यत्र शब्दाद् मुह्य-ग्रीभजे, फलस्य पितरौ तत्र तदार्थं कर्तुं गहृतः । (३०) ।
पूर्वं उच्योऽयं यस्तु अस्ति मन्वादेशः श्रुतेरपि ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद् वेदाभ्यामे च यत्नवान्, X आत्मैव ज्ञातमन माक्षी
 रातिरामा तथाऽत्मन, माऽवमस्या स्वमात्मान नृणा साक्षिणं उच्यते, X
 X सर्वमात्मनि सपश्येत् सदाऽसच्च समाहित, सर्वं ज्ञात्मानि मग्दपन्,
 नाथमे कुरते मन X आत्मैव देवता सर्वा, सर्वमात्मन्यवस्थित, आत्मा हि
 जनयत्येषा कर्मयोग शरीरिणां, X, एव य सर्वभूतेषु पश्यथात्मान आत्मना, स
 सर्वसमतामेव ब्रह्माम्येति पर पद । सर्वभूतेषु चात्मान, सर्वभूताणि चामनि,
 सम पश्यन्, आत्मयानी, स्वा राज्य अधिगच्छति" (म०) । "यस्तु सर्वाणि भूतानि
 आत्मनि पृथानुपश्यति, सर्वभूतेषु चऽत्मान, ततो न विचिकिंसते" (उ०) ।
 "आत्मैव ज्ञातमनो नाथ, को नाथो ह्यपरो भवेद् ? आत्मना । इ सुदातेन नाथ
 प्राप्नोति दुर्लभ" (बुद्धवचन, धर्मपदे) । (७०) । उद्धर्ताऽऽमाऽवमनस्तु अस्ति
 नान्य आत्मान उद्धरेत्—आत्मनि एव ईदृशी 'श्रद्धा', सुतमा सात्त्विकी मता ।
 "उत्थान्तप्य, जागृह्य, योक्तव्य मूर्ति कर्मसु, भविष्यतीत्येव मन कृषा, मतत,
 भव्यम्" (म० भा०) । 'स्वपत्या, सुस्थिरो भूत्वा, चलितु शत्रुयाद् अपि,
 शालोऽय, शीघ्रमेवापि'—वितरो नित्य इच्छत, 'आमाऽवलम्बी, स्वाधीनो,
 स्वपप्रज्ञो भवेद् अय, स्ववज्ञो, न परप्रज्ञ शिष्यो मे ऽन्यसहायकृत्, न सदा
 मन्मुखापेक्षी'—इत्थेव सद्गुरुरेव च । अय माथो गुरावेन, न चा, इति च
 विनिर्णय, यतस्त्वमेव कुरपे, स्व गुरुणां गुर स्वय, इद सय, असत्य या, निश्चि
 नोपि स्वमेव यत्, तत् स्वमेवासि सत्याना अपि सत्यतमो भ्रवं, इत्थरोऽस्ति, न
 धाम्नि, एतत् स्वं हि निर्णयसि इह यत्, तत स्वमेवासि नून ईश्वराणामपीश्वर,
 परमात्मा, परेशो य, "तत् स्व असि" एव निश्चित । न पुनस्ते शरीर तन्,
 मृत्पिण्ड क्षणभंगुर, किं तु सर्वशरीरेषु व्याप्तो, यो 'नह' तु, चिन्मय । ईदृशी
 याऽऽत्मनि श्रद्धा परमा सात्त्विकी तु मा । ' कामबोधोऽदिपट्क' पद् 'रिपणा'

१—वाल्मीकिऋषिणा सीतारामौ यौ तु निरूपितौ, अयुःकृतमौ मन्ती, मानवी
 तु तथापि तौ, आदर्शौ च पुनारीणा, 'प्रतिमाने महीभुजाम्', तथापि चित्रितौ नैव
 स्वसनात् तु वचित् वचित् मनुष्यगुणभाद्, एव वदन्ती स्वमनुष्यता, अनुकार्यौ
 च यत्नेन यावच्छब्दय जनै सदा, "न रागयवद् आचर्य, आचर्य रामवत् तथा"—
 इतीतिहासमर्शेण, काव्यनिर्माणदृष्टेव । तुलसीदासकविना, यथा तौ अत्र चित्रितौ,
 विषयी 'श्रुति' भक्तेस्तु देवीदेवी हि केवल जप्यौ भज्यौ नमस्या च 'भक्त्या' तु

मस्ति च आन्तर 'शमादिपदक' तस्यान्ति प्रतिवक्ष, क्रमात्, किल, 'शत्रो
 शत्रु', 'महामित्र' मनुष्याणा अथ आन्तर ; तत्र 'श्रद्धा' च गणिता मित्रपत्रके
 तु पचमी, पद्यस्वजम् 'समाधान'स्यान्ति या नान्तरीयका, 'शमो, दम, तित्तिहा,
 उपरम, श्रद्धा समाहिति' । (८०) आत्मन्येव हि सा श्रद्धा भवेदात्मप्रदशिनी,
 सर्वभ्यश्चापि बंधेभ्य सर्वथा मोक्षदायिनी । यदा चाद्यात् पदार्थांश्च द्रष्टुं शक्नोति
 मानव स्व चक्षुषेभ, नान्यस्य, तदाश्मान कथं द्यमो परस्य चक्षुषा पश्येद् ?
 आत्मा एव आमान ईक्षते । आत्मन्येव परा श्रद्धा कार्या सर्वार्थदशिनी ; स्वा
 राज्य च, स्व राज्य च, स्व श्रद्धालुभिर् आप्यते । 'आत्मदर्शन' जाताना भिद्धान्तानां
 प्रयोगत वर्णाश्रमव्यवस्थाम 'स्व राज्य' सिद्ध्यति इह सत् ।

हिंसा अहिंसा' विवचन

(२९) प्र० केचिद् वदति अहितं सर्वत्र जयन्नायन, स्वराज्य पुनरामाय
 भारतीयैस्तथैव च ; अन्ये विप्रतिपद्यन्ते, कथमत्र विनिश्चय ?

उ० योगभाष्ये परामर्श — 'वचनीयं विभज्य, वै (५ ३३), एकान्तं यन्त
 वचन अतथ्य प्रायशो ननु, यतो दृष्टमयी सृष्टि, अन्योऽन्धापेक्षिणी उभौ,
 सापेक्षं चापि नैकान्त, नान्यन्त, भवितु क्षम । एकान्तायन्ततो अहिंसा, सा महाव्रत
 रूपिणी, नापच्छिन्ना जाति देव शलैश्च समर्परादि (यो० सू० २ २१), मया विद्वत्
 वर्णा सा, ऽयन्त खलु माचिनी, यतो हिंसा विना राज्य नास्त्वव प्राणधारण ।
 (९०) । जीवाणवस्तु आद्याम्यन्ते प्रति श्वाभ च कोशित, सचतनानि शाकानि
 भुज्यन्ते, अपि मुनिव्रतै । "धराणा अहं अचरा, दृष्टिणां अप्यदृष्टिण, महत्माना
 महत्ताश्च", हिंसाणा चाप्यहिंसका (भा०), निरसमा उद्यमिना दुबला यलिना
 अपि, सूद्वधश्च षडोराणा, विश्वस्ताश्छलिनामपि, प्रमत्ता मावधानाना जलसाश्च
 तरत्विनां, "बुधानां अयुजायैव, दूराणां चैव भीरव, पल्पानि चापि महता, जीवो
 जीवस्य जीवन" (भा०) । कार्य साधन-सम्बन्धे, 'सवत्र' इति पद तन, समाचौन
 न भाति इव, "वचनीयं विभज्य" वै । "अहिंसा परमो धर्म" इति पावये

'अति' मात्रया, स्मर्यां, अर्यां अथ प्रथ्यां, नेयां, वीर्यां सुहृसुहृ, शरण्यां 'पात
 तानां' च निवमुद्धारवारिषी, स्वप्नेऽपि नानुक्तुं तौ शक्यां केवल-मानुष्यं, अपि
 चाऽन्वेन देवेन देव्या चापि कथचन । (८) ।

विमोहिता, केचिद् 'हिंसा' च 'दंड' च सञ्चिन्ति अविवेकतः । 'हिंसा' या स-
त्पराधाना, 'दंड' एव हिंसा स्मृता; 'दंडो' निरपराधाना, 'हिंसा' घोरा इति
निश्चयः, "अदंड्यान् दंडयन् राजा, दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन्, अयसो महद् आमोति

१ "ग्रामार्थं, भर्तृविशयं, दीनानुग्रहकारणात्, बधबन्धपरिवर्जितान् कुर्वन्, पापात्
अमुच्यते, हितार्थं तु खमभ्येषा वृत्त्या, सुखमवाप्नुयात्, (सुवैशो महत्कृष्णाया यथा
वै शत्रुवर्मेणा) ; दण्डास्तु भर्त्सयन्, राजा, जनान्, पुण्यमवाप्नुयात्, गुह सतर्ज-
यन् शिष्यान्, भर्ता भृत्यजनान् स्वकान्, उन्मार्गप्रतिपक्षानां शास्ता, धर्मस्तु लभेत;
चिकित्सकश्च तु स्वानि जनयन्, हितवाप्नुयात्, . एवमन्ये सुमनसो 'हिंसावा' स्वर्ग-
वाप्नुतु । रक्षणार्थाय भूतानां हन्याद् हिंसकान् मृगान् पुन । (म० भा० अनु०
अ० २२७, २३१. १७८) "शठ प्रति शठ कुर्यान्, सादर प्रति सादरं, जिघांसन्तं
जिघांसीयाद्, एव धर्म सनातन", "आततायिन आयान्तं, अपि वेदान्तपारय,
जिघासन्तं जिघांसीयान्, न तेन भूयद्वा भवेत्", एता नीतिमवष्टभ्य, पाठवैर्गुरवो
हता (शांति० अ० १४) । "वे न हिंसन्ति जीवान् वै, लोकेऽस्मिन्, द्विजसत्तमः
सुष्ठु सचिन्त्यता, अय नास्ति कश्चिद् अहिंसक, अहिंसायास्तु विरता वतयो, द्विज-
सत्तमः, कुर्वत्येव हि ते हिंसा, यज्ञात्, साऽपतरा भवेत् । (१०) । कृषि
साधिविति मन्यते, तत्र हिंसा परा स्मृता, कर्षन्तो सांगलैस्त्वां घ्नन्ति भूमिशयान् बहून्,
जीवान् अन्याह्न बहुषु, तत्र किं प्रतिभाति ते ? धान्यबीजानि यान्याहु, मीनादीनि,
द्विजोत्तमः, सर्वाणि एतानि जीवा हि, तत्र किं प्रतिभाति ते ? जीवा हि घृहवधापि
वशेषे च फलेषु च, उदकं बहवश्चापि, तत्र किं प्रतिभाति ते ? ये निमेषनिपातेन हिंस्यन्ते,
सन्ति तादृशा जीवा सुसूक्ष्मा बहव, तत्र किं प्रतिभाति ते ? सर्वं न्यास इदं, अहम् !,
प्राणिभिः प्राणिवीर्येन, मत्स्यै सत्वानि जीवन्ति बहुधा, द्विजसत्तमः !, प्राणिनो
येऽन्यमन्वाह, तत्र किं प्रतिभाति ते ?" (वनपर्व अ० २१२) । नून साधारणो धर्मः,
यद्योऽं शान्तिपर्येषि, "सर्वे वेदा न सन् कुर्यु, सर्वं ब्रह्म, भारत ।, सर्वतीर्थभिषेकाश्च
यत् कुर्यान् प्राणिना दद्या, अहिंसालक्षणो धर्मो, ह्यधर्म प्राणिना वध, तस्माद्धर्मा-
धिभित्वा कर्तव्या प्राणिनां दया" । अत्रत्यासु विदोषासु पुनर्धर्मो विनिश्च्यते, धर्मो
नितान्तमेवैषा हिंसा य दन्दपिपी, तां विना जगतां चेम न स्यादेकं चर्यं खलु,
एव बहुविचारान्ते भवत्यत्र विनिर्णयः । (२०) ।

नरकं चाधिगच्छति" । (म०) अबुद्धिपूर्वकं 'हिंसा' या अनिचार्या भवेत्तपि, बुद्धि-पूर्वं च सद्वहेतोः, 'अहिंसा' एव तु तेषुपि उभे । (१००) । "गृहे, गुरौ, अरण्ये वा, निवसन्, आत्मवान् द्विजः, न-गवेद्विहितं हिंसां, आपदि अपि समाचरेत् ; या वेद्विहिता हिंसा नियता, स्मिंश्वराचरे, अहिंसामैव तां विद्याद् ; वेदाद् धर्मो हि निर्वर्तनी । × आस्ततायिनं आपान्तं हन्यादेवाविचारयन् ; × नऽस्ततायिषधे शोषो ; × मन्बुलान्मन्बुमृच्छति" (म०) । स्मर्त्तव्यमन्यन्नाप्यत्र, 'धर्मभेदोऽधिकारतः' ; सन्यासी सर्वभूतेभ्यः ददात्यभयदक्षिणां (म०) ; अहिंसाऽस्त्यन्तिकी तस्य उचिता तस्माद् ; ऋते तु तां, याऽबुद्धिपूर्विका च, अनिचार्या चापि, यथोदितं । आत्मप्राणायामि नाथं कुर्याद् 'हिंसां' तु कस्यदित् ; संत्रो, अन्-असुतुपश्चापि, न्य-स्तादंशो हि असौ स्मृतः । गृहस्थस्य तु धर्मोऽयं, रक्षेद् एवऽधिकात् भयात्, तेषा-मभ्यवपार्यथं हन्यादेवऽस्ततायिनः । क्षत्रियस्य च राज्ञश्च धर्मोऽयं परमः स्मृत, निर्दोषाणां तु रक्षायै दुष्टानां 'हिंसानं' ऋतं । निमित्तानि भवेद्युश्चेद् तादृशानि, वितो-षतः, यत् कार्यमिद्विः सम्भाष्या, शस्त्रहीनेर्, 'अहिंसया', अत्रयमेव 'अहिंसा' स्यात् तत्र धर्मः परो ननु । (११०) । केचन आशासते हिंसां उच्छेत्तुं मूलतो मुख-अहिंसायाः प्रचारेण ; तथैव, ज्ञात्मसमर्पणैः हिंसेभ्यो, हृदयं तेषां विवर्त्तयितुमेव च । कदाचिदेव हिंसस्य भवेदीदृग् दिवर्त्तनं ; हिंसानाशस्य नऽशान्तिं पृथिष्यां ननु सर्वथा । अभ्यात्मशास्त्रसिद्धान्तस्तु अलण्डयोऽयं सनातनः ; 'हृ-हृ-श्चमेव सर्वत्र' ; सौ चान्योऽन्यमपेक्षिणी ; एकाभावे ऽरस्यापि अभाप्रस्तु भविता ध्रुवं ; प्रलये, तु उभयाभावः ; सृष्टौ, चोभयवर्त्तनं । 'अहिंसा परमो धर्मः'—सत्यमेतन्, न संशयः ; 'हिंसा'-प्रवण-वित्तैभ्यः, किंतु एतद्, उपदिश्यते, बोधस्य संभवो यत्र ; न हिंसेभ्यः स्वभावतः । 'अहिंसा.' ये प्रकुर्येव, किमर्थे तान् इदं वेदेत्, साकजहारिकृपा-न्वापि, कपोतान्, गाः, शुकोश्च वा ? 'हिंसा.' वा ये प्रकुर्येव, यथाश्रवृक्षा-दयः, तान् प्रति अपि उपदेशोऽयं व्यर्थः एवेति निश्चितं । "हिंसाहिंसे, मुदुक्रूरे, धर्मोऽधर्मो, ऋतानृते, यद्यस्य सोऽदधात् स्वमे, तत्तस्य स्वयं आविसेत्" (म०) । दोलायते मनुष्यस्तु उभयोः द्वैधे यतः, ततः तदयं उपदेशोऽयं उपयुक्तो भवेत्, ननु । (१२०) । अर्थध्यासायमेव शान्ति, 'निर्दोषं मा कषीः' खलु ; न त्वेषाथोऽयं अस्य, स्याद्, 'हिंसायप्रभारां अप्येव, स्व-मौलैः आश्रितानां च मां वैर म्याघ्रांस्तु तर्पय' ; स्वदेहं एव सन्यासी दद्याद्, अभयदोऽखिले ; न गृहस्थो ; अथ सप्रापि

‘क्षत्रियो’ न तरा पुन , ‘दुष्टानां दडन धर्म परम’ क्षत्रियस्य वै । प्रवृत्तेर्द्वंद्व
शीलवाद् भविष्यन्त्येव सर्वदा, दुष्टशिष्टी, क्रूरमृद् , हिंसाहिंसी, पृकीमृगी, दय-
देवी, पापपुण्ये, दड्यादृश्यां विरोधिनौ । ‘हिंसाणा’ अपि ‘अहिंसा’ या, सा
‘अहिंसाणा’ तु ‘हिंसन’। व्याघ्रं च दयमानस्तु दिनस्मि शतशोऽपि गा १, “क्षमावल
अशक्तस्य, क्षमा शक्तस्य भूषण, क्षमा शस्त्रं करे यस्य, दुर्जनं किं करिष्यति ? एक
एव क्षमा दोषो , द्वितीयो नोपपद्यते , यदेन क्षमया युक्त अशक्त मन्यते जन ”
(वा०रा०, म०भा०) । क्षमिणो हरिणान् व्याघ्रा खाद्येव, वृकाम्बया , क्षमा-
शीलान् अजान् मोपान् मनुष्या भक्षयति च , श्रययो बहव पूर्व, अहिंसाया तु
निष्ठिता , हिंसिता एव पापिष्ठैर् निर्दये रावणादिभि , शिष्टास्ततस् तपस् तेषु ,
वधायैव हि रक्षसा, (१३०) , भूमौ रामावतार्य, अस्त्राणि अस्मै ददुस्तथा , स्वध-
व्रतन हिंसाया , प्रयोक्तुं सानि वर्जिता । सटा भवति भूयोसो ज्ञातान् खादितु
उच्यता । ऋतुस्वभावाश्च, हृदाऽतिकोमला , “भवति मायाविषु ये न दडदा”,
प्रविश्य हि हति शटास्तथाविधान्, असंवृताहान् निशिता इव इषव ” (कि०भ०) ।

स्मयांशि पुनरेवात्र महर्षीणा वचापि च, “आनतापिन आयान्त, अपि वेदान्त
पारग, गुर धा बालरुद्ध वा, ब्राह्मण वा बहुधुत, जिघासत जिघासीयाद्, हन्या
देवाविचारयन् , न गित्तापियवे दोषो, न तेन भ्रूणहा भवेत्” (म०, म० मा०) ।
महाकारणिको रामो राक्षसान् अहनत् तन , क्षमाया मार्जयन् क्षोष अशक्तिं व्यति
कारण—“अथअलम्ब्य धनु, रामो जगजं, गजविक्रम, रणधिम सवितुमार्गं,
भिनदमि कुलपर्वतान् , रिणधिम जलधेनोप, विविनधिम दिव मुरान्, धुणदमि
सपांन् पाताले, छिनदमि क्षणदाचरान्, यम युनधिम कालेन, समिन्धानोऽम्बकौशलं,
शुष्कपेपं विनधिम उर्वीं, अखिन्दानोऽम्बतेजसा, (१४०), भूतिं नृणदमि यक्षाणां,
हिनधिम हृन्दस्य विक्रमं, भनधिम सर्वमर्यादात, तनधिम ध्योम विस्तृत, न नृणे
ह्यीति लोकोऽय मां विन्ते निष्पराक्रम ; एव नदन् , दादारथिर् अष्टणम् धनुषा

? पारसीक कवि ‘सादी’, बहुभाषास्वतन्त्रिते, ‘गुनिस्तां’ नामवे ग्रन्थे, प्रसिद्धे
‘यवतन वत्, सुष्ठु प्राह अमु एवार्थं, पारस्या शिग्धभाषया—‘न दानिस्त्र, अर्थां वि
रघ्नन् कर्द बर् मार, कि ई जुम्सत् बर् कर्ददि आदम्, तस्यानुवाद शब्दस्तु
ससृत्तैरेव अस्ति वै—‘सर्पधोते दयां कुर्वन्, न विजानाति न-दधी, धीर्यं मनुशिशो
एतद् आचरामि तु दाहणं । (४) ।

शर" (अट्टि०स०६)। शक्त्यभावे तु, वैवश्यान् (न), नीति सहनमेव हि, पापिना खलु पापानां, शक्तौ, दण्डन इष्यते । नहि एक एव सर्वस्य धर्मं सर्वत्र सर्वदा, अवस्थानां विशेषेस्तु धर्मोपि हि विशिष्यते । न स्यु पृथिन्या यदि ते हिंस्र प्रकृतिका खल, अवश्यमेव सर्वत्र शुद्धार्हिंसा प्रचार्यता, किंतु सत्वयुगेऽप्यासन् दैत्या केचन हिंसका, विष्णुनाऽतोऽवतीर्थे ते 'हिंसिता' ('दडिता') धर्म्यैर्हिंसया (दण्डत) । प्रह्लाद सहता शौर्व, नृ सिंह केन धार्यते ? बालानपि अर्दितान् दृष्ट्वा दुष्टैर्निर्दयदारणै, कातया भीरवश्चापि, तथा शाततमा अपि, रौद्रेण हि समाविष्टा रुद्रदैवतमन्युन, देव्यसंहारिणो नून गरा सिंहो भवति वै, शस्त्राभावे, नखैर्दन्तैर्दुष्टान् व्यापादयति च । "जायते भगवान् रुद्र" पापिनां नाशनाथ हि, यत्र खला प्रपीड्यन्ते सखलैर्निर्दयैरपि । (१५०) । हिंसाऽयत भवेद् ध्याता यदा जगति, यै, तदा, अहिंसाऽप्यतिक्ती घोष्या कैश्चिन् नून भवेत् तदा, उभावपि एवमन्यतौ मध्यवृत्ति गमिष्यत, दृढरूपिणी एव हिंसा तदा शिष्टा भविष्यति, अहिंसाऽन्यत्र सर्वत्र जगत्या प्रभविष्यति । एतेनापि प्रसंगेन, सुप्रकाशं प्रदर्श्यते, विना वर्णाश्रमच्यूह, भ्रान्तिर्धर्मं पदे पदे, न च सिष्येद् अस्ती न्यूहः बर्जंशिवो जामदर्शन । सस्कृतज्ञेषु बिद्वस्तु सर्वमेतत्तु विस्मृत । 'सर्वेषां प्यवहारणां, गार्ह स्थाद्यनुचरिणां, अथ किं, राजधर्माणां, रक्षाया अपि कर्मणा, सांसारिकाणां सकलजीवनस्योपयोगिना, विरोधिनी एवाऽमविद्या, न त्वेषा सा विशोधिनी'— इत्येव भ्रान्तिर् एतर्हि घोरा तेषु उपनीयते । विरक्त्य सर्वं कृत्येषु, न विरक्तास्तु भोजने, अकृत्येष्वपि चाऽसक्ता, शारीरेषु सुखेऽपि, दया वेदान्तिनम्मन्या प्रायशो ह्यधुनातना । घोराऽन्वकरणी भ्रान्ति सहाया इय प्रयत्नत, यदि मानव धर्मस्य भवेद् उदार इप्सित । गुह्यो य 'यक्षरो वेद्, तं विदियैव वेदविद्, (१६०), तद्विद्याया प्रचारेण, प्रयोगेण च जीवने, धर्मसिद्धे चापि तथा (य प्रातिम्विक इत्यंते), सामाजिकेऽपि तद्वञ्च (य सार्वहिक उच्यते), भारतो द्वार आस्थेय, पुन मस्करण तथा धर्मस्य, च समाप्तस्य, पुनश्च नवजीवन, सन् स्व-नाम्यस्य समिद्धि, पुन स्व-नाम्यमेव य ।

(३०) प्र० किं 'आर्यमस्कृतेर' भाष्य हिन्दुभिर् न अभिमानिभि ? किं रक्षाऽस्या न कर्त्तव्या सर्वप्राणेन हिन्दुभि ? अन्यमस्कृत्याऽमेव्यो रक्षणीवाऽस्ति सा न किं ?

उ० अवश्यं रक्षणीया सा या भवेद् 'आर्यसंस्कृतिः'; किंतु अस्य शब्दस्यार्थः कः ? पूर्वं निर्धार्यतां इदं । एकप्रकारकं वस्त्रं, भाषा वा एकप्रकारिका, भोज्याश्च-मेकं किंचिद्वा, रीतिः पक्षेस्तु वा पुनः, अभिशदन्रीतिर्वा काऽप्येका, गृहनिर्मितिः, वेप-भूषा, तथा काचित्, सामग्री संगरस्य वाऽप्यस्त्रशास्त्रात्मिका वाचित्, शस्त्रं यत् किंचिदेव वा, दायभागस्य वा रीतिर्, आघारश्चापि कस्यचित्—नैतन् किमपि पर्याप्तं लक्षणं हि 'आर्यसंस्कृतेः' । भारते श्लेष, देशेषु, कालेषु, विविधेषु वै, पदे पदे विभिद्यते सर्वे ते ; नात्र संशयः; भेदानां भूयसां एषां, कः स्याद् रक्ष्यो, न च हतरे ? सर्वैः स्वां एव रीतिं तु विशिष्टो मन्यते तमां ! (१७०) ।

सा च रीतिर विभक्त्यैव रूपं, वर्यैर्, नवं नवं । 'न भारताद् यद्विद्यानं' 'न समुद्ररूपं लक्षणं'—इत्यप्यासीत् कियत्कालं लक्षणं ह्यार्यसंस्कृतेः ; धाराणस्यां, तथाऽन्यासु यक्ष्णीषु नगरीष्वपि, पंचाशद्वर्षपूर्वं तु, स्व-स्व-जातेर्बहिष्कृताः बहवः सजानाः, ये हि कृपमंडूकतां जहुः, उत्साहेनान्यदेशांश्च विलंघ्योद्दिधि ईयन्तुः ; साम्प्रतं खलु अमौ वायुः सुतरां परिवर्तितः, पंडितः कोऽपि नेदानां अग्धियात्रां विभिन्दति ; प्राचीनान्, प्रस्युत, उद्धृत्य ग्रन्थान्, द्वीपजयाय च, वास्तार्थे, जल-धौ यानं, धर्मसंचारणाय च, पुरा वै, भारतीयानां, वर्णयन्तीह गर्वतः; वदन्ति 'वेदे-चाप्यन्ति तु प्र-मुग्धु-कया', तथा, समुद्र-ग-वदित्राणां निर्माणस्य कलामपि सोह्यम्यं दर्शयंत्यद्य साम्प्रत्येषु तु शिक्षितां ; वारिध्युत्तरणं श्लेषं साम्प्रतं तु 'आर्यसंस्कृतिः' 'आर्यस्य' लक्षणं पूर्वं उक्तं अत्र पुनः पुनः; यत् तारुशानां चरितं, तदेवास्ति 'आर्य-संस्कृतिः'; न क्षुल्लकाः विशेषास्तु घसन-शान-रीतिषु । न 'रेलो' वा, न तारो' वा, न वा पुस्तक'मुद्रणं, न 'घड़ी', न च 'साइकल्' वा, न 'मिल्'-निर्मितकपटं, न 'स्टीमरो', न वापि एरोप्लेनो, नैवापि 'रेडियो', न विद्युद्व्यजनं वापि, न विद्युद्दीपकं तथा, न 'वाटरवर्क'—यंत्राणि, 'पोस्ट' रीतिस्तथैव च, न ईदंशि बहु वस्तूनि प्राक्काले भारतेऽभवन्, घ्याप्तानि देशे सर्वस्मिन्, सर्वेषां सुलभानि च ; तिरस्काराणि किं तस्मान्, नोपयोज्यानि वा, शुना ? पुनः स्मर्यं प्रसङ्गेऽस्मिन् वाक्यं भगवतो मनोः, "स्त्रियो, रत्नानि, अथो विद्याः, धर्माः, शौचं, सुभाषितं, विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः; ग्रहधानः शुभां विद्यां आदरीतावराद् अपि, अन्याद् अपि परं धर्मं, स्त्रीतन् दुखुल्लाद् अपि, विद्याद् अपि अमृतं प्राणं, बालाद् अपि सुभाषितं, अमित्राद् अपि सद्दत्तं, अमेव्याद् अपि काञ्चनं" (म०) । ईदमेव-

जयंभावेन संस्कार सङ्कृतेरपि, कायौ, नवनबोत्कर्षप्राप्तये तु, पुन पुन, एष स्व राज्यसार्यक्यं, स्वा राज्येन च मुल्यता । दक्षुवति अप्र केचित्तु, स्व दीर्घव्यस्य छादका, "अशक्तास्तपद् गन्तु ततो निन्दा प्रकुर्वते", (१८०), इतिन्यायानुसारेण, महिमाकांक्षिणो मृषा, मत्सरव्याप्तचित्ताश्चापि, अज्ञा कालमतेस्तथा—
 'आविष्कारा तिरस्कार्या पाश्चात्याना तु सर्वथा, तर्पका इन्द्रियाणा ते, यत्र जन्मास्तु प्रह्वणि, उपज्ञास्तु विनिन्दामो नरमहारवारिका, विलासपोषिकाश्चापि, व्यभिचारादिवर्षका । एव ये हि विनिन्दन्ति पाश्चात्य सर्वजीवन, धर्मध्वजास्ते मृषात्र विनम्रस्तुतिभिर्बहु प्रशसन्ति विमान तु पुष्पक रामवाहनः कृष्णस्य गह्वर चापि, सौभ साल्वस्य चैव वै, काराश्यानि तथाऽश्यानि, सूर्यवान्त मणिं च, य सत्राजित अद्वात् स्वर्णभारान् अष्टौ दिने दिने, युधिष्ठिर सभां चापि मयापुर विनिर्मितां, बह्वाध्वर्यमयीं, रत्नै पूर्णां, यत्रैस्तथाऽद्भुतै, मलाय 'देवा' प्रददु जलाम्मुखादन वर, इच्छया, चाप्यदृश्यत्वं—तमत्वं च प्रशस्यते, 'योगारूढे' 'विमुक्तै' चाप्येतैर्मध्वरैरहो 'सुख्य यदेव पूर्वेषु भारतीयेष्वभून्, ननु, गर्हणीय तदेवास्ति यूरोपीयेषु साम्प्रत । 'अशक्तास् तपद् गन्तु ततो निन्दा प्रकुर्वते' । मिथ्याऽहकारजातोऽप्य भ्रम एव हि केवल । पादवै, कौरवैश्चापि, यादवैश्च न किं कृत तर्पण चेन्द्रियाणा वै, नादानं च परस्पर ? (१९०) निष्कर्षोऽस्य तु सर्वस्य विचारस्यैव एव हि—न विशान, न घोषशा, निन्दनीया स्वत, खलु, भूते वा, चरामाने वा, भविष्ये काले एव वा, ज्ञानाना दुष्प्रयोगस्तु जनतापीडनाय च, गह्वरै सदा, तथा निचो दम्भो, बुद्धेस्तु जम्भत । समावसानसंस्कारे शशास स्नातक गुर, पुरा, "ऽस्माक तु यान्येव चरितानि शुभानि वै, अनुक्याणि तान्येव, न हतराणि कदाचन (तै० उ०) । (१९५ , आदित ४५५० श्लोका) ।

? भूमिी सङ्कृतज्ञेषु प्रवृत्तिर्दृश्यतेऽपुना— वा याऽस्माकं प्रस्ता सा सा निन्दा सर्वेणं विना, या यूरोपीयनिन्दा सा चप्या रस्या विराय च, अवधीयै चर्षणीय अस्माद् दोषप्रदर्शनं, तर्पय यूरोपीयाना किञ्चिच्च गुणवर्णनं, यूरोपीयै हि य कश्चिद् रीति कामपि भारती प्रशसति किमपि, एव यूरोपी गह्वते तथा, हृदयो हृदयेन नो आक्रिय सय एव हि, स्वन प्रमाणभूतिवद् घोष्य वाच्यं तथाऽस्य च, प्रत्यक्ष वापि दुष्टस्य आचारस्वनस्माकमेव हि, शन्दैर्मृदुतैश्चापि, बुद्ध्या सतिवक्या तथा, शोषनत्वेच्छदा

१८ अध्याय

प्रणव-व्याख्या ।

(३०) प्र० ॐ कारः व्यक्षरश्चापि, तथैव एकाक्षरोऽपि मः, इत्युक्तं मनुताः एतच्च—“यस्तं वेद स वेदविन्” (म०) ; नामानि चास्य पद्यन्ते—‘तारकं’, ‘सर्वविन्मतिः’, ‘तारः’, ‘सर्वज्ञताधीनं’, ‘उद्गीथः’, ‘प्रणवः’, तथा ‘प्रातिभं’ च, इति; तन्मवं समं अन्वीयते कथं ?

उ०—“ज्ञानं, एकवचनशब्दं, अकर्म तु, विवैकजं”, यस्य “ज्ञानस्य चानन्याज् ज्ञेयं अल्पं” ‘इदं’ तु यत् (यो० सू०) । “सकृन्-प्रभातं” (उ०), ‘प्रतिभाति’ यत् सकृन्, तदिद् यथा, सर्व-विकाश-कारणं ; तमोमयाज्ञान-महाध-

चैव, दोष यो दर्शयन् सख्यु, उपेक्षणीयोऽधवासः स्थात्, तिरस्कृत्योऽयवा मृशं । यूरोपीयो लिपेच्छेद्वै—‘लिपिज्ञानं न पाणिनेः पूर्वं अत्राभवत्’—स्वस्यावमानं मन्यते तु तत् (लिङ्घनं) संस्कृतज्ञैः ; तथा तस्य यतन्ते खंडनाय ते ; व्यासः पंचसहस्राब्दपूर्वं तु यद् अलेखयत्, सक्षश्लोकारमक काव्यं महाभारतमेव हि, शतं श्लोकान् प्रतिदिनं, त्रिभिर्वर्षैः समापयन्, गणेशेनैव—तच्चान् प्रमाणं दर्शयंत्यपि । पाश्चात्यधेद् वदेदेवं—‘श्रवणं स्मरणं वरं, कयाऽपि लिप्या लिखनात्, पुस्तकानां च गंचयात्; (१०); पुस्तकाध्रविता यस्मात् लिखनात्तु विवर्धते, भवत्यपि स्मृतेर्नास’, सच्छिज्ञानयोरपि, श्रयता जायते ध्याने, मावधानं न पठने’—प्रकृतास्ते तदा भूयो हृष्टाः गायन्ति गर्वतः—‘अस्माकं इयं एवऽसीद् रीतिर् अध्यापने सदा, कंठस्थाः एव ग्रन्थाश्च, पद्येथापि विनिर्मिता, कंठ-स्वीकरणस्थैव सौकर्याय पुरा ननु, पुस्तकस्था तु या विद्या, परहस्तगतं धनं, कार्यवाले तु सम्प्राप्ते, न मा विद्या न तद् धनं’ ।—सत्वं एतत् ; परन्तु आर्ष-सत्वं, पूर्णं न तज्जनु. क्रिमर्थं ‘लेखकमास’ गणेशेन तु भारत व्यासः कस्मात् ‘लिलेखापि’ गुणादस्तु घृह्यकथां ? गणेन लिखिता मन्ति ग्रन्थाः ये तु सहस्रशः सर्वशास्त्रेषु, तान् एते जपकाः विस्मरन्ति वै, पणां दर्शनसूत्राणां, तथा व्याकरणस्य च, भाष्याणि लिखितान्येव, गद्येनापि, न पद्यतः । अन्नि कोऽपि मनुष्यो यः स्मृतौ धारयितुं क्षमः, सर्वान् मुख्यान् अपि ग्रन्थान् शस्त्रस्य सतवर्त्मनः ? गृह्णता स्वप्रदांसावाः युद्धिरेवा तु न श्मिरा, न विवेचन-निष्ठा या, सिद्धान्तप्राहिणी न च; (२०); एकभिन्नेव भावे तु सुस्थिरा सर्वदाऽपि सा

कारत सद्यश्च यत्तारयतीति "तारकं" । सगृह्यतेऽस्मिन् अखिल च 'दृश्य', नर्ग्यव 'दृष्टा'ऽपि, अथ 'दर्शनं च, क्रम विना, एकक्षण एव सर्वं, सदा च, तस्माद् इदं 'अकम' च । "अम प्रय समाश्रय व्यतिकरेण या, कततं, अम प्रितय लघन विदधती विभाति उच्चकै, क्रमकवपुर, अकम प्रकृतिरेव, या शोभते, करोमि हृदि ता अह, भगवतीं परा सविदे" (काश्मीर शैवतश्रीय-"शिवसूत्रप्रथिमर्शिनो" टीकाया "ज्ञानगर्भ" श्लोक) । 'अह एतन् न' इति सयिन्, 'अहमं' च 'इदम' तथा, 'न' कार रूपिणा एव इह विवेकेन विविच्य च, समाह्रन्ती श्रौन् एताद् अपि एकत्र, 'त्रि वि क्रमा', सह्रन्ती, निषेधन्ती, लघयन्ती विना क्रम, एकेनैव क्रमेण इय, 'अहमा', सार्वकालिकी, भूत भवद् भविष्यच्च च प्रय, युगपद् एव हि, एकेन 'अनवरत' ज्ञानेन आवृणोत्येव सर्वदा । सर्वे 'त्रि अन्तर्गत' ज्ञान, अस्माद् ॐ "सर्वविन्मति" । (१०) । 'विवेकरयातिद्' भव्यो एव 'आत्मा

'स्तुत्व एवास्ति यत् किंचिद् वदामि न करोमि च । विशेषज्ञो विवेको च विद्वान्, सर्वत्र मार बित् शुभप्रथापि दौषण, सर्वत्र 'व्यति' तु वर्जयन्, न दणं, न तिरस्कारी, न पर प्रह एव वा मूर्खै स्या परामृष्य, मन्वादिष्ट करोति वै, 'स्त्रियो, रत्नानि, अधो विद्या, धर्मा, शौच, शुभापि, विविधानि च शिल्पानि, समादेशानि सर्वत' । स्मृरपि लिपेरप्यत्ययमाक तु प्रयोजन स्मृतावपि गुणा सन्ति, दौषा सन्ति लिपा अपि, लिपावपि गुणा सन्ति दौषा सन्ति स्मृतावपि अत्रैव दौषरम्भ स्यात् तत्रैव तु विरम्भता । लिपेरप्यवितारो हि स्वय सकषकारिण आत्मानो लिपिबद्धाना त्रिवि दौषान् लिखन्ति' च । सर्वत्रैव गुणा सन्ति, दौषा सर्वत्र चैव हि 'त्याज्य दौषवद् एव अपि ग्राहा गुणवद् एव च' न्वायन्त गुणवत् किंचिन्, नात्यन्त दौषवत् तयो" । गुणोऽपि त्यज्यते जातु दौषमीत्यैव च ह यदि, प्रतिप्रसवमार्गेण प्रत्ये स्यात् स्थितिर्बुध, (३०), सर्वोऽपि व्यवहारेण न सद्य स्मभस्यानुशात्, "शात्रो नाधिरोप्येन् शृणा गन्तोतिभीषया श्रान्यथ नाधिधोवेरन्, मिशुवाणा भयन च' (भामती), "यतो यतो निवसन्ते, सतस्तनो विमुच्यन्ते, निवसन्ताद् हि म्वन्तो, न वति दु ख अणु अपि" (सत्ते० शारी०) । केन न निन्त्याऽऽत्रेण, केन न मप्रशमना, न हि उत्कर्ष समाजस्य, धर्मस्य च भवेत् तु न, "हनौ ईर्ष्येत्, पक्षे नेर्ष्येत्" (१०), सुदोषान् सर्वतो गुणान् दृश्य ता आत्मनो दौषा, शोषयन्तां च प्रथमतः, उच्यन्ते एवमस्याक भविष्यन्ति ननु भुव । (३५)।

१८ अध्याय

प्रणव व्याख्या ।

(३०) प्र० ॐ कार व्यक्षरश्चापि, तथैव एनाक्षरोऽपि सः, इत्युक्तं मनुना; एतच्च—“यस्तु वेद स वेदवित्” (म०) , नामानि चास्य पठ्यन्ते—‘तारकं’, ‘सर्वविन्मति’, ‘तार’, ‘सर्वजतावीज’, ‘उद्गीथ’, ‘प्रणव’, तथा ‘प्रातिभ’च, इति, नमरं सम भव्यायते कथं ?

उ०—“ज्ञान, एकवृणारूढ, अक्रम तु, विवेकज्ञ”, यस्य “ज्ञानस्य चान-
न्याज् ज्ञेय अत्प ’ इदं तु यत् (यो० सू०) । “सकृत् प्रभात” (उ०), ‘प्राति-
भाति’ यत् सकृत्, तद्विद् यथा, सर्वं विकारा-कारणं , तमोमयाज्ञान-महाध-

र्चय, दीर्घ यो दर्शयत् स्वल्, उपक्षणीयोऽथवास स्यात्, तिरम्कायाऽथवा नृशं । यूरोपीयो
लिखे-चेद्वै—‘लिपिज्ञान न पाणिन पूर्वं अत्राभवत्’—स्वस्यावमान मन्यते तु तत्
(लिखन) सःकृतज्ञै , तथा तस्य यतते रजनाय त , व्यास पंचसहस्राब्दपूर्वं तु यद्
अलेखयत्, लक्षश्लोकात्मक काव्य महाभारतमेव हि, शत श्लोकान् प्रतिदिन, त्रिभिर्वर्षे
समापयन्, गणेशेनैव—तच्चान् प्रमाणं दर्शयत्यपि । पाश्चात्यश्रेष्ठ वेददेव—‘ध्रुवण स्मरण
वर, कयाऽपि लिप्या लिखनात्, पुनःकाना च गचयान्, (१०), पुस्तकाश्रयिता यस्मात्
न्मिनात्तु विवर्धते, भवत्यपि स्मृतेर्हास , सच्छिशाज्ञानयोरपि, श्रयता जायते ध्याने,
मावधान न पठ्यते’—प्रफुल्लस्ते तदा भूयो इष्टा गायन्ति गर्वत —‘अस्माकं इय
एवऽसीद् रीतिर् अध्यापने सदा, कठम्या एव प्रथाध, परोधापि विनिमिता, कठ-
स्वीकरणस्यैव गौरव्याय पुरा ननु, पुस्तकस्था तु या विद्या, परहस्तगत धन, कार्यकाले
तु सम्प्राप्ते, न सा विद्या न तद् धन’ ।—सत्यं एतत्, परतु अर्थ-सत्य, पूर्यं न तत्रतु
किमर्थं ‘लेखयामास’ गणेशेन तु भारत व्यास ? कस्मात् ‘लिखेत्वापि’ गुणाद्यस्तु वृहत्कथा ?
गयन लिखिता सन्ति प्रथं य तु सहस्रश सर्वशास्त्रेषु, तान् एते जयका विस्मरति
वै, पण्णा दर्शनगप्राणां, तथा व्याकरणस्य च, भाष्याणि लिखितान्भव, गयनापि,
न पद्यत । अन्ति कोऽपि मनुष्यो य स्मृतां धारयितु क्षम , सर्वान् मुक्यान् अपि
प्रथान् शास्त्रस्य शतवर्मेन ? गृह्णन्ता स्वप्रदासाया वुद्धिरेषा तु न स्थिरा, न विवेचन-
निष्ठा वा, सिद्धान्तप्राहिणी न च, (२०); एकस्मिन्नेव भावे तु सुस्थिरा सर्वदाऽपि सा

कारत सद्यश्च यत्तारयतीति "तारकं" । सगृह्यतेऽस्मिन् अखिल च 'इत्य',
तथैव 'द्रष्टा'ऽपि, अथ 'दर्शनं च, क्रम विना, एकक्षणे एव सर्वं, सदा च, तस्माद्
इदं 'अक्रम' च । "क्रम प्रथम समाश्रय व्यतिकरेण या, सततं, क्रम त्रितय लघन
विद्यपत्नी विभाति उच्यते, क्रमैकवपुर, अक्रम प्रकृतिरेव, या शोभते, करोमि
हृदि ता अह, भगवतीं परां सविद" (काश्मीर शैवतरीय 'शिष्यसूत्रविमर्शनी'-
टीकाया 'ज्ञानगर्भ'-श्लोक) । 'अह एतत् न' इति सवित्, 'अहम्' च 'इदम्'
तथा, 'न' कार रूपिणा एव इह विद्येकेन विविच्य च, समाहरन्ती त्रीन् एतान्
आपि एकत्र, 'त्रि वि क्रमा', सहरन्ती, निषेधन्ती, लघयन्ती विना क्रम, एकेनैव
क्रमेण इय, 'अहमा', सार्वकालिकी, भूत-भवद्-भविष्यच् च प्रत्य, युगपद् एव
हि, एकेन 'अनवरत' ज्ञानेन आवृणोत्येव सर्वदा । सर्वं 'त्रि अन्तर्गत' ज्ञान,
अस्माद् ॐ "सर्वविन्मति" । (१०) । 'विवेकव्याप्तिर्' अत्येवा एव 'आत्मा-

'स्तुत्य एवास्ति यत् किञ्चिद् वदामि च करोमि च । विज्ञेयज्ञो विवेकी च विद्वान्,
सर्वत्र भार-चित्, गुणजन्मापि दोषत्र, सर्वत्र 'अस्ति' तु वर्जयन्, न दर्शां, न स्तिरस्कारी,
न पर प्रश्न एव वा मंत्रैः साधं परामृत्य, मन्वादिष्ट करोति च, 'त्रिबो, रत्नाणि,
अथो विद्या, धर्मां, शौचं, मुखाणि, विविधानि च शिल्पानि, समादेयानि सर्वत' ।
स्मृतापि लिपेरप्यस्त्यस्माक तु प्रयोजन, स्मृतावपि गुणा सन्ति, दोषा सन्ति लिपा-
वपि, लिपावपि गुणा सन्ति, दोषा सन्ति स्मृतावपि, यत्रैव दोषारम्भ स्यात् तत्रैव
तु विरम्भता । लिपदुपयितारो हि स्वय सचयकारिण ग्रन्थानां लिपिवद्धाना, लिपि
दोषान् 'लिखन्ति' च । सर्वत्रैव गुणा सन्ति, दोषा सर्वत्र चैव हि त्वय्यज्य दोषवद्
एव चापि प्रागु गुणवद् एव च; "नात्यन्त गुणवत् किञ्चिन्, नात्यन्त दोषवत् तथा" ।
गुणोऽपि त्यज्यते जातु दोषभीत्येव श्रेष्ठ यदि, प्रतिप्रसवमाणेण प्रकृत्ये स्यात् स्थितिर्ननु,
(२०) सर्वोऽपि व्यपहारेण मय लम्भ समाप्नुयात्, "शाख्यो नाधिरोष्येरन् मृगा
सन्तीतिभीषया, स्वायध नाधिशीवेरन्, मिथुवाणा भयेन च" (आमती), "यतो यतो
निवर्भत, सतामनो विमुच्यन्, निवर्त्तनाद् हि सर्वतो, न वति दु ख अणु अपि" (सत्ते०
शारो०) । वेव निन्दयाऽन्येषा, वेगलज्ज मप्रशसया, न हि उत्कर्ष समात्स्य, धर्मस्य
च भवेत् तु न, "हेतुं ईर्ष्येत, फले नेर्ष्येत" (च०), एहीयात् सर्वतो गुणान्, दृश्यन्ता
आत्मनो दोषा, शोभ्यतां च प्रथमत, उ रूपस्तु एवमस्माक भविष्यति ननु भुव । (३५)

नऽरमविवेकत , मा एव 'सर्व पुरपयोर्' 'अन्यता ग्यातिर्' उच्यते , 'सर्व' इत्यत्र मकेतो 'इत्यस्य' सकलस्य वै । प्रणवस्य एकाक्षरत्व, द्व्यक्षरत्व नर्पव, यत्, तर्पव सर्वा प्याएया इय साख्य-योगेषु सूचिता , तथा च न्यायसूत्रेषु वेदान्तेषु विशेषतः , माडूक्योपनिषन्मन्त्र-गोपयद्राहणादिषु । 'न क्षरति' कदाप्येते, 'अह' च, 'एतच्' चापि, 'न' इति च, त्रयोऽपि अ-कारेण, उकारेण न-कारेण सूचिता , 'अक्षराणां' त्रयेण, एते त्रय एव 'अक्षरा.' स्मृता , समाहृताश्चापि सर्वे एरस्मिन् 'परमाक्षरे', इति एकाक्षरेण उक्ते 'ब्रह्मणि' एव 'परात्मनि' ।

किंतु एतत्स्वरूपं अत्युक्तं, न बुद्धि अधिरोहति, मुमुक्षुत्व युयुक्षुत्व यावन् नोत्पद्यते हृदि, 'अस्मिता अभिनिवेशाश्च यावद् यान्ति न तानव, शांति दाति आदि पट् मम्पद् यावन् न उदेति भूयमी, सर्वभूतहिनेहा च यावन् नारित गरीयसी, वैराग्य सार्विक चापि, न तु राजम-तामस , परकम्पाऽनुकम्पा हि, परदु पानुदु खिता, लक्षण, समवेदिव, स्वार्थाहकार विध्युते , (२०), 'अहमेव पवित्रोस्मि, नान्ये केचित् षचिन् पुन', 'अहमेवाभिजनवान्, कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया', 'मोक्षाहंवाहमेवास्मि योग साधयितु क्षम', 'नान्यवैराके अस्तृश्ये कार्यं मेऽस्ति हतरंजने', 'शत्रुस्य कर्णां पूर्येतां त्रयुणा जनुनाऽयवा, यदि अय शृणुयान्मन्त्र अउद्वाऽ पि तु वैदिक'—भावा एतादृशा दृशा रन्धते हृदय यदा, अहकारेणऽऽवृते तस्मिन् 'तार' बोधो विशेषे कथं ? 'यो मां प्रयतते हन्तु, मोक्षं आग्याय, पठित , तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हृमामि च, अवध्य सर्वभूतानां अहं एक स्नानतन " (म० भा० अ० १३), एव चद्रति कामोऽय, 'अविद्याऽस्मितयो' पिता, यति , पुत्रस्तथैव, अपि 'ब्रह्म', तच्छत्रुरेव च । काम जेतुं काम एव, भूत्वा निष्काम कामता, जेतु आत्मान आत्मैव, भूत्वा सर्वोमभावना, शक्नोति , नान्य , कुत्रापि, कश्चनापि, कथंचन । न केवल स्वय मोक्तु, अपि मोचयितु परान्, न केवल स्वय योक्तु, अपि योजयितु परान्, अह कारं तु विस्मृत्य, यो यतेत स बोधभाक् । "विवेक वैराग्यवतो हि एव बोधमहोदय " (यो० धा०) । प्रातिस्विक 'हमा' अच्छन्न यावत् स्याद् हृदय, नहि सार्वस्विकस्य-ऽ'हम' तु प्रवेग परमात्मन । (२०) । अहकारे विगलिते भेद-धुदप्यधिकारिणि, हि उदेति अमेद बोधोऽय परमात्मा स्वय ध्रुवम् । प्रणवस्य जपश्चापि, तस्य चैवार्थभाषन, कृत शुद्धेन ध्रुपा, तथा शुद्धेन चेतना, स्मृतो योगेषु विविध-बहु कल्याणकारक ।

ग्रहण प्रकृते रूप, महाभूत यद् आदिम आकाशं हि, गुणस्तस्य शब्दो-
 ऽय प्रणवध्वनि, "सृष्ट्यादीं ग्रहण कठ भित्त्वा यस्माद् विनिर्गती, ऌका
 रश्च", 'अथ'शब्दश्च, तस्मान्माङ्गलिकौ उभो', विभेदे पुनरस्यैव सर्वे शब्दा भवति हि,
 "समाहितः शरमनो हि आदौ ग्रहण परमेष्ठिन, हृदि आकाशाद् अभुञ्जादो, वृत्ति
 रोधाद् विभाव्यते, यदुपासनया नून योगिनो मल आमन, द्रव्य क्रिया कारक-
 ऽरूप, धूवा याति अपुनर्मेव । ततोऽभूत् त्रिवृद् ओंकार, योऽव्यञ्जप्रभव,
 स्वराट्, यत् तत् लिंग भावतो ग्रहण परमामन । शृणोति य इम स्फोट,
 सुसंशोत्रे च, शुन्यदम्, येन वाग् व्यज्यते, यस्य व्यङ्क्तिर् आकाश आमन,
 स्वधाम्नो ग्रहण साक्षाद्वाचक परमामन, स सर्वमंत्रोपनिषद्बीज वेद
 सनातन । (१०) । तस्य हि आसंस्त्रयो यणां अ-काराद्या, शृगृह्ण', धार्यन्ते
 यैत्रयो भावा गुण नाम ऽर्धवृत्तय, ततोऽक्षरसनाम्नाय असृजद् भगवान् अज,
 अन्तस्य ऊष्म स्वर स्पर्श इस्व दीर्घ ऽदिलक्षण, तेनासी चतुरो वेदान्, चतुर्भिर्व
 द्ने प्रसु" (भा०स्क०१२अ०६०) । ॐ अतो नाम, रूप च, नेदिष्ठ परमामन ।

सर्वेऽर्था सर्वभावाश्च पादमयस्याखिलस्य च अपि, अतो हि निहिताश्चास्मिन्;
 चेदमूल ततो ह्यय, "वाच्यर्था निहिताः सर्वे, पादमूला, चाग्विनि सृता, तस्माद्
 य स्तेनयेद् वाच, स सर्वस्तेयकृन् नर" (भ०) । सत्ता विशेषा हि यथा सत्ता
 सामान्ये आहिता, यथा 'अह अस्मि' इति बोध 'सामान्ये', अन्यास्तु सविद्,
 यथा तु बीजे 'सामान्ये' 'विशेषा' पल्लवादय, यथा च विन्दी, आकारा,
 रेखा, गोलादयोऽग्विला, 'तथैव बुद्धितत्त्वस्य आद्योपाधी ननु, प्रत्यया
 'वैशेषिका', तथा शब्दा तत्तत्प्रत्ययवाचका, अशेषा, द्रष्टु 'सामान्ये' प्रणवे
 निहिता सदा । संयोजक हि सामान्य, विशेषो हि विभाजक, सप्राहक तु
 सामान्य, अन्यो विप्राहक पर, सादृश्य खलु सामान्य, वैदृश्य अपरमया,
 (५०), सस्कार बीज सामान्यं, विशेषस्तु विकारक, अकुर-न्मम विटप पत्र पुष्प
 फलऽमकः, सर्वे विशेषा सामान्ये प्रलीना समवाचत, "सामान्य एकच
 कर, विशेषस्तु पृथक्पहृत्, तुल्यार्थता हि सामान्य, विशेषस्तु विपर्यय,
 सर्वेऽत्र सर्वभावावां सामान्य वृद्धिकारण, हासहेतुविशेषश्च, प्रवृत्तिरुभयस्य तु"
 (पाक०) । प्राणायाम-सहयोऽशो जपोऽस्य उपुर्विपर्यय, 'शितो प्रतादि' चयाणा
 साधक, दिव्य शक्तिकृत् । अमुद्देहचिनेत कृते, दोषकरे शृशं, दुर्बुद्धि, रोग,

उन्माद, मृत्यु च जनयेद् असां । ‘आ ह एव स नयाग्नेम्य परम तप्यते तप ,
य मग्नी अपि द्विजोऽधीते स्व ष्याय शक्तितो ऽन्वह’ (म०), “प्रणयादि पवि-
त्राणा जप स्व ष्याय ” उच्यते, शब्दोच्चारणमात्र न, “जपन्त्स्यार्थभावन”
(यो०सू०भा०)। ‘अधिरु वचद्’ इष्ट स्याद्, यद् बलेन तद् इयते, बुध्यते, लभ्यते चैव,
तद्धि एव ‘अध्ययन स्मृत । (६०) । धर्मश्चार्थश्च कामश्च, त्रिवर्गो ‘ऽभ्युदया’
त्मक, परम पुरपस्यार्थ परमामेति उदाहृत, नास्ति श्रेय परं यस्मात् तच् च
‘नि श्रेयस,’ तथा, यद् बलेन ‘अधिगम्येत,’ तद्धि एव ‘अध्ययन’ स्मृत । सत्तास्त्राणा
तु सर्वेषा इयमेव परा गति, साफल्य, परम लक्ष्यं, यच् चतुष्टयमाधनं । सर्वं
‘अध्ययन’, ‘स्वस्य’, स्व रूपस्य, परामन, जीवामनश्च, ज्ञानाय, अनुमयाय,
प्रवृत्तते स्वस्यैवाध्ययनं, ज्ञान, ‘न्वाध्याय-’ इति कथ्यते । ‘स्वे’ प्रज्ञाते च
विन्ताते, मामान्येन, विशेषत, जगद् भवति सुज्ञात अखिल तावतो, यत । ज्ञान-
स्य, अनुभवश्चापि, तत्त्व गातासु गीयते—“अमानित्व अद्भिभत्वं, अहिंसा,
क्षातिर्, आर्जव, अध्यात्मज्ञाननित्यं च, तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं, एतच्च ‘ज्ञान’ इति
ब्राहु, ‘अज्ञान’ यद् अतो ऽन्यथा, X स्वाध्यायाभ्यस्तन चैव चाङ्गमप तपः
उच्यते, X स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतय सशितमता ” (गी०), “योगा श्रयो मया
प्राक्ता, नृणां श्रेयो विधित्स्वया, ज्ञान, कर्म च, भक्तिश्च, न उपायोऽन्योऽस्मि कुत्र-
चित्, निर्विण्णाना ज्ञानयोगो, न्यासिनां इह कर्मसु, (७०), तेषु अनिर्विण्णचित्ताना,
कर्मयोगस्तु, कामिनां, यद् दृष्टया मत्कथाऽदौ जातश्चदस्तु य पुमान्, न निर्वि-
ण्णो, नातिसक्तो, भक्तियोगोऽभ्य सिद्धिद् ” (भा०), कर्ममार्गानुसरणाद्
भक्तिरुपच्यते प्रमान्, भक्ते ज्ञान, तत ज्ञानाद् भक्तिर्ददतरा भवेत्, “यो मा
पश्यति मयत्र, सर्वं च मयि पश्यति” (गी०), “स भक्तिं सर्वभूतेषु कृस्तेऽप्य
भिकारिणां” (वि०पु०) “ये त्वभर अनिदृश्य अव्यक्त पर्युपासते, ते प्राप्नुवति
मामेव सर्वभूतहिते रता ” (गी०) यतो मूर्त्तं अमूर्त्तं च, व्यक्तिस्राव्यक्तमेव च,
जावश्च ब्रह्म चैत्रापि, सर्वैवापृथगेव हि । सर्वभूतहिता भक्ति पुनर्भूय प्रयो
निरा चान्ति सर्वजर्नानस्य निष्कामस्य तु कर्मण । एव प्रयाणा आवर्त्तं सर्वैव
परिवर्त्तते । प्रयाणा महत्त्व वै, न पृथक्त्व कथचन । “नहि कश्चिन् क्षणमपि
जालु तिष्ठत्यकर्मकृत्” (गी०); कम किंचिद् नैवान्ति यन् न प्रेरित इच्छया,
ऋणनिर्मोचनेच्छा वा, ऽप्यथवा ऋणरारिणी, इच्छा सा तु द्विविधा प्रोक्ता ।

कर्म, कामो, यथा द्विधा; इच्छा च न विना ज्ञानं, इष्टस्य खलु वस्तुनः, सुखं वा उप्ययथा स्पष्टं; त्रिसम्बन्धस्तु तादृशः । (८०) “अन्योन्याभिभवाभ्रयमिधुनजनन-
 युक्तयश्च गुणाः” (सा०का०) । प्रणवस्य तु मार्गो यः, ग्रयः तस्मिन् समाहृताः ;
 निष्कामो कामवान् सोऽस्ति, निष्कर्मा कर्मबालाया; “प्रणवः सर्ववेदेषु, × गिरां
 अस्ति एकं वाक्षरं; × अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयः तथा; ‘मत्तः’ (‘अहमः)
 परतरं ‘न’ ‘अन्यत्’ किञ्चिद्; × आत्माऽहमसि च; ‘अहं’ आदिश्च, मध्य च,
 भूतानां अंत एव च; मयि (‘अहमि’) सर्वं ‘इदं’ प्रोतं, सूत्रे मणिगणाः इव; ये
 चैव सार्विकाः भावाः, राजसाः तामसाश्च ये, ‘मत्तः’ (‘अहमः’) एवेति तान्
 विद्धि; न तु ‘अहं’ तेषु; ते मयि; न ‘मे’, ‘अहमः’, अस्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु
 किञ्चन, न-नवाप्तं अवास्यं, वत्तं एव च कर्मणि, × चातुर्वर्ष्यं ‘मया’ (‘अहमा’)
 नृष्टं गुण-कर्म-विभागशः, तस्य कर्त्तारं अपि ‘मां’ (‘अहम’) विद्धि अकर्त्तारं
 अग्रयं, न ‘मां’ (आत्मानं) कर्माणि लिम्पन्ति, यतो नास्ति फले स्पृहा”, (कृत्य-
 बुद्धयैव कुर्वं यत्, प्रगतिर्मां चनाय वै,) “इति ‘मां’ (‘अहमं’, आत्मानं)
 योऽभिजानाति, कर्मभिर्न स बद्धपते । मत्तः कर्मणि अविद्वांसो यथा कुर्वन्ति वै
 जनाः, कुर्वाद् विद्वांसिवा भसक्तः चिकीर्षुर्लोकसंग्रहः” (गी०) । (२०) ।

‘स्व-अध्याय’-शब्दस्वार्थस्तु निरल्लः पूर्वमेव हि; सञ्ज्ञास्वरूपवेदानां ‘अध्याय’-
 स्वार्थं च; “सोऽनधीन्य द्विजो वेदं अन्यत्र कुरते धर्मं”, ‘अ स्व-अध्याये’, ह्यसञ्ज्ञास-
 ऽध्यायन-अध्यापने तथा, “स जीवन्नेव द्दर्शवं आशु गच्छति स-अन्वयः । परंप्रिदा-
 द्दिकं चर्षं गुरौ श्रेयैदिकं प्रतः; तदर्थिकं, पादिकं वा, ग्रहणान्तिकमेव वा” ।
 आद्यं शिक्षकपृथक्; द्वितीयं क्षत्रवृत्तिकं; अलं तृतीयं वाचार्थि; चतुर्थं शिल्प सेवयोः ।
 स्व-अध्यायस्य ‘प्रातिभस्य’ ‘तारस्य’ महिमा इंदराः । प्रणवस्य अशयं जानन्,
 ‘यज्ञ’-सूत्रं विभक्तिं यः, आत्मानं ‘उप’ ‘नीतो’ या, ‘द्विज’-नाम तु सोऽहंति;
 महि ‘प्रतिभया’ युक्तः, स जातः ‘सर्व-विन्-मति’ । यज्ञ-सूत्रं प्रतीकं हि प्रण-
 वस्यैव सर्वथा; मूर्त्तिकरोति चापि एतत् ‘तार’-स्वार्थं तु सार्विकं; एकपृत् च त्रिपृत्
 च एतत्, एकत्वे शिष्य-सूचकं, प्रकृतेरिगुणायाश्च, पुरपस्य तथैव च, सच्चिदानन्द-
 रूपस्य असंख्य-त्रिक-चित्तस्य च; ‘वृत्त’-त्वात्, तेन ‘शून्य’-त्वं ई-इ-योगस्य च
 अज्यते । (१००) । “महाभारस्यति चिते !, महालक्ष्मि सदात्मिके !, महाकालि
 आनन्दरूपे !, ऐ-ई-ऊँ इति नामभिः तंत्रेषु बहुधा गीते !, स्वस्वज्ञानसिद्धये,

उन्मत्त, मृत्यु च जनयेद् असां । ‘आ ह एव स नत्वाग्नेय परमं तप्यते तप , यः स्यावी अपि द्विजोऽर्धाते स्थ त्प्याय शक्तितो ऽन्वह” (म०), “प्रणयादि पवि-
 श्राणां जप स्व-ध्याय ” उच्यते , शब्दोच्चारणमात्र न, “अपन्नस्यार्थभावन”
 (यो०सू०भा०) । ‘अधिक’यद्यद् ‘इष्ट स्याद्, यद्चलेन तद् ‘इंयते’, बुध्यते, लभ्यते चैव,
 तद्वि एव ‘अध्ययन’ स्मृत । (६०) । धर्मद्वयार्थश्च कामश्च, त्रिवर्गो ‘ऽम्युदया’
 त्मक , परम पुरुषस्यार्थं परमात्मेति उदाहृत , नास्ति श्रेय परं यस्मात् तच्च च
 ‘नि श्रेयस,’ तथा, यद्वलेन ‘अधिगम्येत,’ तद्वि एव ‘अध्ययन’ स्मृत । सच्चत्वास्त्राणा
 तु सर्वेषां इयमेव परा गति , माफल्य, परम लक्ष्यं, यच्चतुष्टयसाधन । सर्वं
 ‘अध्ययन’, ‘स्वस्य’, स्व रूपस्य, परात्मन , जीवात्मनश्च, ज्ञानाय, अनुभवाय,
 प्रवर्तते, स्वस्यैवाध्ययन, ज्ञान, ‘स्वाध्याय’ इति कथ्यते । ‘स्वे’ प्रजाते च
 विजाते, सामान्येन, विशेषतः, जगद् भवति मुञ्जत अखिल तत्त्वतो, यत । ज्ञान-
 स्य, अनुभवस्यापि, तत्त्व गीतासु गीयते—“अमानित्व अदम्भित्व, अहिंसा,
 क्षातिर्, आर्जव, अध्यात्मज्ञाननि यच, तत्त्वज्ञानार्थदर्शन, एतज् ‘ज्ञान’ इति
 प्राहु ‘अज्ञान’ यद् अतो ऽन्यथा, X स्वाध्यायाम्यसन चैव चाऽम्य तप
 उच्यते, X स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतय मशितव्रता ” (गी०), “योगा त्रयो मया
 प्रोक्ता , नृणा श्रेयो विधित्स्यया, ज्ञान, कर्म च, भक्तिश्च, न उपायोन्योऽस्ति कुत्र-
 चित्, निर्विण्णाना ज्ञानयोगो, न्यासिनां इह कर्मसु, (७०), तेषु अनिर्विण्णचित्ताना,
 कर्मवोगस्तु, कामिना, यदृच्छया मत्कथाश्रद्धां जातश्रद्धस्तु य पुमान्, न निर्वि-
 ण्णा, नातिसक्तो, भक्तियोगोऽय सिद्धिद” (भा०), कर्ममार्गानुसरणाद्
 भक्तिरुपपद्यते प्रमात्, भक्ते ज्ञान, तत ज्ञानाद् भक्तिर्दृढतरा भवेत्, “यो मा
 पश्यति सर्वत्र, सर्वं च मयि पश्यति” (गी०), “स भक्तिं सर्वभूतेषु कुरुतेऽव्य-
 भिचारिणीं” (वि०पु०), “ये त्वक्षर अनिदेश्य अव्यक्त पर्युपासने, ते प्राप्नुवति
 मामेव सर्वभूतहिते रता” (गी०), यतो मूर्त्तं अमूर्त्तं च, व्यक्तिश्चाव्यक्तमेव च,
 जानश्च ब्रह्म चैवापि, सर्वज्ञापृथगेव हि । सर्वभूतहिता भक्ति पुनर्भूय प्रयो
 निरु चाम्नि सर्वजनीनस्य निध्वामस्य तु कर्मण । एव त्रयाणां भावर्त्त सर्व
 परिवर्तते । त्रयाणा सहतन्व वै, न पृथक्त्वं कथंचन । “नहि कश्चित् क्षणमपि
 जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्” (गी०), कम किंचिच्च नैवास्ति यन् न प्रेरित इच्छया,
 अणानिमोचनेच्छा वा, अप्यथवा क्रणकारिणी, इच्छा सा तु द्विविधा प्रोक्ता .

कर्म, कामो, यथा द्विधा; इच्छा च न विना ज्ञानं, इष्टस्य खलु वस्तुतः, मुग्धं वा उज्वयवा स्पर्शः; त्रिस्तम्बन्धस्तु तादृशः । (८०) "अन्योन्याभिभववाधयमिधुमजनन-वृत्तयश्च गुणाः" (सो०का०) । प्रणवस्य तु मार्गो यः, प्रयः तस्मिन् समाहृताः ; निष्कामी कामवान् सोऽस्मि, निष्कर्मी कर्मपास्तथा; "प्रणवः सर्ववेदेषु, × गिरां अस्मि एकं अक्षरं; × अहं कृत्वन्स्य जगतः प्रभवः प्रलयः तथा; 'मत्तः' ('अहम्) परतरं 'न' 'अन्वत्' किंचिद्; × आत्माऽहमस्मि च; 'अहं' आदिश्च, मध्य च, मूतानां अंत एव च; मयि ('अहमि') सर्वं 'इद्' प्रोक्तं, सूत्रे मणिगणाः इव; ये चैव सात्त्विकाः जावाः, राजसाः तामसाश्च ये, 'मत्तः' ('अहम्) एवेति तान् विद्मि; न तु 'अहं' तेषु; ते मयि; न 'मे', 'अहम्', अस्मि कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन, न-न-वाप्तं अवाप्तव्यं, यत्तं एव च कर्मणि, × चतुर्वर्ण्यं 'मया' ('अहम्) सृष्टं गुण-कर्म-विभाषायाः, तस्य कर्त्तारं अपि 'मां' ('अहम्) विद्मि अकर्त्तारं अप्यदं, न 'मां' (आत्मानं) कर्माणि लिम्पन्ति, यतो नास्ति फले सृष्ट्या", (कृत्य-सुदुर्भयं कुर्वं यत्, कृणुनिर्मोहनाय वै,) "इति 'मां' ('अहम्, आत्मानं) योऽभिजानाति, कर्मभिर्न स यदुष्यते । मत्तः कर्मणि अविद्वांसो यथा कुर्वन्ति वै जनाः, कुर्वाद् विद्वांसिधा असक्तः चिद्गीर्णुलोकसंप्राहं" (गी०) । (१०) ।

'स्व-ऽप्याय'-शब्दस्यायंस्तु निरुक्तः पूर्वमेव द्विः सत्त्वास्वरूपवेदानां 'अध्येयवं' तर्पय च; 'योऽनयोप्य द्विजो वेदं अन्यत्र पुरते श्रमं', 'अ स्व-ऽप्याये', ह्यम्यच्छास्त्र-ऽप्ययन-ऽप्यायने तथा, "स जीवन्नेव शूद्रत्वं भाग्यु गच्छति म-ऽन्ययः । पट्त्रिंशदा-दिर्कं चर्यं गुरौ प्रैवेदिकं प्रतः; तदधिकं, पादिकं वा, प्रहणान्ति क्रमेण वा" । आद्यं शिक्षणपूर्वार्थः; द्वितीयं श्रमवृत्तिकं; अलं तृतीयं वास्तविकं; चतुर्थं शिल्प मंत्रयोः । स्व-ऽप्यायस्य 'प्रतिमस्य' 'तास्य' महिमा ईदृशाः । प्रणवस्य प्रज्ञायं जानन्, 'यज्ञ'-सूत्रं विभर्ति यः, आत्मानं 'उप' 'नीतो' यः, 'द्विज'-नाम तु सोऽहंति; महि 'प्रतिभया' युक्तः, स ज्ञानः 'मय-विद्-मति' । यज्ञ-सूत्रं प्रतीकं हि प्रण-वस्यैव सर्वथा; सूत्रोक्तरोति चापि पृथक् 'तार'स्यार्थं तु सात्त्विकं; एकवृत् च त्रिवृत् च पृथक्, एकत्रे शिष्य-सूचकं, प्रकृतेस्त्रिगुणायाश्च, पुरुषस्य तर्पय च, सच्चिदानन्द-रूपस्य असंख्य-त्रिक-वित्तस्य च ; 'वृत्'त्वात्, तेन 'शून्य'त्वं हं-इ-योगस्य च अन्यते । (१००) । "महासरस्वति चित्ते !, महालक्ष्मि सदात्मिके !, महाकालि आनन्दरूपे !, वै-र्हा-ह्यौ इति नामभिः तंत्रेषु बहुधा गीते !, स्वभावज्ञानसिद्धये,

अनुमन्दध्महे, चंदि !, वयं त्वां हृदयाम्युजे" (दुर्गासप्त०, गुप्तवती टी०) ।
 "सिमश्रुए एकः एवाग्रे, यमासीनः शिवः स्वयं दृष्ट्वा 'गुण'-मर्षीं मायां 'सूत्र'-रूपां
 इवास्त्रोत् (गुणः सूत्रः); त-सूत्रं उपवीतत्वाद् 'ग्रह-सूत्र' इदं कृतं" (आद्वला०);
 "कृतं व्यं उत्तरं वासः पंचसु एतेषु कर्मसु, स्वाध्याय-उत्सर्ग-दानेषु मुक्त-प्रचमन-
 योमया" (बौधायन०); "धामो विन्यामविशेषः (एव) यज्ञोपवीतं ; दक्षिणं
 बाहुमुदरते, उक्थते सव्यं, इति यज्ञोपवीतं, अजिनं वासो वा दक्षिणतः उपवीय"
 (तैत्तिरीय-आरण्यकं); "नित्यमुत्तरवासः कार्यः, अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं"
 (आपस्तम्बधर्मसूत्रं) । "तैत्तिरीयाः, कटाः, काण्डाः, चरकाः, धात्रमनेयिनः,
 कंठाद् उच्चार्य सूत्रं तु कुर्वन् धालनं द्विजाः ; बद्धचाः, सामगाश्चैव, ये धान्ये
 यजुःशास्त्रिनः, कंठाद् उच्चार्य सूत्रं तु पुनरहंति मंश्रिष्यं" (घोरमित्रोदय संस्कार
 प्रकारो उद्धृतं भुगुवचनं) । "युश सुवासाः परिवीत आगात्" (वेद०); इत्यादि ।
 परिवीतोपवीताभ्यां शब्दाभ्यां वस्त्रधारण-प्रकारो हि, पुराकाले, उच्यते इति
 अनुमोयते । (११०) । धामांस्स्योपरि, तथा दक्षकक्षान्तरेऽपि च, अग्नि उत्तरीपस्य
 यद् धान, परिधानं, च वेष्टनं, तदेव हि उपवीतत्वं, परिवीतत्वं, एव वा । प्राचीनस्य
 विधेर अस्य पालकाः बौद्धभिक्षवः, कापापवस्त्राणि अद्यापि धारयन्ति उपवीतवन् ।

द्वि-जैर्यद् धार्यते सूत्रं एतत्, तेन तु सूच्यते—'द्विः जातोऽय, द्वयोश्चापि, प्रकृतेः,
 पुरुषस्य च, एकानेकत्वरूपं च, शून्यत्वं चापि संसृतेः, दृष्टवान् सम्यग् ; आत्मज्ञः ;
 सर्वेषां हितचिन्तकः, सम्यग्दर्शनसम्पन्नः ; यज्ञाय प्रस्तुतः सदा ; यज्ञार्थं उप-
 वीतं ('वे', तन्तु-सन्ताने) यत् सूत्रं एतेन धार्यते' । 'वृत्तं' एव हि 'शून्यस्य'
 गणिते चिह्नमस्ति वै ; 'अनन्तस्य' अपि, यद् वृत्ते नान्तो नादिश्च लक्ष्यते; यज्ञोप-
 वीतं चैवान्ति 'वृत्तं' देहस्य वेष्टकं, देहे सर्वाणि तत्त्वानि सांख्येयूक्तानि यानि वै,
 सर्वाणि फवलीकृत्य 'शून्यं' ग्रह विराजते, यज्ञोपवीतरूपेण, नन्वेतदपि सूच्यते ।
 "दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते", आत्मनश्च परेषां च बन्धान् छिद्यन् करो-
 स्यर्था, "सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निवर्ष्यते" (म०), भय-संशय-मुक्तोऽयं
 अन्वाश्च कुरुते तथा । (१२०) । अर्थोऽयं 'यज्ञ'-सूत्रस्य लुप्तप्रायो हि सागप्रतं ;
 'द्विजाः' तद् धारयन्तश्च प्रायशो नाम-धारकाः । अत एव हि जाता इयं समग्रे
 पृथिवीतले, न केवलं भारते हि, दारणा दुर्व्यवस्थितिः ।

सन्त्येव केचनाद्यापि शुद्धात्मानो 'द्विजातयः', सत्यमेव द्विधारं ये जाताः, भुवि,

तयऽत्मनि, योद्धार, साखिका, 'सन्त' 'महात्मान' तपस्विन, प्रासाद्य विविधाकाष्ठां योरास्य तपसस्तथा, 'सन्त' 'भौलिया' 'मिस्कि' इति नामभिर्विदिता जनै, हिन्दु-भिर्मुस्लिमैश्चापि किञ्चनादिभिरेव च । देश यज्ञ जाति धर्म भाषा-अक्षर भिदासु च बुद्धि न अभिनिविष्टा ण्पा, सर्वकल्याणकाक्षिणा, एक तु परमात्मान सर्व-जीवेषु पश्यता, तथापि धूररूपेभ्य सौम्यरूपाणि रक्षताम् । "स्व शान्त रूपेषु हतारै स्व रूपं भ्रम्यर्चमानेषु, अनुकम्पितश्रमा, परावरशो, महद्दशयुक्ते, हि अत्रोऽपि जालो भगवानिषाम्नि " (भा०) । "वाऽसत्ये मनुवन् नृणा", "सर्वभूतहिते रता", न केवल भारते हि, सर्वदेशेषु ते स्थिता, पर्वतेषु, अपि अरण्येषु, तथैव नगरोष्वपि, उचायचेन रूपेण, जीवन्तो यदुदृष्टिभि (१३०), साम्प्रदायिकधर्माणा रूपाणि विविधानि च धारयन्तो, हृदा त्वेकं परमात्मान आस्थिता, ध्यायन्तो, वर्धयन्तश्च, मानवाना हित सदा, मनोश्च समर्पणां च, (ये भवति 'आधिकारिका', सर्वमानववंशस्य अभ्युदयाय च मुक्तये), तेषां अनुचराणां च, ते सर्वेऽप्यनुषासिन, अबुद्धिपूर्वकं केचित्, केचिद्वै बुद्धिपूर्वकं । महाभागास्तु ते येषां बुद्धिपूर्वं अयं क्रम, तेषामेव कृते नून धर्मो न नितरां मृतः ।

मायसाधो, दग्भसाधो, विवेके निकषो ह्य—स्वार्थनिष्ठा न सन्तस्ते ; सन्तस्ते, ये तु नेदशा, लोभिनो ये, न ते सन्त, ये सन्त, ते न लोभिन । सन्त्यसचे, तस्य मध्ये, विम्ब च प्रतिविम्बक, एक रूपे, बुधेनापि दुर्विवेच्ये, तरा तमा भागितस्य ततो ह्येतद् विवेचन समुद्यमै—लोकैपणा वा वित्तस्य, पुत्रादेर्, एष णाऽधवा, साधुरूपस्य चास्थासि हृदि लीनाऽधवा, न हि, उपदेश च धर्मादे, केवल हितसाम्यया करति, एषणया वाऽपि सासार्था स्वार्थवद्धया । सन्यासिना अपि दृष्टा प्रतिष्ठेच्छा तु भूयसी, 'सृष्टान्तु पादौ मे नत्वा, महाराज इति शब्दत सग्वोध्यन्तु मा पौन पुन्येनऽश्रेडनेन च, गायतु मे यशश्चापि सर्वत्रैव हि वीष्मया'—लोकैपणा यतीनां च श्वरूपा परिदृश्यते । मटादिमुख्यवेच्छा च तेषा वित्तैपणा ननु । शिष्या मे यहव सन्तु, मङ्गलीनो भवेय च'—परिवारेपणा चेय, तेषा, ईशत्वकाक्षिणां । ईदृश्य पुपणा यस्य लक्ष्यन्ते साधु-रूपिण, नासौ सत्य साधुरिति तु अनुमेय विपश्चिता । नेदश्य एषणा यस्य, सत्य साधु स एव हि । कर्णगीर्षी विपश्चिद्धि 'साध्वोर्' एषं गुणागुणी । 'चर्पटपञ्चिकायां' एष, यति दश नाम-कृता, मस्करिणा, शंकरगुण्णा यद् स्वय उक्त, तच् चक्षुत इह हि दाम्भिक-

रूपं—“जन्तिलो, मुडी, लुचितकेस, कापायाम्यरयदुकृतवेष, पश्यन्नपि नहि पश्यति, मूढ”, उदरनिमित्त चिरचितवेश ” । परीक्ष्य अन्यन् चाप्यत्र—‘धर्मं शृणु’ दिसति यन् ‘साधु-वेश’, स सत्योऽग्नि ‘धर्मो’, वा नाम्नि ‘धारक’ ; “धारणाद् धर्मं हत्याद्गुर्, धर्मो धारयति प्रजा”, इति लक्षण अन्वेति ; न वा धारयति प्रजा, जनसम्प्राधकारो अग्नि, कोलाहली एष केवल, कानुद् अभिनय प्रेक्षा (तमाशा)-वन् जनप्रार्थन क्षम । दृश्यते प्रायशो द्येतन् सकुलेषु इंद्रोषु तु, यन् (त्) निप्यतति श्रद्धान्धा ‘साधुना चरणेष्वपि, रत्नासि तेषा पादानां शिरसि स्थापयति च, अथापि पादान् प्रक्षालय विवन्ति ‘चरणोदक’ । लब्ध स्वर्गान्, कृत हृद्यान्, सर्वपापविमोचितान्, एतावतैव मन्यन्ते ‘हिन्दवो’ मुग्धबुद्धय, स्वल्पेनैव प्रणामेन बहुलाभस्य लोभिन । अहो ‘हिन्दुत्व’-नीचत्व, आत्म विस्मृतिरपि अहो, अहोऽन्त-रात्मावमान, मीढं पातित्यमप्यहो । धनानि, अस्त्रानि, पानानि, क्षीरं यद् अमृतं विदु, व्याययति, क्षिपत्यग्नौ, नालीषु मलिनारूपि प्रवाहयति, बहुर्हृद् आयासैश्च निरर्थकं नहीदशौ धर्मभिस्तु कल्याणं कस्यचित् क्वचित् दृश्यते साध्यमान वै, स्थापि, अपायि एव वा पुन । दशम्यो वा, शतेम्यो वा, सहस्रेम्योऽपि वा यदि, मत्तपोरहितेभ्यस्तु, विमुखेभ्यश्च विद्यया, दीयते दक्षिणा किञ्चित्, किं तथा द्वाप्य चीतया ? न जीविका स्थिरा तेषा तावत्या भविता ननु; न सद्धर्मस्य, वा अर्थस्य, कामस्य अभ्युदयोऽथवा, सद्वात्तांमाश्च नो वृद्धि, सज्ज्ञानस्यापि नैष हि, न स्वा-स्थ्यवृद्धिरेवापि, नऽस्था च परमात्मनि, मन प्रसाद, सातिज्ञां, देशे सभाप्यते नहि, कर्मकाशात्मवैर् णभि कार्यं ‘पुष्पित वाग्’-भृते । प्रत्युत, एषा फल, नून, ‘मूढ-प्राह विवर्धन, मत्सराणा तथा वृद्धि, आजीना ध्यर्थकमंसु । यदि शुद्धैर्मनोभिस्तु, श्रद्धया चान्तरात्मनि, यदुभि पाठशालासु, गृहस्थैश्च गृहे गृहे, दानप्रसर्थवनेषु, एव यतिभिर्यत्र ते स्थिता, समानहृदयै, काले नियते च, दिने दिने, मन्प्योपस्थान समये, सवितु परमात्मन त्रिपेत प्रार्थना, स्वश्यं, विनेवप्रदग्बरेण हि, जनताया समप्राया कल्याण सर्वथा भवेत् ।’

१ श्रद्धान्धपोषणस्यैव फल एतद् विजग्मन, हिन्दूदासस्य दासत्वमुदितित्य विवर्धते ।

‘राजीमिषानां वक्षेपु’, ‘पीराणां तकियासु’ च, ‘औलिया-दरगाहेषु’ ‘ककदा-बीरकेषु’ च, तेषु केवपि एद्वेषु, निप्यतति हि अधीमुखा । टोना टोर्का-शाह-फैक-गदा-ताबीज-

'तपो-विद्या'—'शौर्य-रक्षा'—'द्राक्ष्य-दान'—द्विकाः यतः भारते विरली-भूताः, धर्मोऽपि तरलस्ततः । प्रणवाभ्यामिनः, तस्य समंज्ञाः, तस्यदर्शिनः, "ए-कान्तिनो हि पुरुषाः, दुर्लभाः बहवो ननु ; यद्येकान्तिभिर आस्तीर्णं जगत्स्यात्, सर्वदर्शिभिः, अहिंसकैरामविद्भिः, सर्वभूतहिते रतैः, भवेत् कृतपुण्यप्राप्तिः, आशीःकर्मविधर्जिता" (म० भा० शां०) ।

ॐ भवन्तु भूयो बहवो धरायां तादृशाः जनाः ; (१४०) ; कुर्वन्तु सुख्यवस्थां च धर्म्यां सर्वत्र भूतले ; व्यपेतु राज्यं च कलेः ; प्रेम्णः सख्यरूपं च येतु अपि, यत् सुराज्यं, स्वराज्यं च, स्याराज्यं च परात्मनः ॐ ।

धर्माणां पुनः पुनः संस्वरणस्यावश्यकता ।

(३२)—प्र० धर्माणां प्रतिसंस्कारो जन्विव्यक्ते केन हेतुना ? वैदिकानां च शौदानां चैरं कस्माद् अजायत ? फलपोर् अधिर्कं दोषी ? कथमत्रास्तु निर्गमः ?

वेतु च, धर्मां अन्यां निबन्धन्ति, न द्योष स्वावजम्बिनः, हीना दीना. पराधोनाः परप्रत्ययपुद्गयः, यस्य कस्यापि पादौ च शिरसा स्प्रष्टुं उद्यता., आ-चौकीदारं, आ-नंगा-बाबा-कन्फट-सायुके' ; विडालिध, शृगालैध, मुसलीभिः, शशैर्, मृगी, शत्रुन-व्यपदेशेन मीप्यन्ते कृपणाः भृशः; नाशिता संघ-बुद्धिश्च, राष्ट्र-बुद्धिश्च नाशिता, विवेकशून्यया इहत्या धृदया स्वार्थगर्भया, अस्वाधीनैः परपशैः स्वराज्यं नाशितं तथा । स्पर्धन्ते 'विप्रवर्षैस्' तु 'शुचिमन्यैः' 'पनित्रकैः', धर्मां प्राप्नुं ईदृशानां, 'मुत्तमानककीरकाः' ; तभन्ते चाधिकां तां तु, विजयति अपि चासकृत्, तथा तथा हिन्दवो हि मुस्लिमत्वं प्रजन्ति वै । न हीदृशाः प्रजाः आसन्, भारते, वैदिके युगे, उत्तुहृदयाः आर्याः क्षभूवन् स्वावजम्बिनः । आभिचारफिकाः मंत्राः शिषाः यस्माद् अथर्वणे, तस्माद् 'विज्ञान-पूर्णोऽपि देशे यतोऽपवित्रता' । "धारणाद् धर्मं द्याहुर्धर्मो धारयति प्रजाः"; संघोक्त्य प्रजाः सर्वाः सम्यग्धारयतीह यः, धर्मः स वर्धते निर्य्यः विदारयति नैश् यः । सोऽयं प्रचलितो हिन्दु-धर्म-आभासो न धारकः साम्प्रतं, प्रयु-नास्तेषु प्रमानां तु विदारकः, उष-नीप-दर्प-पृणा-क्षेप-भेदस्य कारकः । मुस्लिमै, मिम्बने, धर्मं उस्ति आधिका संपत्तीलता; हिन्दु-धर्मात्' ततस्तुषी प्रपन्नं बलवतरं । यदीदृशी दशा हिन्दु-धर्मस्य' न विरतोऽप्यते, कर्म-वर्णं व्यवस्थाभिस्, तदाऽप्यौ तु मरिष्यति ; विरतोऽप्यते यदि तथा, तदाऽयं भविताऽमरः ।

उ०—“अन्ये वृत्तयुगे धर्माः, प्रेतायां, द्वापरे उपरे, अन्ये कलियुगे, नृणां, युगहासानुरूपत (म०), इत्येव मनुर् आह स्म, तथाऽन्ये घ महर्षय । प्रत्यक्षमपि तद्, देश-काल-स्थिति विभेदत, आचाराणां प्रकाराणां सर्वेषां परिवर्तन, नहि विषयवर्णनात् हिमाद्रौ हिमधारिणा, न अर्कतले मरौ धापि दिवासूर्याग्निसेवन, ग्रीष्मे च न ऊर्णावच्छाणां ज्येष्ठमासे तु धारण, न शीतकाले त्रिशिरे तनुकार्पांसवाससां । महर्षिभि रवय चैव विहित तद्, अमशय, “देश-काल-निमित्तानां भेदेर्धर्मो विभिद्यते” । अद्वयेन प्रभावेन प्रह्वण कालरूपिण, प्रकृतेस्तु स्वभावेन अस्यानन्तानादिनैव हि, चक्रवद् भ्रमतो नित्य, सर्वविपरिणाम्यते (१५०) । परमात्माऽपरिणामी, प्रकृति परिणामिनी, क्षणे क्षणे सञ्जमते, ‘चित्तिर् अग्रतिसक्रमा’ (यो० सू०) । भूतानां खलु संयोगा, तज्जद्रूप्याणि चैव हि, रूपाणि चापि वृक्षाणां, तथैव पशुपक्षिणां, गुणद्रोयामका धर्मा, मानवानां तथैव च, जल स्थल त्वि द्वीपानां, हिमानां, मरुधन्वना, नदीनां, पर्वत उपर्य हृदऽदीनां तथैव च, उर्वरा ऊपर भूमीनां, पृथिव्या सनिवेशन, समये समये चैतत् सर्वं विपरिवर्तते । भूगोलस्य रूपगती भिद्यते च युगे युगे, भ गणस्यापि गतय विक्रियन्ते-दिने दिने, उद्यति केतवश्चैव भविष्यति तथैव च, वृहत्तमानि सृज्यन्ते लीयन्तेऽपि जगन्ति चै, ससारे चचल सर्वं, परिणामि प्रतिक्षणं; एव सनातनो ह्यमा स्थाणुर्निश्चल निश्चिय, निच सर्वगतोऽभेद्य सर्वदा एकरस स्थित । मार्कण्डेय वायु विष्णु कूर्म ब्रह्माण्ड-बन्दिहपु, रामायणे, भारते च योगवासिष्ठे एव च, काश्यपीसहितायां चान्यग्रन्थेष्वपि बँद्यके, युगभेदात् नृणां रूपभेदो भूवांस्तु वर्णित, (१६०), धर्मशास्त्रादिभेदक्षद्विष्टलदनुसारत । वृत्तेऽभवन् शरीराणि वृहति, अपि च धूमवत्, न घनानि, न भेदानि वास्त्रारत्रैर, नापि बहिना दाह्यानि, नापि नाश्यानि प्रकारैरपरैरपि; आयु प्रमाणे संपूर्णं तान्यलुप्यन्त धूमवत् । तत्तत्रेता युगे देहा घनतां दृढतां गता; पाल्मीकिनोक्त, रामो हि “न्यग्रोधपरिमंडल” ; ‘प्रसारितभुजस्येह, यस्य बाहुद्वयान्तरं, उच्छ्रायेण सम, स स्यान् न्यग्रोधपरिमंडल; प्रेतायामभवत्सद्वत् पुरपा मुमहाबला’ (धर्म०) । नामानि नूतनपत्राणां पूर्वं उक्तानि यानि वै, रेलवे-तार लैङ्गा वा, घड़ी एरोप्लेन स्टीमरा, टेलीग्राफोन्-रदियो मोटकारं क्रीडेन्पिना अपि, आविष्कारा, दात येऽन्ये चोपज्ञ-

तास्तु पश्चिमे—न श्रुतौ, न स्मृतौ, तेषां निषेधो विधिरेव वा, सर्वे किन्तु उपद्रुज्यन्ते ते सर्वेरपि हिन्दुभिः, वेदवाद्दरतैश्चापि, धर्मभ्रजतमैरपि । आचाराणां च, धर्माणां, कर्तव्य परिवर्तन, आम्नातानामपि, दृष्ट्वा अवस्थायां परिवर्तन—
 आम्नायेनेव विहितो नियमोऽयं सनातन । (१७०) । गवालम्भादि धर्माणां कृतमेव निवर्तन, तथा गोवर्धनादीनां नवानां च प्रवर्तन, कृष्णाद्यैर् वेदमर्मज्ञैर् विद्वद्भिर् बहुदुःशामि, अवस्थापर्ययं बुद्ध्वा, सर्वलोकहिते रतैः । एवं च वैष्णवा धर्मां, शैवा, शाक्तास् तथैव च, सौराश्व, शाण्डव्याश्च, तथाऽन्येऽपि तथाविधा, लोकावस्थाऽनुसारेण, जनकल्पानामीप्सुभिः, अष्टाऽप्या रेपु मग्नाऽऽद्वाराय प्रवृत्तिता, एवमेव हि भूयाद् वै वराकाणां समुद्रयः ।

किन्तु सर्वेऽपि, कालेन, भ्रष्टयथैव पुनः पुनः, अविद्याजनितै रराग द्वेषैर् अभि निवेशने, मत्सरैर् अरिभतामूलैर्, लोभमोहमदैरपि, 'जातस्य हि भुव भावी विकार, क्षय एव च, मृत्युश्चापि, ततः, कालाद्, भुव जन्म, मृतस्य च', पुनः पुनश्च धर्माणां शोधनं क्रियते ततः । उपदेशार्थं आधाय, महदाभाव आत्मनि, स्वयं गीतमुबुन्देन, 'धर्मविग्लापने तु अह, 'धर्मसस्यापनार्थाय, सभवामि युगे युगे', 'सर्वेषामवताराणां भिद्यन्त योजमध्यय '(भा०), महत्तरय, बुद्धिताय, महान् आत्मेति यत् स्मृत, (१८०), तत्सावांशोपाधि मन्तोऽवतरन्ति त्वेर् इह, श्रेष्ठा ईश्वरजीपास्तु, जनानां उद्दिशोर्षय । सनातनस्य धर्मस्य, सर्वकालोपयोगि यत्, तदेव धर्म ताव हि, नर्त्त शब्दैस्तु, दिश्यते, हि भवतार मसीहादि स्मृतादिभिरेव च । 'विभूति मन्तो' 'मनु जा', 'महदशयुता' अपि, तेजोऽनेन विशेषेण युक्ताश्च, ज्ञानस भृता, सूर्यलोकाद् चित्तिस्फुट, सुखानां आलयाद्, भुवि हि टापयते धर्मभुदुर्ष्य, धार धारं, स्थले स्थले । 'नारायणस्य' च, तथा, प्रतिद्विदि स्वरूपिभिः, 'प्रतिना शयने श्चापि, स्थायान्धे कलिमूर्तिभिः, सा बुद्धिर्हिन्यते जातु, तथैव च पुनः पुनः । एवं देवामुत्तं प्रवृत्तं संगतौ सदा, जगन्नाट्यनारस्य सर्वाभिभविवाम्भृता ।

अशिते वैदिके धर्म, आभिजायमदोद्धतै त्रिभिर्दिनातिभिर्, जन्म-यणां प्रहविमोहितै, कल्पव्यानि त्यजन्निध, गुरुभिः सर्वसम्पदां, वाम-त्त्रादि-भागाणां जैर्दस्यौपस्थेषु दीक्षितै, क्षपालिक्षादिभिश्चैव घोरऽपचारतैर् मृदा, सर्वदेशे समाकीर्णं पुनः सममवद् भुवि (५६७ वि० पूर्व), (१९०), 'साक्य'जाति-क्षत्रियाणां गण-राज्ये, हिमालयाद् दक्षिणे, सागप्रतं यत्र यल्लामपुरं स्थित, 'उरुका-यज्ञात्' नामा च 'रिवे

हेतुना इत्यपि, नेत्राल-त्वधर्मायाः पाश्चै, कपिलवस्तुनि पुरो ऋद्धे ; विरक्तश्च, इष्टा लोन्स्य तु स्थिति । सावित्रः कर्गोन्मादः, स्वान्तं व्याप अस्त्र कोमलं, मांसारिकेपु मोनेपु तीमा अत्पेदे घृणा, तथा, एत्नी, अलङ्कृतां सर्वैः शोभनेर् उत्तमैर्गुणैः, मवाङ्ग-सुन्दरं चापि पुत्रकं शिशुकं नवं, तस्याज, परदुःखार्थं, युवा एव, न महामतिः, 'अन्येषु दुःखतसेषु भुर्जायि-हं सुखं कथं ?' । प्रयजन्, तदर्थं शोपे उदामं, नग-राद् बहिः, पुरद्वारे पराष्टाय, बाहुमुद्यम्य दक्षिणं-जगदगदं कृतियज्जदक्षितः, भव-नयघोररत्नाचिकित्तनैः, "जननसरण्योर् अदृष्टारः, न पुनराहं कविलाहयं प्रवेष्ट" (अशघोषकृत बुद्धचरितं) ।

परिव्रज्य, तपस्तपत्वा, योगिनां आश्रमेषु, सः सांख्ययोगरहस्येषु दक्षितोऽभूद् हिमालये । स्मृत्वा पुरातनीं विद्यां, अभ्यस्तां पूर्वजन्मसु, निहितां पिहितं सर्वां वेदेषूपनिषत्सु अपि, प्रत्यक्षीकृतवर्त्तां च दिव्यैर्व्योमज्ञसंसिद्धिभिः । (२००) । गृहस्थानां, यतीनां च, ततो धर्मान् उपादिशत् च, ज्ञानस्य अनुसारेण मनोर् एव हिः नान्यथा । जन्म, कर्म, रास्य दिव्यं चरमत्, कृष्णस्य यथा पुरा—“बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि, तव च, अहं न !, तानि अहं वेद सर्वाणि, न त्वं वेद्य, परंतप !” (गी०) ।

गंगायमुनयोस्तीरे उत्तरे, दक्षिणे तथा, चत्वारिंशत् च पंच-पि वर्षान्, उप-दिशन्, भ्रमन्, जन्म-वर्णजग्रहं नियं, प्रधानं पातकारणं, भारतीयसमाजस्य, युक्तिभिः समखंडयत् । न ज्ञानकाण्डं वेदानां, कर्मकाण्डं तु अपजलपत्; यथैव, पूर्व, गीतायां, कृष्णरूपेण तरुणं । स्मर्त्तव्यं अत्र यद्, विद्याः विद्वांसोऽपि च मन्वते कृष्णस्यैव-वतारोऽभूद् बुद्धनाम्ना, कलौ, इति । न वर्णाश्रमधर्मान् वा कदाचन निनिन्द सः, प्रत्युत-योपद् एव एतान्, यथा वी कृष्ण जन्मनि ; कर्म-वर्णान् घनुषां सः, न पुनर्जन्मना, जगौ; सुवंश बहुभिः श्लोकीः सत्य-ब्राह्मण-लक्षणं, पुनः पुनर् उवाच त्वां, “तं अहं भूमि ब्राह्मणं”; तथा 'ब्राह्मणवर्णो' हि, ग्रन्थे 'धम्मपदे' स्मृतः, बुद्धोक्त-पालि-गाथानां संप्रदेहभिमतं मतं, (२१०), गीता-वद् अपि यो ग्रन्थः सारवान् प्रथितो भुवि ; 'क्षत्र विद् शूद्र'-वर्णानां नामान्यपि च सोऽवद्, यथा 'ब्राह्मण'-नाम इति, स्वभाव-गुण-कर्मतः ।

तथा 'सुत्त-निपाते' च, 'सुते ब्राह्मण-धम्मिये', ब्राह्मणैः वैश्विद् आ-लापो, बुद्धस्य एवं हि वर्जितः, योऽनाथ पिंडिकशरामे ऽभवन् जेतवन अभिधे—

“बुद्धा कोसलदेशीया प्राहणा समुपप्रगमन् बुद्धं वैश्विद्, अपृच्छश्च, ‘मन्यते वा, न वा, भवान्, यद् महा धर्म-वर्तारो प्राहणा संति साम्प्रत ?’ । बुद्धश्चु भवोचन् ‘न एतादृशमिदं कश्चन दृश्यते, नपप सयतः सम्मानं पुराश्च, वैसापदेव न, कामं च ऐन्द्रियकं हित्वा हि, आत्मलभार्थं आचरन्; हिरण्यं चञ्चु धान्यानां न ते सचयकारिण, ज्ञानं एव धनं धान्यं तेषां, वेदो निधिद् महान्, सादरं प्रापितैर् अन्नं, क्षत्र्यैश्चदिभिस्तथा, शुद्धान् वशान् विधायापि, जपिनं निरवाहयन्; परस्त्रीतामिनो नैव, न स्त्री विक्रय कारिण, न गावो, न अन्यपशवो, ऽर्हिस्यन्त, एषां शुभ-इष्टिषु, यथा माता, पिता, भ्राता, ज्ञातवो ऽन्येऽपि तादृशा, गावो न परम मित्र, ददते परमौषधं क्षीररूपं, यद् एव भक्ष्यं षड् वर्णं सुखं प्रदं, (२२०), ह्यर्थं सुपरिज्ञाय, गासू शु-अहिंमन् नैव ते । सुकुमारा, महाकाया, वर्णधन्तो, वसतिष्ठिन, प्राहणा, धोष्टमिष्ठा, कृन्वन् इत्येव विषेकिन, याषल् लोकेषु अवसन्त, प्रजा कृष्टा समेधिरं । तेषां आसीद् विपयांसो, दिवतैर्, अणुशोऽणुश, दृष्ट्वा राज्ञां वर्धमानां नारी हर्म्य-शदि-शालसा । मन्त्रां प्रक्षिप्य, वेदेषु, हिंसायज्ञविधायकान्, स्वर्गोऽपि ऐन्द्रिय भोगं जना-लोभं, प्रालोमयन् नृपान्, स्वैश्वोऽपि अदापयन् वदन् तेषु यज्ञेषु दक्षिणा, गाश्च, शय्याश्च, घस्याणि, नारीश्च समलकृता, रयांश्च घात्रिसयुक्तान्, रथाणि भवनानि च, नानाधान्यै पूरितानि, विविधानि धनानि च । क्षीरं उत्पद्यते यन्मान्, स्वादिष्टं स्वात् तद् भामिष, इति प्रतर्क्यं, ते मूर्ख गोमेधं चापि अरूपयन्, घातितानि सहस्राणि नृपैर्विप्रैर्गवां तथा” (सुत्तनिपाते प्राहण धम्मिय सुत्त) । अशीतिवर्षं प्रपु प्राप्य बुद्धो देहं त्यजन्त्यत् ।

द्वियान् महान् हि बुद्धस्य गो सद्भिद् समादरो ऽभवद्, एतादृशैर्वान्मैर् दृश्यते तद् विनिश्चितं, समये तस्य गोहिंसाऽभूद् यज्ञेषु इति वै तथा ; भारतेऽपि यथा रन्तिदेव यज्ञस्य वर्णनं, तथा उपरिचरस्यापि वसोर् आल्यानकेन च । (२३०) ।

इदमपि आह सम्बुद्ध, “व्याधयस् त्रय एव हि, पुराकालेऽभवन्—नृणां (नृषां), पुशुषां च, जरा तथा, पशुनां हिंसनैर्, मासभक्षणै, ते सहस्रधा (अभूवन्), एव धर्मे तु व्यापसे, विप्रक्षत्रिययोर्भृशं, पैश्या, दृष्ट्वा, क्षियश्चापि,

व्यक्रियन्त समतत ” । उत्पत्ति क्रूर्यज्ञानां एव बुद्धेन यजिता ।

“मुनेरपि वनस्पत्य, स्वकर्माण्यनुतिष्ठत, उत्पद्यते त्रय पक्षा मित्र उदासीन शत्रव ” (म० भा०) , किं पुना राजसूयेन, गर्वं स्य मयेन च, राजासूया करेण एव, सर्वराजोपतापिन, विजयै, चक्ररतित्व आररभोर, बलेन वै, मयेन निर्मिता ऋद्धा, सर्वशत्रुपर्यमयी सभां, कर्णदुर्योधनादीना भयविस्सयकारिणीं, अध्यासिनो (अधितिष्ठत) उतिमानेन, अगदीर्घ्यांप्रसारिणीं । एतत्फलं विश्व-युद्ध पश्यता एव युधिष्ठिरो वज्रितो नारदेनापि, न मेने सविद् हि ता ।

ईदृशैर्हेतुभिर् न हृष्ट बहुसम्प्रतिसश्रय, प्रदर्शनं च दपग समृद्धे स्वल्प सर्वत, परेषां पीडया चापि, बलेन च विशेषत, क्षत्रियेणापि, विप्रेण किंपुनस्त्यागधमिणा । (२४०) । युद्ध निदर्शनं तत्र विश्वामित्र वसिष्ठयो, तथैव कात्तं धीर्यस्य जामदग्न्येन मगर ।

प्रलक्षीकृत्य त सर्वं इतिहास पुरातन, बुद्धाद् बहुसमा पूर्वं, कृष्णद्वैपायनन च, सादृशैरेव शब्दैस्तु बहुश शान्तिपर्वणि, सद्दिप्रलक्षणं प्रोक्तं, ‘त देवा द्वाहाग विदुः’, इडोकास्ते पूर्वं अग्रापि विस्तरेण समुद्धृता । अन्ये अपि तथा वर्गां लक्षिता गुणकर्मभि, जन्मवर्णाऽग्रहभापि धरितो हि महृपिभि ।

साक्षाकृत्य तु सर्वाणि वयुनानि, स, तावत्, गीतमो, ‘बुद्ध’ इत्युक्तं, ‘सम्यक् समुद्ध’ एव च, निराकरोत् घगऽटोप ‘रहस्यं ज्ञ-वर्णादीनां, शमाऽऽद गुणहीनाना, जनवञ्चनकारिणां, कृतो हि, अन्यतश्चापि, सद्बुद्धेर्दार्थविनाशिना, मास सोम-मुरा इच्छृता, हिंसा यज्ञ प्रचारिणां, रूपके शिवरूपस्य, यत् पुराणे निरूपित, विवर्यं शुभ अर्थं त, घोरतर्यं षडसिंतां—(‘सोमो’ ‘ऽमृत, ‘सुधा’, चन्द्र’, ब्रह्मचर्येण समृत ‘शुद्धो (क) यो द्योतते भाले योगिना ऊर्ध्वरितसा, इन्द्रियाणां हि देवाना यश्चास्ति आप्यायक पर, ओजोमय, तिरस्कृत्य त, ते, ‘सोम’, मुरामिव, वर्यापधोम्यश्चकृपु, ‘पान’, मादकमेव यत् (२५०) “इन्द्रोऽमाद्यत सोमेन” इत्येवमस्ति च वर्णित भद्रा(भोग)विकारमेवैतं सोमं केचिद् वदति हि)—एतादृशानां दौरात्म्य भगवान् अवरद्धवान् ।

बुद्धो विश्वजनीनोऽप्य, दयया परया ईरित, भ्रमतां तु भव ।टव्यो, रद्धानां च वृकैरिव, प्राकृताना जनानां हि कल्याणार्थैव चाकरोत् प्रचार, भाषया पात्या, तच्छाले सर्वशोध्यया, सनातनस्य, शुद्धस्य, वैदिकस्य, मनोरपि हि आर्यधर्मस्य,

‘आयं सत्यैर्’, आत्मविद्या प्रतिष्ठितै’, यथा पुरा हि यालपि शुक्रो, व्यासमुत्, प्रभुः, “य स्यानुभायं, अखिलभ्रुतिसार, एक अध्यात्मदीप, अतिगन्धुधिया तमोऽथ संसारिणां करणयाऽह पुराणगुह्य”, (भा०) अद्यापि येन मनुजा सुगति लभन्ते ।

मानसान् उद्विधीषुश्च, महाकारणिकान् मुनीन्, कृष्णान्, व्यासान्, जिनान्, उदान्, मूसान्, ईशान्, सुहृत्तमान्, जगद्गुरुषु अर्दीश्व, सर्वान् सद्गुरु-
देशिकान्, उल्लेख्यरितान् शुभान् लोककल्याणसाधकान्, प्रणमामो वय भूयो,
निस्स्वापां, नयमा उज्ज्वलान्, भारते वाऽन्यदेशेषु जाता लोकाहिताय ये। (२६०)।

नेरऽह पुद्गो किंचिद् यद् न वेदान्तोपनिषत्स्थित, यद्वा न मनुना प्रोक्त,
तस्य यद् महा धर्मयो, केवल तु पुराणार्थान्, निर्वाणान् जरया कृतान्, रोग
ग्रस्तान् अपन्नान् कुत्राप्यसविनिर्गते, नवीकलु, भवान् शब्दान् युक्त्या प्रायुक्त
सोऽपरम् । पुराणात्रपि शब्दान्स आदरेण समादधे यद् तत्र स्वधाक्येषु उदानेषु

१—‘दु ख’, दु खस्य हेतुश्च (यो वै ‘समुदय स्मृत), तन्निरोधन‘भागश्
च (या तु ‘प्रतिरदा’ स्मृता), ततो ‘निरोधो’, निराण मोक्षश् चापि उच्यते तु य —
आयं सत्यानि चारि युद्ध प्रोचानि सन्ति वै । तानि एव योगे, वेदान्त चापि, उक्तानि
अ यनानभि — बन्ध, बन्ध हेतुश्च, मोक्षोपायस्तथैव न, मोक्षथापि, परानन्द मुक्ति
निर्वाण-नामभि, अपर्युक्तुभिथापि दु खनाशो य उच्यते । रोगस्य, तस्य निदानं च,
हानोपायस्तथैव च, रोगहान यद् आरोग्य—चतुर्व्यूह सः वैद्यके । अष्टांगिकश्च पुद्गेन
मागो मुक्तेर य ईरित — सम्यग् दृष्टिश्च, सरूप, वाक, कर्मात्सथैव च, आजीव
थापि, व्यायाम, स्मृति, समाधिरेव च—तरसव अस्मिन्नितये सम्यग् अन्तर्गत ननु
—सम्यग ज्ञान, सम्यग् इच्छा, या च सम्यक् क्रिया तथा । सम्यग् वर्णाधमे धर्मे
सम्भवेत् त्रितय च, तत् अष्टाङ्ग च, विना चापि तेन, तत् तु न सम्भवेत् ।

तदेव तारिबक तथ्य महावीरजिनेन च, प्रोक्त मुदस्यैव बाले, ऽन्यै शब्दरेव
केवल—“आसक्तो व धरेषु स्यान्, मोक्षहेतुश्च सवर, इतीय आर्हती मुष्टि, सर्वमन्त्र
प्रपञ्चन ’ । “अविद्या प्र-धहेतु स्याद्, विद्या मोक्षस्य कारण” — तदैव तस्य ईश्वर,
वदाभूतपरिभाषया । कर्म वर्णाधमे जैन विश्वास पूर्वमुद्गत—“ कम्पुणा बभन्ते होर,
कम्पुणा होर खतिगो, कम्पुणा शरणो होर, सुहो हवश् कम्पुण” (उग्रप्रश्न
सूत्र) । (१३) ।

एव यथा हि अदः—“वेदान्तगू युपित-महापरिषो, स प्राहणो महापादं वदेत्य” ;
 ‘वेदान्त गो’ हि, वेदानां अन्तो तु श्रावितो, धृतो, विद्यो यस्तु भीमनिपदीं प्राप्ता,
 असा ‘वेद-पार-गः’ ; कर्मकांडात्मकाद् वेदात् परे पारे गतो हि यः, ज्ञानकोटात्मकं
 वेदं, स भवेद् ‘वेदपारगः’ ; ‘उपितमहाचर्यश्च’, महाचर्यं विना, यतः, विना दामादि
 सभ्यत्वा, विना चापि मुमुक्षया, विना विरत्याज्जाचाराद्, महा प्राप्तुं न शक्यते ।
 ऋषिरहालको हि अस्मात्, इवेतकेतुं स्वमात्मजं, प्रशशास दद्याद्युदिः, “महाचर्यं
 पस” इति च, “बुद्धेऽस्माकं न भवति कश्चिद् अ-महाविन् ननु” । स एव ‘प्राहणो’
 यो हि ‘महा’ग्रहो “महाचर्यया” ; स एव “महा-वादं” तु “वदेत्” ; नाभ्योऽधि-
 कारवान् । (२७०) । महाणः प्रकृतौ यस्तु निष्ठितः, शाश्वतो, हि सः “धर्मः एव
 हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः” (म०) । धर्मो हते हतो योऽभूत् समाजो विगत-
 प्रभः, धर्मस्वीजीवनेनासी, बुद्धेनो जीवितः पुनः, सज्ज्ञान-सम्यक्संकल्प सम्यग्-
 ध्यायामचेष्टितैः, अन्यैर् अष्टाङ्गमार्गस्य सर्वाङ्गैश्च, सुशोभनैः ; सत्यवाग्भिः, सदा-
 चरैः, विश्वरतैश्च परस्परं, परस्परं च सम्प्रोत्था संपन्नतं ससुपारतैः, ‘संप्रे दन्ति र’
 इति न्यायाद् यत्नवद्गात्रकृत्भिः, सामाजिकैश्च विद्वांसि उदारैः समलङ्कृतः ।

प्रायः सा मुदशा, बुद्धाद् अवांग्, भारतभूमिपु, हादशाऽऽदशात् यावद्, व्यवधत्त
 दिने दिने; धर्मस्य, अर्थस्य, कामस्य, मोक्षस्य, अध्यापकेषु च, शास्त्रेषु बहवो ग्रन्थाः
 उल्लृष्टाः निर्मित्तः नवाः, प्राचीनाः विस्तृतप्रायाः अद्भुताः प्रतिसंस्कृताः, घोटानां
 वैदिकानां च पंडितैः सु बहु-धृतैः ; ज्ञानानि लुप्तप्रायाणि भूयोऽप्यन्याहृतानि च;
 नागाजुनी महाप्राज्ञः आयुर्वेदे ‘रसौपधान्’ पारदादिभस्मभूतान् प्रादुक्ष्वे महीजसः,
 चक्रे चाप्युत्तमं ग्रन्थं स ‘माध्यमिककारिकां’, महा यस्मिन् अनिर्वाच्यं तापतः
 प्रतिपादितं (२८०) । “अनिरोधं अनुत्पादं, अनुच्छेदं अशाश्वतं, अनेकार्थं अनागार्थं,
 अनागमं अनिर्गमं, न सन्, नासन्, नसदसन्, न चाप्यनुभयात्मकं, चतुष्कोटि-
 विनिर्मुक्तं ताप्यं माध्यमिकाः विदुः । अप्रहीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतं, अनिरुद्ध-
 मनुत्पादं एतन्निराणमुच्यते” (माध्यमिक कारिका) । ‘संहितायाः’, प्रतिज्ञायाः
 ‘श्रक’ निषयापि, च निर्मातारं, वदन्त्येके बौद्धमागोन्यासिने । कलाः सुसाश-
 चतुःपटिर अनादन् ललिताः पुनः ; सदुपमेपु पाथाधन् भाजि बौद्धाश्च वैदिकाः;
 एतंमलिमहाभाष्यं सुप्रसिद्धं विनिर्गमे, वासुधायनः कामसूत्रं; अर्थशास्त्रं च कौटिल्यः;
 पंचतंत्रं विष्णुसुतः ; भाष्याणि विविधानि च, पद्दन्ताननां सूत्राणां मुनयो मन-

नैनैवैः। साध्याज्यं चापि मौय्यांशो, गुप्तानां चापि, दिद्युते ; चंद्रगुप्तोऽस्तिनिष्येऽप्यान्, सिद्धभ्राजपयमंत्रिणः ; चंद्रगुप्तस्य पौत्रोऽभूत्प्राज्ञा योऽस्तोकयर्धनः, सत्यं धन्वयेनामा सः लोकाशोकस्य यर्धनः ; चाँलाः अपि इतिहासज्ञाः मुक्तकंठं यदन्ति, यद् एता-
दशांशरो नाभून्, वृत्रघ्नित पृथिवीतले, आदर्शभूतो नृ-पतिः प्रजासंरक्षणाकारकः ;
(२९०) ; मनुष्याणां पशूनां चाप्यातुराणां हिनाय, सः, आरोग्यदाहास् तस्मात् सर्वमान्तेषु भारते ; तर्धैव फारवामाम वाशिष्यायं महापदान् ; विद्याशालाः प्रभूमाश्र, विहारान् यमिनामपि, प्रपञ्चापि अग्रसत्राणि पान्थानां हितहाय्या, अनाथ-विधवा-शाला स्व(धन)-रक्षण विधीन् अपि, शालामु लिखितप्रदेशान् मदाचार-प्रदर्शकान्, धर्ममन्त्रान्, महास्त्वान्, 'सु-वत्'-प्रपदान् अपि, सर्वत्र न्यापयामास, नृ-पो निर्यं अर्सेद्वितः ; पुराणेषु श्रुतप्रदर्शान् सोऽस्तीयाय सदोयतः ; यस्तुनः पालयामास "प्रजाः पौत्रान् ह्य धीरसान्" ; दयाप्रधाने मुदस्य धर्मोऽस्य-
प्रसीमहाश्रवः । न सत्यदानुगाः हि अन्ये, र्दार्भाय्यात्, शासकाः यलाः । रामोऽप्येवं अशासत् च, न शृण्वति तु भूसुत्रः--"दुरोनेन-यं निर्मितो धर्मोऽस्तुद, निर्यं यर्नः रक्षणीयो भवद्भिः, नया सर्वांन् भाविनो मूमिपालान्, भूयो भूयो याचते रामभद्रः" ।

उज्जयिन्यां ततश्चशसीम् संघमुदयस्तु 'विक्रमः', योऽसौ शकान् परा-
जिग्ये ; इभूत् संवाप्रवर्त्तकः ; (३००) ; 'विक्रमादिशय'धिरद् लेभे लोकान् तथोऽश्वले, यीचैवन्ति अस्ति यमाणि वृवाणश्च दिने दिने । कालिदासो-
ऽप्रयण्वश्च यदीनामभवत्तद्वा ; नाटकानां प्रयाणां सः स्वकृतानामुपक्रमे, सुत्र-
धारमुपेर्नतां विक्रमस्य तु सूचयन्, उज्जयिन्यां मालवानां सचरय खलु मुदयतां, निवेद्यनि यद् 'अहं, आदिष्टत् तस्य पर्यदा, विनोदान हि सर्वेषां अस्मार्म् नाटकं नवं' ; 'विक्रमोर्वशीयं' इति यन् नाम एनस्य चाधरत्, तद् 'विक्रम'ऽादरायैव; हेतुनाम्योऽत्र लभ्यते । पश्चात्, पाटलिपुत्रेऽभून् प्रविष्टवातो महीश्वरः, समुद्रगुप्तः ; काश्यां योऽश्वेष्टिना ईजे, सदाजयी, यज्ञ-ध-ग्दम प्रतिमा-
ऽस्य काश्यां अद्यापि वर्तते, विभ्रती लेखमुत्कीर्णं पार्श्वे, यज्ञनिवेदकः ; दिल्ल्यां च निषत्तान-नयं महाकीलं अधऽयसं, यज्ञपूपं, जयस्तम्भं ; लौहं विप्रियते नदि यस्य-नद्यापि तु, यर्षाभिर, द्विमैर, वायुभिर, आतपैः ; वैजानिकाश्च पाश्चात्याः, रहस्यं तस्य निर्मितेः, अन्विष्यन्तो नऽप्युवन्ति ; भारतोर्वरतु विस्मृतं, (३१०),

स्थितान् उत्तरसीमाया करदान् सोऽकरोत् शकान्, दक्षिणान् सिंहलद्वीपात् नृपान्
प्राभृत आप च । स्कन्दगुप्त प्रपौत्रोऽस्य हुणान् जिग्मे च मैत्रधा, क्रिश्यस्य राज्ये
ववृधे वैर वैदिकु यौद्धयो, पदति केचिद्, आज्ञा इय अनेनैव प्रवर्तिता, 'आमे
तोराहिमाद्रेश्च मुगतस्य मतानुगा अयालवृद्ध हन्त्या सर्वभारतभूमिषु',
वश्यस्यास्य दाशांकस्य, केचिद्, आज्ञा पदति तां, पुनर्नवा तां अहृत सुधन्वा
शाकरे युगे ।

अस्मिन्नेवान्तरेऽभूवन् विलपाता ज्योतिषाख्य, आर्यभट्टश्च, तत्पश्चात् वराह
मिहिराभिध, ब्रह्मगुप्तस्मृत्योश्च, प्रसिद्धग्रन्थकारका । हर्षवर्धननामा च महा
राजोऽभवत्तत, निष्णातस्यापि विद्यासु, जयिन प्रधनेषु च, साम्राज्य प्रससारास्य
चतुदिश्वपि भारते, चीनदेशात्, सभा तस्य, यार्त्री ह्युन्स्ताद् समागत,
कृतश्च तेन यज्ञोऽपि, प्रयागे, सार्वभौदस, यस्मिन्, बीदाश्च विद्वांसो, वैदिकाश्च,
समाहता, विपुलाभिर्दक्षिणाभि, विद्या सर्वाश्च पोषिता, (३२०), 'नागानन्द' च
रचित उःकृष्ट नाटक शुभ, उदारैरेव सद्भावं सद्गुणैरेव समृत्त, तद् लभ्यते, तथैव
अन्यल लभ्यते नाटकद्वय, पाण कादम्बरी कर्त्ता तस्यअतीव सभा कवि, लिखित
'हपचरित' येन, अमायान् न पूरित, स्वल्पभूमिपतिभ्यस्तु पाषांदिभ्यो विविच्य,
त तद्-ये महयति, एष, महासाम्राज्यशालिन । एतन् सर्वं तु बुद्धस्य शासनस्य
फल बभौ ।

“चरथ भिक्खवे !, चारिक, बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय, लोकानुकम्पाय,
अधाय, हिताय, सुखाय देव मनुस्सान । देसेय, भिक्खवे !, धम्म आदिकल्याण,
मज्जेकल्याण, परिदोसानकल्याण, सारथ सम्यज्जन केवलपरिपुण्ण परिशुद्ध ब्रह्म
चरिय पकाशेय” (महावग्गो, विनयपिटक), ('अरयो'ऽय अर्थ, 'हित धम्म,
कामस्तु 'व्यजन' 'सुर' , त्रिवर्गोऽय, चतुर्थस्तु 'परिपुण्ण' हि 'केवल', परिशुद्ध
ब्रह्मचर्य', यन् नि-श्रेयस इष्यते) — एव सधागतऽदिष्टान् चरन्तश्चारिका सदा, चान
ति-व्रत जापान धर्मा स्थाम ऽदिनामकान्, तथा दक्षिणकम्बोजान् कोचिन् चीनान्
अनामकान्, जवान्, सुमाथ्रान्, यालींश्च, तत्रत्यान् अपरान् अपि, (३३०) दक्षिणाऽ
मेरिकां चापि, तथा द्विमन्नगोत्तरे स्थितान् प्रदेशान्, इरान ग्रीस रोमादिकानपि,
महाद्वीपान् उपद्वीपान् प्रजाभिनिधितास्तथा, बुद्धानुशासनं धर्मं भिक्षव सम-
शिक्षयन्, कीर्त्तिं शुद्धा भारतस्य वितन्वत समन्तत । दुराचरैस्तु भिक्खूना,

तथा तदनुपायिनां, कालेन, बुद्धसौभोऽपि दोषस्तीरेव दूषितः, येः पूर्वं वैदिको धर्मो द्विजातिभिरदूष्यत । अपि 'सुपानिपाते' च, "सावित्री (श्री) छन्दसो मुखे", इति शब्दस्तु गायत्रीं स्वयं बुद्धः प्रशंसति । यस्तु हिंसा-विधिः क्षिप्तो, योऽभ्यस्तोऽश्लीलताऽप्लुतः, अश्वमेधादियज्ञानां कर्मकोटोऽविविस्मृते, वेदेषु, कैश्चिद्, दैन्यं कर्म वेदुं तु पाप्मना—(यथा उपनिषदि प्रोक्तं, "अकुर्वन् यत् तु देवताः, दैत्यान्तन् पाप्मनाऽविष्यन्")), धाममार्ग-प्रवर्तकैः—बुद्धो अगदं तं ; नान्यं भागं शुद्धं तु कंचन; ज्ञानकाण्डं समग्रं चऽदद्रेऽनुमुमुदे तथा । जयदेवो जगौ तस्मात्, 'गीत-नोविन्द' काव्यकृतं (३४०), "निन्दस्त्रि यज्ञधिरे, अहह ! धृतिजातं, मदयहृदय-दसितपशुघातं, केशव !, घनपुद्गशरीर !, जय, जय, देव, हरे !" । स्वयं मायि-भिराक्षेपो बुद्धस्योपरि यः कृतः—'मायापाद-दपायादैर् अयं दैत्यान् अमोहयत्'—(यथा विष्णुः, पुराणेषु, दैत्यान् विपुरवामिन ; किन्तु बुद्धेन को दैत्यो वंचितो वा निवृद्धितः, इति कुत्रापि न स्पष्टं यस्याक्षेपकारिणः)—तत्सर्वं एकतः क्षिप्या, हृदयं भारतस्य वै, देवध्यानाद् यज्ञहिंसामायां प्रायेण चाव्यजत्, हिंसा-यज्ञाः यथा प्रायोऽलुप्यन्तैर हि देशतः ; दशमं चावताराणां विष्णोर्बुद्धं अभिन्यत, विविच्य दृढतो हिंसां, धर्मं ररक्ष च, सऽस्यैव, बुद्धस्य शासनै सुप्रभाषितं ।

संस्कृताधीतिनोऽद्यापि सर्वेऽप्यादीं अधीयते यौद्धस्य अमरसिंहस्य 'नामलिगानुशासनं', यत्प्रदिमेषु श्लोकेषु सज्ञाः बुद्धस्य कीर्तिताः, तप-थाद् महागो नामपयोपाः अनुवर्णिताः; गंगादितीर्थस्नानेषु संकल्पः पठ्यते तु यः, तस्मिन् 'बौद्धायतारे' हि शब्दो उग्रमपि पठ्यते; (३५०) । ईदृशव्यवहारेण ज्ञाप्यते, भूयसा, ऽदरः दो घतो वैदिकैः, पूर्वं, बुद्धे, विबुधसम्जनैः; परम्परा सा त्वद्यापि द्विपते, निपता, उत्तमा, यद्यपि इंध्यां च विद्रोहः जातः कालप्रवाहत्, बौद्धानां वैदिकानां च, स्वार्थमघर्षकारणात् । हेतुभिर्विधैः पश्चाद् अतिमार्थं समुत्थितं, सुरयत्स्तु जयदेवेषु दोषैः, भारतमानसं, व्यस्मद् वैदिकान् यौद्धान् धर्मान् आयाश्च मानवान्, अगलापद्यापि कृष्येषु, समाजः पतितस् ततः । "मायापादं अलच्छाखं मच्छं दौद्धमेव हि"—द्वैतिभिलांघ्रितं त्वेषं मतं अद्वैतयादिनां, येषामेव हि ग्रन्थेषु, खण्डनऽदम्बरः कृतः केषांचिद् सीगताणां तु मत्तानामेकदेशिनां; पद्दानांनिकमल्लानां यथैव तु, परस्परं, यथैव शैव-शाक्त-शैवा-सुखी वैष्णव-धर्मिणां, एवं विवादः सर्वत्र भेदविधिभिर्

पुधितः । अभेददर्शितां, नूनं, संवाद्रो ह्येव सर्वेशः । साधुपीडाकराणां तु 'हिंसा'
या 'दंड'रूपिणी, राज्ञा, राज्ञाऽशया यापि, न तु याऽमिपगार्धिनी, न प्रेरिता
या प्रीत्येण, सा न बुद्धेन निन्दिता ; (३६०) ; तत्कालीनाः नृपाश्चापि राष्ट्रकार्येषु
शिक्षिताः ; कुपनिग्रह-सिष्टानुग्रह-नीतिं च दर्शिताः ; उ.पथं यानुकामाश्च केचन,
अधर्षिताः अपि; प्रजाकोपाद्राज्यनाशं, विप्लवं च, अभिधावनं प्रत्यासन्नं; नृपैश्चापि,
दर्शयित्वा, निषेधिताः । "पदे पदे संति भटाः रणोद्भटाः, हिंसारसस्तेषु कथं न
पूर्यते ?", कस्माद् अजोऽयं खलु सौम्यजीवनो दिनाऽपराधं निगडय्य भार्यते ?
तृणकोशमदिभक्षस्य धर्मं यदि अवकल्प्यते, गो-मेघ-जगदिभक्षस्य का दना तु
भविष्यति ? सुविचार्यैव, 'दंडस्य' 'हिंसायास्' तु विवेचनात्, अहिंसा-हिंसयोः
सम्यक् संवाद्रो संभविष्यति । अपह्वालरानुभविनी युवबुद्धिविवादिनी, अदूरदर्शि-
नी चैकपक्षस्यैवऽग्रहं रता ; सर्वसम्वादिनी घृद्धबुद्धिर् बह्वनुभाविनी । "इति
नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानां कविभिः कृतं ; सर्वं न्याय्यं युष्मिन्त्वात् ; विदुषां
विमसाग्रतं ?" (भा०) । यथोक्तं, बुद्धशोधोऽपि, कालेन कवलीकृतः ।

आसम् रसानि धौदानां यापि त्रीण्युत्तमानि वै, तेषां अर्धां परित्यक्त्वा भिक्षुभि-
श्चानुयायिभिः(३७०)। 'बुद्ध'हि, बुद्धिमन्तं हि, श्रेष्ठं बुद्धिमतां ननु, सम्यक्संबुद्धमेवापि,
सर्वत्राऽभेददर्शिनं, अर्धात्तु, 'बुद्धि'मेव ह्यं, परमात्मप्रदर्शिनीं, सम्बन्धदर्शनसम्पन्नां,
'गच्छामि शरणं' मुहुः ; तद्बुद्ध्या निश्चितं 'धर्मं गच्छामि शरणं' तथा ; तेन
धर्मेण सुख्युद् 'संघं' च विदुषामपि 'गच्छामि शरणं' दाश्वन् सर्वकार्ये सहायद् ।
यो यो हि 'बुद्धः', सम्बुद्धः, महाबोधेन संभृतः, 'गच्छामि शरणं बुद्धे' तं विध-
हितबोधकं ; ईदृशैर्बुद्धिमद्भिश्च यो 'धर्मः' सम्प्रदर्शितः, उपदिष्टश्च, तं 'धर्मं
'गच्छामि शरणं' मुहुः, अवस्थायाः विवेकेन चतुं तं च सदा यते ; ईदृशस्य तु
धर्मस्य प्रभावेनैव संहतं 'संघं गच्छामि शरणं' चातुर्वर्ण्यस्वरूपिणं । 'रत्नप्रयं',
सुत्वेन, एतत्, पूजयन्तो, न कर्मणा, व्यभंशयन् धौद्धधर्मं भिक्खवो भोगलोलु-
पाः, यथेदानीं तु हिन्दूनां 'महन्वा'श्च मठाधिपाः । ऊर्ध्वं गमिष्यति, पतिष्यति
यापि अधस्तात्, मध्ये चिराय तु धरिष्यति नैव धृत्या—विद्यस्य रीतिर् इयमेव
हि मानवस्य, किं वा इयमेव प्रकृतिः परस्य पुंसः । सोऽयं सनातनो धर्मः पुरा
पुत्रं अयसादितः, कुमारिलेन च पुनः, शंकरेण ततः परं, (३८०), ततो रामा-
नुजेनापि, मध्य तिग्याकं-धलभैः, रामानन्देन, तच्छिष्यैः, कबीरादिभिरेव च,

चैतन्येन, नानकेन, तथाऽन्यैर्माजंकेरपि एकनाथ-नुकाराय मोरी ज्ञानेश्वरैः, अपि मर्मर्यरामदासेन, द्रविडेपु अम्बरैर् अपि, कैश्चिच्च जैनपतिभिः, चतुर्दिश्वपि भारते, त्वयादितैः प्रकृत्यैव जनताहृदि लीनया, शोधित, शोधयते चापि, काले काले स्थले स्थले । चक्र, त्रिकुटि मस्कृपोर् अ यत्रापि, एवमेव हि । मूमा, जर्दुस्त, ईसा च, मेनिम्, हर्मास्, तथा उक्रियस्, पैथागोरस्, साक्रगोस् च लज्जोत्से स्थविरमथा, कटफुरसे, च्वान्स्सु, मेइत्से च, तच्छिष्या बहवोऽपरे, भिन्नकालेषु भिन्नाभिर् भाषाभिः पर्यन्तवन्, नवीनं समाचारैः, धर्मसार सनातन, कनान्, ईशान्, फिलिस्तीन, हबश्, ईजिप्, ग्रीम च, इटली, सिसिली, गॉल चीन, जावान, स्याम च, इत्यादिदेशेषु, एते वै, महत्तत्त्वाशिका कला, अरसत्त धर्मतथ, प्राणैर् आयोजयन् नवै , घाटमोकिरामौ, व्यासकृष्णौ, मिनतुसौ यथैव हि, तमेक मानव धर्मं भारते प्रत्यपादयन् । (३९०) ।

आविर्भावास्तु भिद्यन्ते, धर्मसारो न भिद्यते , धर्मस्तु विविधा सन्ति, मूल धर्मं सदा एकल, व्यजनादि द्वि अनेकानि, अद्यत तु एकलमेव हि , अस्मात्स एक सर्वत्र, शरीराणि पृथक् पृथक् , देहाकार एक एव, लोकं यत्रविचित्रता अनेकेषु पृथ्नां पश्यन् सम्बन्धदर्शनार्थं तु य , सम्बन्धी सर्वधर्माणां, न धर्मात् परिहीयते, शमयशेव कलहान्, क्षान्तिमेव प्रसारयन् ।

इतिहासे मनुष्याणां काल सोऽयं समागत, सर्वं प्रयत्नं कर्त्तव्यं धर्मं मर्यापनाय वै, ग्लानप्राचीनधर्मस्य भवसजीवनेन हि । सम्बन्ध सत्रदेशानां यत्रैवं ज्ञानिकैः कृत, चायुयानैर् महायोगैः सर्वा सीमा विलोपिता , न पर्वता , न वा मद्य , नाट्यो, न महोदधि , राहुवति पृथक्त्तु' जनान् देशान् परस्पर , सर्वत्र, सर्वदेशेभ्यः, समाचारान् गृहे गृहे, यद्वति 'रिडियो'द्वारा, जकाशवाप्यो दिने दिने, पाठां तु, 'स्टीमरै' 'रेलैर्' अतिमात्र विवर्धिता, लोभेन महता उच्छ्राना, कामत्रोषैर् धृताऽनुजै , परमशक्तिकरी जाता, नशक्तिह-त्री यथा पुरा । (४००) । पुराऽहंकारदर्शन, केवल विजिगीषया, 'मन्यस्य न्निता आमान, चरणी चापि मे स्तूत', शौराणि युद्धानि अभवन् , योषाकामेन वा पुन , मध नानि, एकभूभागे । सर्वभूष्यापकोऽधुना, जले, स्थले, तथाशकाशे, पुणपत् स्वयत्तित , प्रजा विनाशानो रीशो रोषीत्येव समर , अतिदेवासुर्. चापि, शम् रावणयोर् अति, अतिवेल लोभ जनितो हि, अति कौरव पादव । सिपाययिष्य

स्वार्थं, शासका, धनिनस्तथा शास्त्राणामपि शास्त्रार सर्वराष्ट्रेषु येषुना, तेऽति
 मात्रेण लोभेन विक्षिप्ता, नाशयति त स्वार्थमेवात्रापुत्रेण, सर्वसम्पद्विनाशिता,
 यदर्थं ईदृशो लोभ, सा एव सम्पद् विनाशयते । शक्ते, धर्मस्य, प्राणस्य,
 द्रव्याणा, प्रविणस्य च, शतकोटि-स्वर्णं 'दाट' मितस्य प्रयत्नं सत्, दुर्त्ययो
 अन्योन्यनाशाय, मुख्यमानैर्विधीयते यत्, तस्य चेत् दाताशोऽपि, परस्परसहायने
 बाधेत, विज्ञानादिद्वैतैर्मभिर्नताहितैः, न। श्रवणविहीन स्याद् कश्चन। शरणो
 (गृहहीनो) ऽथवा, स्वप्रकृत्यनुरूपं च कर्म कुर्वन् अवाप्नुयाद् (४१०),
 उचितां जीविषा सर्वं, 'स्व धर्म' चापि पालयेद्, 'विश्व धर्म व्यवस्थाया' स
 म्यग् अन्तर्गतं मनु, सर्वां च भूमिर् अचिराद् स्वर्गं तुल्या भवेदियं । "धर्म एव
 हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षित" (म०), अतोऽप्यौ लोकरक्षाऽर्थं रक्ष्यो धर्म
 सनातन । द्विधा प्रवर्तते सोऽथ, 'कुरु कर्म', 'त्यज' इति च, प्रथमोऽभ्युदयाय
 स्यात्, धर्मं कामार्थं साधक, नि श्रेयसविधाताऽन्य, परमार्थं प्रतिष्ठित ।
 ससारयात्रानियम, त्रिवर्गप्रापको हि य स, सर्वेषां मनुष्याणां, वर्णाधर्ममुपाश्रित,
 वर्णाधर्मव्यवस्थाऽस्ति, स्वभाषगुणकर्मभि, भाधर्मस्य चतुर्थस्य धर्म. मन्वास
 ईर्यते, योऽर्थाय मोक्षरूपाय, परमार्थाय समत, त्रिन्यो हि पुरुषार्थेभ्यो ऽपरैभ्य
 परतस्तु य । कर्तव्यानां तथैवाधिकाराणां च विभाजनं, स्वभावस्यानुसारेण,
 यथायोरव, यथागुण, वर्णाश्रमणं धर्मोऽथ सर्वलोकोपकारक, कर्तव्यानां शम
 यिता, मिथ प्रीतिविवर्धन (४२०) । अतो ह्यस्यैव जीर्णस्य विश्वधर्मस्य
 मानवै, सर्वलोकक्षयोद्विग्नं, सर्वलोकहिते रते, उद्घृष्टैः सवदेशेषु यतितव्य
 अहर्निशम् ।

उपादिश्यत पुत्रेण 'विश्वधर्मोऽयमेव हि, मानवानां अशेषाणा येनोत्पाद्येत
 'सघ'ता, अभेददर्शनेनैव ; किन्तु तस्यानुयायिषु, अचिरेणैव भूयोऽपि भेददृष्टि-
 र्यवर्धत, 'हीनयान' 'महापान' भेदो भिक्षुप्यजायत, ततो वामबुलाचारि 'वज्र
 पान' अजृम्भत, यभुषुर्भिक्षव प्राय शिभोदरपरायणा, ध्यायिनां ये विहारास्,
 ते विहारास्तु विलासिनां ; अकुप्य चापि कुप्य च वसु तेषु अति सचित, रक्षयोपो
 महार्थश्च, मूढभक्तैर् उपाहृत ; तद्भोगानां साधनाय प्रामाक्षापि महत्त्वज्ञ,
 भाषाश्च भूरिभूमिनां उत्सृष्टा श्रेष्ठिभिर, नृपै, उशतीभिक्षु वारीभिर, विविधैरपि
 हेतुभि, अन्योन्यस्पर्षया चापि, भद्रया जदया तथा, व्यभिचारेच्छया चापि,

एव तत्रैवास्वच्छादिभिरुक्तवा, सर्वकारसंबन्धेतिहासे तत्र दृश्यते, भारते च बहुशान्य 'एन्पेयु' एतन् प्रवर्तते । (४३०) । "स्त्रिय कामितकामिन्य, मूर्खां पूजित पूज्यन्, गतानुगतिको लोको, न लोक पारमार्थिक" । धनाश्या मिश्रबो ह्येव, नजश्रयं, धनप्रियन्त यद्, बुद्धोक्तान् यतिधर्मांश्च सर्वांगिण विसरन्तर, धानाढाभर भूयिष्ठान् प्रन्धान् भरचयन् बहून्, स्वतुद्धिप्रौढिचापल्पदपोसिष्ठास्तथैव च, याददूकतया होरान् दम्भयन्तोऽविवेकिन, यथैव यद्व्यो वेदानुयायिप्रन्थकारिण । "मत्त मम, जगति, भ्रष्टव्यसदृशप्रतिग्राहक, प्रयास्यति पयोनिधे पय ह्य स्वदेहे परो", प्रमाणवार्त्तिके होव धर्मोक्तिर्विरीति वै । एवं पदा बुद्धधर्मो भिक्षुभिर-जर्जरीकृत, नितान्त षट्छिद्रापि बुद्धिधामोहकारक, कुबेरभूतैर् दुर्बुद्धिबन्धै उल्लाप्यगामिभि, शिरासि उन्नमयामासु 'वेद' शब्दानुयायिन पुनस्तदा ह, संस्कृत्य धर्मांश्चारांश्च वैदिकान्, ये पुरा विद्वता आसन्, तांस्ते प्राचारयन् जने । विकारैर्भूते पुरा उद्दिग्ना, बुद्ध शरणं अन्विता, जना, महात्मनस्तस्य मन्त्रचारै प्रसादिता, दुर्बुद्ध्या बौद्धभिक्षुणां दुराचारैर् पिपादिता कुमारिकादिकान् नेतन् जना भूय प्रपेदिरे । (४३०) क्लृप्तश्च महान् आसीद् यौद्ध वैदिकयोस्तत, बुद्धान्यप्यनवन् राजा एतयो पक्षपातिनां, आह्वयन्त सहायार्थं भिषखयोऽपि विवेदिन, दाक हूणान्, यद्यथैव ऐतिहास्यस्तु केचन, राष्ट्रशक्तिभारतस्य सर्वतोऽनृशोक्तता, 'हिन्दू'धर्मं समाजश्च सज्जुसौच समन्तत, धार्त्तविषयिनी यात्रा समुद्रम्य निषेधिता, विस्मृत्य चत् श्रियो जन्म मन्थनाज् जलधेर अभूत्, यद्यु शणेतिहासेषु, दुर्गापाटादिकेषु च, समुद्रयात्रा, वाचापि घणिका, विजोगीष्या क्षत्रियाणांमपि तथा, बहुशोऽप्यभिवर्जिता, अन्यदेशेषु आर्यधर्मप्रचारो विरतस तत, ये धर्मा न तथा बुद्धा, न सर्वाङ्गपरिकृता, ते क्रूरशक्तमदै सार्धं बहिनोऽत्र समागमन् । ईसा सप्तम शतकान्ते, वेदा आश्रयस्त मुस्लिम धर्मं सेना पति सिन्धु, तत्राद्र च स्थनातपत्, आन्तर क्लृप्तो, यस्माद्, राजधान्यतरे, तदा, राज्ञश्च मथिणां आसीत्, तथा वैदिक बौद्धयो, विश्वासयतोत्तद् एव ह, बुध्यमानाश्च शौर्यत, मैत्रिन् भूमिपालस्य, शत्रुर्नैर्न्य परागिता, (४५०), एकोऽर्शलेखको वापि, प्रशसन् राजर्त्तिकान्, 'चक्रप्रहारेणैकेन प्रीपां कृत्वा अकत्तयन् अर्वाशानां', पतस्तादृक्, चक्रस्थ क्षेपणेऽनवन् दक्षाश्च, कृतिनो, वीरा, पतिनश्च, तस्मिन् । एवं धर्मं समाज च हिन्दूना जर्जरीकृत, कश्चिद् उन्ध्यापदितु एवित शब्द

दिभिः, न, विष्णु, मामिहः, द्वापाः भक्तताः परिमार्जिताः, वास्येति नित्यं
 तु इत्येव, न य विद्विषितं, बह्व्यत्र न्यस्यो धर्मप्रभावाः पुत्रोत्तमाः अपि;
 कुमारिलस्य निष्येषु, संवरस्यानुपादिषु, तथा रामानुजादीनां सम्प्रदायेषु,
 भूतिः, आभ्यन्तराः मतभेदाः सम्युः कलिना दूरीताः ; इष्ट-अष्ट एष्टारष्ट-कण-
 विधामिनम् शिष्या, मीमांसकाः अभूयश्च, तथा वेदान्तवाचयाः द्वैताद्वैत-विनि-
 ष्टाईत प्रशाई भ्रमवैम् शिष्या, नगश्च बहूपा ज्ञाताः विवादाः वादिनां मुधा,
 गर्वोक्त्यध्याप्युत्प्रेरन्निरकृत्यं परम्परं । यम्यंजनसंकरयोगालिदानं परम्परं अभद्र-
 -नर्तकसद्वैम्, तन् माधयेनानि यार्जितं, ‘संवरद्विग्विज्ञय’प्रणये, अयेषो चापि परा-
 तपः असोभनप्रंष्टविदि, द्योःस्त्रुर्निरिक्त्यनैः ; (५६०) ; ‘यप्रःरभत्रवाह्लान्त-
 कलैव, लोकापतो विदुतः, वाणाः बागभुत्राम्नु र्मन्यरत्नगा, मांश्र्यंष्टनाश्रतां-
 श्यधीः, युष्या नेषु पलायितेषु, महसा योगाः महैवात्रवन्, को वा वादियदुः बहुभुवि-
 भवेद् वम्यं पुराणान्मुनेः !; बुद्धो बुद्धममुद्धतः किञ्च पुनः शिष्यावा क्षणाद् विदुतः,
 कोणे द्वाक् वणभुग् व्यलीपत, तमः न्योमभृतो गीतम’, मन्मोऽमी कदिलो
 अलायत, ततः पातंजलश्रामलिचरन्, तस्य पर्तानिशुध्रपुरसा केनोपमीयेत मा !,
 हन्तप्राईं गृहीताः कतिचन समरे र्दिनाः वादियोधाः बाणादाद्याः, परे तु प्रममं
 अभिहताः हन्त लोनापताद्याः, गार्दं वन्द्रीहृतास्ते मुषिरं, अय पुनः स्व-स्व राग्ये
 नियुक्ताः मेवन्ते तं, विचित्रा पतिधरणिपने’ शूरता वा दया वा !” (भाष० सं०
 दि०) । न शास्त्रलमाश्रित्य तथा, शास्त्रबलं यथा सुधन्वश्रवाः, योऽर्जुनीन् संकरः
 प्रतिपक्षिण’, वन्द्रीपहार काश्रिच, निजवान-परान् अपि । कुमारिलोपदेशेन,
 एवं चापि, सुधन्वना, “स्कन्द(शुभ्र)नुस्माणि राज्ञा, जैनाः (वीढाः) धर्मद्वियो
 हताः ; व्यधाद् आज्ञो चापि राजा, वधाय ध्रुतिविद्विषां—आ-भ्येतोर् आ हिमा-
 द्रेश्च, बौद्धान्, आ-वृद्ध-बालकं, यो न हन्ति न हन्तव्यो, भृत्यान् इति अन्व-
 शान्, नृपः” (तत्रैव) ।

न चापि चित्रं तद्, यस्मान् तस्मिन् काले तु सौगताः, कापालिकाः इव अभू-
 वन्, पापाचारताः भृशः, कापालिकाश्च बहुधो मारिताः हि सुधन्वना, नृ-मांस-
 मक्षिणो घोराः; यद्यस्तेषां ननु उच्यते । (४७०) ।

संकरो हि स्वयं किंतु कामशास्त्रतोऽभवन्, शास्त्रार्थं बहुधाः कृत्वा मंदनस्य
 तु भार्यया, न अष्टमोत् पत्रपादेन बोधितोऽपि पुनः पुनः ।

सुधन्वरज-नैन्धं च असौत शंकरसहायकं । सर्वदेशे सर्वकाले एवमेव ह्यमा-
 रयन्, मतामद्-ज-कोपेन-स्पृण्मत्ताः साम्प्रदायिकाः परस्परं, धभूबुध स्वैऽपि व्य-
 भिचारिणः । रामानुजीयानां चापि तथा दर्शिकाः ध्रूयते किल, "गाथा ताथागतानां
 गलति, गमनिहा कापिलो कापि लीना, क्षीया काणाद्वाणी, ब्रुहिण-हर-गिरः
 सौरभं नशरभन्ते, क्षामा कौमारिलोकिता, जगति गुह्यमतं गौरवाद् दूरवान्तं,
 का शंका शंकरादेर्, भजति यतिपतौ भद्रवेदीं त्रिपेदीं" । एवमेव सदा चक्रं
 कालस्य परिवर्तते; पूर्वेण निर्मितं यत् तन् नवो वाधितुमिच्छति ; शास्त्राङ्कृति-
 मत्सु एतद्, तथा शस्त्राभिमानेषु, (प्रजाहितेषु न श्वेतत्), दृश्यते विजि-
 गीषुषु । प्राचीनं रक्षयंतदचेद् यत्सु सुन्दरमुत्तमं, रचयेयुर्नव रुच्यं, सर्वं रम्यं जगद्
 भवेत्; न सुषुद्धिर् यतः सा, शतः, शास्त्राणां च, पुराम् अपि, भगवावक्षेपैः सर्वत्र
 व्याप्तं हि जगतीतलं ; किन्तु दोषाः गुणायन्ते दोषायन्ते गुणाः अपि; द्वावदर्थं धर्मं
 भूयो हरितं वर्धते नवम्; (४८०); नियमः प्रकृतेरेष सर्वत्रैवानुभूयते ; कालिदासो
 अपि वक्ति एवं, नवोत्पत्तिं समर्थयन्, "पुराणमित्येव न साधु सर्वं, न चापि काल्यं
 नवमित्यवद्यं; सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते; मूढः परमार्थयनेषु बुद्धिः" । न धीरेण
 विना उद्दामं कर्म सम्भवतीह चै; न क्षोभेण विना धीर्यं प्रचरत्यय कुशचित्;
 सति क्षोभे, न बुद्धौ स्यात् शान्तता म्यस्थता परा; ते विना, न विवेकः स्यात्
 सम्पद् रक्ष्य-विनाश्ययोः । कामाज् जनयते प्रह्ला, प्रोधाःसंहरते हरः, ध्यवस्थिति-
 करो ज्ञानी विष्णुर्मध्ये तु सात्विकः । रम्यारम्यौ उभौ हन्ति तामसो भगवान् हरः;
 उत्पद्येते ततो नूनी रम्यारम्यौ, पुनः पुनः । परन्तु मूलप्रकृतिः, अतंस्यलय-
 सृष्टिषु व्यावर्त्तमानेषु, एकैव नियमेषानुवर्त्तते । 'विश्वधर्मः' 'स्व'-भावोत्थश्च
 चाप्येवं अनुवर्त्तते, बहु व्यावर्त्तमानेषु धर्मेषु च मतेषु च ; कदाचिच्छाद्यतेऽत्यर्थं,
 मेधेरिव दिवाकरः, प्रकाशतेऽन्यदा चापि ज्योतिषा निर्मलेऽम्बरे । कुमार-शंकरा-
 दीनां सौज्यं पलः, पुनः पुनः, पर्णात्मजप्रहराजातैः कलहैर् आन्तरैर्भृशं विफली-
 क्रियते; रोमान् नवान् उत्पादयत्यपि; (४९०) हिन्दूधर्मः समाजश्च शाश्वत्येव
 दिने दिने । सर्वाणि चान्यराष्ट्राणि, सम्प्रदायालयाऽदिल्लाः, सर्वत्र कलहायन्ते
 विनाशाय परस्परं । इदमविषद्भवस्थापो, सर्वापद्भयहारकः, कर्मधर्मस्य
 सिद्धान्तः एकः एव उपलक्ष्यते ।

विश्व धर्म कीटाश ?

(३३) प्र० 'धर्म' परस्परभुक्तिभर्, अधर्मयहुर्दूद अपि, स्व स्वमेव प्रदास
 निर, निन्दनिर अपरास् तथा, वदन्ति स्व स्वमेवोच्च धर्मसर्वस्वमेव च, अन्धी
 कृतस्य सर्वत्र, द्वा, लोकस्य, दुर्देशा, धर्म एव हतो हति, धर्मो रपति रक्षित",
 एव श्रद्धाय, विश्वस्य, (विश्वास कृ वा) धर्मअभामविरोधिन, इदानीं, 'विध धर्म'
 तु प्रचारयितु उमुका, 'सद्धर्म' ल्यार्पयतस्त, दश्यते कतिचिज् जना । तत्र
 विप्रतिपद्यन्ते विद्वांसोऽपि अपरे जना, 'विश्वधर्मा न कोऽप्यस्ति, नैव सम्भवति',
 इत्यपि । कीटाशो निर्णयस्तत्र भवेत् सतोपकारक ?

उ० नाम्ना एव 'विश्व धर्मस्य' विपर्यस्यति ते मृषा, ये तु प्रत्यवतिष्ठन्ते
 'विश्व धर्म' प्रक्षोभने, यद् 'अय सर्वधर्माणा विशेषाणा विनाशक' । (५००) ।
 इय तु महती भ्रान्ति , प्रत्युत, अय पर सुहृत् सर्वेषामपि धर्माणां, विवादपरि
 हारक , सन्वादकारकश्चापि, देशावस्था विवेचनै, शब्दानां भिन्नभाषाणा एका
 र्थत्वप्रदर्शनै, भेदस्यापि समवस्य स्वभावाना च माननै । विपरीतास्तथा
 भ्रान्ता अपि स्वीकुर्वन्ते, स्वय, यद् 'वेदान्तस्य सिद्धान्त , परमात्म नियन्धन ,
 सर्वेषामपि धर्माणां सारो, हृदयमेव, ये, "इत्या अचार दम हिंसा-यज्ञ-स्वाध्याय
 कर्मणा, अय तु परमो धर्मो यद् योगेनअमदर्शन' (या० सू०), "सर्वेषामपि
 चैतेषां आमज्ञानं पर मत, तद्धि अन्य सर्वविद्यानां (धर्माणां), प्राप्यते हि
 अमृत तत " (म०), धर्मसार य एव इय 'विश्व धर्मो' हि, न अपर , अस्प्येव
 सम्प्रचारेण कलह शान्ति ष्यति सर्वेषां सम्प्रदायाना, विशेषोऽपि न हास्यते,
 कश्चित्, कस्य अपि, यो न स्याद् अयस्य प्राणघातन, पापाना अपराधानां
 कलहानां च वर्धक , यथा, कश्चिद् 'विशेष' चेद् 'धर्मो' नृ बलि-कारक
 कापालिकानां रौद्राणा महामांसाशिनाना अपि , वामअचाररताना वा व्यभिचार
 प्रचारक , घञ्जयाननिपत्तानां वा सर्वशकुलकारिणा , (५१०), इतीवान्ति

१—'गाइकवाइ संस्कृत सीरीज्'-नाम्न्यां प्रथमालाया, १८३१ ई० वत्सरे,
 'गुण समाज तत्र', 'तथागत-गुणक' इयपराभिध ग्रन्थ प्रकाशित । तस्मिन्,
 वञ्जयानि बौद्धानां अतिभीमत्वा पापिष्ठा घोरा विचारअचारा वर्णिता । समाजस्य
 उपकार कृत तस्य प्रकाशनेन । अन्धकारत्रियाणि आत्मच्छादकानि तानस्तानि निशा

मद्यपानेन, 'ठगानां', दस्युधर्मिणां, भयानीपूजनान्ते वा, सर्वलुडनकारिणां, बोर विश्वासघातेन याचिणां प्राणहरिणां, श्रेष्ठमन्वोऽपि यो 'धर्मो' अपरऽक्षारी विनिन्दक षष्ठेनैवान्धधर्माणां विनाशाय समुच्चत, ईदृशा यत्तु ये 'धर्मा' लोकसंप्रदानाशका, विद्वेषारभ्र लोकस्य, लोकेन अपि तिरस्कृता, महा

चराणि पापरक्षाधि, यावत् सूर्यं प्रकृतिं बलाद् आश्रुष्य न प्रियन्ते, तावत् न अपहस्यन्ते । तस्माद् प्रयात् त्रिचतुर्वाक्यान्धेव निदर्शनार्थं अत्र उद्ध्रियन्ते—

'विरमूत्रशुक्ररक्षादीन् देवतानां निवेदयेत्, एव तुप्यन्ति सम्बुद्धा बोधिसत्त्वा महाशया" (४ पटले); "अथ अस्मिन् भाषितमाने, सवकन्या, महर्षिना, मुष्ण केशा, विवलाद्वा, वज्रसरव अनुस्मरन्, वनूसरपपदानान्त सर्वसाधारणताधिषे, यज्ञा कुशपाशेन वज्रकवाशकर्षण पर" (१४ प०) । (एतत् तु, शक्रानार्यस्य 'आनन्द लहरी' एक श्लोक म्पारयति, यथा, (१०), "नर वर्षीयास, नयनविरस, नर्मसु जड, तव प्राणशब्दोके पतित, अनुधावति शतश, यलद्वेणीबन्धा, कुचयुगलविषस्र सिचया, दृढात् तुष्पतकाच्यो, विपलितदुकूला युवतय) । "विरमूत्रार्द्रगत वज्र, प्रतिगन्धि, जुगुप्सित, प्राट्टस्य मन्त्रमावर्त्तेत्, शुष्यते भियते चयाव्, लिय यादेन चानम्य ध्रुन बुद्धोऽपि नश्यति, शताष्टवारानुचार्ये, वज्रसत्त्वोपि शीर्यते" (१४ प०) । "ॐ अचलकारण हूँ हूँ मोह मोह सष्ट सष्ट हृद मोह मोह सष्ट सष्ट हन हन दह दह सष्ट तष्ट तिष्ठ तिष्ठ आविश आविग महामत्तपालक धुन धुन तिग्धि तिग्धि किग्धि किग्धि तुफ तुफ हुव हुव छिन्द छिन्द भिन्द भिन्द फद् फद् फद्" (१४ प०) । (ईदृशा अनेके मन्त्रा तस्मिन् ग्रन्थे लिखिता, सर्वेऽपि उन्मत्तप्रलापा, वानरचीकार एव, यथैव 'हिन्दू'-दुनागा धाममार्गि तात्रिक मात्रिकाया) । 'शुक वा, अथवा विद्या, अस्मिन् विधानत, भक्षयेद् वज्रलोभेन, एव सिद्धिर्न दुर्लभा । हस्तिमासं, हयमास, महामास (नरमास) च भक्षयेत् दद्यात् सर्वमनाया एवं तुप्यति नायक । विरमूत्र च महामास सममाग तु कारयेत्, शरावसम्बुद्धे स्थाप्य बुद्धे सष्ट च सवसेत्" (१५ प०) । (२०) ।

अहो धार्य, अहो दम्भ, एषां प्रयत्न-रक्षसा । ईदृग् नारकिण पूर्व आसन, सति अपि साग्रत, राम्यक् प्रकाशनं चैषां, स्वार्पणं च महाजने, प्रनादिताय वर्त्तव्य तीक्ष्ण दण्डनमेव च । (२२) ।

जनेन अभिदास्ता, प्रजोद्देजनकारिण, वक्षधर्म प्रकाशाय स्वयं वा लोकभरिव, यथा 'ठगा', यथा वापि 'वाममार्गानुयायिन'—ते सर्वे 'विश्व धर्मेण' विरोध्या स्युर् अर्संशय ।' नैव वदति कश्चिद् वै, 'विश्व धर्म' प्रबोधक—'वक्ष इदंशमत्र ख वसान, अन्यज् जहोहि च', 'तसमुद्रादि पुद्गादि रुद्राक्षादि एव लक्ष्म वै

१ रावस तामस-वासनाभि मृश प्रस्त, तासा वासनागो आवरण विरोध शक्तिभि आरुतनेत्र विचित्रचित्त, स्वयमेव भोहान्धकारगते निपतित प्राकृतो जन, त जन तासा एव वासनाना अधिकाधिक उक्तो जकै, पापिष्ठीकरस्यै हलकपटदम्भपूर्ण मायिभि शब्दै, घोरतर प्रतार्य, घोरतमे अघतामिधे महानरके निपातयति एते पापिष्ठा मनुयाकारा सर्पव्याघ्रमर्षटा । पर्यनुयुक्ताश्च, सद्भि ज्ञानिभि तपस्विभि प्रजा हितचित्तकै अभियुक्तै, तान् अपि हलविनु, स्व च रविनु महायोगित्वेनापि स्व प्रमाद्य शितु, एते कूटकपटिन वदति (यथा 'गुण समाज-तत्र' रथ अष्टादश पटले अन्तिमे) 'एतत् सर्वं रहस्यपूर्णं विषय, अरलील शब्दै, शिष्य वित्तपरीक्षार्थं प्रतिपादयामो नय, (१०), यदि शिष्य, न वच्यते, न प्रतार्यते, एतेषा शब्दाना स्फुर्णार्थं, अपि तु स्थिर मति सामार्गं वणिणमार्ग-निष्ठ, दृढदृश्य, सन्धकाम, तत्त्वजिज्ञासु सिद्धयति परी चया, तत्राऽस्मै एतेषां शब्दाना रहस्यार्थं शिष्ययाम' । । एव एते मूर्धू धूर्ता स्व पापच्छादनाय जल्पति । किं पुनस्तद् रहस्य ? न मनाग् अपि रहस्य, प्रत्युत नितात प्रकम्, सर्वोपलभ्य-वेदा-तोपनिन्दत् सारय योग शास्त्र पुराण प्र-धेपु, विस्तरेण प्रति पादित, सन् जिज्ञासूना बोधनय । एवमेव, वैदिकसम्प्रदायेषु, शक्ति-उपासकेषु वाम मार्गिण, वाम तत्र प्रणेता, पञ्च-म कार पूजका, घोर दुराचारिण, पापिष्ठा, द्विज श्रुवा, विमूढान् जनान् अधिक विमोहयति, स्वेषा विविध-दुर्वासना पूरण्याय (२०), पर्यनुयुक्ताश्च, पञ्च म-काराणा 'रहस्य' अर्थं आडम्बरेण व्याख्याति धृष्टा । अन्य धर्मानुयायिष्वपि, सुःखलम किञ्चन यद्दी आदिष्वपि ईदशा एत्येव । एतत्सर्वं, पञ्च म कार-वर्णन सम्ब-धे, अत्र मानव धर्म-सार प्रथे, पूर्वं विस्तरश प्रतिपादित । यावद् उच्चैर् उपशरोह, पातस्तावद् अधो भवेत् । अभूतो पार्षदी विष्णो देव्यो वीक्षापि रुचसौ । मद्भविस्व अपि प्राप्य, शमेन च, दमेन च, प्रत्यावृत्तो, मृशाकान्तस् तृष्ण या, भोगनिष्यया, न शचश्चेन्द्रियाणां हि वेगं धारयितुं वलाद्, अशयेद् दक्षिण मार्गात्, पतेद् कामे च दास्ये, "मात्रा, स्वस्वा, दुहित्रा वा", पराधन् मिथुनीभवेद्

अस्यैव सम्प्रदायस्य धारयस्व सदैव हि', 'उपासस्व सध्या एव त्व', 'नमात्र जप केवल', 'गायत्र्यास्तु प्रकारेषु विशतिषु एत एव हि, सूर्यं विष्णु राम-कृष्ण दुर्गा वाली नृकेसरी गणेश रुद्र षोरादि देवतेषु एत एव हि, सर्वात्मना जप स्य वै, सर्वान् अन्यान् विसर्जय', (५२०), (गायत्री त्रिपदा आहु, केचिद् आहु चतुष्पदा, केचिन् पंचमुखी आहु, गोरूपामेव चारे, पादाश्च विविधान् आहु, ध्यातवान्ति विविधं तथा)', 'अर्चय एका राममूर्ति', 'मूर्तिं कृष्णस्य केवला',

विशं च मन्त्रधेद, वज्रधानी, कापालिकी, यथा । उक्त पुराणे, 'काश्या तु मर्यादा मुक्तिरिष्यते', तथैव 'काश्या पापाच् च भवति ब्रह्म राक्षस', (३०), अस्याप्यर्थ स एवास्ति—'काशी' तु आत्म प्र 'काशि'ना मुक्तिरेव, अथ ता प्राप्य, स्वप्न देहं तु, मुच्यते, ता लब्ध्वाऽपि चरन् पाप, पापयोनिषु बध्यते । पुन पुनश्चादिशति तस्माद्भि भगवान् मनु, "आधमाद् आधम गच्छेत्", मध्यमाश्रुति आधित भ्रान्तेरिय, शातयित्वा, गार्हस्थे च, वने तथा, नैव अपक्रकषायस्तु, स-पास दुर्ग्रह भयेत् ।

यथैव, सर्व देश काल जातिषु पुण्यानां पुण्यकारिणा च सादृश्य, तथैव पापाना पापकारिणामपि । एकत शालमुनि परमकारणिक शुक, सतारे ब्रमता, अथ तम अतिविततीर्षतां, मनुष्याणा तारणाव, भागवन बहु-सज्जानपूर्ण पुराण तारक वक्ति, 'अपरत शुक हृदय धाममार्गो, प्रजा मारक नारक, पच-म कार-त्र व्यनक्ति । किंतु, 'धर्म धर्म, परात्माऽत्र, यत्रात्मा,ऽत्र ध्रुवो जय', "अदुर्गपुराययायाना इद्वैव फलमश्नुते । न अधर्म चरितो यत्र सय फलति, तत्र वै, शर्तेरावर्तमानस्तु कर्तुं शूलानि कृत्तति" (म०), (४०), "निहाभिकमनाशोऽस्ति" धर्मस्य च कदाचन (गी०). "धर्माद् अर्थश्च कामश्च, मोक्षश्चापि भवेद, ध्रुव", तस्मात् मनुष्यै सर्वेऽस्तु नि य सैव स एव वै । "सत्यमेव जयते, न अश्रुत" । (२५) ।

२—"एकाक्षर पर ब्रह्म, प्राणायाम पर तप, सावित्र्यास्तु पर नास्ति, मौनात् तन्व विशिष्यते" (म०), ॐ इत्येकाक्षर ब्रह्म, सावित्री अस्मात् प्रसूयते, प्रथो ऽस्मा प्रथिता पादा, सुश्रुऽभ्युदयिका दि ते—"ॐ भूर् भुव स्वस् तत् सवितुर् वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि, धियो जो न प्रचोदयात् ॐ, भूर्भोके, च भुवर्लोके, स्वर्लोकेऽपि तथैव च, तिसृष्वपि हि अवस्थासु, जाग्रत्-स्वप्न सुषुप्तिषु, व्यक्तनि, व्यक्त अन्वयानि, तथाऽव्यक्त हि यः सृष्ट, स्थूलानि, चापि सूक्ष्मणि, योग कारखमेव च,

‘सीतारामौ जग नित्य , न सी यो भजते तु, त, अपि प्रेमाहं भास्मीय जानीया
 पोरवैरिण’, ‘राधाशृष्णी एव जप, सीतारामौ कदापि नो’, ‘शिषो महत्तरो विष्णो’,
 ‘विष्णु श्रेयान् शिषाद् भति’, ‘अहमेव गुरमोन्व त्वया, नान्यस्तु कश्चन’,
 ‘एतत् पुस्तकमेवास्ति शास्त्र, नान्यत्तु किंचन’—दुरागृह्णन्ति न_द्वेष, वेचिद् धै
 ‘विश्व धर्मिण’ । सर्वोपाम्येषु भाति एका ज्योति सा परमामन , “तमेव भान्त
 अनुभाति सर्वं, तस्यैव भासा सर्वमिदं विभाति” (उ०), व्यास सर्वेषु धनन्य
 इष्टयते सर्वनामभि , रूपाणि अस्वैव सर्वाणि, सर्वा अस्वैव च प्रिया , यत
 किंचिद् अपि उपास्य च, यस्मिन् कस्मिश्च यस्तुनि, तत्सर्वं परमस्य इत्य उपास्य
 स्वैव विभा शुभा । ‘आत्मनस्तु एव कामाय सर्वं अन्यत् त्रिध भवेत्’ (उ०) ।
 करोति एव ‘विश्व धर्म’ सवाद् तु समन्तत । (५३०) । मारै हि अमोष्ट एकरव,
 गीणेषु अस्तु यथेष्टता , स्वस्य स्वस्य मतस्यापि दर्शयन्तु तद् ईहिनि , भूरि लोको
 पवारित्व, अन्येषा च अपकारिता, सत् तर्कं , ‘वाद’ वाग्मिश्च, सदा तत्त्वबुभुत्सया,
 कोमलै मयतै शब्दै विनीतै सात्त्विकैरपि, विचारोद्बोधकैरेव, न विकस्वरकर्णशो,
 न कोपनै रोपपूर्णै , न जल्पैर, न वितड्या, न राजतस्तामर्नवां शब्दैर बुद्धि-
 विषादकै , मताभि, तर्काश्चान्येषा, शृण्वन्तु प्रश्रयेन च, परीक्षन्तां चापि सर्व
 शान्तशीतलया धिया ।

ये मानवानांभावस्तु, तेषां वै हितकारको हि, अर्थभावनपूर्वं तु, मौनश्च त्रिपदाजप
 प्रवृत्तिभामे बलता गृहिणा आर्यशीलिना । चतुर्थाऽस्यास्तु य पाद — “योऽमी
 (अय) अथौ (प्राणे) पुरुष सोऽहमस्मि” — निरुत्तिभार्गिणा एव “स्वे महिर्नि
 निधायक , ‘सोऽह’ इति ‘अनपा’ जाप , श्वास प्रश्वास सतत , सन्यासिनां तु गायत्री
 गाऽजपा’ इत्यभिधीयते । (१०) ।

१ द्वादश्या च त्रयोदश्या शत्या अर्वाक तु विक्रमान्, दक्षिणेष्वभवन् भूपा , (१)
 वाक्तीयाश्च, (२) वादवा , (३) होशालाश्चापि, (४) पाठ्याश्च, महाकोया , विला
 सिन , (५) वारगले, (६) देवगिरौ, (७) आंध्र, (८) तामिले एव च, चतुर्षु
 एतेषु देशेषु राज्य चक्रुः अनुष्मत् । योधाथालस्विनस्तेषा, न रणे कुशला पुन ,
 स्वाभाविकेन चायेन, “यथा राजा तथा प्रजा” । राजानस्ते तु श्रुद्यन्त, स्पर्धमाना
 परस्परं, शिथिल किंतु, अकुशला विवाते रणवर्मणि । तेषा प्रजाश्च काचित् तु जना ,

पापानि अचश्य निन्दन्तु (नामग्राह विना पुन पापिनां तु मनुष्याणां, अन्यत्र ऐतिहा-धान्तवात्), प्रदर्शयन्तु दोषांश्च ये जायन्तेऽन्यधर्मत, तथैव सयतै नन्दै , "कथ वा मन्यते भवान्", शिष्टा एव प्रभायन्ते, स्वमतोक्तैर् अनन्तर, यथा निदर्शित भूयो वेदव्यासेन भारते । आचारस्य प्रवृत्तस्य विना दोषानुदर्शनात्, न निवृत्तिर्भवेत्तस्मात्, प्रवृत्तिर् अपरस्य च, अतोऽत्रैव कृत ग्रन्थे, सेवा तु परिदर्शनं, ये दोषा यद्बो जाता, 'जन्मवर्ण' 'अग्रहात् ननु, 'जन्मवर्ण' मतस्यापि धर्ममर्मत्वधारणात्, 'हिन्दू'-नाम समाजस्य सयातस्य विघातका । (५४०) । 'कर्त्तव्य वर्ण' इत्यस्य सिद्धान्तस्य तु ये जना, गुणान्, समाज-संघाव व्यवस्था-कारिणो, बहून्, गेव अनुमन्वते, तस्मिन् दोषान् पश्यति च अभित, अवश्यं तान् वर्णयन्तु, विचाराय हि सज्जनं । 'महा जनो', विमर्शान्ते, य पक्ष स्वीकरीष्यति, अधिकैत शुण्णिवेन, देव काल निमित्त नः, दोषिवेन त्व्यक्तेनापि, सः लोके प्रचरिष्यति । एवमेवाभवल्लोके, आचारपरिवर्तनं, काले काले, भवयेव च, यविता च, पुन पुन ।

काश्चि वैदिका, अन्योऽय वैरभावेन ततस्तु विविधं सदा, राजानश्च एकदा एक तु पच अन्य तथाऽपदा, सह आयन् । वृधे चैव चतुर्दिक्कलहस्तत । मुस्तान् अलावदीन्, अरिमन् काले दिन्त्या अधिष्ठेत, शुभाव दाचिष्णाना कुप्य । कुप्यातिशय परस्पर तथा वैर सर्वेषा बल हापकं । मलिक् काफूर नामान सेनायं प्रेदपत् तत । दुर्वलानि आतर्भवेधत्तारि अपि जिगाय स, राज्यानि, लुंठयित्वा च महतो रगतवयान् मुस्लिमोऽय हिंदूश्च, भग्न देवालयान् बहून्, (१०) दिन्त्या निवृत्ते । पश्चाद्, हिंदूनां पुण्यशेषत, संगमस्य मुत्तौ वीरी, आग्रदेशे लुदीषत, नान्ना हरिहरस्वैको,ऽपरो शुक्र इति स्मृत, रामयो माधवथापि प्रसिद्धो मन्त्रिणो यथो, शंखाङ्गक्यालौ चापि, शातपु निपुणो तथा, प्रवीणौ व्यवहारस्य, राजनीतेऽप, रीतिषु प्रभाव उच्यते मन्येभ्य एतेषा तु, पुनस्तदा साम्राज्य उदग्भूद्, यत्तु विजय नगर अभिध; साधे द्विगतवर्षं तद् दिदीपे बहु विश्रुत, यूरुपस्य इटली देशात्, पोर्तुगल् देशतस्तथा, हिमालयस्य उत्तरत बन्धु (वाहीक) देशात्तथैव च, यात्रिणो विजयाई तु समाजमुद् दिहचन सञ्छि अस्थ अनुपमा; दृष्ट्वा चापि विसिदिमपु, तथाऽऽर्थाभरं शब्दै वषणमापुद् अद्भुता । लभ्यतेऽस्यापि सोमान्यान् लेखास्ते

संक्षेपेणैव भूयोऽपि 'विश्व-धर्मो'ऽत्र वर्ण्यते—अमूर्त्तं चापि मूर्त्तं च, द्वे रूपे ब्रह्मणो यतः, (उ०) तदुत्थ-विश्वधर्मस्य' रूपे द्वे भवतो, ऽपि, अतः ।
 (१) "सर्वभूतेषु येन एकं भावं अद्ययं ईक्षते, अविभक्तं विभक्तेषु"; नानासु, एकं सनातनं ; केवलं परमात्मान, जीवात्मसु अस्थितेषु अपि ; विशेषेषु च सामान्यं अस्तंल्येषु, एकमेव हि ; स भावो 'विश्व-धर्मस्य' अमूर्त्तः, आम्यन्तरो, ऽव्ययः ।
 "सर्वभूतस्थं आत्मानं, सर्वभूतानि चारमनि" ; "मां च पश्यति सर्वत्र, सर्वं च मयि पश्यति" ; "सर्वभूतस्थितं मां हि, भजति एकत्वं आस्थितः"; (५५०) ;
 "आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति सर्वदा" (उ५०, गी०) ; "आत्मवत् सर्व-भूतेषु" पश्यन् आचरति प्रियं रिपुषु अपि, यथाशक्ति, मर्त्रीं कर्तुं सदा उद्यतः ; येन भावेन, सोऽमूर्त्तं 'विश्व-धर्मस्य' हृद् ध्रुवं । "सर्वाणि अपि च भूतानि आत्मनि एवानुपश्यति, सर्वभूतेषु आत्मानं, ततो न विजुगुप्सते"; "सर्वभूतात्मभूतात्मा, सर्व-भूतप्रशयस्थितः", आत्मनो-ऽन्यन् न" किञ्चिच्च जानन्, "न विचिक्वित्ते"; "सर्व-मात्मनि संपश्यन्, सच्चासच्च, समाहितः, मनोऽधर्मे न कुरते", जगत्कल्याणं ईहते, स्वस्मिन् परकृतान् दोषान् सहते च प्रशांतधीः, (यावच्छक्यं, गृहस्थस्तु न सहेत-जततायिनां), 'स्वान्' एव हि 'परान्' जानन्, न घैरं कुरुते क्वचित् ; भावितो येन भावेन, सर्वभूतहिते रतः—अमूर्त्तो 'विश्व-धर्मस्य' सारो, हृदयमेव सः ।

ऽखंडिता. अपि । इतिहासेषु संनूढैर् भारतीयैस्तु सर्वथा विस्मृतं यद्, विदेशीयैस् स्मृतिसु तस्याग्नि रक्षिता । सार्धेद्विशतवर्षान्ते, षोडशस्य शतस्य च वैकमस्य द्वितीयाधे, राष्ट्र तत्तु व्यपद्यत, पुनश्चाप्यान्तरं वैरं, अतिभोगविलासनः, (२०), प्रजानां च्युत्थे-थापि, स्त्रीषा चाप्यर्दनेर्भृशं, जर्जरो, मुस्लिमैर्भूयः आमूलं तथनाशयत । बुधके सिंहासनामीने, माधवे चापि मंत्रिणि, जैनानां वैदिकानां च निषेद्धं कलहान् मियः, राष्ट्रस्य सर्वप्रान्तेषु राजप्रदेशो हि घोषितः, 'हे वैदिकाध !, जैनाध !, वैराद् विरमत, अयुना ; परस्परं मा चिरुत, रक्षत एव परस्परं ; त्यजत अन्योऽन्यविद्वेषं राष्ट्रस्य आपत्ति-कारणं ; नहि दर्शनयोर् भेदः कथन अस्ति उभयोर् अपि ; एकं एव तयोस् तस्वं; कलही दंभं आप्त्यति; स्वान् स्वान् विशेषान् आचारान् निर्विजं चरय अपि च !" । आंतरेषु तु वैरेषु, सत्ताजा दूरदर्शिना प्रजाहितैषिणा चापि, वारितेषु एवं, आगतं समृद्धि परमां, राष्ट्रं, कंचिन् कालं, महोदयं । (२७) ।

(२) 'विश्व धर्मस्य' मूर्त्तं तु रूपं पर्णाश्रमात्मक—'कर्मणा एव चतुर्वर्णां, ययसा चतुराश्रमा', इत्येव अध्यात्मशास्त्रस्य सिद्धान्त इदं आधित, पर्णाश्रमात्मनो धर्मं सर्वकल्याणकारकं, 'विशवाणां' समप्राणा युक्तया सप्राहकश्च तः, (५६०), भिन्नप्रवृत्तिराना च मनुष्याणां प्रबोधकं सर्वेषां, आनुगुण्येन जीविकायास्तु साधनान्, अनर्गलं च उपासीनां अनुमत्या, यथारचि, (न पुनस्तु नरबलि महामासदि तर्पणे) । अमूर्त्तं मूर्त्तं रूपाभ्या उभाभ्यां च समृद्धिमान्, निष्कल सकलश्रेय 'विश्व धर्मो' विराजते । चासौ मूर्त्तं, नदीऽमूर्त्तां, द्वि अमूर्त्तं शास्त्रं इष्यते, व्यवहारमन्स्य मूर्त्तिं, मूर्त्तिर् अम्युदयमया, नि श्रेयस अमूर्त्तं स्यात्, सिद्धान्तोऽमूर्त्ता एव द्वि, प्रयोगस्तस्य मूर्त्ताऽस्ति, जीवने, सर्वकर्मसु, अमूर्त्तां तु भवेन् नीतिर्, मूर्त्तां रीतिर्भवेत्तथा, अमूर्त्तां परम 'सत्यं', ज्ञानं मूर्त्तं 'ऋतं' वत, प्रत्यक्षं कम मूर्त्तं स्याद्, अमूर्त्तं ज्ञानं आन्तरं, अमूर्त्तं अन्तःकरणं, मूर्त्तं तु कर्णं यदि, अमूर्त्तमेव जीवात्मा, शरीरं मूर्त्तिरस्य तु, अमूर्त्तं 'निष्कलं' प्रज्ञं, मूर्त्तं तु 'सकलं' जगत्, असत्यानि शरीराणि विश्वानि अस्यैव मूर्त्तं च । अमूर्त्तं 'विश्व धर्मो'-ऽस्ति, सत् सिद्धान्त स्वरूपवान्, मूर्त्तिर् 'विश्व व्यवस्था'ऽस्य कर्मवर्णसु तथा अधर्मं, सु-व्यवस्थां समाजस्य नृणां, सर्वत्र भूतल । (५७०, आदित ५१२० श्लो०) ।

१ । पतरीं मुदिमतीं हि स्वमुत दिशत तथा यथा शस्त्रे भवन् शोष्यं कार्यं कर्तुं स्वयं ननु ; यौ तु मूर्दां अतिरमेदान् तं स्वाङ्गे धरत सश न च स्वपदभ्यां चरितुं ददातेऽनंतरं खलु, रात्रं पशुं तं आनीय कुर्वति ता तु निधित, एव समितिं विधाति, समासेन च, शासकं, छावस्थशी एव देवा वै, यदपि भ्यस्तु सहायता, न ततोऽयधिकं, यत् स्वकार्यं कर्तुं अक्षमा, परावलम्बना नित्यं, मय्युल, च दुर्बला ; शनर्द्धं सारं शरीरे प्रभे, सारं ऽवशान् परं, जीवात्मानं परा मानं, नेया मद्र्मं वदिमि । प्रमाद् अतीयं व्यतिथ, कुलीयत् तत्र परं, जातीयत्, राष्ट्रियत्, सम्प्रदायि यमेव च, मनुष्यां हि 'मनुष्यत्व-सामायां' अपिरोद्दृति, भावव्यपि रिभन, 'यमुर्ध्वं कुट्टम्बक', 'अपराणां' विदेशाणां आनीनां भेदं मुदिता स्वरासा तु, 'पर-सामायास्य अमेदं लभने ब्रह्मन्—'अहम् एव हि सर्वं, सौऽहं, तत्र त्वमसि" इत्यपि "भानरा मनुजा सर्वे, स्वदेता भुवनत्रय" । (१०) ।

श्लोको हि सुप्रसिद्धोऽयं वेदव्यासेन घोषित —
 “न विशेषोऽस्ति वर्णानां, सर्वं ब्राह्म इदं जगत्,
 प्रह्वणा पूर्वसृष्ट हि, कर्मभिवर्णतां गत” (म० भा०) ।
 आदो उत्पत्तिहेतुस्तु वर्णानां कर्म एव हि,
 यतस्, तस्मात् तद् एव एव वर्णताया नियामक ।

ॐ जाग्रताद् विश्वधर्मोऽयं समस्ते क्षितिमडले, विश्वव्यवस्था चाप्येन सर्वं
 प्रैवानुयर्त्तताम्, ॐ । ॐ, येन, सूर्य !, ज्योतिषा बाधसे तमो, जगन् च विश्व
 उदियपि भानुना, तेनास्मद् विश्वां अनिरा अनाहुतिं, अप, अमीवा तु प्वम,
 सुव ! ॐ । ॐ विश्वाहा त्वा, सुमनस सुचक्षस प्रजावन्तो अनमीवा अनागम
 उद्यत त्वा मित्रमहो दिवे दिवे, ज्योमजीवा प्रतिपश्येम, सूर्य !, महि ज्योतिर्वि
 भ्रत त्वा, विचक्षण !, भास्वत चक्षुषे चक्षुषे मय, धारोहन्त गृहत पानसस्परि,
 घय जीवा प्रतिपश्येम, सूर्य !, यस्य ते विश्वासु भुवनानि केतुना प्रचेरते नि च
 विशते अक्तुभि, अनागारूवेन, हरिकेश ! सूर्य !, अह्नाऽह्नानो घयस्या वयस्या
 उदिहि !, श नो भव चक्षसा, श नो अह्ना, श भानुना, श हिमा, शं घृणेन,
 यथा श अप्चन् शमसद् दुरोणे, तद्, सूर्य, द्रविण घेहि चित्र ! ॐ

प्रार्थना

ॐ

ॐ महाविद्ये, महामाये, नमस्ते, सविदे, चिते !, शक्तिं देहि, शिव देहि, भोतां,
 मोक्ष च, देहि न, यतो धर्माजित देहि, बल देहि ‘अर्थ साधनं, रूप ‘काम्य’
 तथा देहि, द्विपो ‘ऽज्ञानानि’नो जहि ॐ । ‘रूप’ ‘काम’ फल देहि, ‘बल’ देहि
 ‘अर्थ’ समध, ‘यश’श्च ‘धर्म’ज देहि, सौहार्दं धेहि शत्रुषु । गौरी त्व, इदिरा
 ष त्व, त्व च शुक्ला सरस्वती । ॐ सधुतेन गमेमहि, मा ध्रुतेन विराधिपि
 ॐ । ॐ गणाना त्वा गणपतिं हवामहे, (कविं कर्वीनां उपमश्रवन्त्व,
 ज्येष्ठराज प्रह्वणा, प्रह्वणस्पते !, आ न शृण्वन् ऊतिभि सीद् सादन
 ॐ । ॐ यो न पिता, जनिता, यो विधाता, धामानि वेद् भुवनानि
 विश्वा, यो देवाना नामधा एव एव”, (तस्मै यवो विततोऽय समर्प्यते) ॐ ।

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षत्, मा स्वसारं उत स्वसा, सम्पंचः समताः भूत्वा, वाचा
 वदत भद्रया ; देवा इवाचूतं रत्नमाणाः, सार्धं प्रातः सौमनसो वोऽस्तु" (वे०) ।
 "यमेतैके वदंस्वप्ति, मनुमन्यै प्रजापति, इन्द्रमेके, परे प्राणं, अपरे ब्रह्म नाधत्त,
 प्रद्योतिसारं सर्वेषां, अणोयांसमणोऽपि, एकमाधं, स्वमधीगम्यं, तं जुमः पुर्यं परं
 (म०) । यो वै न वेवासुरमार्यतिर्येष्ट, न स्त्री न पण्डो न पुमान् न जन्तुः, नार्थ
 गुणः, कर्म, न सत्त चासन्, निपैवशेषो जयताद् अरोपः । मादकूपपक्षपशुपाश-
 विमोक्षणाय, मुक्ताय, भूरिकरणाय, नमोऽल्लयाय, स्वोशेन सर्वतल्लुन्मनसि प्रतीति-
 प्रत्यग्दूरी भागधते धृष्टे नमस्ते (भा०) । यजाप्रतो दूरमुद्वैति वैवं, यदु मुमस्य
 तथैवति, दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं, ततो मनः शिषसंकल्पमस्तु ; यप्रजाप-
 तुत चेतो धृतिश्च, यज्योतिरंतरमूर्तं प्रजासु, यन्माश्र धरते किंचन कर्म क्रियते,
 ततो मनः शिवमं कल्पमस्तु ॐ । तद् एजति, तन् न एजति, तद्दूरे, तदु,
 अन्तिके, तदन्तरं अस्य सर्वस्य, तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ; ".....अणोरणीवान्,
 महतो महीयान्, दूरात् सुवूरे, तद्दृष्टान्तिके च;" तत् स्वम् असि ; "स्वं स्त्री,
 स्वं पुमान् असि, स्वं कुमारः उत वा कुमारी, स्वं जीर्णो दंडेन भ्रष्टसि ; स्व जानो
 भवसि विश्वतोमुखाः (उ०) । नमो नेदिष्टाय, धियद्वय !, त्रिदिष्टाय च नमः,
 नमः क्षोदिष्टाय, स्वारहर !, मदिष्टाय च नमः, नमो वदिष्टाय, त्रिनयन !,
 यदिष्टाय च नमः, नमः सर्वस्मै ते, तद्-दृष्ट-इति, शर्वाय च नमः । बहलरजसे
 विश्वोद्यसो नमो विधये नमः, प्रयत्नतमसे तासंहारे हराय नमो नमः, जनसुख-
 कृते साधोद्विभो नमो हरये नमः, प्रमहसि पदे निस्त्रैगुण्ये नमः परमात्मने ।
 (शि.न. स्तु.) क्षायहामीयवक्षसा मित्रा वयं च सूरयः स्यचिष्ट बहुपाय्ये यतोमहि
 स्वराज्ये (ऋग्वेद ५-६६-६) ॐ, अग्ने ! नय सुपथा शशे भस्मान्, विश्वानि,
 देव ! वसुनानि विद्वान् ; युयोधि अस्मद्गुहुराणं एतः ; भूयिष्टां ते नम-उक्ति
 विधेम, ॐ (इ०उ०) । भ्लानं मुषं भरतदेशवामिनां भूपो भवेत् सुरभि सुप्रभा-
 युतं, भर्गो वरेण्यं उत्तेजयेत् तथा सवितुः सदाऽखिलजनस्य द्यौमुपा । ॐ ।

सर्वस्तरत्तु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु,

सर्वः सद्बुद्धिमाप्नोतु, सर्वः पर्वत्र नन्दतु ।

पाठकेभ्यो निवेदन

अत्रोक्तान् विषयान् मुत्पान् वर्णाश्रमनिबधनान्, रथनान् सर्वशक्तानां, समाजोद्धारकारकान्, बहुधर्मी च शास्त्रेषु, बहुदर्शी, बहुश्रुत, देशस्वार्थीनतार्यं य कारावासेऽपि कष्टभाक्, विद्याविनयसम्पन्न, मानवानां सिपेविषु, श्रद्धालुरार्षं शास्त्रेषु, जानश्च समय नव, अवस्थापरिवर्तज्ञ, कर्मणा प्राह्मणश्च सत्, आर्षैर्वा न्यैर्मनोर्वाचो भाषमाण, उदारधी, शम्भुनिर्बचनैश्चापि सत्तर्कैरपङ्गुहितै, ग्रन्थे 'मानवार्षभाष्ये', ग्रन्थमाने तु साम्प्रत, इन्दिरारमणो विद्वान्, विस्तरान् कथयिष्यति । (अस्य तु प्रथम खड मुद्रितम् प्रकाशित, शेषांशो लिख्यते, तस्य प्रकाशन अपेक्ष्यते) ।

कस्यचित् पठितुं चित्तं, शब्दैर्कैरपि कर्कशं यदि अखदय, भावेशान्, क्षमा नस्यार्थं अर्थये, 'मनो' आभ्यन्तराऽऽज्ञा एव, तस्य चापि सिपेविषा, हीना दीना भृश क्षीणा भारतस्य च या दशा तस्या निवर्तनेच्छा च तीव्रा, आवेशे तु कारण, इति ज्ञात्वा बुधा सर्वे, सहद, सुहृदस्तथा, चाकृत्तान् अपराधैस्तु क्षमिष्यन्ति, इति याचना, शब्दाधाना अशुद्धीश्च शोधयिष्यन्ति अनुग्रहात्, करिष्यन्ति च साहाय्य मनुधर्मप्रचारणे ।

ॐ

(प्रार्थना निवेदन-दिप्पगा वर्धनीय आदीनां श्लोकैः सहिता, अस्मिन् ग्रन्थे समग्रां श्लोकां प्राय ६०००)

उद्धृत-ग्रन्थ-नाम-अनुक्रमणी, संक्षेप-विवरण-सहिता,

सपृष्ठाङ्का

अ० को०, अमर-कोष, ५ ।	१५९, १६०, १६२, २०३, २०७,
अगस्त्य-मतं, ९३ ।	२१२, २१३, २२४, २३२, २६४,
अज्ञापा (गायत्री), २६२ ।	२६७ ।
अग्नि-स्मृतिः (संहिता वा), ३२, ८८ ।	उत्तराष्वयन-सूत्र (जैन), ३६, २४७ ।
अनु-गीता (म०भा०), ३७, ८६ ।	ऋ०, ऋग्वेदः, ४३, ४४, ६०, १०३,
अनु०, अनुशासन-पर्व (म० भा०), ३२,	१०४, १४२, २११ ।
३४, ४०, ७१, १०२, १०३, १२४,	ऐ०उ०, ऐतरेय उपनिषद्, १५२, २०२ ।
१५८ ।	ऐ०ब्रा०, ऐतरेय-ब्राह्मणं, १०३, १४८ ।
अ०पु०, अग्नि-पुराण, ५२, ९१, २४२ ।	क०उ०, कठ-उपनिषद्, ८६, २२१ ।
अ०वे०, अथर्व-वेदः, ४३, १०४, १६१,	क०प०, कर्ण पर्व (म०भा०), १४६ ।
२०९ ।	कर्कट-ब्राह्मण, ९४ ।
अश्व०, अश्व-मेघ (वा भाश्व-मेधिक)-	कि०भ०, किराता-जुनीयं, २१, २८, २२८ ।
पर्व, (म०भा०), १६१ ।	कु०सं०, कुमार-सम्भव, ६७ ।
अश्व-विद्या, ९२ ।	कू०पु०, कूर्म-पुराणं, २९, १०५ ।
अहोमसीय-संगीत-पारिजातं, ८८ ।	कौ०अ०शा०, कौटिलीय-आर्थ-शास्त्रं, १,
आ०ध०सू०, आपस्तम्ब-धर्म-सूत्र, ३८,	१९ ।
१६७, २३८ ।	गायत्री (सावित्री), २६१, २६२ ।
आद्य०, आद्यम-वासिक-पर्व १६० ।	गी०, भगवद्-गीता, ११, १५, १६, १९,
आयुर्वेद-प्रकाशः, ८३ ।	२२, २४, २७, २८, ४१, ४३, ४४,
आश्वलायन-गृह्य-सूत्रं, २३८ ।	४८, ५०-५२, ५६-५९, ६२, ६३,
ई०उ०, ईश-उपनिषद्, २६७ ।	७४, ७८-८०, ८४-८६, ९१, ९४,
उ०, उपनिषद्, १७, २१, २३, २८, ३९,	९७, ९८, १०९, ११२, ११६, ११७,
४८, ५९, ७४, ८१, ८४, ८६, ९०,	११९, १२२, १२६, १३८, १३९,
९१, ९८, १०१, ११६, १५१, १५५,	१४४, १४६, १५२, १५४, १५८,

- १६०, १६९, १७०, १८०, १८५,
१८८, २०३, २०८, २१४, २१८,
२३६, २४४, २६१, २६४ ।
- गुर गीता, ९१ ।
- गुलिस्ताँ, (शैख सादी-कृता), २२८ ।
- गुह्य समान तत्र (वा तथागत-गुह्यक)
२५८ २६० ।
- गीतम स्मृति , ३८ ।
- घ०, घरक सहिता, ११, ८३, ११९,
२२३, २३५ ।
- घर्षट पञ्जरिका (शकराचार्य कृता),
२३९ ।
- च०उ०, छादोग्य उपनिषत्, २०, ८४,
८६, ११२, १५१, १५८ ।
- जा०उ०, जाबाल-उपनिषत्, १०० ।
- जातक, ९३ ।
- जैनागम , ३६ ।
- ज्ञान-गर्भ , ८६ ।
- ताड्य महा माह्यण, ९२ ।
- तै० आ०, तैत्तिरीय-आरण्यक, २३८ ।
- तै० उ०, तैत्तिरीय उपनिषत्, १६८,
२३१ ।
- तै० ब्रा०, तैत्तिरीय माह्यण, २२, ९२, ९३ ।
- तै० म०, तैत्तिरीय सहिता, ९२, १०३ ।
- तन्त्राणि, (मेरु कुलार्णव गुह्यसाधन
स्वच्छन्द आदि तन्त्राणि), १० ।
- तर्पण श्लोका , ९० ।
- दुर्गा०, दुर्गासप्तशती (घट्टी पाठ ,
गुह्यवती टीका), २४, ५६, ९९,
१०८ १२६, १३४, १३६, १८९,
१९६, २१६, २३८ ।
- दे० भा०, देवी भागवत, ८१, ११२,
१३४, १५६, १७० ।
- धम्मपद, २२४ ।
- नलो०, नलोपाख्यान (म०भा०), ६०,
११२ ।
- नारद पञ्चरात्र, ५२ ।
- नि०, निरुक्त (परिशिष्ट सहित), ५०,
५९, ६०, ९६, १२७, १५४ ।
- नैषध, १८०, १८१ ।
- न्या०, न्याय दर्शन, ४२ ।
- न्याय-सूत्र, ८४ ।
- पद्मपु०, पद्म पुराणं, १८, ३१, २११ ।
- पञ्जिका (योधिचर्यावतार टीका, प्रज्ञा
कर कृता), ८५ ।
- पराशर स्मृति , १६८ ।
- पारस्कर गृह्य-सूत्र (गदाधर-भाष्य युत),
११४, १७५ ।
- पु०, पुराण, ६०, ६१ ।
- प्रबोध चन्द्रोदय, ८ ।
- बुद्ध चरित (अश्वघोष कृत), २४४ ।
- वृ०उ०, बृहद् आरण्यक उपनिषत्, १०,
५८, ८६, ८७, ११२, १४८, १६१,
२१८, २२३ ।
- वृ०उ०घा०, वृ०उ० धात्तिक (सुरेश्वर
कृत), २८ ।

गृह्य संहिता (घराह-मिहिर-कृता),
३८, १३० ।

बोधिसत्त्वार्थसार (शांतिदेव कृत), ८५ ।

बोधायन गृह्य सूत्र, २३८ ।

ब्र०पु०, महा-बैवर्त पुराण ७६ ।

ब्र०सू०, ब्रह्मसूर्य, ८०, ८६, ८८ ।

महाकाल्य (रावण वध) १००, २२८,
-२२९ ।

भर्तृ०, भारहृरि-शतकनय, २४, ८७,
१४५, २०८ ।

भविष्य पुराण, ३५, ४५ ।

भा० (भाग०), (विष्णु-वा श्रीमद्)

भागवत-पुराण, ३, ८, १०, १२,

२५, २६, ३१, ३४, ३६, ४३, ४४,

४७, ५१, ५३, ६५, ९०, ९८, १००,

१०७, १२१, १३१, १३२, १३६,

१३७, १४०, १४८, १६०, १६१,

१९२, १९५, १९८, २०३, २१४,

२१८, २२५, २३५, २३७, २३९,

२४३, २४७, २५२ ।

भा० भा०, भागवत माहात्म्य, ९ ।

भामती, (शांकर धार्मिक भाष्य टीका,

वाचस्पति मिश्र कृता), ४२ ।

भाव प्रज्ञादा (भास्मिश्च कृत), १६२ ।

म०, मनुस्मृति, १, ५, ७, १०-१५, १८

२२, २४ २९, ३२, ३३, ३८ ४०,

४४, ४५, ५० ५४, ५७ ६१, ६४,

६८ ७०, ७२, ७४ ७६, ७९ ८३,

८७ ९०, ९४, ९६, ९७, ९९-१०२,

१०६, ११० ११३, ११५ ११८,

१२०, १२४ १२६, १२८, १२९,

१३२, १३५ १३७, १४०, १४१,

१४७, १५०, १५१, १५४, १५६,

१६२, १६४, १६५, १६७ १७१,

१७३, १७८, १८३, १८८, १९०,

१९१, १९४, १९६, १९७, २०६,

२०८, २१०-२१३, २१६, २२१,

२२४, २२७, २३०, २३२, २३५,

२३६, २३८, २४२, २४८, २४४,

२५८, २६१, २६७ ।

म० भा०, महाभारत, १, ४, ५, ६, ८,

११, १२, १७ १९, २१, २३, २६,

२९, ३०, ३२, ३४, ३६, ३७, ३८,

४०, ४१, ४५, ५१, ५२, ६०, ६६,

६७, ७०, ७१ ७२, ७५ ७८, ८२,

८६ ८८, ९१, ९३, ९५, ९७ ९९,

१०२, १०४, १०५, १०८, १२३,

१२४, १२८, १२९, १३२, १३४,

१३७ १४२, १४५ १४७, १४९

१५१ १५३, १५६, १५८, १६०,

१६२, १६४, १६७, १७१, १७९,

१८०, १८३, १८५, १८६, १९०,

२०२, २०६, २११, २१७, २२४,

२२६, २२८, २४१, २४६ ।

मत्स्य०, मत्स्यपुराण १०, ११९, १९३ ।

म० स्तु०, शिव महिम स्तुति, २४,

८६, ८७, २०२ ।

महाभाष्य (पतञ्जलि कृत), १६१ ।

मां० का०, माहृक्य उपनिषत्-कारिका

(गौडपाद कृता), ५९, ८४, ८५ ।

माध्यमिक कारिका (नागार्जुन-कृता)

२४८ ।

मार्क० पु०, मार्कण्डेय पुराण, ३१,

९४, ११५, १९३ ।

मुड० उ०, मुडक-उपनिषत्, १९,

५४, ८६ ।

मै० उ०, मैत्रायणी उपनिषत्, ११५ ।

य० वै०, यजुर्वेद, ३८, ९६, १०४ ।

याज्ञवल्क्य शिक्षा, ९२ ।

याज्ञ० स्मृ०, याज्ञवल्क्य-स्मृति, २६,

- २७, ३८, ६०, १०१, २५८ ।
 यो० वा०, योग-वासिष्ठ, २४, ६० ।
 यो० मू०, योग सूत्र, २५ २७, ४४,
 ५०, ८४, ९९, १५४, १७०, २१४,
 २२५, २३२, २४२ ।
 यो०सू०भा० योग सूत्र भाष्य, २१,
 ४२, ४४, ४८, ८०, ८४, १०३,
 १६४, १७०, २०९, २३६ ।
 रघुवश, ६८, १६३, २२६ ।
 ल०जा०, लघु जातक (वराह मिहिर
 कृत), ४२ ।
 लिग पुराण, ३१ ।
 वन०, वन पर्व (म०भा०), ३०, ३२,
 ३४, ३६, ६६, २२६ ।
 घसल मुक्त (बीदागमे) ३६ ।
 वसिष्ठ स्मृति, ९६ ।
 वा०का०सू०, वात्स्यायन कृत काम
 सूत्र, ५०, ६७, १४५ ।
 वात्स्यायन-कृत न्याय सूत्र भाष्य, १९ ।
 वा०पु०, वायु पुराण (पूर्वार्ध), २९,
 ३१, ३३, ४३ ।
 वा०रा०, वाल्मीकि रामायण (गोविन्द
 राजीय टीका युते), २०, ३०, ३५,
 १२०, १२२, १२८, १३२, १३४,
 १३७, १३८, १५७, १७७, १८०,
 २१६, २२२, २२८ ।
 वास्तु सार, ९२ ।
 वि०नी०, विदुर नीति (म० भा०,
 उद्योगपर्व), १७, ६७, ७८, १३०,
 १३१, १७१, २१६ ।
 विराट पर्व (म०भा०), ३२ ।
 विष्णु०पु०, विष्णु पुराण, ३१, ३३,
 १३३, १३८, २३६ ।
 विष्णु स्मृति, २२२ ।
 वे०, वेद, १७, २३, २४, २८, ४६, ४७,
 ५०, ८८, १४५, १५१, १९३, १९५,
 २०२, २१५, २१८, २३८, २६६,
 २६७ ।
 वैशेषिक सूत्र, २८ ।
 शतपथ ब्राह्मण, ६, २८, ५८, ९३, १४५ ।
 शा०दि०, शांकर दिग्विजय (भाषया
 चार्थ कल्पित) ५५, २५६ ।
 शब्द श्लोम-महानिधि, १६७ ।
 शल्य०, शल्य पर्व (म०भा०), ३२ ।
 शाबर भाष्य (मीमांसा सूत्रस्य), १८३ ।
 शांकर भा०, शांकराचार्य-कृत छाद्रोग्यो
 पनिपद् भाष्य, १५८, १९७ ।
 शा०, शांति पर्व (म०भा०), १४, ३४,
 ३७, ७५, ७६, ९५, १११, १२४,
 १२८, १३८-१४०, १४५, १५३,
 १५८, १६१, १६२, १६४, १९०,
 १९६, २०२, २२६ ।
 शितप दीपिका, ९२ ।
 शिव पुराण, १३३ ।
 शिव सूत्र विमशिनी (क्षेमरान-कृता),
 ८६ ।
 शुक्र नीति, १४, १९, ३७, ७४, ८७,
 १२०, २११ ।
 श्वेताश्वतरोपनिषत्, २४ ।
 संक्षे०शा०, सर्वज्ञ शारीरक (सर्वज्ञ
 मुनि विरचित), २५ ।
 सा०का०, साख्य-कारिका, २७, ४२,
 ७९, ८०, ११५, २३७ ।
 सायण भाष्य (वेदान्त), २८ ।
 सि०कौ०, सिद्धान्त कौमुदी, ५ ।
 सु०, सुश्रुत-सहिता, ४३, ४५, ६०,
 ८३, ९३, २२३ ।
 सूत सहिता (स्कन्दपुराणान्तर्गता), ८४ ।
 सूर्योपनिषत्, २१८ ।
 हरिवन, ३०, १४२ ।

(एतत्पूर्वं १-४४४ानि, २६९-२७२ इति ह्येयानि)

विषय-सूचक-शब्द-अनुक्रमणी

(ज्योतिषाचार्य श्री निशाकास्तेन संकलिता)

अ (-कारः 'अहम्'-वाचकः) ८३	अति-प्रज्वल-दोष, ७१
अ-ह-उ-म् (ण्) (इति ओं, ऊं,) ३८	अतिमान ६ अतिवाद १६२
अक्षर १७३	"जति सर्वत्र वर्जयेत्" ६८, ७१, ७२
अकामता ५०, ७२, ११७	अतीन्द्रिय ५७
अकृता ३८, १६५	'अथ' (शब्दः सांगलिकः) २३५
अकृतलक्षण ३५	'अथर्वन्' १०६
'अक्रमा' २३३	अदर्शन २२, २३, ७२, १९१
'अक्रमा सर्वविन्मतिः' कस्मात् ? सर्व	अद्वैती १८८
प्र-'नवी'-करोति २३३	अधम ९०, ९१, (-स्वः) ११६, १३४, २०७
अक्षमाला ३२	अधर्म १५, १८, २९, ४०, ५१, ५८, ५९,
अक्षर ३७, ८४, ९१, ११९, २०२, २०६,	१६४, १६६, १६७, २०५, २०७,
२३४ 'अलापि' ६३	२१६, २२३, २२४, २२७, २६१
अगत्य २००, २०१	अधिकार (कृत्ये, -कर्त्तव्ये, -चतुष्टयं), १,
'अग्नि' १२९, १३५, २४०	८०, १०२, १०७ २०७
अग्निब्रह्माख्य-क्षत्रिय १०८	'अभ्ययन' २३६
अग्नीध्र ३१	अध्यात्म-धर्म २७
अग्रजन्मा २१, २२, २३, ६९	अध्यात्मवादिता एव धर्म प्रवचने अधि-
अग्रहीन १४५	कारः १०१
अर्चतन्त्र १८७	अध्यात्मवित्तम २१, २६, ६०, ६६,
अज ५२, ६४, १५२, २३५, २५२	१०१, १६८
अज्ञया २६२	अध्यात्मविषा १८, १९, २०, २६, २८,
अजनील ३३	१९८
अज्ञान-अक्षण ९	अध्यात्मसाध १०, ११, १८, २६, २०,
अक्षर २५३	२८, ५७, ५८, ५९, २२७, २६५
अक्षुल २, ४	अध्यात्मक ६१, २२२
अतिक्रमं छाण्डाय कृष्योक्त निन्दनं ९८	अनधीयान १२४

अनाथ १०६	अनाथ पूर्व प्रकृति-जात्यादि-अनुत्पत्ति ८०
'अन्-अन्वय' ८४	अनाथि अनुत्पत्ति ८१
अनाथ ३५०	अनाथिना प्रवृत्ति द्विजा संख्या ४०
'अनाथ' वाच्य सामान्य, ३३६	अनाथिद ३५, ३६
'अन् हर्ष' ८५	'अनाथ' १११, ११३
अनुत्पत्ति २१	अनाथ दुर्गमार्ग व्यापारिक १६३
अनुत्पत्ति ११, ५०, ११३, २०४, २२१	अनाथि १५०, १५०, १६०, १०५
अनुत्पत्ति ३८	अनाथि-व-वैश्वदेवयोः समीक्षा १५०
'अनुत्पत्ति' ९६	'अनाथि' ७३, १०६
अनुत्पत्ति १८८	अनाथि योः अनाथा ७, ८
अन्त २१९	'अनुत्पत्ति' १३६
अन्तःकरण ५९, ६६५	अन्तःकरण ४८ अन्तःकरण २१०
अन्तःकरण ११५	अन्तःकरण १४१, १५२, २३४, ३४३
अन्तःकरण ५१	अन्तःकरण २८, १४२
अन्तःकरणि यगुत्पत्ति ९३	अन्तःकरण २५३
अन्तःकरण १४, ७१, ९३	अन्तःकरण १६
अन्तःकरण २००	अन्तःकरण २१०, २३६, २६४, २६५
अन्तःकरण्या दाया अनुत्पत्ति २४३	अन्तःकरण ४४, ४६, ६०, ६४, ८६, ०८, १२०
अन्त ७१, ८१, ९०, १५०, १५१, १८१, २११, २४०	१५४, १९०, २०३, २३०, २४०, २४६, २५८
'अन्त प्राशन' २१५, २१७	अन्तःकरण ४०
अन्त-अन्वय ११३	अन्तःकरण ७३, १०६
'अन्वय-अन्वयि' २३४	अन्तःकरण-गृहि ०९, ४५, १९९
अन्त धर्मिणी 'ईश्वर' अर्थ १८७	अन्तःकरण १३२, १३४
अन्वयिणी ७	अन्तःकरण-मौनिक गुण्यो दुष्टो राजा १२५
अन्वय (गुण वेदः) ८३	अन्वयिणी ६०, १९३
अन्वय १५०, १५२, २००, २१५	'अन्वयिणी' १०६
अन्वय-साम १४०	

आजक ४०, १२०, १४०	अग्रक ३७, ९४, १३४, १४०, १५७,
अरुणघटी २१२	१६९, १९५, १९६, २३६
अर्जुन १०८, १७७, २०६, २४४	अव्ययधृ ११२, १३४, २०३, २४३, २६४
अर्थ ८, १३, १८, २०, २८, ४३, ४८, ५७,	अव्ययी ८
६५, ८०, ८६, १३३, १३७, १५२,	अशास्त्र ५६
१५४, १५८, १६२, १८६, १९५,	असाक्षित ६१
१९७, २०२, २०३, २०४, २१३,	आशीति १४५
२२७, २३५, २४७, २४६, २६१	अशुची-कृतस्य शुचीकरणः; संदी-
अर्थक्री २१६	करणोपायः; १८४
अर्थ-शास्त्र ५४, २१५	अशुद्ध ११६, १६५, १७३, २०७
अर्थ-शास्त्र-दुर्दशा ५३	अशोकवर्द्धन २४९
अर्थ-शास्त्र २६	'अश्वत्थ' २००
'अर्' ७३, १०६, १४१, १८७, १९१, २५५	अश्वत्थामा ३६, १०९
अर्हत् २४	'अधिनी' २००
अर्हत् २४	अधिनी-कुमार २००
अर्हत् २४	अष्टाङ्ग १४५
अर्हत् २४	अष्टाङ्गिक-मार्ग २४७, २४८,
अर्हत् २४	अष्टादश १५८
अर्हत् २४	अष्टादश १५
अर्हत् २४	असत् ३८, ५६
अर्हत् २४	असुखोदक ११
अर्हत् २४	'असुर' ६, ४८, १२८, १४९, १९२, १९७
अर्हत् २४	१९८
अर्हत् २४	अस्यक १२६
अर्हत् २४	'अस्यक-क्रीमिसक' १३८
अर्हत् २४	अस्तेय २५, ५१
अर्हत् २४	आष्टय ११, १३, १४, २२, २७, १६४,
अर्हत् २४	१६६, १६३, १८९, २०२, २१२,
अर्हत् २४	२४३, २४७
अर्हत् २४	१९३, २३४

- अष्टशयता, निमित्तेन; न जात्या, १६९
 अस्मिता ३०, ८१, १३६, १४१, १५३,
 २३४
 'अहम्' (आत्मा) ८३
 'अहमा' ८४
 'अहम्', २३३
 'अहं एतन्न' ८४, २३३
 अहल्या ३०, ६५
 अहंकार-दम्भी ८, ११, ३७, ५३, ७९,
 १५२, १८२, २०९, २३४
 अहिंसक २२६, २४१
 अहिमा १२, १४, २५, २६, २७, ५१, ७५,
 ९९, १६५, २०८, २२५, २२६,
 २२७, २२८, २२९, २३६, २५२
 'अहुरा-मज्ञदा' २५
 अंगिरा ३० अग्ने १२६
 अंड (महायो अंडानि महांडानि) ४७
 आकारा ८९, १३३, २३७, १९५, १९७,
 २१३, २४८
 आकाशवाणी २५३
 आकृति १७
 आगम ५७, ८८
 आचार १११, १३६, १६३, १६८, १७५,
 १८८, २१४, २१५, १३०, २४२,
 २६३
 आचार्य १४, ६१, ६२, ७२, ८३, ११३,
 ११५, १२९, १३४, १७१, २११,
 २१४, २१७, २२२, २२३
 आचार्य कार्य २०६
 'आचार्या' ११३, २१५
 'आचार्याणी' ११३
 आचूड १७
 आजीव ३५, ७०, ११४
 'आज्ञा शक्ति' १०७
 आततायी ३९, २२५, २२९, २५८
 आत्मज्ञ १९, २२, १२८, १५८
 आत्मज्ञान १८, २१, २७, ५९, ७४,
 १०१, २२३, २२४, २५८
 आत्मज्ञानावश्यकता; श्रद्धाबुद्धि ७४,
 आत्मदर्शन २७, २८, २२५, २२९,
 २५८
 आत्मप्रीतिकर ९४
 आत्मयात्री २२४
 आत्मरक्षण ६८
 आत्मरति १६२, २२३
 'आत्मवश' २०८
 आत्मवित् २०६
 आत्मविद्या १९, २०, ३८, ६१, ११९,
 २२९, २४७
 आत्मविद्याबलेन शास्त्राणी 'म-नवी'-
 करणं, ५९
 आत्मयिनिग्रह १४
 आत्मशास्त्र २१, ७४, १०१
 आत्मधर्माऽधोना सर्वाऽन्यधर्मा २२४
 आत्मसंभावित्कर्माप्यं न कैश्चिदपि
 हिन्दुभिः १८१

भक्ति ८, ९, १५, २२, २८, ३५, ३७, ४४, ४७, ५१, ५३, ५८, ५९, ६६, ७४, ८३, ८६, १०१, १०९, ११६, १३०, १३२, १५१, १५५, १५८, १७०, १७८, १८१, १९४, १९७, २०१, २०५, २०८, २१७, २१८, २२३, २२४, २२७, २३३, २३४, २३७, २४३, २६२, २६४	आयुर्वेद ८२, ११८, १५७, १५८, २०३, २१३, २४८ आयुर्वेद-मनु-आदि-ऽऽक्तः प्रकृति-भेद- हेतुः ४५ आरुह १४२ आर्य ५, ३७, ४६, ७८, ८९, १०३, १०८, ११९, १६८, १८५, १९१, १९४, २१७, २३०, २४१ आर्यजाति १८९ 'आर्य'धर्म ७८, २४६, २५५, आर्यभट्ट २५० 'आर्य'लक्षण १०४, १६७ 'आर्य'-शब्दार्थः १६७ 'आर्य-संस्कृति' २२९, २३० आर्य-संस्कृतिः अवश्यं रक्षया ; किन्तु का सा ? २३० आर्य मलय २४७ आर्यावर्त १९२, १९४ आर्य २१, ३४, ८१, ८९, ११३, २१२, २२१ 'आलिम्' १०६ आपत्तिक (-धर्मः) ५२, १११ आविष्कार २३१, २४२ आधम १, २, २१, २७, ३१, ५४, ६४, ८८, ९९, १००, १०९, १२९, १३५, १५६, २०६, २११, २१३, २१७, २४४, २६१, २६५ आधममुद्रिता ६१
आदर्श-पुरोधा २११ आदर्श-व्याख्यान कः ? १३८ आदर्शमनुज ७ आदिकाल ३६ आर्यं (स्वक्षरं ब्रह्म) ८३ 'आर्यतयोः स्थिति' (कली) ७० आधि ११९, १४४, २१९ आधिदैविक ६५ आधिभौतिक ६५ आप्यात्मिक १८, ४२, ६५, १५८ आनन्दपाल १०६ आन्ध्र १२, १०६, २६२ आन्वीक्षिकी १९, ७९, ८७, ९१ आपत् ८ आपत्काल २० 'आपूर्त्त' ८९, १५५ आप्त ११ आम्बुदधिक २८ आ-मत्प्राप्तिक ११२ 'आमिन्' १०६ आपत्ति ७, ११६, २०५ आयुक्त १६८	

आधमनाम्नी निरुक्तिः, यज्ञः किं १, ९७	'इदं' ०९, ३४, ४४, ८४, ८६, ९८, १३८,
आधमाणां संकरः ६२	२०५, २३२
आधमिता २११	'इदमं' २३३
आयुक्ति ७४	'इदमः' ८४
आयुन १४५, २०१	इदित्ता ८२
आमुसमगद्दी राज्यं पृथ परराज्य २०९	इंद्र ९, १८९, १९८, २०१, २४६
'आमुरिया' १९१	इंद्रबाल १७ इन्द्रिय ७४, १००
आमुरी (मंगल) २०९	इन्द्रिय निग्रह २७, २९, ५१
आहार-चतुष्टय ८१, १४४, १५०,	इन्द्राय, इन्द्राय ३८
१५१, २१७	इन्द्राहीम १८७
आहारशुद्धी मन्त्रशुद्धि. १५१	इन्द्रावान् १९८
आंगिरस १८३, १९१	'इषोल्पुगान्' २५
आंगल १०८, २४९, (-भाषा) १०६, १९५,	इष्ट ८८, २०५
२००, २१४	इष्ट-चतुष्टय ८१
आन्तराज १८२ आंगलशासन १०६	'इष्णम' १८२
'इ'-कारः (शक्ति.) ८३	इष्टिष्ट २५३
इच्छा ४७	इष्टान १९१, १५०, २५३
इच्छाशक्ति ८०	'इष्टानां' १०६, १४१
इच्छासंत्युपायाः, तप, चरुणि,	इष्टिता १०७, ११८, १४९
इत्यादि १४७	इष्टर २४, ३७, ५८, १०७, १०४, १४७,
इटली २५३, २६३	१६३, १०१, १८६, १८७, २०१,
'इटालिक' ७३	२०९, २२४
इष्ट ९, २०३	इष्टरजोव २४३
इष्टिया १९२	इष्टा १६, ३३, १२१, १०४, १७५,
इतिहास ५, ६, १३, २८, २९, ३१, ३६,	१८२, १८७, १८८, १९३, २४७,
६०, ६१, ७६, १५१, १५७, १५८,	२५३, २५५
१८२, १८९, २१३, २१६, २२०,	'उ'-कारः (अनाभा, 'एतन्', जगत्)
२४६, २६४	८३

उद्योगाति १३	उपल-प्रक्षिणी १४२
उद्योगातीय ६,९	उपवर्ण १३,७१
उद्योगन्य १५	उपवीत २३८
उद्योगिनी २४९	उपाध्याय ६१,१२९
उत्तम ८, १३, २२, २९, ४५, ४६, ४७, ७२, ७५, ९०, ११०, (-न्म.) ११६, १३४, १८३, १८९, २०६, २१३, २१७, २१९, २२४	उपासना ४७, ४९, २१७, २३५
उत्तमांग २२	उपासना-भेद-चतुष्टयानि ९०
उत्तम-स्वस्थ अद्यम-स्वेन युद्धं ११६	उपास्य १९३, १९५
उत्पत्ति २०२	उपोषजाति १०८, १९६
उत्सर्ग ११०, १११, १६३	उमा २०१
उद्धि २३०	उद्गायत ५७
उद्धान १५८	उर्ध्वियस २५३
'उद्धानि' ६३	उपा २०३
उद्गीथ ८४, २३२	उरका-मातार २४३
उद्यान २६	उर्ध्वकुंड २०
उद्गाहण २८, ३०, ३३, ६७, ७६, ७७, १५७, १८०	उर्ध्वरीता २४६
उन्माद १४४, १५०, १८८, २३६	उहा २०२, २०४
उपग्रह २००	अक् ९१, २०२
उपजाति १३	अण ७१, ८८, १००, १५०, १७६, २१
उपनयन २१५	अणत्रय ८६; (-चतुष्टय) ८८
उपनिषद् १९, २८, ५४, ८३, १८१, २०५, २४४	अण निर्यातन-उपाय चतुष्काणि ८९
उपनिषद्-रहस्य २८	अस्त २२७, २६५
उपपातक १५०	अनु ४५, १४७, २१६
उपपातकानां दाहजानि दुष्कलानि १५०	अन्ते २०३, २११, २२७
	अपभ ३१
	अपि ५७, ५८, ६६, ९५, ९९, १११, ११५, १३१, १५९, १६१, १६९, १७२, १८५, १८८, १८९, १९०, २०४, २१०, २२८, २४५

प्रवि-कल्प १५

एककुल ३०

एकजाति २८, १३५, १४३

एकनाथ २५३

एकवर् ३३, ३४, १०२, १२३

एकवर्णता २८

एकाक्षर (पर ग्रह) ८४

एकादीति ३१

'एडूक' ४, २१९, २४०

'एनन्' ८४, ८७, १९७, २३३, २३४

'एरोप्लेन' २४२

एपणा ८०, ८१, १०३, ११८, १५२,

२३९

एपणा क्षोभ-जीविका-विग्राहादि चतु-

एकाणि ८१

ऐतिहासिक उदाहरण ३३

'एवट' ३३

'ऐम्पुले' २३

ऐथोनिया १०६

ऐरावत १९८

ऐश्वर्य १०६

ओंकार (ङकार) ८४, २३२, २३५

(प्रणव शब्द पर्यत)

ओपधि ३०

ओपधि १०४

औट ३३, १७३

औपनायनिक ४६

औपनिषदी १९, ७१, १०१, २४८

औपयिक सधि अस्थिर, स्वाभाविकः

सुस्थिर १८५

औपरस्य ४८, ६३

'औलिया' २३९, २४०

औपध १८३

क (भात्मा) १६८

कट्ट-कुसे ४८, २४७, २५३

कण्व ३३, ७६

कन्द २०२

'कन्कटा' ६३, २४०

कपिल २५६

कपिलवस्तु २४४

कपिनलाद ३२

कफ ८२

कवीर २५२

'कय' २४०

'कय ईश्वर' १८७

'कम्पनी' १६

कर्ण २४६

कर्त्तव्य १, ११, ३०, १००, १०२, १२८

कर्त्तव्य चतुष्टय ८०

कर्दम ३९

कर्म ९, ११, १३, २०, २४, २७, २८, ३१,

३७, ३८, ४१, ४७, ५३, ६३, ७५,

८९, ९५, १०७, १४४, १६९, १७२,

१८४, १८८, २०५, २०८, २०९,

२११, २१५, २१७, २२९, २३६,

२४९, ३६५, २६६

कर्मकाण्ड २४०, २४४	कषाय १५२, २३८, २४०
कर्म-क्षत्रियः (रावणः) १२७, १२८	काकतीय २६२
कर्मगुणप्रवाह ४७	काणवापन ३३
कर्मचतुष्टय ८८	कानपुर १७७, १८२
कर्मणा वर्णो विवाहादि कर्म भवेत् ११२	'कान्मल' ३३
कर्मनिष्ठता ५५	कापटिक ६३
कर्मयोग ५०, ५९, १६३	कापालिक २४३, २५६, २५८, २६१
'कर्म-राक्षस' १२७	कापुर्गुणी ७, १८५
कर्मवर्ण १२, १७, २८, २९, ३३, ३३, ३५, ३८, ६८, ७०, १०७, १०८, ११३, ११९, १६२, १६३, १६७, १७०, १७२, १७८, १८१, १८२, २१०, २४१, २५७, २६३	'कावा-ईश्वर' १८७
कर्मवर्ण-सिद्धान्तस्य शाश्वतत्व २६६	काम ७, १८, २८, ४६, ४७, ४९, ५०, ७३, ७५, ८०, ८६, १०९, ११२, ११३, १३०, १३२, १४५, १४६, १४८, १५२, १५८, १७०, २३४, २४०, २४५, २४८, २५६, २६१, २६२
कर्मवर्णसिद्धौ भारतस्य अन्यदेशेभ्यः को विशेषः स्यात् ? १०७	कामन २, ४९, ७१, १५१, २१५
कर्मवीर १०८	कामधेनु १९५
कर्मसाः १९	काम-शक्ति ४६
कला १३३, २३०	'कामन्स' १०६
कलाज्ञान १५८	कामफल १४५
कलि २, ३, ५, १५, ५०, ९४, १५२, १६८, १८०, १८१, १८५, २१२, २४१, २४२	काममय १७, ५०
कलिरूप ३	काम शक्ति ४६
कलक २६	कामशास्त्र २१५, २५३
कल्प १५७	कामशास्त्रदुर्दशा ४६
कल्पवृक्ष ३०, ३४	कामदय द्वे रूपे सामान्यं च विशेषं च, ५०
कल्पप ३०, ७६, १११, १८३, २००	कामात्मता ५०, ७२, ११७, १४०
	'कामात्मता विप्रमो राजा दृष्टेनैव निद- न्यते' १२४

कपि-कल्प १५

कुकुल ३०

कुकुजाति २८, १३५, १४३

कुकुनाथ २५३

कुकुय ३३, ३४, १०२, १२३

कुकुवर्णता २८

कुकुधरं (परं ग्रह) ८४

कुकुशीति ३१

'कुकु' ४, २१९, २४०

'कुकु' ८४, ८७, १९७, २३३, २३४

'कुकु' २४२

कुकु ८०, ८१, १०३, ११८, १५२,

२३९

कुकु-क्षोभ-जीविका-विवाहादि-चतु-

काणि ८१

कुकु-क्षोभ-अदाहरण ३३

'कुकु' ३३

'कुकु' २३

कुकु-निधा १०६

कुकु-वत १९८

कुकु-य १०६

कुकु (कुकु) ८४, २३२, २३५

(प्रणव-शब्दं पश्यत)

कुकु ३०

कुकु १०४

कुकु ३३, १०३

कुकु-नायनिक ४६

कुकु-निपदी १९, ७१, १०१, २४८

कुकु-निपदी: मंधि: क्षमिणः, स्वामिणः

कुकु-निपदी: १८५

कुकु-निपदी ४८, ६३

'कुकु-निपदी' २३९, २४०

कुकु-निपदी १८३

कुकु: (कुकु) १६८

कुकु-कुसे ४८, २४७, २५३

कुकु: ३३, ७६

कुकु २०२

'कुकु' ६३, २४०

कुकु: २५६

कुकु-वस्तु २४४

कुकु-जलादः ३२

कुकु ८२

कुकु २५२

'कुकु' २४०

'कुकु-निपदी' १८७

'कुकु-निपदी' १६

कुकु २४६

कुकु-व्य १, ११, ३०, १००, १०२, १२८

कुकु-व्य-चतुष्टय ८०

कुकु-व्य: ३९

कुकु ९, ११, १३, २०, २४, २७, २८, ३१,

३७, ३८, ४१, ४७, ५३, ६३, ७५,

८९, ९५, १०७, १४४, १६९, १७२,

१८४, १८८, २०५, २०८, २०९,

२११, २१५, २१७, २२९, २३६,

२४९, ३६५, २६६

- कर्मकाण्ड २४०, २४४
 कर्म क्षत्रियः (राघवः) १२७, १२८
 कर्मगुणप्रवाह ४७
 कर्मचतुष्टय ८८
 कर्मणा यणे विवाहादि कथं भवेत्? ११२
 कर्मनिष्ठता ५५
 कर्मयोग ५०, ५२, १६३
 'कर्म शास्त्र' १२७
 कर्मवर्ण १२, १७, २८, २९, ३१, ३३, ३५,
 ३८, ६८, ७०, १०७, १०८, ११३,
 ११९, १६२, १६३, १६७, १७०,
 १७२, १७८, १८१, १८२, २१०,
 २४१, २५७, २६३
 कर्मवर्ण-सिद्धान्तस्य शाश्वतार्थं २६६
 कर्मवर्णसिद्धौ भ्रमस्य अन्वदेशोऽप्यः
 को विशेषः स्यात्? १०७
 कर्मवीर १०८
 कर्मशः १९
 कन्या १३३, २३०
 कलाज्ञान १५८
 कलि २, ३, ५, १५, ५०, ९४, १५२, १६८
 १८०, १८१, १८५ २१२, २४१,
 २४२
 कलिरूप ३
 कल्क २६
 कल्प १५७
 कल्पवृक्ष ३०, ३४
 करग्रह ३०, ७६, १११, १८३, २००
 करपाप १५२, २३८, २४०
 करकारीय २६२
 काण्ववापन ३३
 कातपुर १७७, १८२
 'कान्सल' ३३
 कापटिक ६३
 कापालिक २४३, २५६ २५८, २६१
 कापुर्गी ७, १८५
 'कावा-ईश्वर' १८७
 काम ७, १८, २८, ४६, ४७, ४९, ५०, ७३,
 ७५, ८०, ८६ १०९, ११२, ११३,
 १३०, १३२, १४५, १४६, १४८,
 १५२, १५८, १७०, २३४, २४०,
 २४५, २४८, २५६, २६१, २६२
 कामज २, ४९, ७१, १५१, २१५
 कामधेनु १९५
 काम-शक्ति ४६
 'कामन्स' १०६
 कामफल १४५
 काममय १७, ५०
 काम-शक्ति ४६
 कामशास्त्र २१५, २५३
 कामशास्त्रदुर्देशा ४६
 कामस्य द्वे रूपे सामान्यं च विशेषं च,
 ५०
 कामात्मता ५०, ७२, ११७, १४०
 'कामात्मा विपमो राजा दुर्जेनैव निह-
 न्यते' १२४

कामादिपट्टकस्य शमादिपट्टकं प्रति- योगि २२५	'कापायधारी' ६३
कामोज ३३, १०१	'कांप्रेम' १८३
कायः १०८, १६४	किरात ३३, १९१
'काय स्थ' १०८, १६६, १६८	'किताबी' १७९
कारण ११, १३, १४, १६, २२, ३२, ३३, ३४, ३८, ७२, ७८, ११२, १६०, १७२, १७३, १७६, १८५, १९०, १९१, २०८, २०९, २७७, २५१	किं युद्धेन वर्णोसंकरो न जायते ? १०८
कारावास ६३	किं वदन्ती १७३, १७९
कार १४२	कीदमी स्वतन्त्रता ह्यहा २१२
'कार्दिनल' ३६	'कीस्टर' ३३
कार्तवीर्यः ७५, २४६	कुण्ड १०९
कालः ५, ३०, ८७, ११४, १२२, १५०, १५८, १६५, १६८, १७०, १८९, १९७, १९८, २०५, २१०, २३०, २४०, २४२, २५१, २५३, २५७, २६१, २६३	कुण्डलिनी १०
काल-'चक्र' १२, १९७	कुदृष्टयः दुःस्मृतयः काः ? २१३
कालरात्रि १७३	कुमारिलः ११, १३, ६८ २०२, २५२, २५६
'काला पहाड' १७३	'कुम्हार' ७७
कालिका ८७ २६१	'कुमान' ५६, ५८, १७१, १७९, १८८
कालिदासः १२, १९१, २४९	कुस्त्रक्षेत्र १७७
कालिय-नाथ २०३	कुलना ३८, १६७
कानी ८, १८२, १९३, २०२ २४७, २६१	कूटमार्गी २
काश्मीर १७३, १७४, १७७, १७८, २२३	कूटमान ४
कान्यां पापकरणाद् महापिशाचत्वं, गायत्री तत्त्वं २६१	कृत-युग २, १५, २७, ३५, ९७, १५३, १६८, २४१, २४२
	कृतयुती भूमैथुना रूष्टिः, न जर्णोः न आध्रमाः ९
	कृत कृत्यता ३४, १०७, १३७
	कृत्य १, ३४, ३८, १०७, १३६
	कृपः १०९
	कृष्णः १२, १४, १८, २६, ५१, ६३, ७६, ८८, १०१, १०७, ११७, १५४,

१७७, १७९, १८०, १९४, २०६,	क्षत्रजाति १९१
२१७, २१९, २२१, २४४, २४७,	क्षत्रधर्म ४
२६१	क्षत्रधर्मक १०९
कृष्ण गीत उपदेश सम्बन्धि नाना समा-	धार्मिक ४, १४, १५, २०, ३३, ३८, ४१,
धान १०९	४५, ५४, ७९, ७५, ८२, ९०, १०२,
कृष्ण द्वैपायन २४६	१०४ ११८, १२८, १४०, १६६,
कृष्णमिश्र ८	१७१, १८०, १८२, १८३, १८६,
केतु ४३, २४२, २६६	१८८, २००, २१६, २२७, २२८
कैशासुदिनी २ ४	क्षमा (प्रशमा) २५, २२८
कैकेयी २१६	क्षयरोगकारण ५
कैलास २०१, २०२	क्षत्रधर्म १३९
कौचिन २५०	क्षीय १७७, २५८
को माहात्म्य ? क श्रोत्रिय ? ९६	क्षेपक २४५
कोटल २४८	'क्षेत्रज्ञ' ११४
कौरव ३२, १८५ २३१, २५३	क्षोभ चतुष्टय ८१
कोल २, ९, १०, १४६, १८०	खगोल २००
कौस्तुभ ५२	खटा ३३, ७२, १६५ १९१
'कंकड़ा धीर' २४०	खुदा' २५
'कजर' १३०	'खीन्तीय' १८६, १८८
'काल'-धम्म २३, २१९	खना ४६, १०७, २०१, २०३, २४४, २५१
'मिमिनल् टैब्ल' १००	खजाजिद ४६
खिया ८० १८०, २०५, २६२	खण ४९, ६८ १५१
खियावान् (पृथ पठित) १०८	खणपति २४५
'खिश्त' ('खिश्त') ४८, १०३,	खण राज्य २४३
१०६, १४१, १४२, १७३, १८७,	खणेश २२९, २३२, २६१
१९४, २०९, २१९, २३९, २४१	खणेशख ११२, १५९, १७०
खीय १०५	खण्डगणित ५१, १०१, २५५
'खीर्जी' १०६, १४३, १८६	खति २८, १०१, १०९, ११७, १२०, १३२,

१५६, १५६, १८८, २०३, २०४, २१४, २२४, २४२	१९४, १९८, २००, २१५, २२१, २२२, २२७, २२८, २३३
गह्वर २३१	गुरुकुल २१५, २१६
गर्ग ३१	गुरुत्रय १३५
गर्वोक्ति ५५, ७०, २५५, २५६, २५७	गुरुत्रये को वरिष्ठ ? १३६
'गॉड' २३, २४, १८७	गुरुपरीक्षण २२३
'गाज़ीमियाँ' २४०	गुरु शिष्ययो परस्पर परीक्षण २२३
गान्धर्व १५८, १६८	गुह्य विद्या ६०
गार्हस्थ्य ४६, १०१, १४५, २६१	गुह्य समान तत्र ४८, २५८, २६०
गार्हस्थ्य सबधि सिद्धान्ता २१७	गृहस्थ २६, ६२, ६३, ८०, ९९, १००, १०१, १०९, २२७, २४०, २४४
गापत्री २१७, २५१, २६१	गृहस्थाश्रमस्य ध्येष्टव ९९
गिरा ८२, १५४	गृत्समद ३२, ७६
गुण ११, १३, १८, १९, २७, ३१, ३४, ३६, ३७, ४१, ४२, ५१, ७०, ७९, ८६, ९४, ११४, १२३, १३०, १३५, १३७, १४०, १७२, १९३ १९६, २००, २०५, २०७, २१०, २११, २१२, २२३, २३२, २३७, २५७, २६३	गोआ १७४
गुण कर्म ९३, ९५, २४६	गोत्र ११३
गुण कर्म-अनुसार ३०, ३६, ७५, १०८	गोभक्षण (हिंदुषु) १७७
गुण कर्म विभागश १९, २१, २७, ४०, १०७, ११२, २३७	गोमातकमान्त १७४
गुणश्च (विद्वान्, दौवन्श्च) २३३	गोमार्त १७५, १७७, १७९, १८०, २४५, २५२
गुणाक्षर २३२	गोमेघ १७९, २५०
गुरिका २०१	गोवध १५०
गुरु १४, ३७, ३९, ४२, ४६, ५४, ५५, ६१, ९१, १०१, ११६, १७८, १७९,	गो व्याहण पूजाया सत्य अर्थ १२८
	गो वर्धन-भस्त्र १२८
	गोविन्दराज २५
	गौडपाद ८४
	गौण २३
	गौतम ३१, २५६
	गीर ५१, १५२, १७२, १८०, १८६, २४५

- गीता ८२, ८७, २१६
 ग्रन्थ साहस्य' १९४
 'ग्रन्थ नामक पुस्तक' २१९
 ग्रह २००
 ग्रहण १९७
 ग्रह राज सूर्य, श्रष्टराजतुदिरूप ४४
 ग्रहाणां भाष्यात्मिकोऽर्थ ४३
 ग्रीम १९१, १९२, २५०
 'गाला' ७७
 'घडी' २३० घातका (अष्ट) १८३
 'चक्र' १२५, १२६, २०२, २५३, २५६
 चक्रवत् धर्मग्लानिसंस्थापनयो
 पर्यय २४२
 'चर्च' २३, १७५
 'चर्च' ऋद्धि ४९
 चतुर्दश १५७
 चतुर्वर्ग १८, ८०, १०४
 चतुर्वर्ग २७, १०४, १८५, १८९, २६५
 चतुर्वर्गांता अगासित्व, २२,
 चतुर्विध-प्रोत्साहकाया ऋचित घटन,
 ११८
 चतुर्विध धैर्यम्, मोक्षशास्त्रतुर्दशा ५६
 चतुर्व्यूह १०८, २१७, २२०, २४७
 चतुर्व्यूहा सामज व्यवस्था ९५
 चतुःपट्टि १५८
 चतुर्वैधर्म्यसंग्रह ७९ ९५
 चतुष्टय ८०, ८१, ८२, १५७
 चावार (रि) ७०, ८८, १०६, १०८,
- ११२, १२१, १४९, १५७, १७८
 १७० २११, २१९, २३५, २६२
 चत्वारोऽपि कर्मवर्णा स्वधर्मस्था अन्यो
 ऽन्याश्रयवात् नमस्या १२३
 चन्द्र २००
 चन्द्रगुप्त २४९
 चन्द्रगुप्तादि (२६५ वि० पू०) ह
 पान्त (५९० वि०) उत्कर्ष २३५
 चन्द्रग्रहण १९८
 चय १८९
 चरक २२२, २४८
 चरित्र २१, २१८
 चडाल (चाडाल शब्द पश्यत)
 चाडुकार १५
 चाणक्य २४९
 चातुर्वर्ण्य ११, १८, २७, ३४, ३१, ७५,
 ९३, १०६, १०७, १८२, १८९,
 २११, २३७, २५२
 चातुर्वर्ण्य व्यवस्थिति ३१, ३५, ११६,
 १२२, १८५, १९४ २२१
 चाव (राजा) २१६
 'चान्स' २५
 चार २६५
 चादस १२५
 चावांक १८०
 चाडाल(चडा) ३४, ७६, १६५, १६९, १७०
 चिकित्सा १७, ४८, ८२, १०२, १५५,
 १७२, २१९, २२०

शिव प्रसादन ५०, ९९	जगम ११, १९, ३८, ४१, ९५, १०६,
शिव मूर्ति ४८	११३, १२०, १४७, १६५, १६५,
शिवभाव २४, ४८	१६८-१७१, १८५, १८८, २००,
शिवमय २०५	२१५
शिवप्रभु ६२	जगमवर्ग ३०, १०८, ११०, ११९
शनि (शनि) ३३, ३२, १०९, १४१,	जगमक्षत्रिय १९, १०८
१९१, २५०, २५३	'जगम प्राति-विभागण' १९
शंभु २४, ४८	जगमना प्राज्ञगो वापण. वर्गमा क्षत्रिय
'शौदान' १०८, १६९	पृष्ठ १२०
शंष्टि २१६	'जगमना वर्गः' दृश्यस्य वाप अर्थ ४३
शंष्ट्यु २५२	'जगमनैव हिन्दुत्व' १०२, १०५
शुद्ध २१३, २५१	'जगमपक्षीय' १६१
शुद्ध ७९, १३०	जगम-वापण १६
'शुद्ध' (राहु) ४३; (वद्राण) १३,	जगमभूमि २००
(सूर्येय्या) २००	जगम वर्ण १४, ३३, ३८, २१, ११३,
शुद्ध २९, ४३, ५९, ७०, १००, १३३,	१३९, १४०, १६१, १७०, १८५,
१३४, १६४, १७०, १९६, २०१,	२१०, २४३, २४४, २४६, २६३
२०५, २०८, २१०, २१८, २०६,	जगमवर्ण-मुद्राप्रद १५
२०९, २३६, २४०, २५५, २६५,	जगमवर्ण-शेषकथाकथानि कथं लक्षणानि ?
२६६	१६०
शुद्ध ५५, १०६	जगमवर्ण-प्रत्ययमा १३, ६८
शुद्ध-प्राप्ति कलह. ७३	जगमवर्णान १११, ११२
'जगम' ७३, १४३	जग २५, ५०, ९०, १३३, २३४, २३५,
जगम १०१, १००, १०४	२६१
जगता ६६, ११९, २०३, २४०	जगमात्र ५०
जगता ८, १३२	जगपञ्च १५४
जगपद १, २, ३, ४	'जग-जगम्' १८०
जग-सैन्य ६७	जगदग्निः ४९

'ज्ञमीन्दार' ७७, ११२	जिन २६, २४७
जयदत्त १७८	जिनगृह २३
जयपाल १७६	जिन बुद्ध मत (कर्म-वर्ण दिव्ये) ३६
जहुंस्त-पारसीक घट, १०६, २४७, २५३	'जिलहिल' १८७
'जायम् पैसा' १७०	जीर्णोद्धार २८, १८९
'जर्मन' ७३, १०६, १४१, २५०, २५३	जीव ११, ४२, ४४, ९५, ११८, १५७, २०३, २०५, २०७, २०९, २१३, २२५, २२६, २३६
जलधि २३०	जीवन ३६, ९९, २१५, २०७, २११, २२५, २६५
जवान् (क्षीपान्) २५०	जीवन विज्ञान १९७
जाजलि ११	जीवन व्यवहारसु अनुपकारिता, २०
जाति ५, ६, ११, २६, ३१, ३३, ३६, ६८, ६६, ७०, ७२, ७५, ९३, ९५, १०५, १०७, ११३, ११६, १४२, १५२, १६५, १६९, १७०, १७१, १७३, १७३, १८६, १८८, १८९, १९३, २००, २६१, २६५	'जीवनोपाय' ७०
'जाति नाम' १६५, १७१	जीवन्मुक्त ५१
'जातिवहिष्कार' १७३	जीवान्मा ६१, २०३, २२६, २६४ २६५
जातिवाहण १२२, १२८	जीविका १३, २६, ५३, ६२, ७०, ७६, ७७, ८९, १०० १०७, ११३, ११४, १३७, २१७, २४०, २६५
जाति वर्ण-शब्दयो अर्थभेद १०६	जीविना कर्म वाची' १४२
'जात्यन्तर परिणाम.' एकस्मिन्नेव जन्मनि १७१	जीसस् (प्राइस्ट) २१९
'जापान' (ची) ७३, १०६, १४१, २५०, २५३	'जुधार' २३
जापालि १८०	जिह्वा २३, २४
जाम्बुद्वीप २४६	जैन २४, ४८ १०६, १८६, १९४, २१२ २५६, २६२, २६४
जामि ७, १२९, १३०	जतर' २३
जानपद १	ज्योतिर्लिङ्ग १८७
जार-जन्मा ४५	ज्योति शास्त्र ५२, ११८
	ज्योतिष २०३ २५०

ज्योतिषोक्तं स्वभावभेदकारण ४२

ज्ञान ८५, ९४, ९५, ९७, १००, १०७,

११६, १३३ १४४, १५५, १७९

१९०, १९६, १९९ २०५, २१२,

२३२, २३३, २३६, २६५

ज्ञान इच्छा-कर्म मार्गाणां संग्राहकः

प्रणव मार्गः २३७

ज्ञानयोग १६३

ज्ञानी २, १००, १०२, १२६, १३६,

१४६, १८६, १९०, २५७

ज्ञानेन्द्रिय ४६

ज्ञोती २१६

जीवू १७७

'टेलीफोन' २४२

'ठग'-भूतस्य द्विज-त्रयस्य उत्तरदायित्वं,

१६

'टिस्टेटर' ३३, २१०

'डाक्टर(ट)र' ११३, १७७

'डिपै(वाह)न' १८६

'डोप्रा' १७८

'नकिया' २४०

तंजोर १७७

तडिन् २३२

तस्थ ७८, १३७, १६०, २५२

तथैव इंद्रराज्ञः प्रतिप्राहो विप्रः

१२६

तप २, १४, २४, २६, ३२, ३५, ६७, ७०,

७५, ८९, ९४, ९६, १२०, १५३,

१७६, १८९, १९०, २०८, २२१,

२२८, २३६, २४१, २६१

तपती २००

तमस् ३७, ४२, ४४, ४५, ७९, ८२,

१३४, २१६, २६१

तयोः (तिलक-सायकैर-मतयोः) परी-

क्षणं १९४

तर्क ४६, ५७, ५०, ६६, ११३, १७२,

२०२, २०४, २६२

तर्कं ष्व ऋषीणामपि ऋषितमः १७२

तर्प ४६

'तसयीह' २३

'तामिर' १०६

ताम्रिक १९४

तापस ८

तामस २, १५, १८, ४५, ४६, ५६ ७२,

८१, ११५, १४३, १८८, १९६,

२२०, २३४, २६०

तामिल २६२

'ताम्वूलद्वयं परवत्सयमोद्धारणं वतुल्यं',

श्रीहर्षस्यक्षुद्रमतेन ५५

तावीज २३

'तायी' ८५

तार २३० २३२ २३४ २३७ २४२

तारक २००, २०१, २०३ २३२, २६१

तिव्यत ४९, ७५०

'तियेन्' २५

'तीया' १६५

तीर्थपुरोहित ५०

तीर्थ-मञ्जन ५०, १७९

गुकाराम २५३	तुरक ७३	त्रिविध १४, ४८, ५६ ९४
तुलसी-काष्ठ २३ ५०		त्रिवृत् ८६
तुलसीदासः २२४		त्रिसहस्र (-उपजातयः) १४
तुलाधार ७७		त्रोणि ५३. ८८, १००, १३७, १५७,
तेषां (प्रधानां) समाधातु सन्ध्या- र्चनं २०६		१६९, १९६, १९८, २१६, २१७
त्रय १०, ११, १९, २२, ३२, ३७, ३८, ४५, ४८, ५७, ७०, ७४, ८४, ८६, ९७, १०२, १०४, १२३, १२४, १२९, १३५, १४०, १४७, १५७, १७७, १८२, १८७, १९६, २०६, २११, २१५, २१६, २२१, २२२. २३३, २३५, २३७, २४५ २४९		त्रेता २, १५, २८, २९, ३५, ३६, ९४, १५३, १६८, १९८, १९९, २४२
त्रयस्त्रिंशत् २०१		त्रेतायुगे वर्णाश्रमरम्भः ३१
त्रयी १. ३६, ८६		त्र्यक्षरं (प्राण) ८३, २३२, २३४
त्रयोदश ७५, २१०		त्वष्टा १९८, १९९
त्राय ३४		त्रियती २१४
त्रिक ८६, ८७, ९४		दक्षिण-काशी १७७
त्रिगुण ५६, ९४, १४०, १९८, २१८,		दक्षिण-भारत २६० 'दक्षिणा' ४७, ९१
त्रिदंडी ६४		दक्षिण-अमेरिका २५०
त्रिधा ११, ८६ २५६		दत्तकपुत्रस्य वर्णपरिवर्तनं १४४
त्रिधम २०१		'दफतर' १६८
त्रिधममा २०१, २०३		दम २५, २९, ३९, ५१, ७४, ८३, ९६, २०८, २२५, २६०
त्रिपुंड्र ५०		दया २, ५१, ५२, ७४, ८५, ९६, १०८, २२६, २२८, २४६, २५६
त्रिधर्म २८, ४०, ६३, ८६, १३१, १३४, २५०		'दरगाह' २४०
त्रिधर्मा ५		'दरद' ३३, ७२, १९१
'त्रिधर्मस' २१४		दर्पोक्ति ('शर्वोक्ति' - वाच्यं)
		दर्शन ९७, ७९, २०९, २१०, २११, २१३, २१९, २३८, २४३
		दर्शनक २७, ४३, ७१
		दशधा १४१
		दशाधः १३

- 'दस्त्र' १८६ 'दाऊद' १७३ १९९, २००, २०१, २०२, २१०,
 दक्षिणात्य विप्रार्णा गर्वोक्तिः ६९-७० २१७, २१८, २२८, २३१ २४६,
 दान २, १२, ५०, ८२, ९४, ९६, १५३, २६१
 १५४, १७९, २०६, २०८, २२१
 दायभाग २३०
 दायद ३०
 दार-सुतैपणा ८०
 दारुण ५, ३८, १०८, २०७, २०८, २२८,
 २३८
 दाम १०८, १४२, १८१
 दामिक ७, ८, २२, ४८, ५६, ६१, १३५,
 २३९-२४०
 दिति १९९
 दिहा १७४
 दिहा १७३, २४५, २६३
 दिवोदास ३०, ३१
 दिव्य १४५
 'दुरवेत्त', 'दुर्वेत्त', 'दर्वेत्त' ६३
 दुरात्मा १४७
 दुर्गावती २१६
 दुर्योधन २१७, २४७
 दुःख ११, ८१, ८७, १०२, १४६, १८५,
 २०८, २३४, २४७
 'दूकान्दार' ७७, ११३
 'दरय' २३३, २३४
 देव १४, ४३, ४७, ४८, ७४, ८६, ८९,
 १३५, १३८, १५३, १५४, १५५,
 १५९, १७०, १८६, १९२, १९७,
- देवगिरि २६२
 देवगुहा १९८
 देवपथ १९६
 देवभूमी मेरु-कैलासी २०२
 देवयानी ३१
 देवापि १९८
 देवामुर (-सप्राम) ७३, १९७
 देवा. इन्द्रियाणि, तत्तृष्यै धूर्तैः प्रव
 र्तिता मय मांस यज्ञा. १५०
 देवी' २३, ४७, ८३, १२६ १३३
 १३४, २०१
 देश काल-भाषा-भेदात् परमात्मनो
 बहूनि नामानि २४
 देशभक्ति' ६२ देशसेवा ६२
 'देशहित' ६२
 देह ८०, ८३, १५३, २२०, २३८,
 २४२, २६१
 'दीत्य' ४८, १११, १५५, १५९ १९२,
 २२८, २५१, २६०
 देव सन्पदो राज्यं स्वराज्य २०८
 दोष चतुष्टय ८२
 दोषश्च (विद्वान्) २३३
 दोष ५, १२, ४३, १८३
 दोषाः त्याज्या गुरोरपि २३१
 दोषा. वाच्या गुरोरपि

दंड ३८, ३९, ४०, ८१, १२१, १२४, १४५, १७०, २२६, २५२, २६४	१७२, १७५, १८१, १८७-१८९ १९१, १९२, १९६, २०५, २०६, २१०, २१२, २१४, २१८, २२१, २२५-२२७, २२९, २३०, २३३, २३५-२४३, २४८, २५०, २५२, २५३, २५५, २५७, २५८, २६१
दंड-नीति ८७, ९१, १३९, १५८	
दंडभोगादेव वापक्षयः ५२	
दंभ २, ८, ११ १५, १८१, २५९	
धूमवत् १०	
द्रोणः १७८, १७९, २१६	धर्म-क्रीतिः २५५
द्वन्द्व १६३, १९२, २०५, २२७	धर्मज ७१ धर्मधानी ८
द्वन्द्वात्मके जगति अहिंसामूलोच्छेदोऽ- शनयः २२७	धर्मधुरंधर १८४
द्राप्यर २, १५, ९४, १५९, १६८, २४२	धर्मध्वज १५, १८४, २३१, २४३
द्विज ३, ५, १४, १८, २०, २२, ३०, ३२, ४०, ५३, ६६, ७५, ८३ १०४, ११६, १२०, १३५, १४२, १५१, २११, २१६, २१७, २२७, २३६, २३७, २३८	धर्मन्यायध्ववस्था ३ धर्मयुद्ध १०९, ११० धर्मरूपिणी १४० धर्मलक्षण २५, ५१ धर्मव्याघ्र ७६ धर्मसाक्ष ११४, १३६, २२१ धर्मशास्त्रदुर्दशा ५१ धर्मशिक्षा १६, १३६ धर्मशुद्धि ११, ५७, ११३, २२१ धर्मसना ७४ धर्मसार्थस्वे सूत्रितेऽपि भाष्यायदपक्ता १५६ धर्मसार २६, २७, १०६, २५३, २५८ धर्मसारः एकः, तस्य पाठवितानि बहूनि २५३ धर्मसिन्धुः (रामस्य) २४९ धर्मस्य पुनः पुनः परिवर्तनं कृपिभिः कृतं १६८
द्विज-ग्रय १३५, २०६	
द्विज ग्रयस्य स्वकर्तव्यात् व्युत्तिः ११	
द्विजाति ३१, ६९, ७५, २३८, २४३	
द्विमूलः ३३	
द्विविदः (वानराः, यलरामेण हतः) १२८	
द्वीप १०५, २४२	
द्वेष ३०, ३५, ८१, २०५, २४३	
धनलोभाद् भिन्न-धर्माणां धैरं ४९	
धर्म १, ४, ५, ७-१४, १७-१९, २१-२९, ३२, ३४, ३५, ३९-४१, ४७, ५८, ८५, १०७, ११३, १२२, १३८, १३९, १४४, १५३, १६६-१६८,	

धर्मदा १३४	'मगात' ७९१
धर्मदासि उपवास-भाहार्येन मुक्तनामि	मद (पारी) ७६०
धर्ममती ३५०	मर ३,१२९,१३९,१५३,१७०, १७१,
धर्माणी पुन पुनः संस्कारणस्य प्रयोगन	१९०,२०३,२२०,२५०
२४७	मरकटार १३१
धर्माधर्मलक्षणानि १६७	मर-नारायण २०३
धर्माधिकारी १८६	मर-नाथोः गुण्यता १२९
धर्मात्मिक १९८	मरहरि-भास्करः १७७
धर्मा नाम्य क्षत्रधर्माद्वरिष्ट १३९	मर २३१
धर्मो ११४,१३२	मर(महाहार) २१७
'धानुक' ७७	मरया (भण्डिः) १२५,१६१
धरणा ५७, ८४, २००, २१८	'मयात' १७६
धार्मिक ११, ४९, ९५ १४६, १५४	'मयाव' १५, १७३
धा २५, ५१ ९५, २०४	न मुक्तिंय, अणुरेण धर्मो २३७
'धार' १०२, १४६	नहुय १०५, १२०, १७०
धूमसेध १०३	नागसेन १२
धूम धूमता ९, ११३-१५५, २६०	नागा ६३
धृति ७५, ३७, ७४, १३४, २०१	नागार्जुन. २४८
धेनुकामुरः (दुष्ट. गो वृषभ, यलरामेण	नाटक ८, १२१, १३१ २४३, २४७
हत) १०८	नादी २०७, २०३
ध्यान ९०, २००	नादी-प्रय २०१
ध्रुवस्थान ७०१	नादी व्यूह २०३
ध्वज १२५, १२६	नानक २५३
न कस्यापि भाले जातिः निरिक्ता १४२	नाभाग ३१
'न'-कार ८३, ८४, २३३, २३४	नामि ३९, १९६
नधिकेता २१२, २२१	नामपत्त २०९
नदीप्रय २०१	नामवर्ण ७२
नन्दीश्वर १७०	'नाम्बुद्री' १७५
	नमस्य १२२

'नायर' १७५	नारद २	निष्काम (-लक्षणं) ८८, ८९
नारा ८९, १९७		निष्कामिण ८०
नारायण ३३, १३३, २०३, २१८, २४३		नीच जाति ६
नारी निन्दकानां पूर्व आसौ भर्त्सन		नीति (रोतो) ८२, १२१, १८५, २०४,
१३०		२१३, २२९, २५२, २६५
नाली २४०		नीति शिक्षण १७२
नास्तिव्य ६६		नीलकण्ठ ६५
निकष २९		नूतन वर्णान्ना स्वर्जनं ७७
निकामीय ४५, ९४, १०७, १२७		नृप १५, १९, २२, ३६, ४०, ५४ ६८,
निग्रह १२६, १८८		१०५ १२०, १५१, १८२, १९०,
निदिध्यासन २०		२१०
निन्दित १३९, १४२		नृ-सलया १४९
निमि १२०		नृसिंह २२९, २६१
निमित्त ४७, १११ १६९		नेता ६७, १२४, १३७, १८४, १९३,
निम्बार्क १८८, २५५		१९४, २०४ २१२
निम्बालक १७७		नेतृ-बोधन १७२
नियम २५, २६, ९९, १००, १६१, २०४,		नेपाल २४४
२०८		नै-धैयसिद्ध २८
नियामक २६६		नैष्कर्म्य १९, ८९, ११०
नियुक्त १६८		'नीबल्ल' १०६
निरय ८		न्यग्रोध-परिमण्डल २४२
निर्मल ११		'न्यू-डेस्टामेंट' १८८
निर्वाण २४८		'पदिहार' १०८
निवृत्त १९, २८, ११८		'पति' ४६ १३१, १४५ २१६ २३४
निष्पत्ति ५५, १६३, १८३, २०६, २६३		पतित १७५
नि धैयस १८, ५४, ६३, १४६, २३६,		पतयति १२, २४८
२६५		'पत्र' १९६
निष्कर्ष (-लक्षणं) १५५, १५७, १६३, २०९		पत्रपाद. २५६

पराधर्म गतानां हिन्दुधर्मे पुनरावर्त्तनं	परिवारसू ३८
१८७	परिवर्त्तन १८९
परमज्ञ ७६, १७१, २२४, २३४, २४१	'परिसिया' (परिसिया) १९१
परमवहा १८, ८२, ८३	'परिसिस्' १९१
परमकारणिक २६१	'परिविघ्न' १६९ १८४ १८८, २४१
परमपुरुषकृतं सर्वं जगत् पौरुषेयं १६१	पशु ४, १६, १२५, १२८, १४५, १४६
'परमाक्षर' २३४	१५२, १८२, १८३, २४५, २४९
परमात्मा १९, २३, २४, ३०, ७४, ८८,	'पश्यंती' ८८
९५, १३५, १४६, १६०, १८७,	पह्लव ३३
१९५, १९७, २०३, २१३, २१८,	पाखंड (पापंड) १८०, १८१
२२४, २३४, २३५, २४०, २४१,	'पागोडा' २३
२४२, २५८, २६२	पाटलिपुत्रं २४२
'परमार' १०८	पाठशाळा २१५, २४०
परमार्थता १६३	पाणिनिः ६५, २३२
परमार्थदृष्ट्या सर्वमेवापौरुषेयं, पौरुषेयं	'पाद्री' ४९, १८६
च १६०	पानीपत १७७
पारान्य २०४, २०८	पाप-रक्षस् १४५
परराष्ट्र १५	'पारद' ३३, १४३, १९१
'परवशा' २०८	'पारमात्मिक' ९०
परशुरामः १४९	पारमार्थिक ५३, १७१, २५५
'परा' ८८, १३३	'पारस्तीक' ७३, १०६, १८६, १९१, २२८
परात्मा ९६, २३४, २६५	पार्थः १९१
पारार्थ (पारार्थक) ८८, १५२, १५४	'पार्थिया' १९१
'पारार्थबुद्धि' १५४	पार्थिवो २१९
पारार्थाय स्वार्थत्यागः इत्येष यज्ञस्य	'पार्ल' (पारस, पारस्तीक, परिसिया,
साधं १४५	क्रारस) १०६
पराशरः ३२, ३७	पाशुपत्य १४७
'परिगण' २१६	पाश्चात्य ५६, २३१, २३५, २४९

पापंठ-विरत २	१२०, १९८ २०६
पापंठी ८, १७	'पुष्पा' (पूर्वपुरुष, परुप्, परः) ३८
पाशाख्य ५६, २३१	'पुलिस' १५
पांचाल १४२	'पुषित घाक्' २७०
'पांडिकोक्त' ३३	पुषिता (घाक्) ९८
पांडव १०९, १२६, १५१, १८५, २३१	पुष्यमित्. १२
पांडव २६२	पूर्ण-स्वतंत्रता २१२
पिटक-ग्रन्थ १९३	'पूर्त' ८८
'पिता' ५२, १२४, १९५, १२८, २६५	'पूर्वेदेव' ४८
पितामह ८, ३७, ३८, ५७, ९४, १०२	'पेता' ७० ७७
११०, १४० १९०, २००	पैथागोरस् २५३
पितृन् १९३, १९४	'पौत्रुंगी' १७४, २६३
पितृस्थानी १२९	'पौष' ३३ १२१ 'पौष' ७३
पित्त ८२	पोषक १६, ७६, ९८, १०२, १२६ १८५,
पिंगला ९, २०३	२२२ 'पोल्ड' २३०
'पीर' १८६	पीर १
पुरमीलः ३३	'पीठ' (प्रायः पचदशशौष्यतुल्या आं-
पुराण ५, ६ १३, २८, ३१, ३२, ३६, ५१,	स्थानां स्वर्णमुद्रा २५४
५२, ६० ६१, ६५, ६६, ७६, १११,	पीडक ३३ १९१
१२६, १३३, १३९, १४७, १६८,	पीरुपेय १६०, १६१
१८२, १८९, १९१, १९५, १९८,	पंचक १३६
२०२, २०४, २१९, २२०, २५१	पचनद १४२, १५०, १९१
पुत्र २३, ३७, १३३, १३४, १६०, १६२,	पंच-पुरुष ३८
१८५, १९२, १९५, २०२, २१६,	पंच मकार (वाम-भार्य'-शब्दं पश्यत)
२२२, २३७, २३८, २४१	९, १०, ४९, १८०, २२१, २६०,
पुरुषार्थ १, २०, २८, ५४, २०८, २५४	२६१
पुरूरवाः ३६	पंच-महापद्म ९०
पुरोहित १४, ३३, ७६, १२८, १३२	पंच-मान-स्थान २०७

'पंढा' ५६, १३८

पंडित ५६, १४९, १६४, १७३, १७४,
१०८, १९१, २१२, २१९, २३०
२३४

प्रकृति २४, २७, ३३, ४१, ४२, ४३, ४९,
७४, ७५, ७६, ८०, ११४, १२६,
१३३, १३७, १४२, १५२, १६२,
१६३, १८९, १९२, १९६, १९७,
२०४, २०७, २०९, २२७, २२८,
२३२, २३५, २३८, २४२, २४८

प्रचारणीयाः सिद्धान्ताः २१५

प्रजा ४, १५, ३४, ३५, ४०, ४४, ५४, ६८,
७१, १०४, ११५, १२१, १२६,
१५४, १८४, १८८, १९०, २०६,
२०९, २११, २४१, २४९, २६३,
२६४

प्रजा-तन्त्र २१०

प्रजापति २२, २४, ३१, ३४, ६९, ८९,
१५४, १८९

प्रजाहित १५, २५९

प्रशादोप ११९

प्रज्ञान ८५, १२७, १९८, २१२

प्रज्ञाऽवसाथ ११९, १७४

प्रज्ञापसाद ११९

'प्रणव' ३३, ८३, ८४, २३२, २३४,
२३५, २३७

प्रणवध्वनि २३५

प्रणवरथ चतुर्धरं, महिमा च ८३

प्रणवस्य नामानि; तेषां अर्थाः २३२

प्रणवे सर्व-ज्ञान-संग्रहः, ८४

प्रतापसिंहः (जम्मूकाश्मीरराजः) १७८

प्रतिकूल ५१

प्रतिभूः ८२, १२४

प्रतिभा ९१

प्रतिमान ७

प्रतिभा-पूजा ५३

प्रतिसंस्कारार्थं, पूज्यपुत्रकं, पूज्यगुरुः,

पूज्येश्वरः १८८

प्रतिसंस्कार २४१

प्रतीक १३१

प्रत्यगात्मा २६, ७९

प्रत्यय २३५

प्रत्याख्याति ७

प्रथमं नाम, रूपं चापि, उकारः पर-

मात्मनः २३५

प्रपा १७, १२६, १५५, २१७, २४९

प्रभुर्धैतन्यः १८८

प्रमदा १३०

प्रमा ५६, १२२

प्रमाण ११, ३२, ४२, ५६, ५७, ७८, ११३,
१७९, १९०, २२२, २३२, २४२

प्रयाग २५०

'प्रयोजन' २००, २०२

प्रयुक्त १९, २८, ११७, २४१

प्रयुक्ति २५, ३१, ११०, १११, ११४,

१४२, १६३, १८३, २६३

प्रसासा २३१	'क्रैटिन्येत' २४२
'प्रस्थः' ९७	फांसदेश ४९, १२१, १२५
प्रसन्नः २२९	'प्रोद्य' ७३, १०६
'प्राइटा' ३३	'प्रुामेन' ३३
प्राचीन-कूट-व्याख्यानि ८५	यकवतपर ६२
'प्राटेस्टेन्ट' ४९	"यकप्रतिनः गानार्तरलिङ्गिनः" दृग्- नीयाः २९, ६२
प्राइवियाक ५७, १२०, १७१	यकामुरः ७
प्राणायाम ८३, ९७, २००, २३५, २६१	यग्दर् १७४
प्रातिभिक ६७, ८१	यल्फ (वाह्नीकदेशः) २६३
प्रियवतः ३१	यलचतुष्टय ८२
'प्रिस्ट' ३३, १०६, १८६	यलरामः १२८, १७७
प्रीति ४६, ७४, ११३, १४५	यलरामपुर २४३
प्रेमालाप ५५	'यलि' १५२
'प्रैक्टिस' २१४	यलिदान १५४, १५५
'प्रोपागैण्डा' १३६	'यसू' १४३
प्रुप्त १०५	यहवः भाष्यारम्भिकाः प्रभाः २०५
'फहीर' ६३	यहिष्कार ११३
फट्ट २५	यहुप्रजाः ७१
फण १९६	'यहेलिया' ७७
फल ४३	धागः (कविः) २५०
फलगुद् ३	पाल-गंगाधरः (लोकमान्य-तिलकः) १९३
'फारस' १९१	पालि(-श्रीर.) ३५०
'फारसी' १९१, २१४	पाली (धामरराजः, रामेण हठः) १२८
'फ्रांसी' (फ्रांसीसी, फ्रांसीसी) १६	बाहुल्य १४९
'फॉर्मीगण' १६	विद्यालयकृतिसि १०, ६९
त्रिमिता ७३	विद्याल (-शाकुन) २४१
त्रिलिप्तीन १८७, २५३	
'शोर्म' २५	

विभीषिका १७५	बुधस्य जन्म, भौमस्य, अश्विनी कुमार-
'विनाय' ३३	योध २००
वीज ३५, ४४, ४६, ७९, १३१, १३४,	गृहत्तर भारत १९२
१५० १५३, १५५, २४३, २६१	गृहस्पति ४२, ४३, ४६, ७७, १६२,
सुहृ (नामा राजा) २६३, २६४	१९८, २०३, २२२
सुहृ ११, १२ २४, ३६, ५६, ८४ १५३,	'वेणुहृमेधर' १८७
२१९ २४३, २४५, २४७, २५०,	'वेवल' ५६, ५८, १७१
२५१; २५२	'वीरामी' ६३, १३९
सुहृ आद्रियतेऽद्यापि सर्वैरेव हिन्दुभि	घोषिसत्त्व २५९
२५१	घौहृ ११, १२, १३, २४, ४८, ७८, १०६,
सुहृदेवकृतस्य शोधस्य पुनर्भंगान १२	१८६, १९२, १९३, १९४, २४१,
सुहृ वेद पारग वेदान्तनिष्ठ २४८	२५१, २५२, २५५, २५६
सुहृशोधोऽपि स्वार्थिभि पुन. पुन	घौहृयुग ३३
भजित ; 'रक्षग्रय' तत्त्वं १५२	घौहृयुगे भारतस्य महानुत्कर्षे, २४९
सुहृस्य कैश्चिद् ब्राह्मणै मह सम्वाद २४५	घौहृ वैदिकयोर्ब्रह्मयोर् अथः पात ६९
सुहृदि १५, १८, १९, ३३, ३७, ४२, ४३,	ग्रह ८, १०, १४, १६, २१, २२, २३,
५६, ५७, ६५, ६६, ७८, ८३, ८४,	२५, २८, ३०, ३४, ३५, ३७, ५८,
९४, ९६, १३२, १६१, १६६, १७१,	७१, (एकाक्षरं त्र्यक्षर च) ८३,
१७२, २०३, २०४, २०५, २२०,	९१, १०३, १११, १३८, १३९,
२२२, २३१, २३९, २६१	१४४, १५४, १५९, १९१, १९९,
सुहृदितत्व १५९	२०६, २३१, (अक्षरं) २३४-
सुहृदिनाशक २१९	२३६, २३८, २४८, २६१, २६६
सुहृदिघट्टन २१९	ग्रहक्षय ३०
सुहृदिशक्ति १९७	ग्रहक्षययो स्व स्व धर्म-न्याय अथ पा-
सुहृदेन गोहिंसादि निवारण २४६	तश्च १२१
'सुहृदोपदेशसार २४७	ग्रहगुप्त' २५०
सुध ११, ३७, ४३, ६४, १४६, २००,	ग्रहचर्य २५, २६, ६०, ६१, ८०, ९५, १४५,
२०१, २२५	१६४, १९६, २१०, २१४, २१५

ब्रह्मचारी ८०, ९५, १०१, १८०, २२३,
 २४६, २४८ ब्रह्मज्ञ ३२
 ब्रह्मणः, धर्मस्य च, द्वे रूपे, २३
 ब्रह्मणः रद्रेण शिरश्च्छेदः; कालिय-
 शिरःसु कृष्णानर्त्तनं, २०३
 ब्रह्मणो द्वे रूपे, मूर्त्तं च क्षमूर्त्तं च;
 विश्वधर्मस्य च २६५

ब्रह्मधर्मं २१४

ब्रह्मनाडी २०३

'ब्रह्मनाड' २०२

ब्रह्मनिष्ठता ५४, ५५

ब्रह्मपालः १७६

ब्रह्मपुरी ८

ब्रह्मयन्त्रु १२६, १७८

'ब्रह्मरन्ध्र' ११४, २०१

ब्रह्मर्षि ३२, १२७

ब्रह्मवध १८०

ब्रह्मवाद २४८

ब्रह्मचित् २८

ब्रह्मविद्या ५४, ६१

'ब्रह्मसत्ता' ८३

'ब्रह्म'-स्तेन १३७

ब्रह्महत्या (इन्द्रेण) १९८

ब्रह्महत्यायाः चतुर्धा विभाजनं १७९

ब्रह्मा ३०, ३१, ३४, ४५, ४६, ७५, ८३,

१११, १२०, १३३, १३६, १५९,

१६२, १८९, १९०, १९५, १९६,

२३६, २३८

'ब्रह्मा' शब्दस्य त्रयोऽर्थाः ३७, ५७

'ब्रह्मांड ५९, १९७

ब्राह्मण ३, ४, १०, १२, १४, १५,

२०, २२, २३, २५, २८, २९, ३०,

३२-४०, ४५, ५१, ५३, ५४, ६०,

७०, ७३, ८२, ९५, ९६, १०२,

१०३, ११९, १२३, १२७, १२८,

१३८, १३९, १४७, १६६, १६८,

१७१, १७४, १७७, १८०, १८६,

१८८, १९०, १९१, २०२, २०६,

२८८, २४४, २४५

ब्राह्मणगति ३१

ब्राह्मण जीविका १३७

ब्राह्मण राज्य १२२

ब्राह्मण लक्षण ९६

ब्राह्मण-श्रुव १४, १४६, १९४

ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वं १३७

'ब्रिटन' ७३, १०६, १२५, १४१

भक्ति ५०, ५१, ५२, १४५, २३६

भक्षक १६ भगः ५३

भगवान् (-शब्दार्थः) ५३

भ-गण २४२ भरतः ३१

भर्ता १३२ भर्त्सदन. १०

'भस्म' ४७

भारत ७, ११, १६, २१, २९, ३१, ३३,

३६, ५७, ६६, ६८, ७२, १०२,

१०७, ११३, ११९, १२५, १३७,

१६६, १७२, १७९, १८०, १८८,

१२१, १२२, ११३, २१९, २२१,
 २२६, २३०, २३८, २४२, २४९,
 २५०
 भारतीय १९२
 भारतीय ६, ८, १८६, १८८, १९२, २२५,
 २३०, २४९, २६४
 भार्गव १४, ३०
 भाल ४७, १४२, १६५
 भाव ११, ११८; भाव चतुष्टयं ५४
 भाव बुद्धि २६ भिक्खवः ६८, १८६
 भिक्षु ५९, २३३, २५०, २५४
 भिक्षाः १७ भिषक् १४२
 भीमः १७८, १८५ भीष्मः १२५, २०७
 भुजाग ४७ भूकम्प २०१
 भूगोल २९२ भूतिकाम १९
 भूप १० भूसा ८१, ८६
 भृगु १८३, १८८, १९१
 भेद १८९, २०५, २११, २३०, २५८
 भेद-बुद्धि-बुद्धि ६
 भेदात् क्षयः, चयोऽभेदात् १८९
 भैरवी चक्र भूमि ६८, १२५
 भोजन-विवाहयो. जाति-विवेकस्य का
 सार्यकता ? १४१
 'भौतिक' १२७ भीम ६५, १२१, २००
 ब्रह्म कारिणी ४७ आसविद्यो ४७
 'मक्षा' १८७ 'मज्झूर' १०६
 'मज्झव' २४
 मयादीनां गृहद्-भाष-दुर्भयस्य दारणं

दुष्फलं ६३
 मटाधीश ४९, २५२
 'मणिकर्णिका' २०२
 मत २४, १८०, १५५, २५८, २६१
 मतंग ७६
 मत्सर १, २, ९, १३, १०९, ११६, २४०,
 २४२
 मत्स्य ९, १२५, १४०, १४२, १४७, १८०
 मत्स्य-साधक ९ मत्स्याद १८१
 'मन्दिना' १८७
 मनुकैदमौ १९६ मनुसूदनः २०३
 मध्यम ८, ९०, ९१, ११०, ११२
 'मध्य'-श्रुति ११६, १६२, २०५, २१२
 'मध्य' युग १२१
 मन १७, ११६, १३३, १६९, १९६,
 २०७, २१७, २२४, २४०
 मनुः १, ७, १४, १७, २३, २५, २७, ३०,
 ३१, ३७, ३९, ६०, ६८, ६९, ७०,
 ७८, १००, ११७, १२७, १२४,
 १२७, १२९, १४६, १५९, १६५,
 १६७, १६९, १७३, १८१, १८२,
 १८८, १८९, १९०, १९१, १९५,
 २००, २०७, २१४, २२१, २३२,
 २३९, २४२, २४६, २४७, २६१
 मनुना मांस-मक्षण-नार्हणं १८३
 मनुष्य-गणना १३
 मनुष्य संख्यायाः भक्तिवृद्ध्याः सुखानि
 १४९

मन्दपालः ३२	'मन्दर' गिरिः १९७	महागृहस्य १०१
मन्दिर २३, ४९, ५२, ६२, १५५, १८७, २१८ २१९, २२०		महाजन ६६, ९८, १०८, १३७, १७२, १७८, १९०, २१४, २१९, २५९, २६३
मन्दिर-मूर्ति-आदि-सम्बन्धि-सिद्धान्ताः २१९		'महाजन'-शब्दस्य अर्थः ६६
मन्दिरेषु गुराणव्याख्यानशाला-विकि- स्तालय-भाष्यः २१९		महातंत्र १५८
'मक्ती' १८६	मयासुरः २११, २४३	महात्मा ३५, ९१, १२७, १२८, १४७, १५९, २५२
मरः १८९	मरत् १९९	महान् ११८, १५९, २०१, २१०, २४५,
मरुभरीचिका १८५, २१२		महापथ २४९
'मर्चेन्ट' १०६		महापान ९
मर्यादा १, ६१, ११३, २१३		महाभारत-सुदान्त् प्रागेव वर्षासंस्मरोऽ- भूत् १११
मर्यादा-पुरुषः ७, १२७		महामनुः १८९
मर्यादा-पुरुषस्य रामस्य निदर्शनं २२८		महामातृ २५९
मलचतुष्टय ८२		महामाया ४३, ४७, १२६, १३६, १४३, १९६, २१६
मलाबार-प्रान्ते 'मोपला'-उपद्रवकथा १७५		महामित्र २२५
मलिक-क्राऊर २६३		महामुनि ७
मसीह ५, ८, २४५		'महायज्ञ' १५४, १५४, १५६
मस्करिणां विविधाः दम्भाः १००		'महा-यात्र' २५४
'मस्जिद' २३	महत्त्व १५९	महाराष्ट्र १०६
महन्त १३९, २५२		महाविद्या ३०, ४७, २१६
महर्षि १, ३७, ५१, ५८, ६५, ७६, ९९, १११, १३०, १३४, १३७, १५३, १५९, १७१, २००, २१२, २२८, २४२		महावीर जिनः ३६; (-मार्त) २४७
महर्षिणां पिता मनुः १८९		महाजन २६, १८०, २२५
महाकाशिक १३७, २२८, २४७		महास्तरूप २४९
		महेशः ३७, ४५
		महेश्वरः २०१
		मंडनः ५५, २५६
		'मंतर' २३
		मंत्र १७, १८८, २१७, २१८, २४५
		मंत्रकृत् १०
		माता ५२, ९०, १२४, १२८, १२९,

- १३२, १३५, १५४, १७१, १९४,
२०९, २१९, २२१, २२२
- मातृभूः या तु धृतिदा २१०
मातृसम १३२ मातृस्थानी १२९
'मात्स्यो न्याय.' ७१, ११६
माधव २५६, २६३, २६४
माध्व ४८, १८८, २५२
मानव १, ३० ३५, ३७, ५८, ६९, ७०,
७४, ७९, १०२, १३८, १४२,
१५७, १५९, १६४, १७२, १८१,
१८८, १८९, १९१, १९५, २०१,
२०७, २१४, २१९, २२०, २२५,
२३९, २४२, २५२, २५३, २५४
मानवधर्मस्यैव पुनः संस्थापनाय बुद्धा-
वतारः २४४
मानवी (प्रकृति) ३३
मानस ३८, १०५ १६९, २०१, २०२
मानसी ३७, १९९, २०१
मानस्थान ११८, २०७
माषिहा (मोषळा) १७५, १७६
माया २४, ३० ४७, ५०, १३१, १३३,
१६२, १७१, १९७, २३८
मायाधारपरिग्रहाः ४
मायावाद २५१ मार्कण्डेय ३, ३१
मार्तंड २०१ मालव १७४, २४९
मालिन्य ११, १७४, 'माली' ७७
'मास्टर' ७७
'मित्र' १४६, १४७ ; लक्षण १४६
- मित्र-शत्रु-महात्म-दुरात्म-लक्षणानि १४७
मिथ्या ४
मिथ्याधर्मष्यजऽवृत्ताः ४
'मिल' २३० 'मित्र' ३५, ७६, १०६
मिस्टिक' २३९ मिहिराबुलः १७४
मीनांहर १२
'मीमांसा', 'मीमांस्ये' २२१
मुक्ति २०३ मुरय २३
मुजतहिद् १८६
मुद्रण २३० मुद्रा ९, ५२, १०८
मुद्रास्तापव ९
मुमुक्षवोः नरनायोः परस्परभयं १३१
'मुशिद' १८६ मुल्तान १७७
'मुला' १८६ 'मुसहर' ७७
मुसली, मृदंगोष्ठा २४१
मुस्लिम ४९, १०३, १०६ १४१, १४२,
१७३, १७४, १७६, १७७, १७८,
१७९, १८२, १८६, १८७, १८८,
१९२, १९४, २०९, २१९, २३९,
२४१, २५५, २६०, २६४
मुहम्मद १७८, १८७, १८८, १९३, २४७
मुहम्मदीय ४८, १०६
मूढग्राह १५, १७, २०, १०३, १३६,
२०२, २४०
मूर्खता १४४
मूर्तयोऽपि रूपकाणि ५३
मूर्ति २४, ५३, २१८, २१९, २६५
मूर्तिपूजक १८० मूल १५३

१३२, १३५, १५४, १७१, १९४, २०९, २१९, २२१, २२२	मित्र-शत्रु-महात्म दुरात्म-लक्षणादि १४० मिथ्या ४ मिथ्याधर्मोपज्ञाश्रुताः ४
मातृभूः या तु वृत्तिदा २१०	'मिल' २३० 'मिस्र' ३५, ७६, १०६
मातृसम १३२ मातृस्थानी १२९	मिस्तिरु' २३९ मिहिराकुलः १७४
'मास्त्यो न्यायः' ७१, ११६	मीनांबर १२
माधव २५६, २६३, २६४	'मीमांसा', 'मीमांस्ये' २२१
साध ४८, १८८, २५२	मुक्ति २०३ मुख्य २३
मानव १, ३० ३५, ३७, ५८, ६९, ७०, ७४, ७९, १०२, १३८, १४२, १५७, १५९, १६४, १७२, १८१, १८८, १८९, १९१, १९५, २०१, २०७, २१४, २१९, २२०, २२५, २३९, २४२, २५२, २५३, २५४	मुग्धाहिद् १८६ मुद्रण २३० मुद्रा ९, ५२, १०८ मुद्रासाधन ९ सुमुक्ष्वोः नरताप्योः परस्परभय १३१ 'मुनिद' १८६ मुस्तान १७७ 'मुठा' १८६ 'मुत्तर' ७७
मानवधर्मन्याय पुनः संस्थापनाय बुद्धा- नतारः २४४	मुसली, गृहगोधा २४१
मानवी (प्रकृति) ३३	मुस्लिम ४९ १०३, १०६ १४१, १४२, १७३, १७४, १७६, १७७, १७८, १७९, १८२, १८६, १८७, १८८, १९२, १९४, २०९, २१९, २३९, २४१, २५५, २६०, २६४
मानस ३८, १०५ १६९, २०१, २०२	मुहम्मद १७८, १८७, १८८, १९३, २१७ मुहम्मदीय ४८, १०६
मानसी ३०, १९९, २०१	मूढमाह १५, १७, २०, १०३, १३६, २०२, २४०
मानस्थान ११८, २०७	मूर्खता १४४
मापिछा (मोपछा) १७५, १७६	मूर्तयोऽपि रूपवाणि ५३
माया २४, ३० ४७, ५०, १३१, १३३, १६३, १७१, १९७, २३८	मूर्ति २४, ५३, २१८, २१९, २६५ मूर्तिपूजक १८० मूल १५३
मायाचारपरिग्रहाः ४	
मायावाद २५१ मार्कण्डेय ३, ३१	
मार्चक २०१ मालव १७४, २४९	
मालिन्य ११, १७४, 'माली' ७७	
'मास्टर' ७७	
'मित्र' १४६, १४७, लक्षण १४६	

राष्ट्रीयत्व १४१	राष्ट्रीयता ६	रिंग ४९	'रिंगायत' १९४
राहु ४३, ६४, १९७		रुनिया' ७७	रुई (क्रांत राज) १२५
'रिलिजन्' २४		रुपनी ११४	
रीति १४, १०३, १०७, २३०, २३१,		लोक चतुष्टय ८७	
२३२, २६३		लोक-तथ्य १०२, १२३	
रविमणी २१९		लोक-त्रय (भू, भुव, स्व) २६१	
रुद्र १३७, १४८, २०३, २१८, २२२		लोक-सत ६६	लोक-विग्रह ६७
रुद्राक्ष २३, ५०, २६०		लोक-सम्राट् ६७ ७७, कारक २२१	
रूप ८, २६, २७, ४७, ७९, ८१, १३३,		लोक-सम्राट् नाराक २२१ २५९	
१३२, १९६, १९९, २१६, २३५		लोक-पणा ८०, २३९	
२४२, २६४, ५६५		लोभ ३० ४७ ४८, ७३	
रूपक २२ २३, ५२, ६४, ६१, २५५,		'लोहार' ७७	
१४७, २०२, २०३, २१९		लक्ष ७	
रूप-वर्णां श्याक्याम १९५		लक्ष ६, १०७ १७३ १७४	
रुस (रुसी) १२१, १८९		लक्ष-औद् काश्मीर गोआ लीदि प्रान्तात्	
'रुडियो' २३०, २४२, २५३		पुत्तान्ताभि १७४	
रुले' १४३, २३०, २४९, २५३		'लक्ष-यान' ४८, २५४, २५८	
'रुले स्टेशन' २४४		लक्ष-माता' ५२	'वराह' २००
रुगनिदान १४		वराह-मिहिर ४२, १३०, २५८	
'रुचनार्थ' १५९	रुजगार' ७०	'वर्कमान' १०६	
'रुजारी' २३	'रुजी' ७७	वर्चस्वी ९६, १०५	
रुमन् काथलिक' ४९		वर्ण १ ६, १३ २१, २७, २८, २९, ३१,	
रुस्य राज्य २१२		३६, ३८, ४१, ६४ ७०, ७१, ७५,	
रुस (राष्ट्र) ३३		९१, १०२ १०५, ११०, ११३,	
रुओत्से २५३		११४, १२३ १३५, १४०, १४२,	
रुदमी १३३, २१६, २१८		१५६, १७०, १७१, १७२, १७६,	
रुय ९० १२२, १६९		२०९, २११, २१६, २१७ २३५,	
रुपट ४८	रुरी' १४३	२६५, २६६	

वर्ण-चतुष्टय ९२	यसा १६
वर्णता (त्व) ११, ७५, ७६, ९३, १४२, १६३, १७६ १८४, १८८, २११, २६६	वस्तु-चतुष्टय ९२
वर्णधर्म २७, १०९, ११२	'वस्त्य' १०६ वहित्र १४३
वर्णानाम्ना वर्णांवाः देशकाल-भाषा- भेदेन १०५	वाक् ३९, ४८, ८१, ८८, १३६, १६९, २१५, २३५
वर्ण निर्णयः कथं भवेत् ? ११५	वाग् ऋण-कर्मादि-चतुष्टयानि, ८८
वर्ण-निश्चये गुण कर्म-अवहेला १३	वाग्देवी २०, २०३ ; (दुष्प्रयोगस्य दुष्फलं १३७)
वर्ण-परिवर्तन १४९	वाजसनेयी ५९, २३८
वर्ण-परिवर्तन-उदाहरणानि पुराणेषु ३२	घात ८२ वातरशनः ३१
वर्ण-परिवर्तन-कर्मणा घ कालेन च ३८	वास्यायनः ६७, २४९
वर्ण-मर्यादा १२	वानप्रस्थ ६२, ८०, ९७, २१७, २४०
वर्णवत्त्व ७५, ११०, ११९	वामदेवी १८०
वर्णव्यवस्थिति ७६	वाममार्ग ९, १०, ४७, ४९, १८०, २५९, २६० ('पच मकार'-शब्द च, तां- त्रिक'-शब्द च, पश्यत)
'वर्ण'- 'सवर्ण'-आदि शब्द-निरुक्तिः ७७	वाममार्गिणां च, यज्ञयानिनां च, वी- भस्त्राचाराः २५९
वर्ण-सुव्यवस्था स्वं रक्षितुं असमर्था कथं अभूत् ? ११९	वायु ८२ वायुयान २५३
'वर्ण-संकर' १३, ६९, ७१, १०५, १०७, १०८, १०९, १४१, १४५, १६४	वारानसी ८, २३० वारिधि २३०
वर्णात्मा २०२	वारुणी ४८ वारंगल २६२
वर्णानां जीविकया लक्षणं ७०	वार्षी (-सिद्धिः) ३०, ९५
वर्णानां परस्परान्धयः ७५	वार्ता १६, २०, ३४ ७१, ७५, ७८, ८७, ९९ १४०, १७१, २००, २५३
वर्णाधमवान् ३	वार्ताव्यूह ९५, ९९
वर्णाधमव्यवस्था ११, २९, १९४, २१०, २१७, २२५	वात्सीकिः १३७, २१९, २४५, २५६
वर्णाधमात्मकं १, ४१, ९५, १५५	वाह्य ४८ २५२
वर्णसिद्ध ७६, १३२, २४६	वासना ३०, १९७, २०७, २६०

यासाश्चः १०	६१, ७२, ७५, ८१, १२१, १३२,
यामुदेवः १२, २६ २७, ३१, ५३, १३२, १७२	१३९, १७३ १७५, १७६, १८८, १९३, १९५ २४४ २४५
वाङ्मयिक १४१ विकार १५५	विप्र-नृपयोः प्रशंसा १२३
विकृति १२२, १३८, १५०, १६३	विकृत्य १२१, १४०, १७६, २५२
विक्रमादित्यः २४९	विभीषणः १२७, १२८ २१०
विद्याहक ११८, २३५	विरक्त २ ७०, ६३, १०९, २०९, २४४
विचेता १४५	विराट् ४७, २९, १५१ विलय ८
विजयनगर-साम्राज्य-उदय-पातयोः का- रणानि २६३	विलासीय ९२ विवर्तन ८
विज्ञान १२७, १९८, १९९, २४१	विद्याह ७८, ११२, १४२, १४३, १४४, २१५, २१६, २१७
विद् २३, ७५, ६७, १०४, १७१, २१८, २४४	विवाह-चतुष्टय ८१
विटः १४५ वित्तैपणा ८०, २३९	विवाहे ऋण्ययाः गोत्रवत् वर्णपरि- वर्तनं ११३
विदुरः २१७	विविधाः सिद्धयः ३०
विदेश २०९, २१० विदेशीय १९४	'विवेक-ख्यातिः' २३३
विद्या २४, २५, ४३, ४८, ५१, ५४, ५८, ६०, ७७, ७८, ८७, ९१, ९६, १११, ११७, १२०, १२६, १३९, १५७, १५८, १६३, २०६, २०७, २०८, २१०, २१३ २१६, २३०, २३२, २४१, २४७, २५०	विशरण २८
विद्या-चतुष्टय ८७	विशिष्टाङ्केत १८८
विद्यार्थी ६१, ६२, ६३, ९५, २२३	विशेष ११, २३, २४ २५, २६ ३७ ४७ ५०, ११०, १२२, १४२, १५६, १५९, १६३, १६६, १९१, २०४, २०६, २१६, २२२, २३०, २३५, २४६, २५८, २६४, २६५
विद्युत् (वीजन-दीपकादि) २३०	विशेषधर्म ११०
'विद्वान्स्तु गुण-दोषशः' २२३	विश्वकर्मा १९८
विधवा ४, ७, २४९	विश्वधर्म २५४, २५७, २५८, २६०, २६२, २६४, २६५
विप्र १४, २५ ३२, ३३, ४४, ५३, ६०,	विश्वधर्मस्य किं रूपं ? २५८

विश्वधर्मस्य सारः मानव-धर्म-सारः

एव २६४

विश्वधर्मानुमानिता विश्वधर्मस्य २५४

'विश्वरूप' १९८

विश्वन्यस्य २६५ २६६

विक्रमित्रः २९, ३२, ४९ १२० १२७,

२४६

विधास १५२

विष्णुः ४५, ८३, ११२, ११५, १२८,

१३२ १७९, १९६, २१८, २५७,

२६१

विष्णुगुप्तः २५०

'बिहार' ४९, ६३, ६८, २४९, २५४

विषयः २००, २०१

विषयस्य अमलपाय प्रणामः २०१

'वीर' २३, १०२, १०५, १११, १४६

वीर-शैव ४९ 'वीर्य' १४६

वृत्त १३, ३२, ३४, ७०, ७८, १०५,

१६७, २३७, २३८

वृत्ति ३, १३, २७, ३१, ७०, ७२, १०५,

११५, १३७, १६२, २१७

वृत्तिपरीक्षण २१५ वृत्तिसंकर १३, ७१

वृत्तिसंकर एव वर्णसंकरः ७१

वृत्तुपाय १३७

वृत्तः १९९ वृत्तानुर-वधः १९८

वृत्तल ७२, १३१

'वृद्ध' १९७, २०६, २१०

वेदा ६, २१, २२, २८, २९, ३२, ३६, ५०,

५४, ५६, ६०, ७४, ७८, ८३, ९५,

१२९, १५७, १७९, १८०, १८१,

१८५, १८८, १९०, १९३, १९४,

१९५, २०२, २०६, २१२, २१३,

२२० २२१, २२६, २२७, २२९,

२३०, २३५, २३७, २४१, २४५,

२४८

वेद-इतिहासयोः नियमोदाहरणयोरिव

, सम्बन्धः १५७

वेदपथ ३

वेदपारगः ११५, १५८, २४८

वेदमाता १२०

वेदवित् २०६, २२९, २३२

वेदशब्दस्य द्वौ अर्थोः गीतोक्तश्लोकार्य-

विचारः १५८

वेदशास्त्र ६८, ७४ वेदसूक्त २२१

वेदान्त २०, २१, २८, ५४, ६५, ७४,

१०१, १८६, १८९, २१२, २१३

वेदान्तिप्रधानां अनाचारः ५५

वेदेषु-वाम-तंत्र-व्यघनकार-बीजं ; यथा-

देहे मलं १८०

वेगः ४०, १२० वेग-भेद १४३

वेद्या ८, १४५ 'वेद्यरी' ८८

वैज्ञानिक ६५, १४७, १४९, १९८,

२४९, २५३

वैतसी वृत्तिः ४९

वेदिक १२, १९, २८, ४९, ५०, ७५, ७८,

१११, ११७, १३७, १७५, १७९,

१९१, १९२, २०२, २३४, २४१,	मात्य ३, १०३, १०४
२४६, २४८, २५१, २५५	मात्यता १७, ७५
वैराग्य ४४, ५६, ६३, १००, १०७,	मात्यस्तोम १०४, १०९, १४१
१५३, २३४	शक ६८, १०८, १४३, १९१, २४९,
वैवस्वत १८९, २००	२५० शकुन ३३
वैषाहिक ४६, १४२, १४६	शकुन व्यपदेश २४१, (विभीषिका)
वैश्य ४, १०, १५, २०, ३०, ३१, ३४, ३५,	१४१
३६, ३७, ४५, ५४, ७५, ८२, ९२,	शक्ति ९, १०, १७, ४७, ५४, ७६, ८३,
१०३, १२३, १२७, १४७, १६६	१०८, १२८, १३४, १८४, १९०,
१७१, १८०, १८४, १८६, २०२,	१९७, २१३, २२९, २३६, २४८
२०७, २११, २४५	शत्रु (निरुक्ति) १४६, १७८, १७९,
वैश्याधर्मस्य सर्वेषोपकस्य सर्वध्वस्तत्व १४०	१८५ १९४, १९९, २०९, २२३,
धम (देश) ६ (वल्ल' शब्द पर्यत)	२२५, २३४
धरा परम्परा ११०, १४२	शशोरपि गुणा प्राज्ञा २३१
धरा परम्परा स्वर्था किं ? ११०	शनकै (क्रियालोप) १९१
प्यभिचार १३, ४५, ४८, ६५, ११०,	शनि ४४ शनैश्वर २००
१४४, १७४	शबरस्वामी १८३
व्याकरण ६५, २३२	शब्दा विराभ्यस्तान् अर्थान् कथं हा
व्याख्या ४१, ५७, १५५, १८१, २०२,	स्यति ? १०४
२०७, २१९, २२०, २३४	शरीर १६४, २४२, २५४, २६५
व्याख्यान १९५, २०२	शर्याति ३१
व्याधि ३, ११६, २१९, २४५, २५६	शव १६, १७५
व्यास १४, २९, ४०, ६०, ६५, ७७, ८२,	शश (शकुन) २४१
१०९, १४१, १५२, १५७, १७९,	शका २०२, २०८, १८२, २५७
१८९, १९५, २१९, २२१,	शका-निरास १०३
२३२, २५३	शंकर (देव) १३३, १५८, १५९, २९२
व्योकार ७६ व्योमकेश ४५	शकर (आचार्य) ५५, २३९, २५६,
'घात'-जीवी १८६	२५६, २५७

शंकर-रामानुजादि-सोपित-धर्मस्य पुनः	शिष्य(-लक्षणं) २२३
श्रंवाः २५२, २५७	शिष्ट ७, २९, ४०, ६०, १६८, १७४, २२८
शाक १०५	शिनिः ३१ 'शिनो' ४८, १०६
शाक्त १०, १०६, १४६, १७२, १८०	शिविः ४४
शान्तं शैवं इदं सर्वं १३३	शिर २२, ११४, १९७, १९८, २१९
शाक्यः २४६	शिल्प ५४, १११, २१३
शांती (सारंगी) ३२	शिवः ९, २३, २४, ४७, ५२, ८२, ८७, ११२, १३३, १९६, २३८
शासक ५, १४, १७०, १७७, १८९, २०८, २४९, २६५	शिव-शूल २, ४,
'शासन' १७१, १७८, २०६	शिवा-जी (शिव-सिंहः) १७७
शास्त्र १२, १७, १९, २०, २९, ४८, ५१, ५४, ५६, ७४, ८३, १०८, ११४, १२६, १३७, १८९, २०४, २१२, २१३, २२१, २२२, २३२, २५७	'शिष्टाः' के ? १६८
शास्त्र-चतुष्टय ९१	शील-व्यसन-सान्ध्य ११२, ११३, १४२, १५२
शास्त्रिन १०४	'शापा' २५१
शास्त्र-राजशक्ति-धर्ममूल्य-आदि- चतुष्काणि ९१	शुकः २२, १०१, २६१
शास्त्र सन्न-धन-धर्म-चतुर्-बलावां विभाजनं १२२	शुकः ४३, ७७, १४७, २५९
शास्त्राणां तुर्दंता १९	शुचि १६५; (-शब्द-पर्यायाः) १६९
शास्त्रार्थ ५८, ७२, २५६	शुच्यशुचिशब्दयोः सार्थकता कथं ? १६५
शास्त्र-शास्त्र-निर्णयता कः ? ५७	शुद्धाशुद्धी ६९, १६४
शास्त्रेणैव शास्त्र नियंत्रणं १९०	शुद्ध ११६, १३६, १३७, १६५, १६९, २०७, २३४, २४०, २४५, २४६
शिक्षक ३३, ७६, ८७, ८९, ९१, ९६, १०५, १२८, १३५, १८५, २१८	शुद्धाहार-ववाहयोः सफलं १४४
शिक्षा-शुद्ध ९५, ११४, ११५	शुद्धि ६९, १६९, १७२, १७६, १७८, १८२, २४३
शिक्षासंघटिनाः सिद्धान्ताः २१६	शुंग १२
	शुद्ध ४, १५, २०, २३, ३०, ३२, ३४-३७, ४५, ५१, ५४, ६९, ७०, ७६, ८२, ९२, ९७, १०२, १०४, १११, १२३,

१४०, १४५, १५१, १६६, १७१,	ध्रुति ५१, ५५, ५८, ६६, ११२, १५४,
१८०, १८४, १८६, १९३, २०२,	१८०, १८१, १९३, २२१-२२३,
२०६, २०७, २३४, २४५	२४३
पूत्र मूल १०२, १२३	ध्रुति प्रत्यक्ष हेतु २९, ६०, ८३ १६८
पुत्रा एव सूदाः पुराणकाले १५१	ध्रुति स्मृतिश्च भीमास्ये २२२
पुन्य २४, २३७, २३८	ध्रुत्रिय ९६ इलेप्सा ८२
शूर ८, १०, १०५, १११, ११२, १८४,	धा (मृग ग्रहणे शुचि) १६९
२१६, २२५	घट् ३९, (कर्माणि) ५३, (रिपव)
मूल २, ४	१७१; १९८, २०९, २१६,
मूलगव (याग) १७९	(शिरासि, पण्मुखैर्कार्तिकेयस्य)
मृगाल (शकुन) २४१	२१९, २२५, (दर्शनानि) २३२,
मृगार १२	२३४, २४८, २५१
मृगैरि शङ्कराचार्य १७६	पङ्क्ति (मित्रलक्षण) १४७
नाप (अनन्त) १९६	पट्टक (शमदमादीना) २२५
शेष शय्या १९६	पाङ्गुण्य ८२ पौष्ट्य १४७
शैव १०, १०६, १३३ शोशुन् १०६	'सकृत् प्रभात' २३२
शौच २, ३, १४, २५, ९६, १११, १५२,	सगर १४३
२०८, २१५, २३०, २३३	सतत 'यज्ञ' दीक्षिता ऋषय सर्व-
श्रद्धा ५० ५८, ७४, ९४, १३४, १७१,	कल्याण-काक्षिण २३९
१८६, २२० २२२, २२८, २१५,	सत्कार' २१४
२४१, २५४	सत्तपो विद्याभ्या एव जगत्कल्याण, न
श्रद्धा विवेचन २२१	होम हवनै २८०
श्रद्धेय ६६, १९०, २१०, २२०, २२२	सत्पथ ११
श्रम १०७, १०८, १२३, २५४	सत्य ३, २४, २५, ४१, ४३ ५२, ६१, ७४,
श्रमण ३१ धम धल १२१ १२२	८३, ९६, १३३, १६६, १८१, २०५,
श्री ५३, १३२, १३४, १७४	२०९, २१३, २१८, २२०, २२४,
श्रीहर्य (खड्ग-खड्ग-खाद्य नैपथ्यचरि	२२७, २३२, २३८, २४१, २६१,
तादि कार) १८०, १८१	२६५

सत्यभामा २४१

सत्ययुग १९८, २२२ सत्यवती ३२

सत्यस्य अर्थशास्त्रस्य लोप ५४

सत्राजिह् २३१

सरथ २७, ४२, ४३, ४४, ५३, ७९, ८२,

९३, १५१, १९७, २२६, २३४

सद्गुरु २२४ सद्दर्शन २०६

सद्विधौ दुःक्षत्रियाया नियमन अपे-
क्षित १२०

सनातन २४, ३०, ३५, ३७, ७८, ७९,

१०९, १३४, १५३, १६०, १९१,

१९६, २१३, २२७, २३४, २४२,

२४६, २५२, २५४

सनि ५९

सन्त २, १३९, २३९

सन्यास (सन्यास) ३५, ५६, ६२,

८९, ९९ १०९, ११७, १७७, २०३,

२१४, २२७, २३९, २५४, २६१

सप्तकुलपर्वता १९३ सप्तपुर्य १९३

सप्तर्षय १८९ सप्तसिन्धव १९३

'सभा' ६१, २०६ सभासद १८९

सम्भृता ९६, १३४ समग्र १०३

समज्ञान ३५ समदर्शी २०४

समन्वय ९५, १०१, ११७, २१८, २२०

समर्प्य रामदास २५३

सञ्जल ११

समवदिता ८

समाचार ३५

समाज १५, १२, १६, १९, २१, २७,

२८, ६९, ७४, ७५, ९५, १०२,

११३, १६३, १६४, १६७, १८१,

१८२, १९४, २०७, २१०, २१३,

२१३, २१४, २१७, २२९, २३३,

२५५, २५७, २६५

समाजवाद २०२ समाजव्यूहन ७६, ९५

समाजमुन्यवस्था ७५ समाजसमाहक ११८

समाजस्य चतुर्वर्गं सुख्यवस्थया एव

सर्वं नृत्तिलाभ १०२

समाजोद्धाराय सदात्मका प्रधारका

अपेक्षिता १३५

समाधि १०, १८९

समान १७, १४३, २०४, २१७, २१८

समानशील्योरैव सह जाहार-विवाहौ

उचितौ १४३

समानी १७, २१७

समावर्धन सरकार २३१

'समाहार' ७९, ९४

सभिति १७, २१७

'समुद्र' ५९, ६४, १९५, १९६, २३०,

२५५

समुद्र-ग वधिग्र २३०

समुद्रयुत २४९

समुद्रमथन , राहुणा सूर्यचन्द्र मिलन

१९७

समूहा' ('सामुदाह') १०६

सम्बत्काल २०, १११

- सम्प्रदाय ४९, २५७, २५८, २६१
 सम्प्रगृहर्शन २७, २०४, २०६ २०७,
 २१२
 सरस्वती १३७
 सर्वज्ञातिपु चतुर्वर्णा १८६
 'सर्वज्ञतायीज' २३२
 सर्वप्रात्मप्रभा साक्षाद् बुद्धिरेवास्ति
 सिद्धिदा ५८
 सर्व धर्म सम्मेलन कथ साध्य ? १७५
 सर्वपदार्थानां चातुर्वर्ण्यं ९२
 सर्वपुरुषार्थसाधनी द्विपिधा गायत्री २६२
 सर्ववाङ्मय (प्रणव) ३३
 'सर्व विन्मति' ४२ २३२, २३३ २३७
 'सर्व' एतत् त्रिवृत् त्रिवृत् ८६
 'सर्वर्ण' ७८ सन्ध्यासाचिन १९१
 सहस्राक्षक ४० सहस्रशीर्षा २०२
 महायता ७
 सहोदर ११३, ११६, १२७
 सहर १३ १९ ६४ १०७, १६४, १६५,
 १७४
 सहर कारक १३ सकल्प ८४
 सकेतार्थ १६० 'सगठन' १८४
 सगम २६३ संग्रन्थन १८४
 सग्रहाज् जय, विग्रहाद् भयं ६८
 सग्रहक २३५, २३७, २६५
 सघ ६७, ६८, ९५, १०८, १/४, १/५,
 २४८, २४९
 'संवटन' १८४ सघबुद्धि २४१
 'सघराज्य' ३३, ७३
 सघर्ष १२, १०६, ११६, २१३
 सघशक्ति-अभाव कारण १७
 'सचिक्का' १०६
 सजयः १७८ 'सज्ञा' २००
 सधि' १८५ 'सध्या' ३९ ८७
 'सध्यापासन' ३९, ६१ २१५
 सधित् ३७, ८६, २३४, २४३, २४६
 सशप्तक १६७, २१४
 संसार २७, १२२, १६७, १६४, १९७,
 २३८, २४२ २६१
 सस्कार १७ १९, ५२, ६९, १०३, १२८,
 १६४, २१०, २१५, २१७, २३१
 सस्कृति ११४, १७३, २१७, २३१
 सहिता १७८ 'साइकल' २३०
 साकेत (-पुर) १२ साक्रीसीत् २५३
 साक्षी २२४
 सारिबक १४, १८, ४३, ४६, ५६, ५७,
 ७२, ८१, १०७, ११५, १४२,
 २०३, २०५, २२०, २२४, २३४,
 २३९ २५७
 नास्तिक विवाहाद् उत्तमा सन्तति,
 अधमाद् अधमा १४५
 सादी (शोत्र) २२८
 साधु ५४, १३९, १४०, १७२, १८२,
 २०७, २२१, २३९, २४०
 साम ३५, ८२, १००
 सामन्त १७६

सामवेद ६२, १११, ११४	मिद्धि ३०, ३४, १३४, २१९, २५९
सामानिक ५, १३ मामाजिकी १४१	सिन्दु (सिन्धु) १०६, १९१, २५५
साधान्य ५, ११, २३, २४, २५ २६, १०, ११०, १२१, १४२, १५६, १५९, १६६, १९२, २१६, २३५, २६५	सिन्धुद्वीप ३२
सामासिक ५१	सिसिडी २५३ सिंहलद्वीप २५०
साम्प्रत अपवाद् एव यस्मिन् उत्त- गोत्रं प्राप्तं १६४	सीता ९९, १२५, १२७, १७७, २१९, २२४
साम्प्रदायिना वाग् युक्तानि, दाय- युक्तानि च २५६	सीमाप्रान्त १७८
साम्राज्य १२२, २४९	सुख ११, २८, २९, ८१, ८७, १३०, २०८, २२२, २२३, २४४
सायण २८, २६३ सारथि २०४	सुधीय १२८ 'सुधमिपात' २४४
सारधर्म एक, समान, विशेषधर्मा बहुव २६	सुधन्वा २५०, २५६
'सार्वपाह' ११३, २०६	सुधा ४८, ४९, ८७, २४६
'सार्वपीरथ' १६० सावधिक ६७	सुनक ३२ सुनायक ६७
साल्व २३१ सावर्क १४३	'सुशी' २१२
सायणि १८९, २००	सुन्दोपसुन्दन्वाय ८, १२६
सावित्री २५, ८३, ११५, १२०, ११५, २५१, २६१	सुभद्रा २१६ सुमात्रा(द्वीप) २५०
सार्किक १० साययत्राय १९	सुयश्रित ६०, ६१
सिकन्दर १७३	'सुर' ४८, १११, १९३, १७०, २१८
सिकल ४८, १०६, १९३, १९४, २१९	सुस्त ९ सुरथ १८९
सिद्ध २ ९०, ९५, २०७	सुरा ४९, ६५, १२६, १७९, १८३, २४६
सिद्धान्त १९, १३, १९, २४, २८, ४१, ७०, ९५, १३५, १४१, १६७, १७२, १७८, १८२, १९२, २१४, २२५, २५७, २५८, २६५	सुस्तान १७३, १७६, १७७, २६३
	सुविदेकी २१
	सुसुम्ना ९, ८८, २०३
	सुशीर ३३ सूत गान २१९
	सुसुमीधक १४९
	'सुचिका' ११५ सूतः ३२, ३३६
	सूत्र ५४, ७४, १५६, १५७, १७३, १७६, १७७ १९६, २४९

- मूयामा २४, १९६
 मूव १५१   सूना १२५, १२६
 सूर्य ४२, ४४, ४७, ४८, ५२, ५९, १३२,
 १९५, १९७, २००, २०३, २१८,
 २२०, २६१, २६६
 सूर्यकान्तमणि २३१
 सूर्य ग्रहण १९८
 सृष्टि २९, १६९, १७०, १९५, १९९,
 २२५, २२७
 'सेन्सर' ३३
 'सयक' ७६, ९६, १०५
 सेवा-ग्रह ९५
 सोम ४३, १०४, १३३, १४७, १९८,
 १९९, २४६
 'सोऽजर' १०६   सौनिक १२६
 सौन्दर्य ४७, ४९   सौर जगत, २००
 सौरत-सौहृद ३
 स्कन्द गुप्त २५०, २५६
 'स्टीमर' २३०, २५३
 स्त्री २, ४, ७, ५०, ५५, ७४, ११०, ११३,
 १२४, १२५, १२९, १३०, १३३,
 १४७, १७९, १७५, १७६, १७७
 १८०, १९४, १९९, २१५, २१७,
 २३०, २४५, २५५
 स्त्री निन्दा १२३
 स्त्री पुस प्रभव विश्व, स्त्री पुस ज्ञान
 कमेव च १३४
 स्त्री पुस ज्ञानक जगत १३२
- 'श्रीराज्य' १०५
 स्थविर १०, १२८, २१०
 स्थितप्रज्ञ २२३   स्नातक २१८
 सृश्य ११   स्पन(देश) ४९
 स्फोट २३५
 स्मृति ३७, ४१, ५१, ६६, ९४, १५१,
 १६६, १८९, २०५, २१३, २२१,
 २३२, २३३
 समुद्युक्ता अतराल जातव नष्टा,
 अपरा बहय उत्पन्ना १६६
 स्याम(देश) २५०, २५३
 स्व ११६, २०६, २०७, २३६
 स्वकीयानां व्याग ६ 'स्वच्छता' १६९
 स्वतन्त्र २१२   स्वतन्त्रता २१०
 स्वदेश २०९, २१०   स्वदेशीय १९४
 स्वधा ९०   स्वभाव गुण-नृत्ति ७६
 स्वयमज्ञ ७६, १७१, २२४   स्वर ९२
 स्वराज्य ६३, ११६, ११३, २०२, २०५,
 २०६ २०७, २०८ २०९, २११,
 २१५, २२५, २२९, २३१, २४१
 स्वराट् २३३, २३५   स्वराष्ट्र १२५
 स्वर्ग २२६   'स्वर्गद्वार' १३१
 स्वसवित् २४   स्वस्थता २५७
 स्व स्य गुणोत्कर्षाय प्रोत्साहन कथं ?
 " ११७   स्वागत २२०
 स्वाध्याय २०, २१, २५, २७ ३२, ९७,
 २०८ २११, (शब्दार्थ) २३६
 स्वायम्भुव ३१, १८९

- 'स्वाराज्य' २११, २१२, २२४, २२५, २४१, २५५, २५७
 २२९, २३१, २४१
 स्वारोचिषः १८९ स्वार्थ १५२
 स्वार्थक ८८ स्वार्थत्याग १५४
 'स्वावलम्बी' २४१ 'इज' १८७
 हज्रुल्-अस्वद १८७
 हनूमान् ८२, १२८ हयग्री ७३
 हरिहरः २६३ हर्षवर्धनः ६८, २५०
 हस्त-सिद्धि ३० हस्ती ३३
 हस्तितानुपुं ३३
 'हिन्दू' १०६, १९२, १९४
 हिन्दू-देवस्य सीमानः १६२
 हिन्दू-हिन्दू-शब्दोत्पत्तिः १९१
 हिन्दी ३८, १०६, १९१, १९५
 हिन्दु (हिन्दू) १, ५-८, १४, १८, २०, ३७, ४९, ६८, ६९, १०३, १०६, १२७, १४१, १४३, १५७, १६३, १७२, १७३, २७५, १७५-१७७, १७९, १८२, १८४, १८६, १८९, १९१-१९४, २०९, २१०, २१४, २२०, २२९, २३९, २४०, २५२, २५९, २६३
 हिन्दुत्वपि गो-भक्षणं सुरापानं, ऐतिहा-
 नि १७७
 हिन्दु-स्थान १९१ 'हिन्दू-दास' २४०
 हिन्दू-धर्म ५, ६६, ६९, १७४, १८९, २४१, २५५, २५७
 हिन्दू-धर्म-धर ४९
 हिन्दू-धर्म-छोपे का हाजिः ? १०३
 हिन्दूनां असंख्याः ईश्वराः १८६
 हिन्दूनां क्षयरोगः १ ; राज्यं ४९
 हिन्दूनां दोषाः, यथाऽन्येषां १७९
 हिन्दू-मुस्लिम-सघर्षस्य इतिहासः १८२
 हिन्दू-समानस्य पुनः संस्करणं प्रह-
 लिनिकैः साध्यं २१४
 हिन्दू-ज्ञान १९१ हिमपात्र २००
 हिमालयः २०३, २४३, २६३
 हिरण्यकशिपुः १११, ११२, १२८
 हिरण्यप्राक्षः १२८
 'हिलाल' २३ हिंसक २२६
 हिंसा २२५, २२२, २५२
 हिंसा-दंष्टयोर्विवेचनं, वर्णाश्रमधर्मणः २२६
 हिंसा-अहिंसयोर्विवेचनं २२६
 हुगली-नदी १६ 'हूविन्' १०६
 हूण ६८, १०८, १७४, २५०, २५५
 हृदय १७, १८, ५८, २५८, २६४
 हेतु ११, ७२, ११०, १३३, १५२, १८३, १६१ २२१, २३३, २४१, २४६, २४७
 हेतुविषये धाम्निः १४
 'हेमिन्' १०६ होशाल २६२
 ह्युन्-त्साह् (चीन-यात्री) २३०

श्री भगवद्दास (-डाक्टर भगवान् दास-) लिखिताः ग्रन्थाः

Works by Dr. Bhagavan Das.

1	The Science of the Self	.. ..	Rs 1 8 0
2	The Science of Peace 2nd edn, cloth,	.. ..	3 0 0
	boards,	.	2 8 0
3	The Science of the Emotions, (4th edition , in preparation)		
4	The Science of Social Organisation, or The Laws of Manu, 2nd edn, Vols, I & II, (Vol III in preparation)		
	Vol. I, cloth, 2 8-0 , boards	.. ..	2 4 0
	Vol II, cloth, 2-0 0 , boards,	.. ..	1 12 0
5	The Science of The Sacred Word or The Pranava Vada of Gargyayana, 3 Vols (Out of Print)	.. ..	
6	The Science of Religion, or The Principles of Sanatana Vaidika Dharma (Out of print , new edition projected)	.. ..	
7	Krishna, A Study in The Theory of Avataras cloth, 2-0-0 , boards,	.. ..	1 12 0
8.	Mystic Experiences, or Tales from the Yoga-Vasishtha (new edn projected)		
9.	Ancient versus Modern Scientific Socialism.	Rs 1-8-0 &	.. .. 1 0 0
10,	*The Essential Unity of All Religions. (cloth bound, 7-0 pp , cr dvo)	.. ..	2 8 0
11,	*World War and Its Only Cure-World Order and World Religion. (cr dvo, 650 pp)	.. ..	2 8 0

12	*Concordance and Dictionary to the Yoga Sutra & Bhashya, (words in Skt , explns in English) ,	..	,	3	0	0
13	*Fundamental Psychological Principles of world wide Social Reconstruction (Pamphlet, 32pp , cr 8vo)	..	„	0	4	0
14	Communalism, Its Cause and Cure	..	„	0	4	0
15	Ancient Solutions of Modern Problems	.	,	0	8	0
16	*Manava Dharma-Sarah, (Laghu, in Sanskrit abridged)	..	„	0	8	0
17	*Manava-Dharma Sarah (Brihat, in Skt, unabridged) Cloth 2 4-0 boards	..	„	1	8	0
18	†Samanvaya, (in Hindi) (2nd edition in the press) समन्वय	..	„			
19	Purushartha (in Hindi, 2nd end in the putt) पुरुषार्थ	..	„	3	0	0
20	Prayojana (in Hindi) प्रयोजन	..	„	2	0	0
21	ज्ञानस्यैव ब्रह्म बुद्धिस्तदा	..	„	0	4	0
22	Annie Besant and the Changing World	..	„	0	4	0
23	Many pamphlets in English in the Adyar Pamphlets Series, and others in English and Hindi					

To be had from the Manager, The Indian Book Shop,
Benares City , also, The Theosophical Publishing House
Adyar, Madras Books marked † can be had from the Sasta-
Sabitya Mandal, Connaught Circus, New Delhi. Those marked
* may be had direct from the author also , address—Dr
Bhagavan Das, Benares (Cantt). Full pamphlet of Opinions
on the above works, may be had on requisition. Prices are
liable to change without notice